

ИЗВЕСТИЯ

на Центъра за стопанско-исторически изследвания

Том II

РАЗНООБРАЗИЕТО В БЪЛГАРСКОТО СТОПАНСКО-ИСТОРИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

PROCEEDINGS

of the Centre for Economic History Research

Volume II

THE DIVERSITY OF BULGARIAN ECONOMIC DEVELOPMENT THROUGH THE AGES

**Варна Varna
2017**

Главен редактор / Editor-in-Chief

Проф. д.и.н. Иван РУСЕВ – Икономически университет – Варна
Prof. Ivan ROUSSEV, D.Sc. – University of Economics – Varna

Редакционна колегия / Editorial Board

Доц. д.и.н. Пенчо ПЕНЧЕВ –
Университет за национално и световно стопанство – София
Assoc. Prof. Pencho PENCHEV, D.Sc. –
University of National and World Economy – Sofia

Доц. д-р Маргарита МАРИНОВА –
Международно висше бизнес училище – Ботевград
Assoc. Prof. Margarita MARINOVA, PhD –
International Business School – Botevgrad

Доц. д-р Лиляна ВЕЛЕВА –
Университет за национално и световно стопанство – София
Assoc. Prof. Liliana VELEVA, PhD –
University of National and World Economy – Sofia

Доц. д-р Марко ДИМИТРОВ –
Университет за национално и световно стопанство – София
Assoc. Prof. Marco DIMITROV, PhD –
University of National and World Economy – Sofia

Д-р Боряна АНТОНОВА – Икономически университет – Варна
Boriana ANTONOVA, PhD – University of Economics – Varna

Prof. Nikolay NENOVSKY, D.Sc. –
University of National and World Economy – Sofia;
CRIISEA, University of Picardie Jules Verne, Amiens, FRANCE

Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR – University of Namık Kemal – Tekirdağ, TURKEY

Prof. Dr. Levent KAYAPINAR – University of Namık Kemal – Tekirdağ, TURKEY

Dr. Andreas LYBERATOS –
Panteion University of Social & Political Sciences – Athens;
Institute for Mediterranean Studies – Rethymno, GREECE

Това издание се финансира със средства, отпуснати целево от държавния бюджет на Икономически университет – Варна за научни изследвания (НПК–188/2017 г.).

ISSN 2534-9244

СЪДЪРЖАНИЕ / CONTENTS

Част I. РЕГИОНАЛНИ И НАЦИОНАЛНИ АСПЕКТИ

Section 1. REGIONAL AND NATIONAL ASPECTS

Пенчо Д. ПЕНЧЕВ. За същността и смисъла на стопанската история Pencho D. PENCHEV. Of the Essence and Meaning of Economic History	9
Иван РУСЕВ. Разнообразие в разпространението на модерната стопанска култура на българите през Възраждането (XVIII–XIX в.) Ivan ROUSSEV. Diversity in the Spread of Modern Economic Culture among Bulgarians during the Bulgarian National Revival period (18 th – 19 th Centuries).....	35
Петко Ст. ПЕТКОВ. Стопанското развитие на българите в документалното наследство на Георги Ст. Раковски Petko St. PETKOV. The Economic Development of Bulgarians as Seen Through the Documentary Heritage of Georgi St. Rakovski.....	55
Християн АТАНАСОВ. Опит за финансов прочит на Цариградски вестник (1848–1862) Hristiyan ATANASOV. A Financial Reading of the „Tsarigradski newspaper”. An Attemp (1848–1862).....	72
Милко ПАЛАНГУРСКИ. Търговците в Учредителното народно събрание 1879 г. Опит за социално-политически портрет Milko PALANGURSKI. The Merchants in the Constitutional National Assembly from 1879. A Socio-political Portrait	92
Мирослав ТОШЕВ. Материали за търговията в натура из българските земи Miroslav TOSHEV. Materials on the Barter Exchange in Bulgarian Lands.....	103
Александър ШИВАРОВ. Външната търговия на България през първата половина на XX в.: развитие и адаптация Aleksandar SHIVAROV. Foreign Trade of Bulgaria during the First Half of the 20 th Century: Development and Adaptation.....	115

Лиляна ВЕЛЕВА. Стопанските институции и външната търговия на България (1919–1939). Тезиси	
Liliana VELEVA. The Economic Institutions and Bulgarian Foreign Trade (1919–1939). Theses	129
Евгени КОСТОВ. Третият държавен съд (1919–1923 г.) и обвиненията, свързани с реквизирането на мина „Плакалница“ по време на Първата световна война	
Evgeni KOSTOV. The Third State Court (1919–1923) and the Accusations Related to the Requisition of the “Plakalnitsa Mine” during the First World War	145
Росица ЗЛАТИНСКА. Българската земеделска банка в периода 1912–1914 г.	
Rositsa ZLATINSKA. The Bulgarian Agricultural Bank in the 1912–1914 Period.....	154
Николай НЕНОВСКИ, Гергана МИХАЙЛОВА-БОРИСОВА. Ефективност на българските банки през двайсетте години на миналия век: историческа реконструкция посредством нетрадиционни методи за измерване на ефективността	
Nikolay NENOVSKY, Gergana MIHAYLOVA-BORISOVA. Efficiency of the Bulgarian Banks in the Twenties of Last Century: Historical Reconstruction by means of Nontraditional Methods of Efficiency Measurement	168
Марко ДИМИТРОВ. Ролята на държавните банки в икономиката на България в периода между двете световни войни (моделът на българската икономика през 30-те години на XX век)	
Marko DIMITROV. The Role of State-Owned Banks in the Economic Life of Bulgaria in the Period between the Two World Wars (The model of the Bulgarian economy in the 30s of the twentieth century)	192
Петър СТОЯНОВ. Законът за данъка върху приходите в България от 1933 г.	
Peter STOYANOV. The Bulgarian Income Tax Act of 1933	214

Част II. СЕЛИЩНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И СТОПАНСКИ ДЕЙЦИ
Section 2: STUDIES OF SETTLEMENTS AND ECONOMIC ACTORS

Levent KAYAPINAR. The Economic Growth of Kazanlık in the 15 th and 16 th Centuries	
Левент КАЯПЪНАР. Стопанският възход на Казанлък през XV и XVI в.	227
Айше КАЯПЪНАР. Мукатаите и илтизамската система във Видинско през XVI в. като принос за стопанската история на региона	
Ayşe KAYAPINAR. The Mukataa and the Iltizam System in Vidin during the 16 th Century as a Contribution to the Economic History of the Region	248
Красимира МУТАФОВА. Стопанска характеристика на Троянския регион през XVI – XVII в.: традиционни поминъци и външни влияния (по данни на османски документи от периода)	
Krasimira MUTAFOVA. Economic Characteristics of the Troyan Region during the 16 th – 17 th Centuries: Traditional Livelihoods and Outside Influences (According to Ottoman Documents from That Period).....	264
Гергана ГЕОРГИЕВА. Първи бележки върху професионалната структура на християнското население на град Свищов в средата на XIX в.	
Gergana GEORGIEVA. First Notes on the Professional Structure of the Christian Population in the Town of Svishtov, Mid-19 th Century	287
Невена НЕДЕЛЧЕВА. Демографска и професионална структура на Разград и Попово през 40-те години на XIX век (начални бележки)	
Nevena NEDELICHEVA. Demographic and Professional Structure of Razgrad and Popovo in the 1840s (Preliminary Notes)	301
Николай ТОДОРОВ. Професионална структура на тулчанското население през 40-те години на XIX в. (по данни от теметтуат дефтерите)	
Nikolay TODOROV. Occupational Structure of Tulcea Population in the 1840s (According to Data from the Temettuat Registers).....	320
Ивайло НАЙДЕНОВ. Търговското предприемачество през епохата на Възраждането: Примерът на братя Пулиевци (1839–1868)	
Ivaylo NAYDENOV. Commercial Entrepreneurship during the Bulgarian National Revival Period: the Case of Pulievci Brothers (1839–1868).....	343
Мариана ДРУМЕВА. Стопанският живот по българските земи, отразен в търговската дейност на Цвятко Радославов (50–70-те години на XIX в.)	
Mariana DRUMEVA. The Economic Life on the Bulgarian Lands, Reflected in Commercial Activities of Tsvyatko Radoslavov (50–70's of the 19 th Century)	356

Надя МАНОЛОВА-НИКОЛОВА. Сирашките каси в Османската империя – Трънската каса 1872 – 1875 г.	
Nadya MANOLOVA-NIKOLOVA. The Orphan Funds in the Ottoman Empire – the Tran Fund 1872 – 1875.....	375
Маргарита МАРИНОВА. Частният кредит в Свищов в периода от Освобождението до войните (1912–1918) – общ преглед	
Margarita MARINOVA. The Private Credit in Svishtov in the period from the Liberation to the Wars (1912–1918) – an Overview	388
Емилия ВАЧЕВА. Селското стопанство в Свищовската община в периода от Освобождението до края на XIX в.	
Emilia VACHEVA. The Agriculture in the Municipality of Svishtov in the period from the Liberation to the end of the 19 th Century.....	406
Красимир КРЪСТЕВ, Момчил МАРИНОВ. За някои практики от дейността и контактите на български розотърговски фирми (1879 г. – края на XIX в.)	
Krasimir KRASTEV, Momchil MARINOV. On Some Practices Regarding the Activity and-Commercial contacts of the Bulgarian Rose-oil Trading Firms (1879 – the End of the 19 th Century).....	421
Петър ДОБРЕВ. Международните връзки на българските чифликчии – случаят Холевич и Вакаро	
Petar DOBREV. International Contacts of the Bulgarian Chiflikchii – the case of Holevich and Vaccaro	447
Светла АТАНАСОВА. Историята на банкерска къща „Ганчо С. Парасков & синове” и акционерно дружество „Ганчо С. Парасков & Г. Йорданов Генчев” – Килифарево от 1876 г. до 1923 г.	
Svetla ATANASOVA. The History of the Gancho S. Paraskov & Sons Banking House and the Gancho S. Paraskov & G. Yordanov Genchev Joint-stock Company – Kilifarevo between 1876 and 1923	456
АВТОРИТЕ В ТОМА / LIST OF CONTRIBUTORS	474
Указания за публикуване в Известия на ЦСНИ	476
Submissions guidelines for the Proceedings of CEHR	480

Част I
РЕГИОНАЛНИ И НАЦИОНАЛНИ
АСПЕКТИ

Section 1
REGIONAL AND NATIONAL
ASPECTS

ЗА СЪЩНОСТТА И СМИСЪЛА НА СТОПАНСКАТА ИСТОРИЯ¹

Пенчо Д. ПЕНЧЕВ

Abstract: *The paper discusses the main characteristic features of economic history. The author makes an attempt to highlight the meaning and social importance of research in this field. These problems are placed in the light of the achievements and shortcomings of the economic history in Bulgaria. The author argues that the cliometric studies of economic history, valuable as they are, are not sufficient to reveal the main trends in world economic development. In terms of meaning, economic history research only makes sense if it brings some benefit to society.*

Key words: *Economic history, theory, history*

JEL: N01, B13, B23

Отговорът на въпроса „Защо сме толкова важни?“ даван от представители на всяка гилдия, професия, научна общност не е от най-интересните теми за хората извън конкретната група. Обикновено основното съдържание на подобни писания се състои от различни форми на самовъзхвали и самоубеждаване за собствената значимост и важност. Така една теза за изключителната стойност на стопанската история е лесно защитима пред общност от стопански историци, защото няма нужда от доказване. В случай на гласуване или социологическо проучване сред стопанските историци противното твърдение едва ли ще намери много привърженици. Гласуването, социологическите проучвания и високата самооценка обаче не правят автоматично

---

¹ Подготовката и написването на основната част от тази статия стана възможно благодарение на едномесечния ми престой през периода май-юни 2017 г. като гост-професор в Университета на Пикардия „Жул Верн“. Изказвам искрената си благодарност на колегите от CRIISEA, чието гостоприемство направи този престой полезен и приятен. Работата значително се обогати от бележките и критичните коментари на Евгени Костов, Иван Русев и Марко Димитров. Недостатъците на статията си остават лична отговорност на автора.

дадено твърдение вярно.

Още през втората половина на 18 век Адам Смит отбелязва друга негативна последица от подобни дейности. Той пише, че „Хората от един занаят рядко се срещат дори за веселие и развлечение, без разговорът им да завърши със заговор против публиката или с някакъв план за повишаване на цените“ (Smith, 2006 [1776], p. 131). Прилагането на описания от Адам Смит модел към избраната тема я показва в малко неочаквана светлина. Тя лесно може да се превърне в средство за оправдаване на съществуването в собствените очи и в очите на обществото и от тук в „доказване“, че публичните средства похарчени за стопанска история не са похабени напразно.

Целта на настоящето изложение не е да се влезе в подобен капан, а да се направи опит за критичен анализ на същността и смисъла от изследванията по стопанска история и тяхната връзка с обществото. Самото понятие връзка с обществото е едновременно неясно, изтъркано от употреба и податливо на различни злоупотреби. В конкретния случай то е поставено в призмата на търсенето и предлагането. Под общество се има предвид търсенето на стопанскоисторически знания и изследвания, т.е. доколко изследванията и свързаните с тях публикации отговарят на някакви нужди, които се изразяват в четене, познаване и ползване на публикациите по стопанска история. Предлагането е част от занаята на стопанските историци.

Важно е да се отбележи, че анализът на поставения проблем се прави едновременно в светлината на общите тенденции в стопанскоисторическите изследвания и през призмата на специфичната българска научна и академична традиция. Поне две особености на тази традиция заслужава да се отбележат:

- дългогодишна монополна доминация на марксистката парадигма за историята, според която обществените явления (надстройката) са производни на икономическата система (базата) и по този начин всяка история в основата си е стопанска история; в резултат на това стопанската история се смята за приоритет на историците.

- изолираност от процесите на развитие на икономическата наука и на стопанската история; в резултат публикациите, достиженията и недостатъците на стопанската история в световен план са относително неизвестни в

България, същото е валидно и за българските научни достижения дори по отношение на дискусии и теми, които засягат България и българските земи.

А. Същност, или какво е стопанска история?

Най-важният въпрос при изясняването на това какво е стопанската история е да се определи с какво точно се занимава тя.

Дефинициите за това какво е стопанска история са многобройни. Първите се появяват към 20-те години на 20 век, когато започва оформянето ѝ като самостоятелно изследователско поле, отделено от историческата школа в икономиката. Тогава се смята, че стопанската история разкрива „различните начини, по които човек е добивал средствата си за живот“ (Gras, 1927, p. 12). Двадесет години по-късно един от най-влиятелните икономисти на 20 век с афинитет към историята – Й. Шумпетер – пише в пожелателен план, че стопанската история би трябвало да изследва „пренебрегнатата тема на икономическата промяна“, а също и ролята на предприемачеството (Schumpeter, 1947, pp. 149-157). Нов елемент в разбирането на поставения въпрос през 1967 г. внася Ал. Гершенкрон, който обръща внимание върху комплексния характер на явленията в сферата на икономиката и икономическото развитие. Той пише, че същността на стопанската история се състои в „изучаването на събитията, последователността от събития и взаимната зависимост на събития в сферата на стопанската активност на човека“. Като такава стопанската история има отношение и към мотивацията на човешките действия (Gerschenkron, 1967, p. 446). Относително завършен вид дефиницията на стопанската история получава от Нобеловия лауреат Дъглас Норт, който смята, че стопанската история обяснява: а) причините за икономическия растеж, упадък и стагнация в хода на времето и б) благоденствието на отделните групи в обществото в хода на времето (North, 1977, p. 187).

Цитираните дефиниции на стопанската история отразяват както еволюцията на разбирането какво точно е стопанска история, така и някои не съвсем разработени изследователски полета. Очевидно от простичкото разбиране за това, че стопанската история се концентрира върху това как хората оцеляват материално през вековете се преминава към концепцията за това, че икономическите явления, чието историческо развитие се проучва са

динамични, сложни и взаимосвързани. Затова и изследването им включва поне два елемента: А) познания за икономическите теории и инкорпорирането на разказа за миналото в икономическата наука, но и Б) основните характеристики на занаята на професионалния историк – а именно критичната оценка и интерпретация на първичните изворови материали. Балансът между елементите е труден и поради някои първични „несходства в характеристиките“ на историци и икономисти. Сред тях трябва да се спомене склонността на икономистите да търсят един фактор или причина, които да обяснят явление или процес, докато професионалните историци имат склонността да са подозрителни към този тип опростяване на явленията (Landes, 1994, p. 653). Сред историците, и професионални и любители, е твърде силна склонността да изпадат в т. нар. „грех на антикварността“², т.е. в писането на история, заради самата история. За сметка на това икономистите, дори и когато проучват миналото, търсят често пряка връзка с разбирането на настоящето и предсказването на бъдещето. Теоретичните модели на икономистите на практика никога не се срещат в чист вид в реалността и това със сигурност затормозва приемането и ползването им от историците, за които теорията трябва перфектно да отговаря на фактите и то във вида, в който те ги познават.

„Несходствата в характеристиките“ обаче не са непреодолими. Пример за това дава отношението към ролята на културата. Въпреки традицията от времето на Макс Вебер, икономисти и стопански историци дълго време изпитват колебания относно включването на културата в моделите си на обяснение за Индустриалната революция или за липсата ѝ, за модерния икономически растеж в дадени региони и за липсата му в други и т.н. Вероятно това се дължи на обстоятелството, че самото понятие за култура е твърде неясно и най-вече трудно подаващо се на измерване и математическа формализация. Именно изследванията за културата, които намират своя израз в религията, езика, институциите и особеностите на историческото развитие са основен обект на изследване на историците. Към края на 90-те години на

---

² Терминът, доколкото ми е известно, е въведен в употреба от Уилям Ашли през 1927 г. и се отнася за стопанските историци, които не ползват икономически теории и инструменти на икономически анализ в своите разработки (виж по-подробно: Ashley, 1927, p. 4).

20 и в началото на 21 век обаче различният подход към културата започва да се преодолява. През 1997 г. П. Темин отбелязва, че англосаксонската култура е стимулирала индустриализацията, културата обяснява разликите в икономическото развитие между Северна и Южна Италия и отново културата може да обясни защо все пак Северна Италия не изпреварва САЩ. Тези съображения му дават основание да стигне до категоричното заключение, че културата трябва да се включи в изследванията по стопанска история – „Ако го направим, тогава изследванията на историци и икономисти ще бъдат взаимно допълващи се“ (Temin, 1997, p. 282). Вниманието на съвременните стопански историци към културата и нейната роля за разбирането на основните икономически проблеми през следващите години се разширява и е все по-ясно видимо в изследванията на Джоуел Мокир, Деирдре Маклоски, Джаред Рубин и др. (виж: Мокуг, 2017; McCloskey, 2008, 2010, 2016; Rubin, 2017)

В дефинициите на Шумпетер и Д. Норт може да се открие акцент към връзката на стопанската история с икономическите науки. Връзка, която макар и да изглежда саморазбираща се, далеч не изглежда такава в българската практика. Стопанската история по същество отразява историята на онова с което се занимават икономическите науки – ползва нейните модели, интересът на стопанските историци се насочва към историческите корени на това, което вълнува икономистите и т.н. Така би трябвало при изясняването на обекта на стопанската история да се тръгне от познания за съдържанието на общите и фундаментални икономически дисциплини – макро и микроикономика. Първата от които изучава принципите на функциониране на националната икономика в нейната цялост, като обръща внимание на обобщеното поведение на всички икономически единици. Микроикономиката от своя страна разглежда принципите на поведение на отделните икономически единици – производители, потребители и т.н. (Spasov, 2011, pp. 515, 582). От друга страна от концепцията за икономика и икономическа наука може постепенно да отпаднат разбирания от времето на задължителната марксистка парадигма, която от своя страна се базира на Класическата политическа икономия. Например – виждането за зависимостта от икономическата база на всички останали видове човешка дейност, претенцията да се открият не-

изменните закони на човешкото развитие въз основа на историческия опит и т.н. Отпадането се дължи не само на това, че марксистките теоретични постановки са погрешни (това за част от съвременните учени не е истина), просто те не са догма, а много от тях са отречени и/или са доразвити в определени посоки. Съвременната икономическа наука от последните 100 – 120 години е фокусирана върху ролята на ценовите механизми, институциите, обмена и пазарите – това, което Симеон Демостенов нарича система на взаимодействия си стопанства. Извън системата на взаимодействия си стопанства няма икономика, следователно не би могло да се търси и стопанска история.

Сред стопанските науки обаче има и редица други, които се занимават с по-частни и практически въпроси, затова и в стопанската история се включват още: история на стопанската политика, бизнес история – история на отделните фирми, тяхното структурно развитие, история на предприемачеството, демографска и технологична история със специален поглед към връзката между технология и икономика, история на образованието и връзката му с формирането на човешкия капитал, история на икономическите идеи и тяхното влияние върху посоките на икономическото развитие т.н. Поставено в светлината на класическите икономически идеи, разделението между отделните варианти на стопанската история е част от естественото разделение на труда, което е свързано с редица предимства и най-вече с увеличаване на производителността и качеството на произведената продукция.

Друг важен въпрос, на който трябва да се потърси отговор, когато разсъждаваме за същността на стопанската история е дали тя е наука. Критериите за научност, естествено, са по-скоро предмет на философията и разсъжденията относно научността на стопанската история рискуват да се отклонят много от въпроса за същността на стопанската история. За целите на изложението обаче е важно да се уточни, че понеже е история научният характер на стопанската история е подложен на съмнения. В своите „Лекции по философия“ например В. Кулов пише: „Спорен е въпросът до каква степен историята се занимава с обяснение на явленията“ (Kulov, 2014, р. 245), а науките които обясняват явленията – физика, химия, биология и т.н. - са в основата на научната картина на света.

Очевидно в случая се изправяме въобще пред проблема дали и доколко стопанската история е наука, т.е. доколко със своите методи на работа, теоретични инструменти, хипотези, анализи и резултати тя наподобява природните науки. Съмненията относно научният характер на историята и в частност на стопанската история, когато се практикува по традиционния за историята начин не са напълно чужди и на някои от най-влиятелните съвременни стопански историци. Така през 80-те години на 20 век Робър Фогел, който по-късно (заедно с Дъглас Норт) печели Нобелова награда за икономика, публикува обширна статия, в която прави разлика между традиционната и „научната“ история (виж статията на Р. Фогел във: Fogel & Elton, 1983, pp. 7-70). Без да са непременно противопоставени двата вида история според Фогел са различни. Под традиционна история той има предвид историята, такава каквато я познаваме и практикуваме – т.е. разказ за миналото, който се базира на критична оценка и интерпретация на първични извори, а под „научна“³ – клиометрията, т.е. историята, която като изследователски методи най-плътено ползва формалните методи на съвременния икономикс.

Именно желанието да се превърне стопанската история в наука, която дава научни обяснения води до т. нар. клиометрична революция⁴, която започва в края на 50-те години на 20 век в САЩ⁵. Основните характеристики на клиометрията включват използването на неокласическата икономическа теория и най-вече на ценовата теория за анализ на икономическото минало (McCloskey, 1978, p. 15) и въвеждането на т. нар. хипотетико-дедуктивен метод, чиято същност се състои във формулирането на хипотеза, която подлежи на потвърждаване или отхвърляне чрез тестване на наличните данни (Fogel, 1966, p. 656). Стопанската история по същество придобива експери-

---

³ Все пак трябва да се отбележи, че Фогел поставя терминът „научна“ история в кавички.

⁴ За автор на термина клиометрия се приема икономистът Стенли Рейтър (виж: Goldin, 1994, p. 1). Клиометрията често се обозначава и с термина Нова стопанска история, който едва ли е най-подходящ.

⁵ Трябва да се спомене, че за появата на клиометрията съществуват и други предпоставки, а не просто желанието за превръщането на стопанската история в наука. В края на 50-те години на 20 век в САЩ водещите икономисти търсят исторически доказателства за своите виждания за икономическия растеж. Това пък от своя страна е предизвикано от свързаната със Студената война конкуренция между социализма и капитализма като варианти за осъществяване на бърз икономически растеж в по-изостаналите райони на света (Margo, 2017, pp. 12-13).

ментален характер. Събират се данни, за достоверността, на които се използват всички класически методи на историческата наука за търсене и после тези данни се обработват с различни методи и модели прилагани от икономическата наука, като тук не става просто дума за статистически таблици, а за обработка на данни, които могат да дават отговори на конкретни въпроси. Тези отговори понякога са съвсем противоположни в зависимост от това какви модели се използват, какви теории и т.н. С ползването на модели обаче не бива да се прекалява, защото има опасност стопанската история да се превърне просто в „упражнение по приложна математика“ (по думите на Лари Нийл; виж: Neal, 2000, р. 332), в история откъсната от историята. Не винаги данните, които се събират за миналото могат да се обработват смислено с методите на модерната икономическа наука. Неслучайно Дж. Мокир казва, че сегашните мерни единици и инструменти за икономически анализ, като БВП, са измислени за икономическата картина през 1930-1940, те не могат да измерят промените в икономиката през 21 век (Мокут, 2013)⁶.

Други характеристики на клиометрията са: стремежът да се концентрират върху дългосрочното икономическо развитие на по-големи или по-малки общности, а не върху специфични явления или отделни личности, използването на изворов материал, който се подава на количествена обработка и, който обикновено се пренебрегва от традиционните историци (Fogel & Elton, 1983, pp. 42-65)⁷. Като част от златния стандарт на съвременните стопанскоисторически публикации трябва да се посочат и т. нар. контрафактуални изследвания, при които се задава не много популярния сред традиционните историци въпрос „Какво би станало ако ...?“ По-конкретни примери за такива въпроси са: Щеше ли да има индустриална революция без железници (по Р. Фогел), как би се развивала България без Освобождението от

---

⁶ Невъзможността да се измерят последиците от технологичния напредък води до интересни последици. Появяват се т. нар. технологичните песимисти, които твърдят, че големият бум на технологичните модернизации вече е изживян и че предстои дълга „зима“, т.е. замразяване на икономическия растеж, както е било преди индустриалната революция (виж например Gordon, 2016).

⁷ Р. Фогел посочва още няколко особености на клиометрията, които по-трудно могат да се приемат като нейни специфични черти: склонността на клиометриците да работят и публикуват със съавтори, честите спорове между тях и ориентацията на техните изследвания не към широката публика, а към предварително подготвени специалисти.

1878 г. (Ivanov, 2006), беше ли необходим Сталин за руското икономическо развитие, т.е. какво би станало ако съветска Русия се бе развивала без форсираната индустриализация на Сталин, в рамките на Новата икономическа политика (Cheremukhin, Golosov, Guriev, & Tsyvinski, 2013)⁸.

Първите двадесет години на клиометричната революция (приблизително до към края на 70-те години на 20 век) са съсредоточени почти изцяло в САЩ. За този период професионално подготвени икономисти успяват да доминират почти напълно изследванията по стопанска история, а самата стопанска история в последните десетилетия се приема за напълно интегрирана в икономикса (Goldin, 1994, p. 18; Margo, 2017, pp. 2-10). През следващите години могат най-общо да се открият две насоки в развитието на клиометрията. Първата е, че тя придобива все по-широко международно разпространение и приемане – Англия, Германия, Франция, Белгия, Холандия, Мексико, Русия и т.н. Втората се състои в разширяване на теориите, които се ползват в анализа на икономическото минало – теория на игрите, нова институционална икономика и т.н. (Rojas, 2007; Greif, 1997). Мотивите за теоретичното обновяване на стопанската история се крият в това, че с приемането и прилагането на неокласическите принципи и теоретични модели, малко изненадващо но напълно обяснимо, тя става безинтересна за професионалните икономисти. Към края на 70-те години на 20 век Дъглас Норт отбелязва, че макар и да е „победила“ в конфликта с традиционната история клиометрията не е спечелила в отношенията си с икономикса. В основните икономически списания намалява публикуването на статии по стопанска история, а търсенето на стопански историци в университетите намалява (North, 1976, p. 461). Неслучайно Робърт Солоу (Нобелов лауреат за икономика за 1987 г.) отбелязва, че статиите по стопанска история са престанали да се отличават от останалите статии по икономика – същите регресии, интегрални и т.н. Той с основание задава въпроса – „Защо трябва да вярвам когато към оскъдните данни за 18 век се прилага нещо, което не е убедително, когато се прилага към по-изобилните данни от 20 век?“ (Solow, 1985, p. 330).

---

⁸ Синтезиран преглед на основните принципи, върху които се гради контрафактуалния метод в стопанската история и причините за недоверието към него от страна на традиционните историци виж у: Коуата, 2017.

Думите на Солоу отразяват недоверието сред част от академичната общност към крайностите на клиометрията и най-вече ограниченията на посоката, в която се развива стопанската история. Затова и в последните десетилетия, без да се изоставят постиженията на клиометрията, се забелязва една относително слаба тенденция на „завръщане“ на стопанската история към корените на традиционната история и към взаимодействие и дори синтез с пренебрегваните доскоро хуманитарни науки⁹. Изразители на тази тенденция са някога „твърдите“ привърженици на клиометрията – Дж. Мокир и Д. Маклоски. По време на годишната конференция на Европейското дружество за история на икономическата мисъл в Антверпен, на въпроса за това дали последната му книга (виж: Мокуг, 2017) е израз на отказ от клиометрията и връщане към традиционната история той сподели, че между двете не съществува противоречие. Впрочем, в тази книга на книга той показва и възможностите за плодотворно сътрудничество между стопанска история и биология, от която се заемат идеи като тази за еволюцията и се прилагат към развитието на културата.

Прекалено силното математизиране и прилагането на моделите от икономикса за анализ на стопанското минало по същество издига стена между постиженията на науката и потенциалните потребители на нейните постижения. Малко хора са в състояние да инвестират време в запознаване с многобройните постижения на икономическата наука, просто за да разберат една или друга статия или друго изследване. Класическите историци, дори в родината на клиометрията САЩ, в последните години отново се обръщат към стопанскоисторически въпроси и книгите им достигат до доста по-широка публика от тези на стопанските историци. Съществен проблем в техните изследвания обаче се оказва непознаването на икономическите теории и на някои от фундаменталните постижения на клиометрията. Водени от идеята да критикуват недъзите на капитализма (робство, експлоатация и т.н.) те възразяват стари митове, които не отговарят на историческата истина (Hilt, 2017). По мое мнение в интеграцията на постиженията на строго фор-

---

⁹ Друг вариант за бъдещо развитие на стопанската история би могъл да бъде пълното ѝ сливане с икономическите науки. По същество това означава унищожаване на стопанската история.

мализираната клиометрия с хуманитаристиката е една от възможностите за развитие на българската стопанска история, която по редица причини пропуска раждането и развитието на клиометрията и поради това не е натоварена с конфликтите между стари и нови стопански истории.

В крайна сметка същността на стопанската история предполага ползването на теория на две нива. Първото е фундаментално, т.е. при писането на стопанска история е необходимо познаване на основополагащите принципи на икономическата наука, на нейната концепция за човека. В основата на стопанскоисторическите изследвания застават разбирания за човека, които са познати и приложени още от Адам Смит при написването на *Богатството на народите*, книга която с основание се приема за начало на съвременната икономическа наука, включително и на стопанската история. Той смята, че основните двигатели на човешкото развитие се крият в две принципни характеристики на човека: *to truck, barter and exchange* и в стремежа на човек да подобри условията си на живот. Именно това поражда разделението на труда и подпомага натрупването на богатство. В този теоретичен план Смит включва и ролята на институциите, като политическо управление, права на собственост и т.н., които могат да играят положителна или отрицателна роля за осъществяване на стопанския напредък (Kim, 2009, pp. 48-61). В икономическото разбиране за човека, мотивите за действието му и т.н. стопанската история не може да даде някакъв принос. Фундаменталната теория може и се променя, но не чрез натрупването на факти. Последните никога не могат да се съберат в такава цялост, че да послужат като основа за теоретични обобщения.

Второто ниво е по-конкретно, практически ориентирано, то се състои от ползването на модели и други изследователски инструменти от икономическата наука. При изследването на конкретен проблем, при търсенето на отговор на конкретен, а не общ, изследователски въпрос е важно каква конкретна икономическа теория или икономически модел ще се ползват, за да се намери адекватен отговор (Geloso, 2017). Това означава, че по своята същност стопанската история изисква от практикуващите я да инвестират доста усилия и време в запознаване с основни икономически теории и понятия от една страна и в събиране, критична оценка и интерпретация на пър-

вичните извори от друга. Трябва да е ясно все пак, че стопанската история не дава универсални отговори, тя дава принос за формирането на конкретни отговори, по практически въпроси. Впрочем, въпреки публичната представа за икономическата наука, тя също не е в състояние да даде универсални отговори на всички въпроси, които касаят икономическото развитие, структура, системи и т.н. (по-подробно по въпроса виж: Rodrik, 2015).

Второто ниво на връзката между стопанска история и икономическа теория често (особено в съвременните англоезични публикации, но и не само в тях) се приема като единствената и основната същност на стопанската история. Там за стопанскоисторически изследвания се приемат само такива публикации, които използват икономически модели или иконометрични методи. Липсата на формализирана математическа теория в някои от основните списания (не във всички!) по стопанска история е основание за отхвърляне на предложени за публикуване там статии, без дори да се дискутира тяхното съдържание. Абсолютизирането на подобна теза е напълно погрешно, защото при този подход се пропускат поне две важни обстоятелства: а) съвременната икономическа теория е предимно (но не само) математизирана, съществуват икономически теории, в които липсва математическо формализиране и б) стопанската история в някои свои изследвания ползва предимно първото и фундаментално ниво на значимост на икономическата теория, на това първо ниво и дума не може да става за предсказване на бъдещето въз основа на исторически познания¹⁰.

От казаното до тук за същността на стопанската история може да се направи общият, но, смятам, верен извод, че тя е твърде сериозно занимание, за да се остави само в ръцете на историци или само в ръцете на икономисти.

---

¹⁰ Когато в клиометричните изследвания започне да доминира стремежът към предсказване на бъдещето, те сякаш престават да бъдат история и се превръщат в това, което на английски се означава като *historical economics*, т.е. икономикс в който историческото разбиране по същество отсъства. Стремежът за предсказване обаче не е единствено присъщ на клиометрията. Марксистката стопанска история също в основата си е движена от подобни мотиви.

Б. Смиcъл

Проблемът за смисъла на стопанската история може да се дешифрира поне в няколко подварианта: защо въобще трябва да се знае нещо за стопанското минало?, необходимо ли е инвестирането на огромни лични усилия и време в проучването на проблеми, от които се интересува ограничен кръг от хора?, оправдано ли е ползването на публични ресурси за стопанскоисторически изследвания или те трябва да се вършат само с частни средства?, възможно ли е да се подготви добър специалист, историк или икономист, без да има основни знания за стопанското минало? и т.н. И дори ако приемем, че от стопанската история, със същността, която вече описахме, има смисъл, то тогава какви са критериите, по които да се определи дали и кога едно изследване може да се предложи на обществото? До каква степен може да се вярва на представените изследвания (особено, когато те дори не преминават дори през елементарен процес на рецензиране) и каква е социалната отговорност на практикуващите стопанска история? Добре известно е, че не особено моралните действия сред историци, икономисти и хора с академични претенции изобщо не са изключение. Практиките им включват опорочаване на мисленето на студенти и/или различни подлости спрямо колеги-изследователи от страна на някои научни фелдфебели, стремеж към налагане на монополна власт над „научната“ истина и т. н. Те обаче не са привилегия само на стопанската история и може да са обект на доста по-широка дискусия.

Понякога самото задаване на подобни въпроси, особено пред общност, посветила професионалния си живот и усилия на тях, звучи еретично, а отговорите саморазбиращи се. Въпроси от подобен характер обаче са напълно легитимни, особено що се отнася до преподаването на стопанска история, което засяга не само интересуващите се от нея, но и хора, които няма да станат професионални стопански историци. Отговорите на част от тях обаче със сигурност остават в полето на индивидуалните разбирания, морал и практика и нямат отношение само към стопанската история. Те не трябва да се пренебрегват, а да са постоянна тема за дискусии сред всякакви академични и други общности. Заниманието с тях в тази публикация носи рискове от отклоняване от основната тема. Затова в оставащата част от изложени-

ето ще се концентрираме върху теми, които касаят по-пряко смисъла на дисциплината стопанска история.

Сред тях като особено важна е тази дали стопанската история е самодостатъчна като наука, т. е. достатъчно ли е просто да разкажем една история, без да се търсят нейните, преки или косвени, връзки с конкретни обществени нужди, въпроси и проблеми. Според мен в приемането на тезата за самодостатъчност на стопанската история няма нищо лошо. Стопанска история може да се пише просто заради личния интерес на изследователите, но при едно много важно условие - ако човек харчи свои пари с тази цел. При условие, че заплатите на всички нас идват от публичните финанси струва ми се, че е важно с научните си усилия и резултатите от тях да предложим нещо по-конкретно на обществото. А това могат да бъдат изследвания, които по един или друг начин изясняват въпроси на настоящето, касаят принципи и възможни ефекти от определени мерки на стопанска политика, насоки на образователна политика, организация на производство, начините за създаване на условия за позитивна стопанска дейност, предупреждават за непредвидимите дългосрочни ефекти от действия, които на пръв поглед не са с фундаментално значение.

Част от смисъла на проучванията по стопанска история е и ясното разбиране, което тя носи, че в човешкото общество процесите са твърде сложни и зависими от прекалено много фактори, за да могат адекватно и цялостно да се планират. Историята и стопанската история в частност са необятни като обхват на факти и процеси. Никой не е в състояние да знае всичко за миналото, а още по-малко да знае всичко за нещо, което все още не се е случило. Така един от дълбоките смисли от стопанската история е, че тя е лекарство срещу претенцията за тотално знание, тотален контрол и тотално пред-

виждане на посоките на развитие на обществото¹¹.

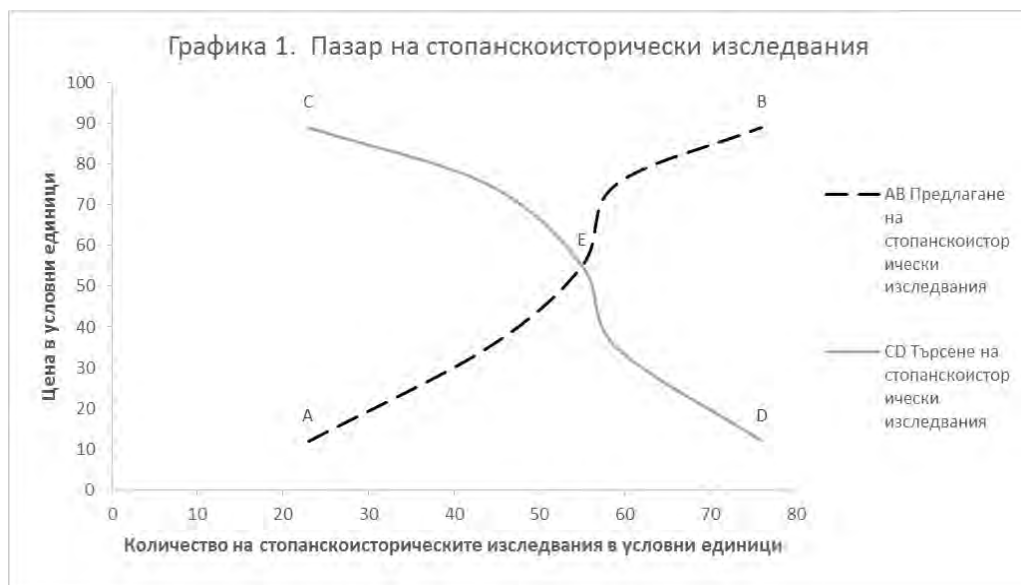
В самия край на 20 век Л. Нийл отбелязва, че стопанската история трябва да се съсредоточи върху изучаването на шоковите явления, а не върху това, което се разбира като нормално развитие на икономика и общество. Само по този начин тя би могла да допринесе някаква полза на обществото, защото ще демонстрира възможностите на институциите да абсорбират шокове и да се справят с различни по магнитут стопански, социални и политически промени (Neal, 2000, р. 332). Подобна практическа ориентация на стопанската история съвсем не се възприема като екзотика. До голяма степен тя оправдава съществуването ѝ като наука и самостоятелна дисциплина. В началото на 21 век на Пол Хохенберг припомня, че стопанската история е полезна защото допринася съществено за по-ясното разбиране на съвременните стопанско-политически проблеми и други текущи научни дебати (Hohenberg, 2008, р. 339). Тази бележка е интересна и важна, защото обвързва правенето на стопанска история със съвременното и с бъдещето. Разбира се, изказвания с подобен характер могат да се открият във всички „оправдания“ за съществуването на историческите науки.

Това какво предлага стопанската история на обществото е свързано неизбежно и това какво обществото търси от стопанскоисторическите изследвания и знания. Очевидно е, че въпреки подозрителността на интелектуалците към пазара, стопанската история е част от пазара на идеи. В силно

---

¹¹ Научната коректност изисква да се спомене, че виждането на автора не е безспорна аксиома за стопанската история. Още от 19 век историята и наченките на стопанска история се изучават с идеята да се открият законите, на които се подчинява общественото развитие. Голяма част от публикациите на К. Маркс всъщност са движени от точно такива мотиви. Подобно осмисляне на стопанската история не е загубило привлекателността си и днес. В публикациите на представителите на т. нар. клиодинамика, с главен представител П. Турчин, се търси идентифициране на най-общите тенденции в човешкото развитие. Това се осъществява на базата на максимално подробно събиране на данни, въз основа на които се конструират модели, претендиращи да предсказват тези тенденции (за синтезирано представяне на основните характеристики на клиодинамиката виж: Spinney, 2012). Възможността да се предсказват основните тенденции в общественото развитие има две предимства по мое мнение: а) дава някаква перспектива в осмислянето на стопанската история и б) дава и характеристиките на наука. Тези предимства обаче са по-скоро изкуствени, защото вкарват човешкото развитие в рамките на неизбежността, и по същество отхвърлят неговата зависимост от разнообразните желания, многобройните грешки и труднообединимите цели на огромни множества от хора.

стилизирана форма състоянието на стопанскоисторическите изследвания и тяхното отношение с обществото могат да се представят с известната в икономическата теория графика представяща кривата на търсенето и кривата на предлагането¹². В един относително нормален случай тя приблизително би трябвало да изглежда по следния начин:

В тази графика линията АВ отразява условно предлагането на стопанскоисторически изследвания, а CD – търсенето на такива. Пресечната точка на двете криви Е показва равновесното състояние на пазара на идеи (стопанскоисторически изследвания в случая), т.е. при каква цена, която купувачите са готови да платят какво количество производителите са готови да предложат. Формата на двете криви е избрана произволно и не почива на някакви конкретни емпирични данни. В този смисъл предложението елементарен модел се използва като илюстрация на пазара на идеи и за отправна точка на

¹² Личното ми мнение е, че в тази графика се съдържа част от фундаменталната икономическа теория, която неизбежно трябва да е в основата на изследванията по стопанска история. Естествено, тук се предлага донякъде изкуствено опростен вариант на пресичане на кривите на търсене и предлагане. Както е известно, отново от икономическата теория, възможни са твърде разнообразни комбинации.

по-нататъшните разсъждения. Важно е да се уточни в случая, че под цена се разбира нейното измерване не само в пари. Под цена, поне що се отнася до пазар на идеи се има предвид нещо доста сложно, което включва: заплатата и академичната позиция, но и обществен авторитет и признание, цитиране от страна на колеги и в различни популярни или научни издания, т.е. цената тук е доста по-сложна за измерване, но не може да се отрече че съществува. Един от съществените проблеми с подобно измерване на цената на стопанскоисторическите, а и не само, изследвания е това, че според някои изследвания едва 20 процента от цитираните статии са прочетени от автора, който ги цитира (Biswas & Kirchherr, 2015). Не по-малко проблеми могат да се идентифицират с количеството на стопанскоисторическите изследвания на даден пазар. Може да се приеме, че то се състои от броя на издадените статии, книги, участия в медийни изяви и т.н. Издаването на книга или статия обаче също не може директно да се свърже с прочитането ѝ. Трябва да се отбележи също така, че поне на пръв поглед графиката не отразява пряко качеството на изследванията, но все пак цената в известен план може да замести този измерител.

Какво може да се направи, ако се приеме че сегашното положение, илюстрирано в горната графика, е неудовлетворително или че би могло да бъде по-добро? Понеже от гледна точка на пазара на идеи стопанските истории са от страната на предлагането то сред вариантите за реакция са увеличаването или намаляването на количеството на предлаганите продукти. Очакваният резултат е да се увеличат приходите от тях. Какво обаче ще се получи при увеличаване на количеството на предлаганите продукти, ако приемем че останалите условия в графиката, които касаят търсенето са непроменени. Това означава преместване на линията АВ надясно, т.е. при увеличеното количество ще последва намаляване на цената. Другият вариант за въздействие на пазара е намаляването на количеството на изследванията (т.е. преместване на линията АВ наляво), което би могло да доведе до повишаване на цената. Намаленото количество обаче може и да не доведе до достатъчно или поне до приемливо увеличаване на цената. Освен това не е сигурно дали при намаляването на количеството на предлаганите изследвания няма да се появи техен заместител, който да запълни освободената па-

зарна ниша, като предлага подобен продукт на по-ниска цена.

Производството/предлагането на стопанскоисторически изследвания е зависимо от търсенето, или поне трябва да се съобразява с него. Така при търсенето на смисъл от стопанската история в нейния български контекст е важно да знаем към кого са ориентирани изследванията ни – политици, студенти, общество ... Прекалено лесно е да се обвинят потребителите, че не четат или че не слушат, неща, които изглеждат важни в очите на потребителите. По-важно е всъщност да се осмисли дали това че не четат и не слушат не е рационална реакция от страна на потребителите на факта, че им се предлагат неадекватни, лошо написани, претенциозно глуповати и понякога откровено изплагиатствани изследвания, със съмнителни послания.

Точно поради тази причина е важно да се задават смислени изследователски въпроси, на които да се търси отговор в публикациите по стопанска история. Изследователски въпроси, които не се ограничават само да баналната истина, че уроците от историята са важни, но никой не ги знае или не желае да ги научи. Изследването на значими, интересни и актуални теми ще увеличи и ролята на стопанската история в университетското (икономическо, но не само) образование. Защото само тогава стопанската история ще се превърне от куп досадни факти, които никога не могат да бъдат запомнени, в инструмент, който улеснява мисленето и решаването на проблеми. Примери за стойностни изследователски въпроси могат да се посочат дори при съвсем повърхностен преглед на няколко статии по стопанска история, публикувани в най-авторитетните международни списания по дисциплината или пък в някои от основните книги от водещите стопански историци.

Така в статията на Габриел Мати и Николас Зейбарт от март 2017 г. авторите си поставят изследователския въпрос доколко съществува измерима връзка между икономика и политическа нестабилност. Отговорът на двамата автори се дава на базата на исторически документи от американския щат Луизиана през 30-те години на 20 век, които са събрани с методите на историческата наука, но анализирани с инструментите и теоретичните подходи на икономиката. В крайна сметка те достигат до извод, че не може да се идентифицира негативен ефект от политическата нестабилност върху икономиката на щата (Mathy & Zeibarth, 2017), т.е. причинно-следствената

връзка между политическа нестабилност и икономически проблеми изобщо не е така пряка и лесна за доказване. В наскоро публикуваното изследване на Дж. Мокир, Карив ван дер Беек и Надав Бен Зеев (Zeev, Mokyr & Beek, 2017) се доказва голямото значение на това как пазарът на човешки капитал отговаря на търсенето на квалифицирани работници. Ако търсенето отговаря адекватно на предлагането то, това е предпоставка за позитивно икономическо развитие, както е в Англия през 18 в., където системата на чиракуване осигурява необходимата квалифицирана работна ръка, защото е достатъчно гъвкава. Изследователските въпроси, които в случая интересуват авторите са: какъв е приносът на формалното образование в икономическото развитие, каква е ролята на неформалните фактори и т.н. Все проблеми, които имат своите съвременни измерения и в днешна България. По подобен начин може да се оцени изследователският въпрос, който си поставя Авнер Грейф в книгата си *Институциите и пътят към модерната икономика* – каква е ролята на институциите за създаване на условия за икономически растеж, като отговорът се търси с помощта на практики от стопанската история на късното средновековие, характерни за търговците от Венеция и Магреб (Greif, 2006).

Тези и много други подобни изследователски въпроси, по моя преценка, са в състояние да привлекат по-широк интерес сред четящата публика, а също и учени от други сфери на хуманитаристиката и социалните науки – социолози, политолози и т.н. Те са конкретни и могат да предложат, конкретна хипотеза, а не окончателен отговор. Тази хипотеза отговаря на изискванията за научност, понеже е фалшифицируема. Понеже е научна и се крепи на някакви утвърдени средства за анализ, може да донесе полза на обществото при решаване на конкретни политически, стопански и други проблеми Въпреки неприятната първична конотация на термина фалшифицируема, това означава, че можем да си представим какво би я направило невярна, как може да се докаже, че тя греши и в този смисъл да продължим научните търсения.

За изследванията по стопанска история не е достатъчно просто да поставят практически ориентиран изследователски въпрос, те също трябва да се включват в текущи дискусии, не само български, да допълват и доизясняват

понятия и т.н. По редица причини в българската научна литература се пропускат както основни, така и относително по-второстепенни дебати в стопанскоисторическата литература – great divergence, индустриалната революция предпоставки фактори за осъществяването или неосъществяването ѝ, връзката между политическа нестабилност и икономически растеж, между демокрация и икономически растеж, контрафактуалната история, за и против клиометрията¹³ и т.н. и т.н. Изброяването на липсващите теми, дебати или отношение към тях в българската стопанска история не се прави, просто за да се покаже колко много сме изостанали. Ясно е че в българската стопанска история няма как да се отразят или да се вземе отношение по повечето от големите проблеми. Все пак обаче е важно да се преодолее затвореността и да се търсят повече контакти, сравнения на балканско, европейско и друго ниво. Особеностите на Балканите като култура, взаимно доверие, стопански практики и т.н. могат да допринесат за изясняване на понятия (като например стопански национализъм), процеси, тенденции и т.н.

Смисъл от стопанската история може да се открие също така в отстраняването от публичния дебат на стопанскоисторически митове, които обслужват една или друга политическа цел, които вършат някаква друга работа, но не отговарят на фактите. Стопанската история може да служи като антидот срещу „фалшивите новини“ политически или психологически изкривени представи за миналото. Например средната продължителност на живота между в България за периода 1980-1982 г. е 71.14, а за 2013-2015 г. 74.5 години; детската смъртност през 1988 г. е 13.6 промила, а през 2015 г. 6.6 промила, значително се е увеличил броят на болниците към 2015 г. в сравнение с края на 80-те години на 20 век, броят на пътуванията на български граждани в чужбина и т.н. Това са все факти, които много лесно могат да се установят на базата на съответните статистическите годишници (Statistical Yearbook, 2016, p. 60; Statistical Yearbook, 1989, p. 68). Те някак трудно се свързват с подхранваната по различни причини и с различни средства носталгия по социализма. Подобна практика има значение и в стопанската ис-

---

¹³ Клиометричните методи и ползването на икономически модели е част от мейнстрийма на стопанскоисторическите изследвания, но това съвсем не означава че клиометрията няма своите, повече или по-малко, аргументирани критики. Сред съвременните критики на клиометрията е Фр. Болдизони (виж: Boldizzoni, 2011).

тория по света.

Всъщност стопанската история в нейния клиометричен вариант се ражда като поставя под въпрос някои от „установените“ истини в обществените нагласи. Тя отхвърля аргументирано твърденията, че парният двигател е основна причина за Индустриалната революция, че Гражданската война в САЩ (1861-1865) стимулира индустриализацията и т.н. (McCloskey, 1978, p. 16). Подобни публикации могат да се открият и в съвременето – например Антон Хоус и неговото възражение срещу известния историк-марксист Ерик Хобсбаум за това, че британското правителство в началото на 19 век е използвало повече войска при потушаването на бунтовете на лудитите отколкото срещу Наполеон (Howes, 2017). В българския вариант на стопанско-исторически изследвания биха могли да се подложат на тестване редица твърдения, които се приемат до голяма степен априорно и са част от аксиоматичните учебнически постановки като: това, че Съединението увеличава възможностите за икономическо развитие на Княжество България, или пък че стопанската политика на Стамболов положила основите на българското икономическо чудо от началото на 20 век и т.н.¹⁴ Вероятно заслужава да се проблематизира и изследва и „аксиомата“ за положителното значение на железопътното строителство като стимул за икономическото развитие на България. Дори обикновеното съпоставяне на известни статистически данни с изследванията посветени на БВП на България в Графика 2 може да постави важни въпроси.

---

¹⁴ Впрочем, тези твърдения са имплицитно контрафактуални, защото постановката, че Съединението има положително влияние за икономическото развитие може да се чете и като – без Съединение икономическото развитие на България би било значително затруднено.

Графика 2. Железопътно строителство и икономически растеж в България 1887-1911 г.

Източник: Popov, K. 1916; Ivanov, M. 2012.

Както е видно за един период от почти четвърт век общата дължина на железопътните линии в страната нараства значително, без това да е свързано с някакво забележимо нарастване на БВП на глава от населението в княжество България. Това все още не означава, че поднасянето на подобни данни не страда от своите недостатъци. Възможно е разглеждането на по-дълъг период да даде същите резултати, но е възможна и друга комбинация; в графиката не се отчитат и предполагаемите социални функции на железниците. Подобно проблематизиране не е задължително да се базира единствено на методите на клиометрията, а на историографската осведоменост и на ненатоварения с готови рецепти прочит на известни факти от стопанската история на страната. Известно е например, че индустриализацията на Габрово непосредствено след Освобождението започва далеч преди свързването на града с железопътната мрежа на страната в началото на 1912 г. и през следващите години тя сякаш зависи по-скоро от спецификите на стопанската конюнктура, отколкото от железопътната свързаност на града (Dimitrov, Vasilev & Sharlanov eds, 1980, pp. 178-184, 196-204; Dzhaleva-Chonkova,

Kostov, Filipova, & Harizanova, 1997, p. 43).

Целта в случая е установяване и доказване наличието или неналичието на причинно-следствена връзка между едно и друго събитие или процес. Задължителна уговорка в случая, е че тестването на подобни твърдения е сложен изследователски процес, който изисква доста ресурси и който не означава непременно отхвърлянето като на посочените, така и на други подобни тези. Някои може да се потвърдят, други да се прецизират, а трети да се окажат част от митология.

Тази смислова характеристика на стопанската история не е просто търсене на евтини сензации за привличане на вниманието а е фундаментална научна характеристика. Стопанската история, която създава и утвърждава митове, която не се движи от здравословен скептицизъм и рационализъм е всичко друго но не е наука. Съмнението и скептицизмът внасят елемент на рационализъм в доминираното от митове, метафори и умишлено изкривявани знания обществено мнение. Поради това може с основание да се твърди, че стопанската история в този си вид и с тези си постижения се опитва да поддържа идеи и принципи идващи от Просвещението.

* * *

Предложените до тук размисли нямат нормативната цел да предписват какво и как да се пише и публикува с етикета стопанска история. Търсенето на смисъл в изучаването на икономическото минало също не се изчерпва от кратките бележки представени тук. Стопанската история не е плод на решението, изследванията и желанията на един човек или дори на една група от учени. Тя няма абсолютно задължителни канони, които трябва да се следват. Нейната еволюция е по-скоро спонтанна, отколкото контролирана и централно планирана. Нейните методи и резултати вероятно в някаква степен отразяват културните модели и отношението към науката в съответните общества. Следователно, поставена в подходяща институционална среда и в условията на академична свобода може да се очаква тя да намери и отстои своето място под слънцето. Вероятно отговорите на много от зададените въпроси предизвикват повече несъгласие отколкото съгласие. Изкуствено постигнатото единодушие обаче едва ли би имало някаква стойност.

REFERENCES:

- Biswas, A & Kirchherr, J 2015, 'Citations are not enough: Academic promotion panels must take into account a scholar's presence in popular media'. *LSE Impact Blog*, viewed 20 July 2017 <<http://blogs.lse.ac.uk/impactofsocialsciences/2015/04/09/academic-promotion-scholars-popular-media/>>.
- Boldizzoni, F 2011, *The Poverty of Clio: Resurrecting Economic History*, Princeton University Press.
- Cheremukhin, A, Golosov, M, Guriyev, S and Tsyvinski, A 2013, 'Was Stalin necessary for Russia's economic development?', *VOX CEPR's Policy Portal* [blog], viewed 25 July 2017 <<http://voxeu.org/article/stalin-and-soviet-industrialisation>>.
- Dimitrov, Str, Vasilev, V & Sharlanov, D eds, 1980, *History of Gabrovo*, Izdatelstvo na Otechestvenia Front, Sofia. (in Bulgarian)
- Dzhaleva-Chonkova, A, Kostov, E, Filipova, M & Harizanova, V 1997, *History of the Railways in Bulgaria*, BBTU Todor Kableshkov, Sofia. (in Bulgarian)
- Fogel, R. 1966, 'The New Economic History', *The Economic History Review*, New Series, Vol. 19, No. 3 (1966), pp. 642-656.
- Fogel, R. & G.R. Elton 1983, *Which Road to the Past?*, New Heaven and London: Yale University Press.
- Geloso, V 2017, 'On doing economic history', *Notes on Liberty* (blog), viewed 29 April 2017 <<https://notesonliberty.com/2017/04/29/on-doing-economic-history/>>.
- Gerschenkron, A 1967, 'The Discipline and I', *The Journal of Economic History*, vol. 4, pp. 446-454.
- Goldin, Cl 1994, *Cliometrics and the Nobel*, National Bureau of Economic Research Working Paper Series on Historical Factors in Long Run Growth. Historical Paper N 65. December 1994.
- Gordon, R 2016, 'The Rise and Fall of American Growth', [Video file], viewed 28 July 2017 <<https://www.youtube.com/watch?v=B-Tia-LcLxI&t=1653s>>.
- Gras, N. 1927, 'The Rise and Development of Economic History', *Economic History Review*, vol. 1, pp. 12-34.
- Greif, A 1997, 'Cliometrics after 40 years', *American Economic Review*, vol. 87, 2, pp. 400-403.
- Greif, A 2006, *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade*, Cambridge University Press.
- Hilt, E 2017, 'Economic History, Historical Analysis, and the "New History of Capitalism"', *The Journal of Economic History*, vol. 77, pp. 511-536.

- Hohenberg, P 2008, 'Toward a more useful Economic history'. *The Journal of Economic History*, vol. 2, pp. 339-354.
- Howes, A 2017, 'Were more troops sent to quash the Luddites than to fight Napoleon?' *Medium* [blog], 3.05.2017, viewed 27 May 2017 <<https://medium.com/@antonhowes/were-more-troops-sent-to-quash-the-luddites-than-to-fight-napoleon-233c802c216d>>.
- Ivanov, M 2006, 'What if ... Constructing the hypothesis "development without Liberation', *The Balkan's 19th century. Other Readings*, Sofia, pp. 182-202. (in Bulgarian)
- Ivanov, M 2012, *The Gross Domestic Product of Bulgaria*, Sofia, Ciela.
- Kim, Kwangsu 2009, 'Adam Smith's theory of economic history and economic development', *The European Journal of the History of Economic Thought*, vol. 16, 1, pp. 41–64 March 2009.
- Koyama, M 2017, 'The Counterfactual and the Factual'. *Notes on Liberty* (blog), viewed 11 August 2017 <<https://notesonliberty.com/2017/08/11/the-counterfactual-and-the-factual/>&/>.
- Kulov, V 2014, *Lectures on Philosophy*, Sofia, UNWE Publishing Complex. (in Bulgarian)
- Landes, D 1994, 'What room for accident in history? Explaining big changes by small events', *The Economic History Review*, vol. 74. 4, pp.637-656.
- Margo, R 2017, *The Integration of Economic History Into Economics*, National Bureau of Economic Research, Working Paper 23 538, June 2017.
- Mathy, G & N. Zeibarth 2017, 'How Much Does Political Uncertainty Matter? The Case of Louisiana under Huey Long', *The Journal of Economic History*, vol. 77, 1, pp. 90-126.
- McCloskey, D 1978, 'The Achievements of Cliometric School', *The Journal of Economic History*, vol. 38, 1, pp. 13-28.
- McCloskey, D 2006, *The Bourgeois Virtues: Ethics for an Age of Commerce*, University of Chicago Press.
- McCloskey, D 2010, *Bourgeois Dignity: Why Economics Can't Explain the Modern World*, University of Chicago Press.
- McCloskey, D 2016, *Bourgeois Equality: How Ideas, Not Capital or Institutions, Enriched the World*, University of Chicago Press.
- Mokyr, J 2013, 'Has Innovation Peaked? Interview with Joel Mokyr'[Video file], viewed 23 June 2017 <<https://www.youtube.com/watch?v=h5x3rdD0tSU&t=1s>>.
- Mokyr, J 2017, *A Culture of Growth. The Origins of the Modern Economy*, Princeton

and Oxford: Princeton University Press.

Neal, L 2000, 'A shocking view of Economic history', *The Journal of Economic History*, vol. 77, 2, pp. 317-332.

North, D 1976, 'The place of Economic history in the discipline of Economics', *Economic Inquiry*, vol. XIV, December 1976.

North, D 1977, 'The New Economic History after Twenty Years', *American Behavioral Scientist*, vol. 21, 2, pp. 187-199.

Popoff, K 1916, *La Bulgarie Economique*, Sofia, Imprimerie de L'Etat.

Rodrik, D 2015, *Economics Rules. Why Economics Works, When it Fails, and How to Tell the Difference*, Oxford University Press.

Rojas, A 2007, *Cliometrics: A Market Account of a Scientific Community (1957-2006)*, *Lecturas de Economía*. 66 (enero-junio 2007), pp 47-82

Schumpeter, J 1947, 'The Creative Response in Economic History', *The Journal of Economic History*, vol. VII, 2, pp. 149-159.

Smith, A 2006 [1776], *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Sofia, Rata (in Bulgarian).

Solow, R 1985, 'Economic History and Economics', *The American Economic Review*, vol. 75, 2, pp. 328-331.

Spasov, T 2011, 'Macroeconomics; Microeconomics', *Basic terms used in the learning process*. Volume 1, Economics, A - N. Sofia, UNWE Publishing Complex (in Bulgarian).

Spiney, L 2012, 'Human cycles: History as science', viewed 12 June 2017 <https://www.nature.com/news/human-cycles-history-as-science-1.11078>.

Statistical Yearbook 1989. Republic of Bulgaria. Sofia, 1990. (in Bulgarian)

Statistical Yearbook 2016. Republic of Bulgaria. Sofia, 2017. (in Bulgarian)

Temin, P 1997, 'Is it Kosher to Talk about Culture?', *The Journal of Economic History*, vol. 57, 2, pp. 267-287.

Zeev, Nadav ben, Joel Mokyr & Karine van der Beek 2017, 'Flexible Supply of Apprenticeship in the British Industrial Revolution'. *The Journal of Economic History*, vol. 77, 1, pp. 208-250.

Correspondence address:

Pencho D. Penchev – Associate professor, D.Sc.

University of National and World Economy,

Department of Political Economy

8-mi dekemvri Str. 1700 Sofia

E-mail: pencho_penchev@gyuvetch.bg

**РАЗНООБРАЗИЕ В РАЗПРОСТРАНЕНИЕТО НА МОДЕРНАТА
СТОПАНСКА КУЛТУРА НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО
(XVIII–XIX В.)**

Иван РУСЕВ

Abstract: *The object of the research of the present article is the tracing out of the diversity in the spreading of the modern economic culture of the Bulgarian nation in the epoch of the Bulgarian National Revival period (18th – 19th CC) – a diversity mainly in respect of geography and time. Both in Europe and on the Balkans the modern economic culture springs up and gives its first visible results at the beginning of the New Time. The Bulgarians are no exception to that process, although it appears with them later in comparison with some of the peoples on the European continent. As with the nations on the Mediterranean and in Western Europe it is the trade among the Bulgarians which is the economic sphere to be the earliest and most notably affected by modernisation. That is why the article deals mainly with the modern trade culture of the Bulgarian National Revival period on the basis of which to a great extent appear and develop the other economic areas of the post-Renaissance society – the protoindustries and industry, services and credit. An attempt has been made to enlarge the research in that direction as well. The results of the research show that the highest degree in the spreading of the modern economic culture among the Bulgarian society was achieved during the third quarter of the 19th C (50ies – 70ies of the century) in the following centres and regions: among the Bulgarian community in the capital of the Ottoman empire – Istanbul, in the sub-Balkan settlements (Kalofer, Klisura, Sopot, Kazanlak, Koprivshtitsa and others), Central Northern Bulgaria (mainly Gabrovo and Turnovo), the Sliven-Kotel region (Sliven, Kotel, Zheravna, Gradets, Medven), the towns along the Danube (Rouse, Svishtov, Lom, Silistra, Toulcha), in some of the centres of the Bulgarian Diaspora in Wallachia, Moldova and Bessarabia (Bucharest, Krayova, Braila, Galatz, Giurgiu, Yash, Bolgrad, Focşani). Other regions are represented only partially on the map of the*

Bulgarian economic modernisation during the Bulgarian National Revival period with certain separate town centres: South Bulgaria (Stara Zagora and Plovdiv), South-Western Bulgaria (Samokov and Sofia), the north-eastern territories and the Black sea region (Varna, Shumen and Burgas) and there are certain regions which are missing completely from this map: North-Western Bulgaria, Macedonia, the south-eastern territories, a large part of Dobrudzha.

Key words: *the modern economic culture, Bulgarian National Revival period (18th – 19th CC), modernisation, the modern trade culture, the protoindustries, industry, services, credit*

JEL: N01

I. Обект на изследването

Обект на изследване в настоящата статия е проследяването на разнообразието в разпространението на модерната стопанска култура на българската нация през епохата на Възраждането (XVIII–XIX в.) – разнообразие главно в географско и във времево отношение. Както в Европа, така и на Балканите модерната стопанска култура възниква и дава своите първи видими резултати в началото на Новото време. Българите не правят изключение от този процес, макар при тях той да се проявява по-късно в сравнение с част от народите на „Стария“ континент. Подобно на нациите от Средиземноморието и Западна Европа и у нас търговията е стопанската сфера, която най-рано и най-осезаемо е засегната от модернизацията, тя дори е основен носител на модернизацията. Ето защо тук главно ще става дума за модерната търговска култура на Българското възраждане, на базата на която до голяма степен се появяват и развиват другите стопански области на постренесансовото общество – протоиндустриите и индустрията, услугите, кредита. Ще бъде направен опит проучването да се разшири и в тази посока.

Със своите скромни претенции за обобщение по една широкообхватна и значима тема, настоящото изследване се базира главно на резултатите на множество публикации – мои и на други историци, но редом с това то въвежда нова емпирична информация, която след обработване по математико-статистическия метод, се използва за нуждите на конкретния исторически анализ и обобщение.

II. Изворите на изследването

Извори на изследването са всички исторически документи, продукт на модерната стопанска дейност на българите през възрожденската епоха: счетоводна документация, делова кореспонденция, стопанска книжнина и периодика, рекламни материали и пр. Става въпрос за огромен масив от извори, който обаче, с оглед на поставената тук амбициозна изследователска задача води до поне два проблема: първо, не всички свидетелства на модерната стопанска дейност на българската нация от епохата са запазени и второ, не всички от запазените и архивирани материали са включени в научна употреба. В следствие на това, модерни стопански прояви като манифактурното производство и търговското сдружаване са слабо документирани и изследвани за периода на Ранното възраждане (XVIII в. – 20-те год. на XIX в.), макар те безспорно да съществуват още тогава. Множеството войни, преселения, трайното установяване на представители на българския стопански елит в емиграция, изграждането на националните граници на Балканите през XIX в. и пр. са сред причините, възпрепятстващи едно цялостно изследване по темата. Много по-добре документиран е XIX в. и по-специално неговата втора и трета четвърт. Този факт дава своя безспорен отпечатък върху направените тук изводи и обобщения.

III. Българският пазар през Възраждането – опит за маркиране на неговите граници

До 1878 г. българите са един от народите, които живеят в границите на Османската империя и поради това тяхната стопанска дейност се развива основно в рамките на огромния османски пазар. Този факт дава своето трайно отражение върху българската икономика както преди, така и десетилетия след датата на създаването на модерната българска държавност. През XVIII в. и през първите три четвърти на XIX в. обаче, като основна проява на изграждане на българската нация започва процес на формиране на национален български пазар – територия в рамките на класическите провинции Мизия (по-известна в бележките на пътешествениците и в докладите на консулите през епохата като „България“), Тракия и Македония, в която общите език, култура и традиции способстват по-тясното стопанско (главно търговско)

общуване. До средата на XIX в. важни икономически центрове, които имат консолидираща за българския пазар функция, са няколкото големи, ежегодно провеждани панаира – тези в Узунджово, Сливен, Ески-Джумая (дн. гр. Търговище), Черна вода (дн. гр. в Румъния), Татар-Пазарджик, Неврокоп (дн. гр. Гоце Делчев) и Сяр (дн. гр. Серес в Гърция). През втората и третата четвърт на века се появяват големите търговски къщи – „Евлогий и Христо Георгиеви”, „Христо П. Тъпчилещов”, „Братя Робев”, „Братя Гешов”, „Братя Комсиеви”, „Братя Караминкови” и др., които чрез изградените от тях мрежи от партньори, посредници и клиенти доизграждат българския национален пазар през Възраждането. Достатъчно е да дадем само един пример. Фирмата „Христо П. Тъпчилещов”, създадена през 1851 г., работи с над 200 търговци от повече от 40 града предимно в българските територии: Свищов, Русе, Сливен, Варна, Търново, Пловдив, Казанлък, Бургас, Ст. Загора, Карлово и др. Нейни редовни контрагенти са търговци и фирми в селищата с трайно установени български колонии на север от р. Дунав (Галац, Фокшан, Крайова, Измаил и др.), а паралелно с това, като представител на широка търговска мрежа в българските земи, „Христо П. Тъпчилещов” влиза в делови контакти с едни от крупните фирми в османската столица Цариград и в европейските търговци центрове Лондон, Марсилия, Виена, Париж, Одеса, Триест и др. (Koen, 1975, p. 64; Glushkov, 1972, p. 52; Davidova, 1998a, pp. 42, 54; Davidova, 1998, p. 9).

Подобна мрежа от търговски посредници и партньори в българските земи изгражда и фирмата „Евлогий и Христо Георгиеви”. Можем с голяма доза основание да твърдим, че именно тези две търговски къщи реално легитимират българския национален пазар през 50-те, 60-те и 70-те години на XIX в. – т.е. сами по себе си те представляват две значими български национални икономически институции, държава преди държавата в стопанската сфера.

Тук възниква въпросът – в така очертаните граници на националния пазар кои са центровете, в които се заражда и развива модерната българска стопанска култура и кога се случва това? Отговорът на този въпрос може да се даде чрез проследяване на разпространението по селища и райони на модерните търговски знания, стопанско образование и практики през епохата.

IV. Разпространение на модерните търговски знания – къде и в каква степен?

В основен носител на модерните търговски знания през Възраждането се превръща книжнината. Всъщност това е времето, когато бележи своето начало съвременното българско книгоиздаване, а част от издаваните тогава български книги и периодика са насочени към стопанско ограмотяване на читателите, към изграждане на просветно отношение към различните стопански дейности – търговия, земеделие, индустрия. Най-голямо внимание се отделя на търговската просвета, тъй като търговецът на Новото време, за разлика от колегите си в Средновековието, може да успее в своето занятие само ако притежава широки знания и подготовка – да е учил математика, да прилага двойното счетоводство, да владее чужди езици, да познава историята и културата на чуждите страни, техните обичаи и предпочитани стоки. Именно чрез новобългарската литература, част от която е преводна, промененото отношение към търговията като към просветно занятие, най-напред засвидетелствано в Западна Европа, се пренася и сред българите. Кога и къде точно в българските земи тази промяна се усеща най-ярко?

В предишно мое изследване се опитах да проследя процеса на поява и разпространение на учебната литература, предлагаща през Възраждането модерни търговски знания. Става въпрос за учебници и ръководства, използвани при подготовката на ученика бъдещ търговец чрез изучаването в училището на дисциплините счетоводство (диплография), аритметика, география, обща история, чужди езици и др. В тази група се отнасят 237 ръкописи и издания на учебници, съставени през XIX в. (до 1878 г.), като най-много са учебниците, предлагащи търговски знания, издадени през 60-те години на века – 96, следват 70-те години с 55 издания и 50-те години – с 33 (Roussev, 2015, pp. 110-111; Rusev, 2003). Безспорно е, основната част от този вид учебна литература у нас се създава през третата четвърт на XIX в.

Две от изданията, съдържащи модерни търговски знания, заслужават по-особен интерес: „Диплография или как ся дръжат търговски книги от Стояна и Христа Д. Караминковы” (Цариград, 1850 г.) и „Търговско ръководство за тръгувание, промишленост, мореплавание и за търговски дела-ния...”, превод от труда на гръцкия автор К. Мелас с някои допълнения на

А. Гранитски (Цариград, 1858 г.). Тези две книги не са първите, които предлагат модерни търговски и счетоводни знания у нас – и преди тях такива знания присъстват в учебници от 30-те и 40-те години на века, но със сигурност са първите самостоятелни издания, придобили широко разпространение сред българското възрожденско общество, ползвани са дори години след Освобождението (Roussev, 2015, pp. 97-100). Двете издания са интересни и полезни за настоящото изследване с още нещо – реалните им читатели и ползватели могат да бъдат приблизително точно проследени благодарение на списъците на техните спомоществатели, отпечатани в края на книгите. Както е добре известно, спомоществателите са абонати, които предварително поръчват и заплащат по определен брой от изданието, вследствие на което техните имена, родни места или местопребивавания, професии и друга свързана информация се помества в опис, приложен към дадената книга.

Спомоществателите на „Диплография“ на братя Караминкови пребивават към времето на събирането на абонати за тази книга в 21 селища и записват общо 590 екземпляра от книгата (Таблица 1).

Таблица 1.

**Спомоществателите на „Диплография“
на братя Караминкови – разпределение по райони**

№	Район (селища)	Брой записани екземпляри от книгата
1.	Подбалканските селища (Копривщица, Панагюрище, Калофер, Карлово, Сопот, Габарево, екз. за калоферци и други хора от района, пребиваващи в Цариград)	213
2.	Цариград	194
3.	Централна Северна България (Габрово, Ловеч, Плевен, Търново, Троян, Тетевен, екз. за търновци, габровци и еленчани в Цариград)	81
4.	Североизточна България (Шумен, Варна, екз. за хора от Шумен и Търговище в Цариград)	70
5.	Сливенско-Котленският район (Котел, екз. за сливенци и за котленци, пребиваващи в Цариград)	66
6.	Дунавските селища (Русе, Свищов, Лом, екз. за свищовля и русенец в Цариград)	59
7.	Селищата от Южна България (без подбалканските) (Стара Загора, екз. за старозагорци, пловдивчани и други хора от района, пребиваващи в Цариград)	53
8.	Българи в градовете на север от Дунав (Галац)	38
	Общо:	590

В таблицата сборът на екземплярите по селища е по-голям, тъй като повечето от спомоществателите от Цариград са описани два пъти – веднъж в графата „Цариград“ и втори път в графите на своите родни места.

Не са редки случаите, когато записани от дадено селище спомоществатели са посочени като пребиваващи на друго място или като родом от друго селище. Така например, Иван Янков от Одрин е записал в Галац един екземпляр от книгата. Въобще сред спомоществателите в Галац преобладават тези, които са отбелязани като родом от Котел, Карлово, Габрово, Свищов, Шумен. А във Варна, от общо 17 спомоществатели, двама са от Търново, осем са от Котел, един от Жеравна, един от Градец, един от Стара Загора, един от Калофер и един от Копривщица. Остават двама „кореняк“ варненци, за единия от които – Николай Георгиев (Георгиевич), посочен на първо място в списъка на спомоществателите от града, записал две бройки от книгата, със сигурност знаем, че е от Търново. Той се преселва в пристанищния град заедно със своя брат Сава и още през 1844 г. създават в него фирма, занимаваща се първоначално само с комисионерство, а впоследствие и с търговия (Roussev, 2012, р. 438). Цялата тази информация е много интересна и показателна за това как се формират българските общности в някои важни стопански центрове през епохата както вътре, така и вън от българските земи. Цели райони от българския национален пазар по онова време са изключени от списъка на спомоществателите на „Диплография“ – например липсват западните и югоизточните територии. Това сочи, че там книгата не е била разгласена, разпространена и ползвана.

Спомоществателите на „Търговско ръководство...“ на Мелас–Гранитски пребивават към времето на събирането на абонати за тази книга в 40 селища и записват общо 1149 екземпляра от книгата (Таблица 2).

И в Таблица 2 сборът на екземплярите по селища е по-голям, тъй като повечето от спомоществателите на „Търговско ръководство“ на Мелас–Гранитски от Цариград са описани два пъти – веднъж в графата „Цариград“ и втори път в графите на своите родни места.

Таблица 2.

**Спомоществователите на „Търговско ръководство“
на Мелас–Гранитски – разпределение по райони**

№	Район (селища)	Брой записани екземпляри от книгата
1.	Подбалканските селища (Казанлък, Калофер, Карлово, Клисура, Сопот, екз. за калоферци, карловци, сопотненци, казанлъчани, копривщенци и други хора от района, пребиваващи в Цариград)	312
2.	Цариград	255
3.	Централна Северна България (Търново, Горна Оряховица, Габрово, Трявна, Елена, Севлиево, Ловеч, Плевен, екз. за търновци, арбанасчани, габровци и еленчани в Цариград)	224
4.	Сливенско-Котленският район (Сливен, Жеравна, Градец, Котел, екз. за сливенци и котленци, пребиваващи в Цариград)	181
5.	Българи в градовете на север от Дунав (Букурещ, Крайова, Браила, Гюргево, Александрия, Яш, Болград, Галац, Борлад, Фокшан, екз. за българи от Букурещ, пребиваващи в Цариград)	174
6.	Селищата от Южна България (без подбалканските) (Стара Загора, Пловдив, екз. за пловдивчани, пазарджиклии, старозагорци, одринци и други хора от района, пребиваващи в Цариград)	87
7.	Дунавските селища (Свищов, Русе, Силистра, Калипетрово (Силистренско), Тулча, Лом, екз. за русенци и други хора от района, пребиваващи в Цариград)	86
8.	Североизточна България (Варна, Шумен, екз. за шуменци в Цариград)	21
9.	Селищата от Югозападна България (Самоков, София)	45
	Общо:	1149

От западните български територии, освен отделно отбелязаните 45 спомоществователи от Самоков (32) и София (13), за книгата са абонирани само още няколко души от района, но пребиваващи по онова време в османската столица: врачанинът Христо Иванчев, включен в групата на казанлъчаните в Цариград, две бройки за братя родом от Разлог, една за видинчанин и една за самоковец, всичките записани в столицата. Слабо е присъствието и на абонати на книгата от Югоизточна България – в списъка на цариградски-те българи са отбелязани двама одринци.

Обобщените данни от двете таблици са представени във Фигура 1.

Фигура 1. Спомощствователи на „Диплогафия“ и „Търговско ръководство“ – обобщени данни

Обобщените данни ясно очертават районите с най-много абонати, респективно с най-голям интерес към двете книги – подбалканските селища, Централна Северна България, Сливенско-Котленския район. Именно там са и селищата (Калофер, Котел, Сливен, Търново, Арбанаси, Клисурса и др.), излъчили основната част от спомощствователите на книгите сред Цариградската българска общност, които отчетени само като пребиваващи в столицата (а не и спрямо родните си места) оформят най-голямата бройка – за цариградските българи са предназначени 449 екземпляра (26 %) от книгите. Този факт допълва впечатлението за водещите (спрямо вътрешния пазар по онова време) стопански позиции на българската колония в османската столица, чиито представители все пак държат да бъдат посочвани според родните си места. Картата на разпространението на двете книги се допълва от дунавските селища и центровете на българската диаспора във Влашко, Молдова и Бесарабия. Прави впечатление по-слабото присъствие в списъците на спомощствователите на южнобългарските територии (единствено старозагорци се открояват с активността си), Добруджа (представена основно от абонати от Тулча), Североизточна България (главно абонати от Шумен и Варна) и Югозападна България (Самоков и София), а напълно отсъстват Северозападна България, Македония, югоизточните части.

Сред спомоществателите на двете книги преобладават търговците и занаятчиите. Присъстват както дребните търговци, така и едрите, „тежки“ търговци, особено от столицата Цариград, от някои от градовете на вътрешността и от тези зад граница – Христо и Никола П. Тъпчилещови, Залотович, Гешоглу, Салчо Чомаков, Пулиеви, Петър х. Матеев, Евстати Селвели, Николай Карагъзов, Станчо Арnaudов, Христо Георгиев, Д. Анастасиади и др. Понякога като абонати са записани цели търговски дружества – по-рядко те се срещат в „Диплография“-та и доста по-често в „Търговско[то] ръководство...“. Този факт, сам по себе си, е много интересен, защото двете ръководства се появяват непосредствено след влизането в действие на Османския търговски закон през 1850 г. Очевидно модерномислещият и модернодействащият български търговец е „в крак с времето“ и бързо усвоява най-новите промени. Сред фирмите спомоществатели се срещат: „Никола Т. Бююкчюлю и съдр.“, „Минчо х. Цачев и съдр.“, „Бр. Г. Комсиеви“, „Господин Данчов и съдр.“, „Лазар С. Рашков и съдр.“ и др.

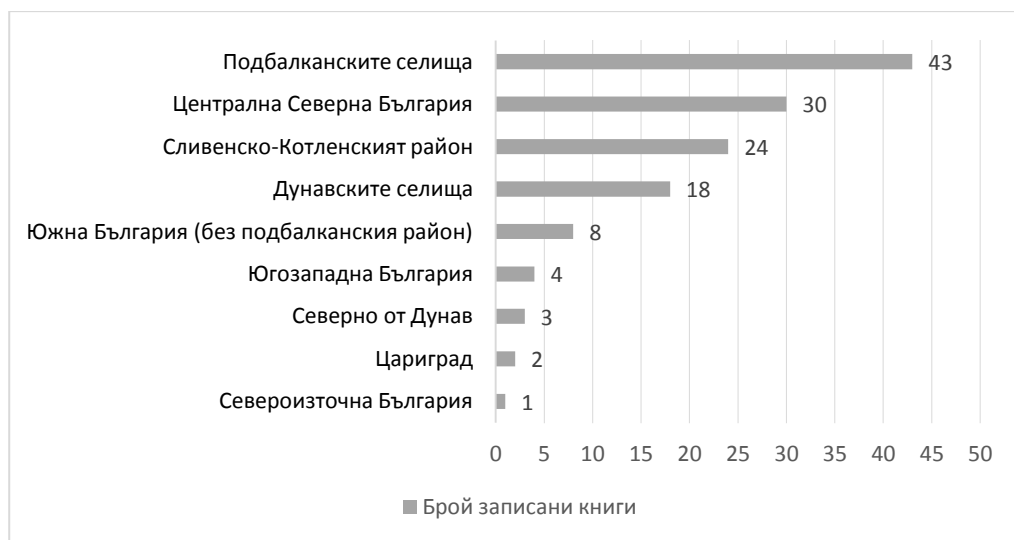
V. Разпространение на модерното стопанско образование през третата четвърт на XIX в.

През същия период – третата четвърт на XIX в. – в българското възрожденско училище се появява и разпространява модерното стопанско образование. Отправната точка на този процес през 50-те години и неговото проявление по райони също може да бъде проследено чрез списъците на спомоществателите на „Диплография“ и „Търговско ръководство“. С голяма доза основание трябва да се предполага, че всички спомоществатели, записали по два и повече екземпляра от двете книги, са го сторили с намерение да ги даряват, като най-вероятните адресати на такъв вид дарение е възрожденското училище. С най-много абониращи бройки от „Диплография“ (по 10 екз.) са записаните като „калоферци в Цариград“: Братя П. Тъпчилещови, Христофор С. Тошкович, Димитър М. Тошков и котленецът Георги Раковски, а от „Търговско ръководство“ 10 екземпляра абонира „калоферецът в Цариград“ Д. М. Тошков и търговската фирма „Станчо Арnaudов и син“, веднъж записала 5 бр. в Цариград и втори път нови 5 бр. в родното Габрово. По 5 бр. от „Търговско ръководство“ абонира в Цариград Христо

и Никола П. Тъпчилешови и „Протосингел и Епитроп Влд. Митрофан“ в Стара Загора. Има спомоществатели на книгата от 1858 г., които специално посочват, че платените от тях бройки са предназначени за училища: д-р Петър Берон записва в Крайова 10 бр. „за Училищата български“, Димитър Чохаджи в Цариград абонира 5 екземпляра за „Нишкото училище“ и Стефан Берон, отново от Крайова, поръчва 5 бр. за „Котленското училище“.

В някои от селищата именно учителите и училищните епитропи организират записването на спомоществателите на „Търговско ръководство“ и това е специално отбелязано за Сливен, Жеравна, Ст. Загора, Самоков, Пловдив, Карлово, Клисурса, Ловеч, Калипетрово (Силистренско), Лом, Търново и София.

Обстойният преглед на спомоществателите на двете книги, със сигурност свързани с училището – учители, ученици, училищни епитропи – води до данните, систематизирани във Фигура 2.

Фигура 2. Брой записани екземпляри от „Диплография“ и „Търговско ръководство“ за нуждите на училищата

Видно е широкото разпространение на двете книги в училищата на подбалканските селища (Калофер, Клисурса, Сопот, Казанлък, Копривщица,

Панагюрище, Карлово), Централна Северна България (Търново, Ловеч, Плевен, Габрово, Севлиево, Елена, Трявна), Сливенско-Котленския район (Сливен, Градец, Котел, Жеравна, Медвен) и крайдунавските селища (Русе, Лом, Калипетрово, Свищов, Силистра, Тулча). По-малка част от тиража на книгите достига до представители на просветните среди и в други райони: Южна България (Стара Загора и Пловдив), Югозападна България (Самоков и София), българските общности в Галац и Цариград; един екземпляр от „Дилография“-та записва Теодор Поп-Антонов „учител в Шумен“.

В диаграмата не са включени абонираните от Димитър Чохаджи в Цариград 5 бр. от „Търговско ръководство“ за Нишкото училище и 10-те бр. от същата книга, поръчани от д-р Берон за българските училища. Поради широката дарителска дейност на д-р Петър Берон е много трудно да се прецени за къде точно е предназначено неговото дарение – дали за училището на родния му Котел (за където впрочем дарение прави неговият племенник Стефан) или за други български училища. По-възможно е второто предположение.

В списъка на селищата, в които книгите на братя Караминкови и Мелас–Гранитски попадат в ръцете на местните учители, ученици и школки епитропи още през 50-те години на XIX в. са почти всички онези, за които по други източници със сигурност узнаваме, че в техните училища през третата четвърт на века са преподавани първите у нас специални икономически дисциплини, най-вече „диплография“ („двойно счетоводство“): Шумен, Сливен, Казанлък, Габрово, Градец, Силистра, Свищов, Цариград, Калофер, Тулча, Пловдив (Roussev, 2015, pp. 264-265). Няма съмнение, двете книги изиграват много важна роля в налагането на модерното стопанско образование още в момента на неговата поява на българска почва и така очертаната карта на тяхното разпространение само може да ни ориентира в проследяването на този процес.

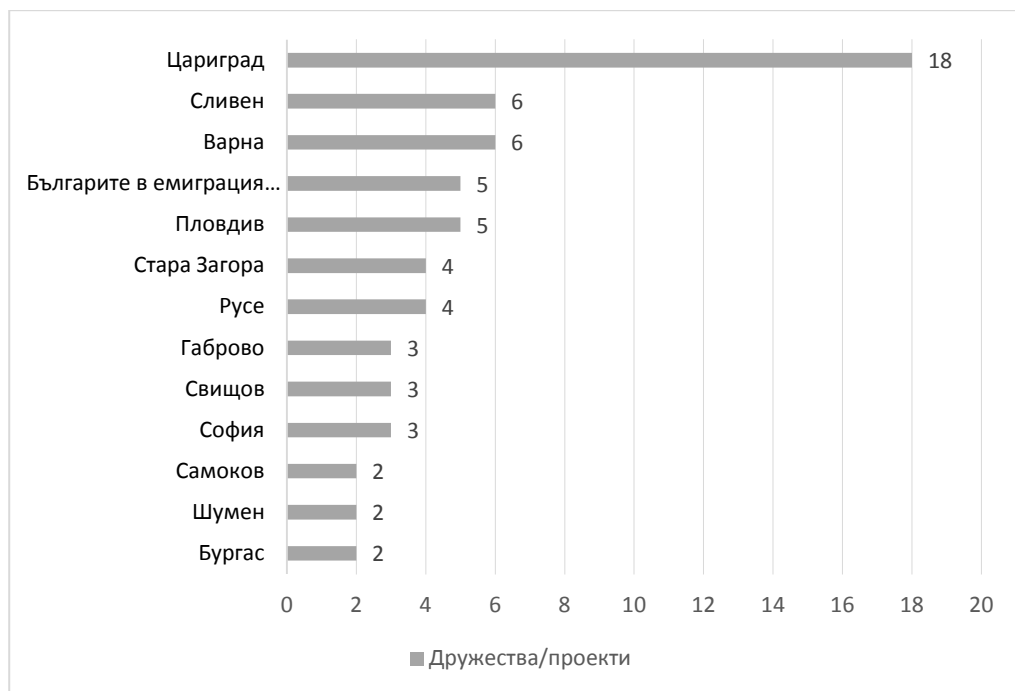
VI. Модерните стопански практики през Възраждането и тяхното времево и географско разпространение

Темата е обширна. Могат да се дадат различни примери за модерни стопански практики, които тъй като не винаги са добре документирани чес-

то остават силно дискуссионни. Тук обаче ще се спрем на две от проявите на модерната стопанска дейност през Възраждането, които са съвсем безспорни именно като такива – дружествата на капитала и най-ранните индустриални инициативи на българския пазар.

Акционерните дружества се налагат на европейския пазар след Индустриалната революция и получават широко разпространение на континента през XIX в. Към средата на века те се появяват и на българския пазар, естествено в доста по-скромни размери от европейските, но също като следствие на стопанската модернизация. В предишно изследване успях да установя 72 инициативи за създаване на дружества на капитала на българския пазар до Освобождението (1878 г.), част от които са реализирани, а други остават само като проекти. Появата на тези съвсем нови за българския стопански деец начинания се случва във времето както следва: 5 от проектите възникват през втората четвърт на XIX в., други 5 са инициирани през 50-те години, а най-много датира от 60-те и 70-те години – съответно 30 и 32 проекта. Тяхното основно разпространение в градските центрове с повече от един проект за създаване на дружества на капитала е посочено във Фигура 3, докато други 11 селища свързват имената си с по един такъв проект през очертания период: Пирдоп, Разград, Ниш, Балчик, Търново, Татар Пазарджик, Копривщица, Тулча, Ловеч, Лом, Перушица и Плевен.

От диаграмата е видно безспорното доминиране в тази сфера на цариградските българи, които разполагат с достатъчно капитали, необходими за подобен род по-амбициозни модерни стопански начинания. Следват карабаджиите предприемачи от Сливен, които са в основата на сливенските инициативи, новозамогналите се български търговци от пристанищните градове, черноморски и дунавски (Варна, Бургас, Русе, Свищов, Лом, Тулча), модернодействащите представители на българската колония в Румъния, както и инициативни предприемачи във вече утвърдени стопански центрове като Пловдив, Стара Загора, Габрово, София, Самоков и Шумен.

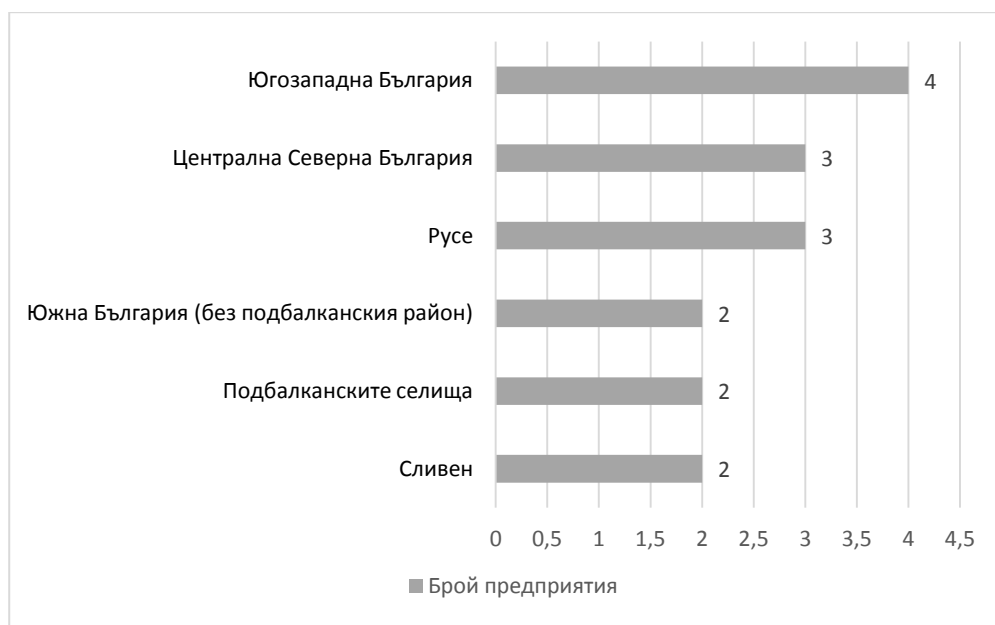

Фигура 3. Българските дружества на капитала през Възраждането в селища с повече от една инициатива (Roussev, 2015, pp. 524-616)

Част от акционерните дружества са ориентирани към модерни като замисъл и организация производства, главно манифактурни. Въпреки произволното боравене с понятието „фабрика“ в нашата литература, само две от предприятията, появили се в българските земи преди 1878 г. могат да бъдат определени като такива: текстилната фабрика в Сливен, създадена от Добри Желязков през 1834 г., впоследствие одържавена, и текстилната фабрика на М. и Д. Гюмюшгердан в с. Дермендере (Пловдивско), открита през 1847–1848 г. Други десетина – петнадесет протофабрики (манифактури) със сигурност допълват картината на модерното производство у нас през епохата, тъй като са сравнително добре документирани (всяка в поне два източника на информация). Сред тях са: манифактурата за коприна, създадена от французина Бонал в Стара Загора през 1858 г.; работилницата за гайтани на Ив. К. Калпазанов, открита в Габрово през 1860 г.; предприятието на Д. Викенти и Ст. Карагъзов в Търново и Габрово за производство на коприна, спирт и

брашно (1861 г.); държавната печатница в Русе (1865 г.) и др. Ако проследим разпространението на тези производства по времето на възникване ще установим, че най-голямата част от тях се появяват през 60-те години на XIX в. – 10 от изследваните 15 предприятия. А разпространението на същите предприятия по райони представям във Фигура 4.

Фигура 4. Протоиндустрии и индустрии в българските земи през Възраждането – по райони (Roussev, 2016, pp. 37-42)

В югозападните територии модерните предприятия са концентрирани в Самоков и Софийско, в Централна Северна България – в Габрово, Търново и Килифарево, Дунавският район е представен от Русе, а на юг от Стара планина освен в Сливен и в подбалканските Панагюрище и Карлово, този нов вид производства се появяват в с. Дермендере (Пловдивско) и Стара Загора.

VII. Изводите

Изложеното дотук води до няколко основни изводи и обобщения от-

носно времето и териториалното разпространение на модерната стопанска култура на българската нация през Възраждането.

1) Очевидно е, че процесът на модернизация в стопанското знание, образование и практики на българския пазар, макар и да се появява сравнително рано за региона на Балканите (в някои сфери още през XVIII в.), където само гърците изпреварват всички останали народи, достига своята кулминация едва през третата четвърт на XIX в. Този най-ползотворен за процеса период започва и завършва с война – Кримската (1853–1856) и Руско-турската (1877–1878), като двете войни имат различно върху изследваното явление въздействие.

Кримската война стимулира развитието (и в частност модернизацията) на българския пазар. Не случайно в спомените си Михаил Маджаров ще отбележи, че това събитие: „...изсипа голямо количество чуждо злато и даде възможност на мнозина български търговци да се замогнат... От парата пара се печелеше и пак не стигаше“ (Madjarov, 1968, p. 43), а австрийският пътешественик Феликс Каниц, посетил две десетилетия по-късно Варна – главното седалище на съюзническите армии по време на войната, също така образно ще представи нейното позитивно въздействие върху местния бизнес, отбелязвайки: „...жителите на града, собственици на кораби и търговци, дори и най-последните бакали-варненци, си спомнят с удоволствие за онази епоха, когато „парите лежах по пътищата“...“ (Kanitz, 1995, pp. 215-216).

И ако Кримската война стимулира процеса на стопанска модернизация, то не такова е въздействието на следващата голяма война в региона, която впрочем е епилогът на една дълга и разрушителна политическа криза, известна като „Източната“ (1875–1878). Именно Източната криза „скъсява“ 70-те години, тъй като след 1875–1876 г. са силно влошени условията за модерните инициативи на българския пазар и на практика такива почти липсват.

2) Представената тук информация очертава разпространението на модерната стопанска култура на българската нация във времето на нейното най-силно проявление през епохата (третата четвърт на XIX в.) в няколко основни центрове и райони: сред българската общност в столицата на Османската империя – Цариград (Истанбул), в подбалканските селища (Кало-

фер, Клисурса, Сопот, Казанлък, Копривщица, Панагюрище, Карлово), Централна Северна България (главно Габрово и Търново), Сливенско-Котленския район (Сливен, Котел, Жеравна, Градец, Медвен), крайдунавските селища (Русе, Свищов, Лом, Силистра, Тулча), в някои от центровете на българската диаспора във Влашко, Молдова и Бесарабия (Букурещ, Крайова, Браила, Галац, Гюргево, Яш, Болград, Фокшан). На картата на българската стопанска модернизация през Възраждането други райони са представени само частично с отделни свои градски центрове: Южна България (Стара Загора и Пловдив), Югозападна България (Самоков и София), Североизточните територии и Черноморието (Варна, Шумен и Бургас), а има и райони, които напълно липсват на тази карта: Северозападна България, Македония, югоизточните територии, голямата част на Добруджа.

Могат да се дадат и съответните обяснения за така констатирания факт: очевидно през 50-те години на XIX в. тези региони все още се явяват периферни за процеса на икономическа модернизация на българския пазар; в някои от тях като Добруджа, Тракийската низина, Родопите основната стопанска дейност е земеделието и скотовъдството, а това са области, потрудно подаващи се на модернизация; в други райони чужда (главно гръцка) литература задоволява потребностите от модерни търговски знания – това се отнася главно за черноморските селища и за Пловдив, където преобладава гръцкият етнически елемент; слабата активност на варненци, например, може да се обясни с обстоятелството, че в този пристанищен град тепърва предстои консолидирането на местната българска общност, както става добре видимо и от коментирания тук по-горе списък на „варненските“ спомоществатели на „Диплография“ на братя Караминкови.

Нужни са и други уточнения. В някои от посочените райони не липсват напълно прояви на модерна стопанска дейност, дори се наблюдават отделни такива и в по-ранно време, но тогава, когато модернизацията се проявява по-отчетливо в национален мащаб, тези райони вече не са „видими“ в процеса. Така например, във Врачанско възникват едни от първите манифактури на българския пазар въобще – изградените от хаджи Тошо Ценов долапи за точене на коприна още през 70-те и 80-те години на XVIII в., а впоследствие неговите синове, главно Димитраки Хаджитошев създават по-

редица от търговски дружества с модерен почерк на дейност. Тази активност на Хаджитошеви обаче клони към своя залез след смъртта на Димитраки през 1827 г. (Roussev, 2015, pp. 324-328) и както стана видно от поднесената тук информация, Браца отсъства от картата на модерните стопански инициативи у нас през следващите десетилетия. Българският Северозапад е по-слабо представен и в мрежата на търговските партньори и посредници на създадената през 1851 г. крупна търговска къща „Христо П. Тъпчилещов“ (Roussev, 2015, p. 494; Davidova, 1998).

Впрочем, недоброто стопанско развитие на западните български територии и тяхното трудно „вписване“ в общонационалните процеси на културно обновление и модернизация през епохата е вече добре очертано и представено в съвременната българска историография (Manolova, & Jeleva, 2014).

И относно Македония трябва да се направят известни уточнения. В тази област през Възраждането не липсват модерни стопански структури, макар нужният за целта капитал тук да е в по-ограничени размери. Достатъчно е да се спомене фирмата „Братя Робевци“ – най-крупният стопански субект в региона, възникнала в Охрид още през 1792 г., впоследствие открила клон в Битоля, а след 1850 г. сдобила се последователно с представителства във Виена, Лайпциг и Сараево. Запазените до днес архивни документи на „Братя Робевци“ ясно сочат, че фирмата бързо усвоява от европейския пазар модерното стопанско поведение и го предава на своите многобройни партньори на вътрешния пазар (Roussev, 2015, pp. 501-505). Добрите примери обаче, свързани със стопанската модернизация на Македония през епохата, като че ли се изчерпват с „Братя Робевци“, тъй като там, както е видно от данните погоре, липсват абонати на двете най-тиражирани стопански издания от 50-те години на XIX в. и като цяло трудно достигат модерното българско знание и образование. Малко изключение в това отношение е сведението за преподаване на дисциплината „Диплография“ в училището в Щип през 1869–1871 г. от учителя Йосиф Ковачев (Roussev, 2015, pp. 238-239).

3) Появата и разпространението на модерната стопанска култура на българския пазар през Възраждането е процес, който има не само конкретно историческо, но и последващо въздействие върху българското икономичес-

ко развитие. В известен смисъл с него могат да се обясняват особености в съвременното стопанско състояние на конкретни селища и райони, но при задължителното отчитане на всички фактори, повлияли модернизацията в български условия за изминалите близо век и половина от онази начална епоха. Изследванията по темата убеждават в приложимостта и добрите резултати на стопанско-историческия подход дори когато се изучават актуални икономически проблеми.

REFERENCES:

- Davidova, Evg 1998, 'The Brothers Hristo and Nikola Tapchileshtovi – economic and social activities during the Bulgarian National Revival Period', PhD Thesis, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia. (in Bulgarian)
- Davidova, Evg 1998a, 'Debit-credit without failure'. From the commercial correspondence of Hristo Tapchileshtov with Evlogi and Hristo Georgievi (1847-1874 г.)', in Drosneva, E (ed.), *The Donors Evlogi and Hristo Georgievi*, Sofia, pp. 31-63. (in Bulgarian)
- Glushkov, Hr 1972, 'The Trade of the Company 'Bratia Papazoglu' with rose-oil until the Liberation', *Istoricheski pregled*, no. 6, pp. 44-53. (in Bulgarian)
- Kanitz, F 1995, *Danube Bulgaria and the Balkans. Historical-geographic-ethnographic travel studies from 1860 to 1879*, Vol. 3, Borina, Sofia. (in Bulgarian)
- Koen, D 1975, 'Banking activity of the Commercial house 'Evlogi and Hristo Georgievi' in the Bulgarian lands until the Liberation', *Istoricheski pregled*, no. 6, pp. 63-74. (in Bulgarian)
- Madjarov, M 1968, *Memoirs*, Sofia. (in Bulgarian)
- Manolova, N & Jeleva, P 2014, *Historical Researches about Middle Western Bulgaria during 15-19 c.*, Sofia University Publishing House, Sofia. (in Bulgarian)
- Roussev, I 2012, 'Varna during the Late Middle Ages and the National Revival (from the end of the 14th c. to 1878)', in Pletnirov, V & Roussev, I, *History of Varna*, Slavena, Varna, pp. 303-591. (in Bulgarian)
- Roussev, I 2015, *The commercial modernity of the Bulgarian revival as a culture and practice. Research and sources*. Rovita, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Roussev, I 2016, 'How Many and Which Were the First Factories in the Bulgarian Lands before the Liberation in 1878? Attempt of Analysis Relying on the Sources and the Historiography', *Proceedings of Centre For Economic History Research*, vol. I.

The Urban Economy in the Bulgarian Lands through the Ages, pp. 33-55 (in Bulgarian)

Rusev, I 2003, 'Les manuels de commerce à l'époque du Réveil National Bulgare (les années 1830-1870)', *Etudes balkaniques*, № 4, p. 18-63.

Correspondence address:

Ivan Roussev – Professor, D.Sc.

University of Economics,

Department of Social Sciences and Humanities

77, Kniaz Boris I Blvd. 9002 Varna

Tel.: (+ 359) 886 866175

E-mail: ivroussev@yahoo.com

СТОПАНСКОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИТЕ В ДОКУМЕНТАЛНОТО НАСЛЕДСТВО НА ГЕОРГИ СТ. РАКОВСКИ

Петко Ст. ПЕТКОВ

Abstract: *This article analyzes the understanding of Georgi St. Rakovski on the economic situation and opportunities for economic development of the Bulgarians on the basis of his preserved documentary heritage. His opinion about the geographical location, the demographic potential and the social status of the Bulgarians is shown. His attitude towards the ruling Ottoman government, neighboring states and Great powers is revealed in connection with the economic progress of the Bulgarians.*

Key words: *Georgi Stoykov Rakovski, economic condition, economic development, demographic nationalism, economic nationalism, Bulgarian trade association*

JEL: N01, B10

Изследванията за по-видните дейци на българския преход към Новото време, романтично наричан Възраждане, са много. Значителна част от тях е посветена на идеите и възгледите им по актуални въпроси на тогавашното обществено развитие и перспективи за бъдещето. Преобладават проучванията за различните аспекти на политическите идеологии, в тази област са и нескончаемите спорове, тъй като към политико-идеологическата тематика насочват вниманието си автори с различни лични убеждения и ценности, а и дълго време у нас беше наложен определен идейно-политически стереотип, чието преодоляване беше трудно, а и нееднакво желано от отделните изследователи. Аналитичните обзори на водещите идеи за стопанското развитие на българския народ не заемат първостепенно място в научната литература, те се броят на пръсти. А свидетелства от епохата не липсват, макар не за всички значими личности те да са запазени в еднакво задоволителна степен.

Като си поставям далечната цел да работя за постепенното запълване на тази празнина и да допълня съществуващите представи за стопанските възгледи на водещите български обществени дейци през XIX в., аз начевам с Първия в много отношения радетел за българско народно свестяване и стопански прогрес – Георги Стойков Раковски.

Животът, идеите и дейността на видния котленец са познати от двата солидни биографични труда на М. Арnaudов и В. Трайков (Arnaudov, 1922; Трайков, 1974). Особено важно в случая е обстоятелството, че значителна част от документалното наследство на Г. С. Раковски е запазено и издадено, а то съдържа информация и по интересувашата ни тема. То е и документалната основа на настоящото проучване, което има за цел да хвърли светлина върху разбиранията на Раковски за стопанското състояние и възможности за развитие на българите.

1. Географско разположение, демографски потенциал и социален статут на българите според документалното наследство на Г. С. Раковски. Отношение към управляващата османска власт.

Още в труда си „Показалец“ („Показалец или ръководство как да си изискват и издирят най-стари черти нашего бития, языка, народопоклонения, старого ни правления, славнаго ни прошедствия и проч.“ – 1859 г.) Г. Раковски дава израз на категоричното си разбиране за географското разположение на българите на Балканския полуостров. Според него след падането си под османска власт българският народ се е разселил във Влашко, Богданско (Молдова), Немско, в Бесарабия и в други части на Русия. Но въпреки това към средата на XIX в. по броя си българите значително превъзхождат всички други народи в европейската част на Турция. Според Раковски българското землище се простира от тогавашните граници на сръбското княжество („от Радуевац, де се стича Тимок река у Дунав“) по цялото дунавско крайбрежие до устието и вливането в Черно море при Сулина, а оттам по черноморския бряг „чак до Въспора по Руманска (тракийска) страна“; след това по брега на Мраморно море и крайбрежието на Бяло море „до Солун града“ като изключва крайбрежните градове („де обитават помесени българи с преселци римогърци, турци, армени, евреи и цигани“). От Солун до Атонската Света гора „так же повече обитатели и туземний народ са българи“, а след

Атон и залива Арта „през Албания до Нови пазар... , а от тамо към запад до сръбское днешное пограничие, кое почва близо до Крушовица“ стига отново до вливането на Тимок в Дунава. По всички тези места според Раковски, „като изключим неколцина римогърци, погърчени арбанаси, турци, евреи и цинцари (хромовласи), вси прочии, ако ги попиташ „Какъв сте народ?, казват Българи или българи или булгари“ (Rakovski, 1967, p. 235).

Демографският потенциал на народа той изчислява обикновено на около шест милиона души: „Българский народ, кой живее в Турска днес названа Европа, съставя повеч от 6 милиона души и според правда по силнаго намери се под власти негово величества султана турски“¹. За социалното положение на българите Раковски се изказва категорично. Още в първия брой на в. „Дунавски лебед“ той се изяснява като добър познавач на действителните приоритети на сънародниците си, значителна част от които са селяни, здраво свързани със земята: „Българи знаят твърде добре, че в други държави има робство и бедност до най-висок степен и простонародие се числи като добивка и притежание богатим и благородним. А в България и най-простий селянин си има къща и земя доволна да работи и да живее на свое прадедно огнище“². Тази оценка се потвърждава и от някои чужди наблюдатели. Според кореспондента на „Кьолнише цайтунг“ А. фон Хун в навечерието на Освободителната война 1877-1878 г. българите са „един състоятелен, богат народ“, който „се намерваше в такова благосъстояние, в каквото малко народи се намерват в цивилизована Европа“ и „се наслаждаваше почти с по-големи права, отколкото самите му избавители“ – русите (Von Hoop, 1887, pp. 3-5).

Г. Раковски приема като абсолютна истина, „че всичките почти българи са притежатели земи по наследство или що са си купили сами. А то е било так още от времената на завладението турско и всичките досегашни владетели са пазили на това строго“³. Той описва българския народ като „земеделчески, трудолюбив, гостоприемен и мирен“, който пази имота, честта и достойнството си и няма робско самочувствие (Archive of Rakovski, 1952, p.

---

¹ Дунавски лебед, I, 30, 18 април 1861, с. 1.

² Дунавски лебед, I, 1, 1 септември 1860, с. 1.

³ Бъдущност, I, 5, 5 април 1864, с. 1.

275). Като наблюдателен и проникателен народовед, още в известния си „Показалец“, той отразява своето устойчиво разбиране: „Между българи владее дух равености и никакъв отличителен наслов за родопокोलение не отдават никому си, само по-стари почитат и уважават; както и по-храбрие. Най-бедному и сиромаху старцу, коги се появи между им, стават му на крака и му отдават първо седалище, и слушат го с почит и уважение! Най-простий селянин, българин, кога иде в град и се представи пред някого си богатого българина, отхожда със смелост и дързост като пред равнаго си съседа и брата” (Rakovski, 1967, pp. 237-238). Този особен български егалитаризъм или равенство в еднакво ограничените възможности, неправилно определан като демократизъм (Petkov, 2003, p. 141), Раковски изтъква постоянно. Той е един от първите идеолози на българския преход към Новото време, който разглежда липсата на потомствена българска аристокрация като положително обстоятелство с оглед прогресивното развитие, вкл. и в стопанската област. Редакторът на „Дунавски лебед“ споделя с гордост: „Кога бях в Русия, попитаха ме на едно званично място: „Е ли познавате Княжескаго?“ Аз же с насмеивание им отговорих, че между нас българи няма ни князове, ни княжоци, но всички сме равни. Прибавих, че наш народ не се дели на касти благородия и мужичество, но всички българи са благородни и почитат се помежду си с равна чест народности“⁴. Заключениеята на някои автори, че констатираната от Раковски социална изравненост и липса на аристокрация са достатъчни основания българското възрожденско общество да се определи като „демократичтно“, а Раковски като демократ, не са достатъчно аргументирани (Трайков, 1974, p. 377; Petkov, 2003, p. 141).

Отношението към османското държавно управление във връзка със социалното положение и икономическото състояние и перспективи за развитие на българите при Раковски не е еднозначно. Сам преживял редица негоди и авантюри, добре запознат със слабостите на османската управленска система, Раковски е категоричен в преценката си, че „Турция е до толко изнемощяла, щото от само себе си ще падне. Тий са веке изгубили военний дух; тий са се дали в разслаба; тий са осиромашели и нямат сребро и злато... турское царство е достигнало като една сянка или гнило тяло“ (Rakovski,

---

⁴ Дунавски лебед, I, 2, 22 септември 1860, с. 2.

1984, pp. 461-462). По посока на тази основателно критична линия Раковски постоянно информира читателите на своите вестници за нестихващия произвол, за огромния данъчен гнет и притеснения над българите от османските управници. Като коментира стопанските последици от Кримската война за българите, Раковски напомня: „Правителство отоманско наложи данъци чрезвичайни и извънредни на бедни българи. Силом бяха унуждени, за да многочислени войски препитават без ни една заплата“ (Rakovski, 1983, p. 17). Дори след Кримската война и издаването на Хатихумаюна през 1856 г. Раковски информира за случаи на тежък принудителен труд, при които местни турци задължават българите „да им жънат, особито искат млади девойки на тлъка да им жънат жито“⁵. В „Дунавски лебед“ той публикува сведения за продължаващи грабителства и беззакония: „По многи места явни разбойнически чети се скитат, убиват и грабят бедная рая, а никой не ги преследова“. И дава конкретен пример с убийството на български търговци и други заможни хора, дописки за които пристигат от различни места в България⁶.

В началото на 60-те години на XIX в. турският произвол над българите не е преустановен според редактора на „Дунавски лебед“. При това, обект на жестоката разправа са по-заможните и родолюбиви първенци. Имената на тези „знаменити българи“, убити в резултат от „крвопролитната турска политика“ в последните години, Раковски изброява в специална публикация от 28.08.1861 г.: хаджи Начо чорбаджи от Загора, „задето се беше малко повъздигнал и ищеше да брани народа от ежедневния угнетения и злоупотребления турков“; Божко чорбаджи от Карлово – по същата причина; търговеца Христо Пулиоглу – убит, а брат му Никола Пулиоглу – ограбен и отвлечен за откуп; хаджи Минчо от Търново, както и други заможни българи от Севлиево и други места⁷. Раковски често информира за прояви на разбойничесство, за нови непосилни данъци, за вредата от въвеждането от книжните банкноти (кайма)⁸. Безпощаден е и към откупвачите на данъци и други приходи, които със сила изтръгват от българското население до три пъти по-големи вземания от официално определените. Според него именно този пос-

⁵ Българска дневница, I, 11, 4 септември 1857, с. 2.

⁶ Дунавски лебед, I, 35, 23 май 1861, с. 2.

⁷ Дунавски лебед, I, 48, 28 август 1861, с. 1.

⁸ Дунавски лебед, I, 51, 22 септември 1861, с. 1.

тоянен произвол, злоупотребите на османските чиновници и местни първенци, „грабещи и събличащи народа ненаситно“, са основна причина за честите бунтове в северозападните български земи, определени от Раковски като „простонародно движение“ без политическа цел, но предизвикано от икономическото угнетение от страна на управляващите⁹. Затова и заради липсата на ефективна закрила десетки български семейства от този край напускат домовете си и търсят по-добър живот в Сръбското княжество: „Тия дни прибгнаха в Сърбия 15 семейства от Видинско окръжие, защото ги угнетявали твърде много и ги карали да орат за татари, като са ги и хранили без заплаца, откак са дошли. Също и от много други места са прибегли няколко си семейства“¹⁰.

За този постоянен икономически гнет Раковски обвинява не само османските власти, но и европейските велики сили, които знаят за тежкото положение на българите, но бездействат: „Западна Европа гледа хладнокръвно и нищо не ще да знай от всичко това, що се върши пред очи й и кое може да има твърде зли следствия“¹¹. Основният извод на публициста е: „Днес турски султан е една сянка, а неговото царство ся управлява от Западна Европа!“ (Archive of Rakovski, 1952, p. 155).

Но като наблюдателен анализатор и проникателен тълкувател на миналото и настоящето, Раковски не може да не оцени опитите за реформиране на османската държава, в това число и за подобряване на условията за стопанска дейност. Известно е, че той е един от малкото влиятелни българи, които свързват началото на Българското обновление и възраждане и с положително променящите се условия в Османската империя и започналите реформи през 30-те години на XIX в. (Petkov, 2012, p.165). След Кримската война Георги С. Раковски приканва султана „да подражае Петра Великаго“ като проведе истински преобразования и „тогда с душевно благодарение ще види за мало разстояние времени да и негова държава процветне, както и прочая Европа е процветнала“ (Rakovski, 1983, pp. 20-21). Той често напомня на читателите си основните обещания на султана в Хатишерифа от 1839

---

⁹ Българска дневница, I, 10, 28 август 1857, с. 1.

¹⁰ Дунавски лебед, I, 27, 31 март 1861, с. 2; I, 30, 18 април 1861, с. 1.

¹¹ Дунавски лебед, I, 51, 22 септември 1861, с. 1.

г.: „1. Равноправност между поданикам Турции. 2. Обезпечение живота. 3. Обезпечения имения и чести“. Но и не спестява основателната си критика заради неприлагането на обещаните реформи: „Гойзи Хатишериф, ако и да предначертаваше такова едно спасително законоустановление, обаче то остана мъртво писмо“. Според него и прехваленият Хатихумаюн – новият реформен акт от 1856 г. – „си остана мъртва книга, както и Гюлханския Хатишериф“¹². При това Раковски има свое научно обяснение за това какви са причините за неуспеха на реформите: „Отоманское правителство, колко и да се е старало досега да въведе това прогласено преобразование, обаче никакви почти успехи не е могло да получи, защото владеещото племе е народ неподготвен за това, т.е. народ неучен и превзет от най-голямо суеверие и пустоверие и научен от толкова векове да живее от грабителства и злоупотребления, без да са постарай и той да се развие в науки, в индустрия, земеделие и търговщина. Заради тия причини в Турско никоги не са престанали убийства, грабителства и всякаго вида злоупотребления“¹³. И с основание заключава: „Всеки турски ферман живее само три дни“ (Rakovski, 1983, p. 24).

2. Възможности и перспективи за прогресивно стопанско развитие на българите според Г. С. Раковски. Отношение към съседните държави и великите сили във връзка със стопанския напредък на българите.

Исходна позиция при анализа на тези въпроси за Г. Раковски са устойчивите качества, които според него притежава българският народ. Той „се отличава от других народов в Турска Европа по свои си особни нрави и обичаи... познат е най-паче за негова честност във всички си сношения; гостоприемство, кое е една особена благодетел на Възток“. И специално подчертава: „българский селянин е довел земеделие до едно такова развитие, щото България е названа житница Турции“¹⁴. Според Раковски тези всепризнати положителни черти на българите са и тяхното голямо преимущество с оглед възможния стопански напредък в условията на изостаналата османска дър-

---

¹² Дунавски лебед, I, 30, 18 април 1861, с. 1.

¹³ Дунавски лебед, I, 35, 23 май 1861, с. 1.

¹⁴ Дунавски лебед, I, 44, 1 август 1861, с. 1.

жава.

Едно от най-важните условия за просперитет и същевременно основен възглед на Г. Раковски по интересуващата ни тема е наличието на **частно владение върху основното производително средство – земята**. „Свобода и равноправност не би могла другояче да се даде едному народу, който няма свое огнище, свое месторождение, свое частно отечество и който е бил под толкова тежки вътрешни угнетения“¹⁵. Често изтъкваните от него успехи в основния български поминък – земеделието – Раковски разумно обяснява с исторически установеното положение, „че всичките почти българи са притежатели земи по наследство или що са си купили сами“¹⁶. От този негов възглед е продиктувано и положителното му отношение към икономическите преобразования, замислени и проведени от румънския княз Александър Куза през 60-те години на XIX в., които Раковски одобрява¹⁷.

Друго положително условие за стопанския напредък на българите според Г. Раковски е запазването на **местното самоуправление**. Начело с честни и почтени българи, а не развратени и „злобни чорбаджии (яничари)“, то е сигурна предпоставка за развитието на свободната икономическа инициатива, на занаятите и търговията. „Днес българският народ, хотя и попаднал под турско иго, обаче свободно и без никакво препятствие си избира във всяко село кажда година по едного старейшина (коджа-баши по турски, кое значи буквално исто старейшина) и по едного бирника (капза-мал – бирник)... Най-сиромах селянин има това право да се избере на тая обществена служба, стига да е почитан человек“. Но в някои от по-големите градове и села тази изборна практика е компрометирана от користо мотивирани местни първенци – „избираемите старейшини се развратили и почнали сами тий да гонят това достойнство, употребляяще всеки укорителен начин, за да го постигат“. И посочва редица примери на такива случаи от цяла България¹⁸.

Като добър познавач на Източния въпрос, Раковски винаги съобразява българското обществено развитие, в това число и стопанското, с международните условия и по-главните **външни фактори**. В тази връзка той не се

---

¹⁵ Бъдущност, I, 9, 10 май 1864, с. 1.

¹⁶ Бъдущност, I, 5, 5 април 1864, с. 1.

¹⁷ Бъдущност, I, 8, 1 май 1864, с. 2.

¹⁸ Българска дневница, I, 16, 9 октомври 1857, с. 1.

поколебава публично да определи кампанията за преселване на българи в Русия в началото на 60-те години като „народоубийствена“ и като „лудост“¹⁹. На страниците на специално издадената брошура и във в. „Дунавски лебед“ той подробно обяснява тежките демографски и икономически последици за българите от тази руска инициатива, страстно се опитва да разубеди българските семейства, които се готвят да се преселят: „О, безумници... Защо сте такива луди? Тя (Русия), както и всяка друга като нея държава, иска да ви пресели в земята си, да ви направи поданици си, да ѝ работите и плащате, да ѝ давате синовете си войни (аскер), да ходят да мрат за нея! С една реч, тя ви преселва за ползата си, а не, че иска да ви направи някое си добро или милост“. Ако българите, които се преселват, „бяха живели в Русия и бяха видели какъв живот живеят тамошните селци, мужици назоваеми... без училища, без свобода да търгуват, без педя своя земя и всичко, що работят, да бъде за господаря, който ги притежава,... то уверени сме, че ни един от тях не би даже и помислил да иде в такова едно място да се зароби жив той и бедните му дечица“²⁰. При това, злото в случая не е едно. Според информацията на Раковски в споразумението за изселване на българи към Русия е предвидено и обратно преселение от Русия (Крим) към българските земи на татари, което утежнява демографската картина в някои региони. В писмо до Йосиф Дайнелов от 21.05.1861 г. Раковски е непримирим: „Земеделчески, трудолюбив, гостоприемнен и мирен народ ся изсели и дава ся под мъчителска ръка Русии, да го доведе в робско състояние, а вместо него Европа ся полни от гнуснави татари!“ (Archive of Rakovski, 1952, p. 275). По този ярък и недвусмислен начин Г. Раковски изразява своя **демографски национализъм**, ако мога така да се изразя, пламенно разубеждавайки заблудените според него българи от Видинско, преселващи се в Русия.

Отношението на „прогресивна Европа“ е интерпретирано нееднозначно от Г. Раковски. От една страна тя според него е склонна да помогне за българското политическо освобождение. Такава позиция той излага още в първия си „План за освобождение на България“ от 1858 г.: „Европа е разположена да съдействува..., западния сили не щат гледа хладнокръвно наше

---

¹⁹ Дунавски лебед, I, 49, 6 септември 1861, с. 1; I, 53, 3 октомври 1861, с. 1.

²⁰ Дунавски лебед, I, 53, 3 октомври 1861, с. 1.

движение, но щат възприе живо участие да по-скоро се реши и наша бъдущност и ми да живееме под равноправност и под наши народни закони“ (Rakovski, 1984, p. 462). Но Раковски е реалист и не се заблуждава, че европейските велики сили ще направят нещо повече от декларативни заявления и обещания за промени в Турция: „Всичките нейни (на Западна Европа) великолепни обещания и покровителства на християните в Турско не са друго нищо, освен с една особна цел: католиците искат да привлекат българите в католицизма, а русите да поддържат фанариотизма“²¹. Всяка велика сила – пише Раковски в „Граждански обзор“ на 17.01.1861 г. – употребява различни средства да удовлетвори желанията си. Затова „няма по-непостоянно нещо от европейская политика“²².

Известно е, че Г. Раковски категорично се застъпва **в защита на родното българско производство** и макар че липсва самостоятелна българска държава, практически той става предвестник на една стопанска политика, която при правителствата на Ст. Стамболов и д-р К. Стоилов се обозначава като държавен протекционизъм. Неслучайно съвременни български автори основателно определят този възглед на Раковски като **стопански национализъм** (Penchev, 2016, p. 94). В този смисъл той стига до крайност и обявява всеки разкош и преимущественото закупуване на чужди стоки за „болест“: „от разкошности се ражда нравствено развращенство, безчестие, зависти, кражби и отчайности“ (Roussev, 2015, p. 361). Според разсъжденията на Раковски, „когато един народ почне да има сам тях изтъщени и прехитрени изделия, той има право и му е простено да ги употребява, тогава не се поврежда, защо употребява свои си производи и ръкоделия, а не да ги купува от других с големи цени и да презира свои си. Това е най-голямо бедствие за едного народа – като има свои си производи и ръкоделия, да купува от других, че били тий по-изтъщени и прехитрени!“²³. Сигурен лек срещу тази опасна „болест“, е поддържането на финансов баланс между приходите и разходите, защото ако някой „гони работи скъпи без средства, той непременно ще пропадне и в злоупотребления“. И дава пример с „някои си места

---

²¹ Дунавски лебед, I, 51, 22 септември 1861, с. 1.

²² Дунавски лебед, I, 17, 17 януари 1861, с. 1.

²³ Дунавски лебед, I, 3, 29 септември 1860, с. 1.

в България, де са се и тий поевропейчили, т.е. облекли са се със скъпоценни дрехи и следват европейская труфа (мода), а най-паче женски пол..., а от друга страна капитали и средства са им толко нищожни и слаби, щото за малко време, според тия безсмислени разности, дохождат в крайно отчайване и струват безчестни постъпки в търговщина си²⁴. Положението на такива неразумни предприемачи Раковски сравнява с това на търговец, „кой печели само пет тисещи гроша в година, а разноси десет“²⁴.

Разкривайки пред читателите си част от механизма на икономическата зависимост на Турция от западните европейски държави, Г. Раковски показва пагубните последици и за българите от това: „Европейци като купуват от нас с най-долная цена наши сурови производи и ги огладят и изработят, пак ни ги стократно скъпо продават, как хубавичко ни съблечат!“²⁵. Според него най-доброто средство за предпазване от такава икономическа зависимост е **развитието на местното производство** – земеделско, скотовъдно, занаятчийско, както и „**разпространение търговщини**“, от което има нужда както османският, така и европейският пазар.

В обширната си статия в „Дунавски лебед“ „България в политикоикономическо отношение със Западна Европа“ от 12.10.1860 г. Г. Раковски показва доброто си познаване на българското стопанство по това време. „В България же въобще, както е знайно, народ е твърде трудолюбив и земя им производи много работи, от коих Европа има голяма нужда и тегли всяка година едно твърде голямо количество“. По-главните „местни произведения“ според Раковски са: „храна, жито въобще, вълна, конопи и лен, памук, коприна (свила), ленено семе, кожи обработени и сурови, розово масло, духан, масла-лойове, бубено семе и други“. Тези именно стоки „Европа купува от България“²⁶. Но има и други местни стоки, които се произвеждат в българските земи: „желязо, ориз, овци и говеда, врекели (чували), дървено вещество за строене (кересте), мед, восък и други“. Раковски е запознат и с износната листа на гръцките стоки за Европа: „маслини, дървено масло, смокини, лимони и портокали, сухо грозде (стафиди), вино и други“, но изводът

---

²⁴ Дунавски лебед, I, 3, 29 септември 1860, с. 1.

²⁵ Пак там.

²⁶ Дунавски лебед, I, 5, 12 октомври 1860, с. 1.

му е, че „те нямат никаква важност за Европа“, особено в сравнение с българските износни стоки. Също и в столицата на империята Цариград една голяма част от храните (жито, масло, сирене, овци и говеда в голямо количество) се внасят от България според редактора на „Дунавски лебед“. Почти всички търговци на добитък, хлебари, млекари, шивачи и „други най-потребни и най-нужни за човеческото общество търговци“ се държат и водят от българи, и то „от български производи“. На основата на този икономически анализ Раковски намира допълнителни аргументи в полза на дълготрайно отстояваното искане, отправено към османското правителство, да позволи учредяването на самостоятелна българска църква и отхвърляне на зависимостта от гръцката Патриаршия, което ще позволи на българския народ да се развива още по-добре и в икономическо отношение. Независимата църковна йерархия според Раковски ще даде така необходимата административна и гражданска самостоятелност на българите, така те ще могат да се освободят от омразните гръцки угнетители и да покажат своите истински стопански възможности. В резултат от това те ще изнасят повече стоки, от които Западна Европа има нужда и които традиционно се изнасят от нашите земи, но предимно чрез чужди посредници. Нарасналите икономически възможности ще позволят на българите да внасят отвън повече стоки и ще поддържат благотворно на цялостния стопански климат в империята. Такъв резултат гърците не могат да постигнат, защото имат ограничена износна листа за разликата от богатото експортно разнообразие, което предлага българското стопанство²⁷. Ако биха имали възможности за по-самостоятелен живот, какъвто една отделна българска църковна йерархия може да осигури, българите според Раковски ще развият още по-добре своето земеделие, скотовъдство и занаяти, ще увеличат благосъстоянието си (Traykov, 1974, p. 210).

Изказано в началото на 60-те години на XIX в., когато финалът на борбите за национална еманципация чрез самостоятелна българска църква е още далеч, това пророчество на Раковски може да се възприеме и като неосъществима мечта на патриот-емигрант. Но то не е лишено от исторически основания. Екзархията, която напълно аргументирано е определяна в съвре-

---

²⁷ Пак там.

менната литература като българска протодържава (Petkov, 2012, pp. 10-20), наистина дава възможност не само за по-голяма религиозна, но и за административна, финансова и гражданска самостоятелност на българите. Нейният живот е съдбовно съкратен заради политическите решения от 1875-1876 г. за „отчаяно“ въстание с цел да бъдат заставени великите сили да се намесят и сравнително бързо, но и частично, да се реши въпроса за държавната самостоятелност на българите (Petkov, 2016, pp. 31-33). Трудно може да се предвиди кога, но и не може да се отрече, че ако беше просъществувала достатъчно дълго, Екзархията, именно защото е протодържава, щеше да благоприятства и стопанския напредък на българите. В този смисъл прогнозите на Раковски са наистина пророчески. Неотклонно и последователно отстояваните му възгледи за постигане на независима българска църковна йерархия имат и стопански аспект. Тази самостоятелна българска национална институция ще благоприятства свободното икономическо развитие на предприемчивите българи и ще пречи те да бъдат така безмилостно ограбвани от фанариотската патриаршия.

На друго място Г. Раковски предлага, за да се използва още по-добре българският стопански потенциал и произведенията на родното земеделие и скотовъдство, да се създаде **българско търговско дружество**: „Но главное, да не дохождат чужди челоуеци да ни събличат и да се от нас обогатяват, ние трябва да обърнем голямо внимание на търговщината си, т.е. да съставим едно българско търговско дружество от дялове (акции) с един голям и знаменит капитал и то дружество да изпроводи свои челоуеци по главния места в Европа, отде най-много стоки се извозват за в България“²⁸. Такова търговско дружество според Раковски освен че ще обогати своите съдружници, но и ще принесе големи ползи на целия български народ като го избави от чуждоземните търговски посредници, които го ограбват. Авторът подробно описва и начина, по който може да стане формирането на предлаганото българско търговско дружество, като уверява читателите си, че и турското правителство ще подпомогне инициативата, защото също ще има полза от нея (Roussev, 2009, pp. 52-53; 2015, pp. 361-362). Според плана на редактора на „Дунавски лебед“ българското търговско дружество трябва да започне

---

²⁸ Дунавски лебед, I, 3, 29 септември 1860, с. 1.

дейността си с 3000 акции по 50 английски лири. След като се събере първоначален капитал от 150 000 лири, те ще се вложат в някоя европейска банка. Ръководителите на дружеството ще отберат и изпратят в Европа по местата, откъдето се внасят най-много стоки за България, „достойни и опитни в търговщина човеци“, които срещу отпуснат от дружеството кредит ще започнат своята първоначална стопанска дейност. Главното управление и „стоварище за разни стоки“ на българското търговско дружество ще е в Цариград. Подобно на гръцките търговски сдружения българската фирма ще взема по 2% комисионна в полза на дружеството и още 1,2%, „за да се събере една народна каса“, от която да се издържат способни младежи българи да учат в различни европейски университети срещу задължението след приключването на обучението си „да служат после отечеству“. Освен другите ползи, стопанската активност на българското търговско дружество ще подпомогне родното производство, защото ще изкупува и български стоки на нормални цени, а не както дотогава чуждите търговски посредници са купували прекалено евтино българските произведения²⁹. Раковски не смята идеята за създаване на българско търговско дружество за неосъществима. Напротив, при положение, че има толкова много български търговци в Русия, Влашко, Молдова, Австрия, в крайдунавските градове и в Цариград и особено из цяла България, то събирането на необходимия първоначален капитал от 150 000 лири не само е възможно, но би могло и повече да се събере. Няма сведения призивът на Г. Раковски за създаване на българско търговско дружество да се е реализирал по начина, който той предлага (Roussev, 2015, p. 363). Но това не променя общата положителна оценка за него като **идеолог на българската модернизация – икономическа, политическа и културна**.

И в следващите години в свои публикации Г. Раковски подкрепя всяка българска инициатива, която напомня неговата идея за създаване на българско търговско дружество. Винаги, когато получи сведения, той информира читателите си за създаването на нови български търговски фирми. Така напр. на 27.10.1860 г. известява чрез в. „Дунавски лебед“ за новообразуваната търговска къща в Русе на Иван Мавриди и П. Златов и публикува тяхното

---

²⁹ Пак там.

окръжно писмо във вестника си заедно с поощрителен коментар и пожелания за „добри успехи от все сърце“³⁰. На 15.11.1860 г. Раковски съобщава за друга българска търговска къща – „фирмата Гешооглу“, която „от няколко години насам е заслужила голяма честност в търговщината не само между наши българи, но и между другим народам“, с които българите имат полезни контакти. Като една от най-старите търговски къщи, позната най-вече в Австрия, фирмата на Гешови е открила и ново свое отделение „Гешооглу и Райнов“, чието първоначално окръжно писмо Раковски на драго сърце публикува във вестника си и пожелава успех³¹. След време в специално обособен раздел на в. „Бъдущност“, наречен „търговска част“, Раковски предвижда да помества разни търговски бюлетини за главните дунавски пристанища и Цариград, информация за „новоизнамерени машини и други оръдия, полезни за отечество и въобще за земеделие“, както и за други „изложения за търговски, био-механически и индустриални съдружества и предприятия“, които могат да се въведат в „тия прекрасни, плодови и богати земи“ в България и Румъния (Archive of Rakovski, 1952, p. 415)³².

Когато анализираме възгледите на Г. Раковски за стопанската модернизация на българите, не трябва да забравяме, че става дума за идеите и представите за бъдещо развитие на един истински патриот или както го описва Иван Вазов: „вечен скитник и мечтател... родолюбец до немай-къде, с дух за широки планове, роден за борба, за велики идеи и рискове“ (Arnaudov, 1942, p. 39). Затова и Константин Величков е категоричен, че Раковски „първ посочи и очерта идеала, в който трябваше да се съсредоточат всичките народни желания и стремления, и – повече от това, пригответи и създаде със своята деятелност поколението, което взе върху си посланието да работи за постигането му“ (Arnaudov, 1942, p. 40). А проф. Иван Шишманов го определи като „най-прозорливият и трезвен реалист, който никога не се увлича от химери“ (Shishmanov, 1918, p. 23).

Обяснението за безспорния талант на Г. Раковски да вижда и провижда и политически, и икономически, е свързано не само с личните му качест-

---

³⁰ Дунавски лебед, I, 7, 27 октомври 1860, с. 2.

³¹ Дунавски лебед, I, 10, 15 ноември 1860, с. 2.

³² Бъдущност, I, 1, 8 март 1864, с. 1.

ва. Трябва да се има предвид и неговия произход, родовата и семейната история, която е повлияла за формирането на възгледите и убежденията му. По думите на един от първите му биографи „дядо му Съби бил богат, енергичен и предприемчив търговец, който показвал редки за тогавашното време способности. Той бил в търговски сношения с Брашов, Цариград и с други стопански центрове извън България“ (Petrov, 1910, p. 3). Баща му Стойко също има завидна биография от гледище на активна и успешна стопанска дейност Той бил освен предприемчив, още и „трудолюбив и пестелив и благодарение на това забогатял“, при това още бил и „милостив, честен и справедлив“, отличавал се от другите котленски първенци със своето родолюбие и съчувствие към страдащите си сънародници (Petrov, 1910, pp. 3-4). От значение е и личният опит на Раковски в различни стопански начинания - от цариградския му период до Кримската война (Трайков, 1974, p. 209), но и през 60-те години на XIX в. като организатор и мениджър на издаваните от него вестници.

Винаги съм се изкушавал да мисля **Георги Раковски като възможен български княз**, ако беше доживял възстановяването на българската държава. Анализът на стопанските му възгледи и публикациите му по икономически въпроси укрепва у мен убеждението, че той би бил един много добър български държавен глава – познавач на своя народ: както на неговите големи заложби, така и на слабостите му, искрено обичащ страната си и вярващ в нейния стопански и културен просперитет.

REFERENCES:

- Archive of Rakovski G S 1952, vol. 1, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia. (in Bulgarian)
- Arnaudov, M 1969, *G. S. Rakovski. Life. Works. Ideas*, 2nd edn, Nauka i izkustvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Arnaudov, M 1942 ‘G. Rakovski in front of the descendants’, *Yearbook of the University of Sofia "St. Kliment Ohridski "*, Faculty of History and Philology, vol. 37, no. 2, pp. 3-70. (in Bulgarian)
- Penchev, P D 2016, ‘Defining Economic Nationalism on the Basis of 19th Century Bulgarian Experience’, *History of economic ideas*, vol. 24, no. 1, pp. 83-105.
- Petkov, P St and others 2012, *History and civilization. A textbook for compulsory and profiled training for the eleventh grade*, 2nd edn, Kragozor, Sofia. (in Bulgarian)

- Petkov, P St 2003, *Ideas for State Structure and Governance in the Bulgarian Society 1856-1879*, Universitetsko izdatelstvo "Sv. sv. Kiril i Metodiy", Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Petkov, P St 2012, *The Bulgarian Orthodox Church and the State Authorities in the Principality/Tsardom of Bulgaria 1878-1912 (Institutional Relations)*, Faber, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Petkov, P St 2016, 'The uprising of 1876 and the historical development of the Bulgarians and Europe', in *Collection of papers from the National Scientific Conference "140 years of the April Uprising and the April Epic of the Dryanovo Monastery"*, Faber, Veliko Tarnovo, pp. 13-36. (in Bulgarian)
- Petrov, B 1910, *Biography of Georgi Stoykov Rakovski*, Pechatnitsa P. Glushkov, Sofia. (in Bulgarian)
- Rakovski G S 1983, *Writings*, vol. 2, Balgarski pisatel, Sofia. (in Bulgarian)
- Rakovski G S 1984, *Writings*, vol. 3, Balgarski pisatel, Sofia. (in Bulgarian)
- Rakovski, G S 1967, *Bulgaria, my dear mother*, Nauka i izkustvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Roussev, I 2009, 'The Concepts of the Commercial Society and the Modern Accounting in the Publications of the Bulgarian Revival Enlighteners', *Schetovodna politika*, vol. 1-2, pp. 48-63. (in Bulgarian)
- Roussev, I 2015, *The Commercial Modernity of the Bulgarian revival as a Culture and Practice. Research and sources*, Rovita, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Shishmanov, Iv D 1918, 'Rakovski as a politician', *Collection of the Bulgarian Academy of Sciences*, vol. 9, pp. 5-13. (in Bulgarian)
- Traykov, V 1974, *Georgi Stoykov Rakovski. Biography*, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia. (in Bulgarian)
- Von Hoon, A 1887, *The struggle of the Bulgarians for their union. Political-military history of the Bulgarian-Rumelian events in 1885*, Rousse. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Petko St. Petkov – Professor, PhD

'St Cyril and St Methodius' University of Veliko Tarnovo
 Department of Early-modern and Modern Bulgarian History
 Faculty of History
 2, T. Tarnovski Str. 5003 Veliko Turnovo
 Tel.: (+ 359) 887 875235
 E-mail: drpstpetkov@gmail.com

**ОПИТ ЗА ФИНАНСОВ ПРОЧИТ НА ЦАРИГРАДСКИ ВЕСТНИК
(1848–1862)**

Християн АТАНАСОВ

Abstract: *This article aims to present the financial information of the „Tsarigradski newspaper” published for about fifteen years. Hundreds of weekly papers, which contain an extraordinary volume of materials dedicated to finance: tables, reports, analyzes, orders from the Ottoman government, and so on, have been reviewed.*

The article does not claim for comprehensiveness. We are not able to present all the materials – they are too many. The cliometric data that can be collected from the newspaper will also not be presented. Here we will adopt a problematic thematic approach and will present only a few of the materials published in the newspaper. They are related to the determination of the value of coins and paper money, the way prices are formed, information for credit institutions, etc. We hope that the article will contribute to increase the interest in the digital editions of the Bulgarian newspapers, which we receive as an inheritance from the Revival period. They are a prime source of historical research and are fully accessible on the Internet – on the website of the National Library "St. St. Cyril and Methodius".

Key words: *documents, sources, financial history, coins, paper money, prices, credit institutions*

JEL: N13

„Цариградски вестник” е един от най-продължително излизащите български седмичници през периода на българското Възраждане. Вестникът е печатан повече от десетилетие – първият брой е обнародван на 24 януари 1848 г., а последният е от 22 декември 1862 г. Издаван е от едни от най-бележитите български възрожденци – Иван Богоров, Александър Екзарх,

Тодор Бурмов и други (Radev, 2007, p. 201).

Общият обем данни и материали в печатното издание е повече от внушителен, а като тематичен обхват също е крайно разнообразен. Вестникът на практика отразява всичко което е интересувало възрожденския българин – църковно дело, образование, политика, международните отношения и войните (особено Кримската война от 1853–1856 г.). Измежду тези материали има обаче и премного статии, анализи, дописки и таблици съдържащи финансова информация. Целта на настоящата статия е именно да се фокусира върху тези страници и да направи опит за финансов прочит на вестника. Да посочи, дори съвсем бегло, какви материали съдържат финансови данни и съответно за отговор на кои въпроси могат да бъдат използвани те. Обемът, ще се повтори, дори само на „строغو финансовите”¹ материали е повече от внушителен.

Ще направя и друго уточнение, поради огромния им обем, на този етап няма да бъдат обобщавани, представяни или анализирани таблиците, които вестникът обнародва, с премного клиометрична информация – списъци с цени на стоките, които се доставят или изнасят от цариградските пристанища (цени, които са формирани на пазарен принцип), листове с нормирани цени (определени от държавата или областните управи), списъците с курсовете на различни монети, които циркулират на пазарите на Истанбул или османската провинция. Те са толкова много и така изобилни (почти всеки брой на вестника съдържа подобна таблица), че следва да са обект на поне нарочно посветена на тях студия, ако не и по-обширно изследване. Така, че тук няма да използваме клиометрични модели, а ще се задоволим с по-простено представяне, опит за тематично обособяване на теми и маркиране на някои по-интересни материали. Това само по себе си ще се окаже достатъчно, най-малкото за повишаване на интереса към вестника – като източник, който може да бъде използван за разкриване на реалността. Тази реалност, която може да се окаже доста различна от онази, която ни оформят като представа различните официални османски документи. За всеки един

---

¹ При цялата условност на определението. В крайна сметка „финансови” данни може да има и в материали от по-общ икономически характер, като в някои анализи на земеделския сектор например.

икономически историк би било повече от полезно да погледне на османските финанси от гледна точка на пазара и неговите нужди. Именно такава позиция за изследване ни предлага прегледаният тук вестник.

Как ще подхожда в опита си за финансов прочит на „Цариградски вестник“? На първо време ще посоча най-общо данните за османските монети и книжни пари. Ще маркирам и основните моменти (на база материали от вестника), на водената от османските правителства политика в тази посока. На второ място ще посоча и материалите за цените на стоките, които влизат и излизат на пазарите и отново ще акцентирам върху някои статии, които ни показват правителствената политика на намеса или ненамеса на пазара. Ще засегна и други не по-малко важни теми: обнародван официален указ и статия за създаване на банка и каса, анализи за финансовото състояние на османската държава, статии по данъчна проблематика и други.

Подходът ми, с риск да се повтори, е тематичен. Няма да разделям материалите във вестника по „номинален признак“ – дописка, статия, доклад, султанска заповед и т.н. По-важна ми се струва съдържателната информация, която имаме в публикуваните материали. Прегледани са стотици броеве на вестника, но усилието си струваше, защото информацията, която се съдържа в него е не само отлична като количество, а и много ценна като качество.

Историческият фон

„Цариградски вестник“ излиза от началото на 1848 до края на 1862 г., в период, който е с изключителна важност за османската финансова система. Ще ретроспектирам, че това е времето след 1844 г., когато империята възприема биметален стандарт и в основни монетни единици се превръщат златната турска лира и сребърния грош. Цената на златната лира е фиксирана и възлиза на 100 сребърни гроша, при стриктно запазване на съотношението между златото и среброто (т.нар. gold/silver ratio) на 15,09 (Pamuk, 2000, p. 208).

От друга страна стабилността на монетната система далеч не означава, че османските финанси са наред. Бюджетните дефицити продължават да тормозят държавното съкровище, което ще доведе до първите външни заеми

от 50-те години на XIX в. Липсата на свежи капитали, ще накара Високата Порта да направи и първото си пътешествие в света на книжните пари (т. нар. каймета (kaime))². Целта е да се облекчи „алъш-веришът” и дефицитът на монети за ежедневни покупки на османските пазари, както и да се заздравят държавните финанси, чрез печалбата от сенъораж.

Най-ранните каймета са написани на ръка и са пуснати в обръщение през 1840 г. Били са с голям номинал – от 500 гроша и са носили годишна лихва от 12,5 %, с падеж от осем години. Тези каймета са били и законно платежно средство – също като златните и сребърни монети (Pamuk, 2000, p. 210). До 1852 г. тиражите им са лимитирани и съответно те се представят добре на пазарите. От тази година са пуснати в обръщение за първи път каймета, които не носят лихва, с по-малки номинали – 10 и 20 гроша. Целта е освен да се стимулират ежедневните покупко-продажби и да се осигурят нови приходи за бюджета. През 1853 г. общата маса на книжните пари е 175 милиона гроша. Като по време на Кримската война са пуснати в обръщение големи тиражи от каймета и съответно с една златна лира започват да се купуват около 200-220 гроша в кайме (или неговата реална стойност спада на половина от номинала му). През 1861 г. вече тиражът на каймето достига до 1,250 милиона гроша и цената му спада до 400 каймета за една златна лира. Това води до голяма инфлационна вълна – само двадесетина години след като книжните пари навлизат на пазарите в Истанбул. През 1862 г. поради общественото недоволство правителството изтегля каймето с помоща на краткосрочни заеми от Имперската отоманска банка (Pamuk, 2000, pp. 210-211). Именно този период от историята на книжните пари в Османската империя е много добре осветен от „Цариградски вестник” и мисля, че материалите могат да се използват като добра база за детайлизиране на нашите познания.

Периодът на издаването на вестника донякъде съвпада и с раждането на първите османски банки. На общоимперско ниво, банково дело, в модерния смисъл на дума започва да се развива от 30-те години на XIX век. Първоначално то е в ръцете на bankerите от истанбулския квартал Галата – в повечето случаи арменци и гърци, а също и чуждестранни търговци,

---

² Ако си позволя да перифразирам заглавието на книгата на моя добър приятел и колега Орлин Събев. Вж Sabev, 2004.

разполагащи със значителни капитали (Pamuk, 1988, pp. 210-213). През 1842 г. е открита Смирненската банка (*Banque de Smyrne*), която обаче е затворена скоро след това (Issawi, 1980, p. 340). През 1847 г. двама видни банкери от Галата създават Цариградската банка (*Dersaadet Bankasi*) (Pamuk, 2000, p. 214). Тук помощ оказва и правителството, което има дялово участие. Тази банка също не просъществува дълго време и през 1852 г. е затворена.

По-късно, през 1856 г., следвайки прокламирания Хатихумаюн, който изтъква и нуждата от „банки и други подобни институции“, в Лондон се създава *Ottoman Bank (Bank-i Osmani)* с клонове в Истанбул, Измир, Бейрут и Солун (Osmanlı, 1999, pp. 560-562). Тази институция по-сетне ще се превърне в „емисионна банка“. Следва създаването на няколко други банки – *Société Générale de l'Empire Ottoman* в 1863 г., *Banque Austro-Ottoman* през 1871 г. и т.н. (Issawi, 1980, pp. 340-341). Вестникът съдържа ценни материали и по отношение на историята на кредитните институции в османската империя. Прочее и за доста други неща, но нека ги представим.

Монети и книжни пари. Парична политика

От печатното издание разбираме за огромното разнообразие от монети и книжни пари, които циркулират по пазарите на Истанбул и османската провинция. Регламентирано и нерегламентирано, законно и незаконно. Само ще си позволя да ги маркирам, без пълна изчерпателност, понеже някои от монетите все още не са идентифицирани: английска и турска лира, франкове, бели меджидиета, бешлици, унгарски монети, руски рубли и прочее и прочее, златни, сребърни и медни монети³. Към тях следва да добавим и различните типове книжни пари и разнообразието става пълно. Вестникът може да ни ориентира и да бъде надежден източник за обменните курсове, размера на ажиото и прочее. Тук обаче, както се спомена по-горе, няма да

---

³ Вж например таблицата с цената на различните монети в: Цариградски вестник, год. 3, No 112, 7 март 1853. Ще уточня, че няма да посочвам точната страница на вестника, който цитирам. Причината е, че самите издатели не са пагинирали страниците, когато са подготвяли изданието. Някои от броевете са номерирани по-късно, понякога по два пъти (с писалка и молив), но често тази номерация следва логиката на подредбата на вестниците, събрани в големи томове, както са се ползвали преди дигитализирането им. Поради това, евентуално моя номерация на страниците щеше да се различава с предходните и да доведе до допълнително объркване.

използваме клиометрични модели. Ще акцентираме върху воденето на монетарна политика – на намеса или ненамеса във валутните дела. Акцентът ще падне върху книжните пари, отново напомням че времето на пускането им в обръщение съвпада с периода на излизане на вестника.

По отношение на правителствената политика ще направя една принципна уговорка. На първо място изглежда османците оставят привидно пазарът да определи цената на различните монети и съответно на книжните пари. Имаме информация за периоди, или поне моменти, в които правителството не се намесва в движението на стойността на парите в една или друга посока. „Цариградски вестник” например пише при представяне на курса на монетите в османската столица: *Цената на парите от ден на ден повече долу слиза и надеват ся още по-долу да слезе*⁴. Май месец 1853 г. отново имаме податка, че цената на парите се снижава и покачва на пазарен принцип или най-малкото нямаме данни това да е следствие на намеса на правителството: *Тук [Цариград] цената на парите ту ся слага ту ся качува*⁵.

От друга страна е ясно, че османската държава не остава пасивен наблюдател на случващото се на валутните пазари в рамките на империята. Напротив активно се намесва и се опитва да ги моделира. „Цариградски вестник” ни дава повече от изобилна информация в тази посока. И нещо изключително важно – показва ни каква е реалността. Ако изследовател се опита да работи само с официални документи ще остане с изкривено, погрешно, впечатление, че държавата съумява да наложи своята воля над пазара. Това изобщо не е така. Примери от икономическата теория в тази посока могат да се посочат много, но от гледна точка на фактологизма, с който историята следва да работи данните от „Цариградски вестник” са повече от показателни.

На първо място нека чисто хронологично да посочим фактите около държавната практика периодично да обменят книжните пари, които са в обръщение. Ще отбележим, и че първоначално вестникът представя кайметата като нещо полезно и посочва, че целта на пускането им в обръщение е да се улесни „зимане-даванието”. В брой на „Цариградски вестник” от 14

---

⁴ Цариградски вестник, III, 112, 7 март 1853.

⁵ Цариградски вестник, III, 122, 23 май 1853.

юли 1851 г. четем: *Известно е че пред няколко време издадохме кайметата от 20 гроша. И понеже они улесниха зимане-даванието, и ся позна че требуват и други, разсуди ся за благо, щото от юлия 1267 текущаго года [т.е. юли 1851 г., бр. Х.А.], една част от книгите, които с фаис [т.е. лихва, бр. Х.А.] минуват, да ся скъсат, и на местото им да ся издадат книги по 10 гроша*⁶. Няколко месеца по-късно вестникът отново напомня „причината” за пускането в обръщение на нова емисия каймета с номинал от 10 гроша като добавя, макар и не много пряко, че това е от полза и за хазната: *В. Порта, за да улесни по-много вземане даванието, и да поулекне на Царската хазна, отрещи недавно да ся издават книжни монети (каймета) по 10 гроша без лихва*⁷.

Пускането на нови каймета не е единичен акт, както впрочем и изтеглянето на старите. Години по-късно вестникът отново информира (на 26 май 1856 г.), че новите номинали, се пускат на мястото на старите каймета, както и че изтеглянето на последните ще стане постепенно: *Царското правителство решило ся е както ся знае да издаде нови каймета по 10 и 20 гроша, без лихва... Новите тия каймета, които са по-малки и книгата им по дебела, ще ся турят в кругообръщение после байрямът; като на лека полека вехтите от хазната ся пребират*⁸.

Вестникът съдържа данни и за географската разпространеност на книжните пари. Така в брой от септември 1853 г. четем: *Кайметата, които до нийне не вървяха освен в Цареград, ще вървят както казуват, в Солун и в Измир*⁹.

Имаме примери за забрана на определени лица да извършват сарафска дейност и съответно определянето на други, които могат да се занимават с обмяна на пари. Така през 1854 г. изглежда чужди поданици са извършвали злоупотреби при обмяна на монети и книжни пари и това принуждава османското правителство да се обърне към посолствата и да иска тази практика да се преустанови: *Нота испратена от В. Порта до посолствата на приятелските сили, на 11 джемазийул ахър 1270 г. [11 март 1854 г.]*.

⁶ Цариградски вестник, А, 43, 14 юли 1851.

⁷ Цариградски вестник, В, 62, 24 ноември 1851.

⁸ Цариградски вестник, VI, 278, 26 май 1856.

⁹ Цариградски вестник, III, 140, 26 септември 1853.

Сарафи някои поставени по разни места на столицата занимават се да разменяват големи монети с малки, и каймета с монети металически. Преди малко някои сарафи тук там отвориха дюкяни в градат, както и други такива, и разменяваха каймета с металически монети с есконто 20 и 30 на 100, и така бидоха причина да затруднят монетните дела, и да причинят големи повреди на обществото. В. Порта като ся понуди да запрети човеците, които правят това занимание, толико повредително на общите ползи, и да тури наред разменението на кайметата, и така да улесни монетните дела, реши, по нова една Царска заповед, щото двадесетина разменители, да ся поставят, через сарафския еснаф, и под добра порука, набрани от между в Цариград съществувате сарафи, и да ся поставят на причелни места. Така строго ся запрещава на другите разменители да ся занимават с това занимание и да разменяват каймета¹⁰.

„Цариградски вестник“ предлага изобилни сведения и за преки опити на правителството, да регулира валутните пазари и да фиксира курса на книжните пари. Вестникът обнародва дописка от Одрин, която е показателна в това отношение: *Едирне, 8 август, Царско едно ираде, което министър на финанциите [издаде], стигна на наший Губернатор Исмаил паша. Това Ираде заповедува без забава цената на монетите в наший град да падне и Турската лира само за гроша 100 да варви. Следва изброяване на курсът на другите монети. Интересното е, че дописката предава и реакцията на местното население: Такова едно ненадежно падане на монетите смая всички жители, и ради това всичките почти земани-давания са спреха*¹¹. Малко по-късно вестникът публикува дописка от Одрин, в която отново набляга върху негативните последствия от тази мярка и съответно се описва, че реално резултатите са половинчати: *...Постоянството, което тукашните власти употребяват за да держат парите на долна цена, воистинну е жалостна за тукашното търговство, и всеки пита дали тая мярка само в Едирне треба да ся е взела. Дума ся, че никой град от тая област зависящ, не е подложен на тая мярка*¹². Вестникът продължава да следи ситуацията в

¹⁰ Цариградски вестник, IV, 164, 13 март 1854.

¹¹ Цариградски вестник, VII, 343, 24 август 1857.

¹² Цариградски вестник, VIII, 345, 7 септември 1857.

Одрин и публикува трета дописка, в която отново се посочва, че регулацията в цената на монетите е безсмислена, и че следствия на нея се търпят загуби: *Вчера утрента, после дохожданието на Турската поща, созрехме една книга залепена по стената в Чаршията бит пазар, която известяваше народът, че Турската лира 100 гроша ще варви, Меджидието гр. 20, бешликът гроша 5 и алтълъкът гроша 6... тойзи курс и в торговските деяния да ся употреби ще е за лудо, защото как ще можат работите да ся споляят като чистата лира в Цариград за гроша 139 върви, а тук само за гроша 100 да ся дава?*¹³.

Данни, че мерките на правителството за фиксирането на курсовете са напразни имаме и от други балкански градове. Вестникът публикува и дописки от Пловдив и Търново: *Пловдив, 1858 май 29... Ежедневно, кажи, фермани от Цареград дохождат, повелявюци монетите да са не качиват, но всек ден приступления на заповедите биват. Всите металически монети на горен и злоупотребителен степен стигнаха, и всеки ден още на погорна цена възлизат; Търново, 20 мая... От преди смалили беха цената на монетите в града ни по заповед правителствата на 120 гроша лирата, по нова заповед парите ся сееха на мийри фият. Това още повече трудности нанесе на местната търговия, и на препитанието трудности големи...*¹⁴.

Правителството се опитва и чрез финансови инструменти да стабилизира цената на монетите и книжните пари. Вестникът съобщава накратко за подобна „операция“ през юни 1858 г. *В. Порта като узна извонредното и неправилно состояние, на което ся намерваха в торговците парите и като ся стараете за общата полза, призова в занималището си мнозина от тукашните сарафи за да предприеме мерки които да могат да возвратят нуждният порядък за состоянието на парите в торговците... За да ся отстрани това зло Самодержавното Правителство изрече да продаде некое количество златни секии (злато насечено на пари) с цена много по долна, и така да са возврати правилното обращение на секийните*

---

¹³ Цариградски вестник, VIII, 375, 19 април 1858.

¹⁴ Цариградски вестник, VIII, 382, 7 юни 1858.

цени и след това оживяването на търговщината¹⁵.

Мерките, които правителството взема са предимно за стабилизиране на цената на каймето, което по-всичко изглежда не се ползва с голямо доверие. *Непостоянната цена на монетите, които всеки ден ся качиват, причинява големи затруднения в земанието-даването. Купувачи и продавачи едноравно ся страхуват да купят; други ся страхуват да не би кайметата чест да загубят, и стока не продават...*¹⁶. В друг от непосредствено следващите броеве вестникът отново съобщава: *Празниците на Курбан Байрям совсем ослабиха движението на пияцата... От друга страна качиванието на парите много повредиха продажбата, и търговците, както ся види, решени са да не вземат кайме, и не искат да продават освен с металическа монета само*¹⁷.

В контекста на нестабилния курс на книжните пари и недоверието към тях вестникът предава и официалното правителствено съобщение, с което се въвеждат в обръщение нови каймета. Така от *Официално обявление за кайметата*, с дата януари 1859 г., става ясно, че по-големите номинали каймета носещи лихва ще бъдат изтеглени от обръщение и замение с по-малки номинали, които ще се използват само като „бумажна монета“¹⁸.

Вестникът започва периодично да извества и за унищожение на стари и изтеглени от обръщение книжни пари. Така в брой от 24 януари 1859 г. четем: *...Всите каймета, които на огън ще ся предадат, начиват са на количество 165,023,950 гроша*¹⁹. Март 1860 г. вестникът отново информира: *Количеството на кайметата, които до днес ся изгориха, качива са на гроша 409,894,950*²⁰. В следващите си броеве вестникът продължава да съобщава за подобни изгаряния.

Много любопитни са и информацияите от периода непосредствено преди окончателното изтегляне на кайметата от османските пазари. Любопитно е че първоначално се появява материал, който предлага използването само

---

¹⁵ Цариградски вестник, VIII, 383, 14 юни 1858.

¹⁶ Цариградски вестник, VIII, 385, 28 юни 1858.

¹⁷ Цариградски вестник, VIII, 388, 19 юли 1858.

¹⁸ Цариградски вестник, IX, 414, 17 януари 1859.

¹⁹ Цариградски вестник, IX, 415, 24 януари 1859.

²⁰ Цариградски вестник, X, 473, 5 март 1860.

на метални монети, което според автора му ще доведе до стабилиране на паричния пазар. Така на 30 април 1860 г. вестникът пише: *През тия дни голяма теснотия в Цариградската пияца... Тая теснотия совсем ще се загуби кога в торговското кругообръщение не има освен металически монети, щото тогва всяка стока да падне на истината си цена, кога месото, хлябът, кирията на маазите и на къщите такодже да спаднат на прилична цена*²¹.

В края на 1861 г. печатното издание описва подробно събитията, които ще доведат до последващото „унищожаване” на каймето и изтеглянето му от обръщение. В брой от 2 декември четем: *Безпримерно е неправилното и лакомното въскачаване на парите, и користното движение на некои безсмисленници, което завчера в среда ся случи, турската лира дето беше ся искачила на 220 гроша в разстояние на 3-4 часа като излезе на 380 гроша, до там ся спре и пияцата ся затвори; последствою на това продавците маазите си затвориха, хлебарите хлябът си искриха, и фурните ся спряха хляб да вадят. На същия ден вечерта много несмисленни хора ся размърдаха, уплашение от един, тъй да кажими, глупешки шум, и като че ли ще умрет от глад, тичаха кой орис, кой макарони, кой галети, кой брашно да купуват, без да си наумет текущата изобилна година; по смешно е на таквата безумни дето си даваха двайсетачката книга за 5 гроша*²². В следващия си брой вестникът отново пише: *Ний поговорихме в последния лист нещо за протекшиите на онези средашното приключение (29 ноември), днес пак давами една съкращенна подробност за внезапната хлебна скудност, която на същия ден вечерта ся случи. Тази внезапна, привременна и една вечерна скудност на хлябът, не ся породи от друго нещо, освен от страхът, който беше обладал въобще сичките жители, и поради този страх, ония които обикновено за домът си по 5 хляба земаха, нея вечер купиша 10; а други кои по два хляба земаха, нея вечер зеха двойно, а от другата страна и хлебарите както завърнаха тъй ся и продаваха хлябът; кой по 10 и кой за повече грошове една ока хляб продаваше, щото сиромасите неможаха да си ... купят и тие хляб; и последствию на това*

---

²¹ Цариградски вестник, X, 481, 30 април 1860.

²² Цариградски вестник, XII, 49, 2 декември 1861.

*много домочадия си легнаха нея вечер без хляб...*²³.

В крайна сметка се стига до официалното изтегление от обръщение на книжните пари. Вестникът обнародва в брой от 9 юни 1862 г. Хат-и хумаюнът (заповедта) *за свършенното унищожение на каймето, на което кръгообръщението докарва неправилност в размененията*; за взимането на заеми, които да обезпечат неговото изтегляне и съответно за начина, по който ще се извърши същия процес²⁴. Следващите броеве на вестника до август 1862 г. продължават да изписват материали за поэтапното обменяне на книжните пари срещу метални²⁵. Накрая се заключава, че всички каймета следва да се съберат до 1 септември същата година *в който ден престава вече работянението на каймето*²⁶.

По-късно през годината, през октомври 1862 г., вестникът публикува и новите обменни курсове на различните монети (очевидно вече без каймета) и съответно се предава официалното съобщение, в което се фиксира курсът между металните монети и правителството се задължава да следи за тяхната чистота и тежест²⁷.

Кой може да сече монети и да печата пари?

Данните от „Цариградски вестник“ показват и че османското правителство, поне до 1862 г., стрикно следи да запази непокътнато правото си на сенъораж. Очевидно не се гледа положително на използването на други „пари“ на пазара. В началото на 1858 г. е имало такъв случай в истанбулските квартали Пера и Галата и правителството се принудило да взима мерки. Вестникът съобщава: *Трето едно Меморанди доправи ся до послските началници и казува им ся че понеже някои дюкенджиши или кафеджиши на Пера и Галата направили малки бона за грош и за 4 гроша и ги дават на мющериите си на место пари, царското правителство строго запрете тия бона; но, понеже дюкенджиите следоват да ги употребляват, послските началници ся умоляват да заповедат на своите си да ся*

---

²³ Цариградски вестник, XII, 50, 9 декември 1861.

²⁴ Цариградски вестник, XII, 24, 9 юни 1862.

²⁵ Цариградски вестник, XII, 28, 7 юли 1862; XII, 31, 28 юли 1862.

²⁶ Цариградски вестник, XII, 34, 18 август 1862.

²⁷ Цариградски вестник, XIII, 42, 13 октомври 1862.

оставят да дават тия бона, от които безчислени злоупотребления произхождат²⁸. Това отговаря, макар и косвено, на някои въпроси зададени от изследователи при изучаването на случаи на използване на „недържавни“ пари в османската провинция (Nenovsky & Penchev, 2014). Така, че имаме основания да считаме, че османската държава не е възприемала положително подобни практики и вероятно е взимала мерки за тяхното прекратяване. Трябва да се има предвид обаче, че османците не могат да се намесят ефективно на пазара и да предотвратят напълно появата на „недържавни“ пари – били те книжни или металически.

Известно е, освен това, че правителството не гледа с добро око на използването на чуждите медни монети и че те са забранени. В същото време поради необходимостта им на пазарите те циркулират така или иначе. В края на 1858 г. вестникът съобщава за забрана на австрийските медни монети: *Царското правителство ... запрети земанието-даванието на австрийските медни монети*²⁹. Въпреки това, медните австрийски монети остават в обръщение, макар и със силно редуцирана цена: *По царска заповед, медните (бакърени) монети, крайцар назъйваеми, запретиха ся да вървят на земание-даванието; други обаче пак ги вземаха на половината от колкото първем вървеха; сиреч десятъците по пет пари и пр.*³⁰ И дори в началото на 1858 г. вестникът пише: *Злато и сребро никак нема; а на против бакърени монети от 10-20 пари има колкото щещ. Тия монети, както мисля възбранили се бяха преди време от правителството, но тук търговските сношения много донесоха и сега друга монета от тех няма*³¹.

Данни за фалшифициране на монети и каймета

Вестникът е истинска съкровищница по отношение на информация за фалшифициране на монети и книжни пари. В брой от февруари 1850 г. четем: *Според дадено показвание, Ашир бей, председател на полицията в терсханата, отиде в една пуста къща на Галата и улови лъжлови каймета*

---

²⁸ Цариградски вестник, VIII, 364, 1 февруари 1858.

²⁹ Цариградски вестник, VII, 309, 29 декември 1856.

³⁰ Цариградски вестник, VII, 308, 22 декември 1856.

³¹ Цариградски вестник, VIII, 369, 8 март 1858.

около 375,000 гроша³². На 31 август 1857 г. вестникът отново съобщава, че: *Фабриците на клапавите каймета никак ся не обуздават*³³. Без ни най-малка претенция за изчерпателност ще споменем, че на следващата година отново се съобщава, че *Двамина греци, сарафи в Хаваро-хан и един армененец уловиха ся като да са правили калишави каймета*³⁴. А от същата 1858 г. „Цариградски вестник” предава и една прелюбопитна история за залавянето на голямо количество фалшиви каймета, които са щели да се прекарат контрабандно в Истанбул от една хубава знатна дама от Влашко, но са заловени от бдителния Абдуллах Халеп бей, директор на гюмрюка³⁵. В следващите броеве на вестника продължаваме да се натъкваме на случаи на фалшификации³⁶.

Публикуват се и материали за фалшифициране на монети – например от един турчин от Златица³⁷.

Цени и ценообразуване

Това е другият голям проблем, по отношение на който вестникът предлага изключително плътни данни. Има премного информация, за доста дълъг период от време, за цената на различните жита (Бесарабско, Румелийско, Браилско и т.н.), за царевичата, ръжта, ечемика, овеса, брашното и т.н. Освен това имаме пълни списъци на вноса и износа, с цените на съответните артикули по цариградските пазари. Само ще посоча част от асортимента: кафе, пипер, стомана, живак, желязо, олово, калай, ром (като пример за внос) и вълна, кожи, розово масло, лой, черевичи и т.н. (като обект на износ)³⁸. Тук отново ще напомня, че клиометричните данни няма да бъдат представени, а ще се наблегне върху въпросът за формирането на цената. Известно е, че в Османската империя има различни типове цена: пазарна, нормирана и държавна (Mitev, 1996). По отношение на първата, която спо-

³² Цариградски вестник, Г, 86, 11 февруари 1850.

³³ Цариградски вестник, VII, 344, 31 август 1857.

³⁴ Цариградски вестник, VIII, 392, 16 август 1858.

³⁵ Цариградски вестник, VIII, 393, 23 август 1858.

³⁶ Цариградски вестник, IX, 419, 21 февруари 1859; IX, 422, 14 март 1859; IX, 429, 2 май 1859; XI, 33, 12 август 1861.

³⁷ Цариградски вестник, XII, 32, 4 август 1862.

³⁸ Вж примерни листи в: Цариградски вестник, А, 21, 5 април 1848.

ред икономистът Шевкет Памук е водеща, разполагаме с дълги серии от данни – особено за Истанбул (Pamuk, 2001). Информацията има и за нормираните цени от някои български градове през XVII, XVIII и началото на XIX век (Атанасов, 2014). „Цариградски вестник” е надежден източник, както за пазарно формираните цени, така и за нормираните.

Така разполагаме с многобройни информации за формиране на цената на база само на търсене и предлагане. В брой от 28 февруари 1853 г. четем по отношение на „хлебните зърна”: *Всегда голямо недвижение, тук владее на продажбата на тия зърна, и почти никак не са търсят, нито от тук нито от Европа... и така от ден на ден цената им по долу пада*³⁹. Също и в дописка от Стара Загора, където четем: *Пишат от Ески Зараа че много търсят пшеницата и други за храна нужни неща, и ради това все отскъпнало: брашното 65 пари оката; маслото 12 гр. оката и нема 20*⁴⁰. Дописка от Пловдив (5 юли 1861 г.) също ни информира, че покачването на чисто пазарното търсене може да доведе до ръст на цените: *Според както ни казвах че чуждестранни търговци дохождат за семе, причиниха въздигане на цената на мамулитите и от 15 гроша оката, продават ся сега 30 гроша*⁴¹.

Движение на цените и съответно ефект в ценообразуването оказват и редица външни за пазара фактори. Имаме данни за някои такива – например големият военен конфликт от средата на 50-те години на XIX век (Кримската война), също и благоприятни или неблагоприятни климатични условия.

Очевидно войната между османците и Русия в Северното Черноморие оказва влияние върху цените, което е и напълно естествено. Нейният край е причина за голямо спадане на цените на пазарите в Истанбул: *Известието за мирът направи почти всите стоки от цена да паднат...*⁴². В дописка от Търново четем същото: *От известието на мира всичките стоки испаднаха...*⁴³.

Климатичните условия също оказват влияние върху цените на стоките. Дописка от Одрин съобщава: *Пишат от Едрине, че тамо хванал студът да*

---

³⁹ Цариградски вестник, III, 111, 28 февруари 1853.

⁴⁰ Цариградски вестник, IV, 200, 20 ноември 1854.

⁴¹ Цариградски вестник, XI, 29, 15 юли 1861.

⁴² Цариградски вестник, VI, 272, 14 април 1856.

⁴³ Цариградски вестник, VI, 274, 28 април 1856.

ся появява в снег до една педя дебел паднал... Нема обаче страх глад да стане защото хлебарите имат доволно брашно и до толко щото всичката зима да проминят без да качат много цената на хлябът⁴⁴. Добрите климатични условия са повод за надежди за ниски цени, както разбираме от друга дописка от Измир: *Времето, което през миналата неделя ся беше променило, пак на добро ся обърна... дожд ... падна и земята която само да ся намокри иска, за да роди плод изобилен, намерва ся в добро состояние и дава преблаги надежди на земледелците. Хлебните зерна падат на долна цена и с изобилната будуща жетва, надееме ся на пролет ефтиния добра да имаме*⁴⁵.

Обратно на това, вестникът публикува данни за това, че лютата зима на 1858 г. води в Цариград пълчища гладни вълци и заедно с тях голяма скъпотия: *...Гладници, Вълци кръвници, са появиха под самите стени Царограшни... Месото от 7 гроша стана 13-25 и го няма; сланината от 6 – 12 и ша са избият...*⁴⁶. Същият брой на вестника публикува и дописка от Стара Загора (26 януари), в която четем: *Водиниците запреха, защото вси замръзнаха, и жито, като нема как да ся мели брашно нема, а отва и хляб. Хората до толко наваляват по фурните щото и ще ся избият за хляб*⁴⁷.

Нормирани цени (нарх)

Вестникът обаче предлага и многобройни сведения за нормиране на цените на стоките от първа необходимост. Така в брой от 11 декември 1854 г. четем, че: *Солунският Осман паша прикани през тия дни касапите да снемат цената на месото на 3 гр. и 12 пари, от 3 гр. и 24 пари... Осман паша ся занимавал да свали цената и на житото, което много скупостанало*⁴⁸.

Подобни нормировки са практикувани и в Истанбул: *Прочитаме... една царска заповед, която нарежда цената и продажбата на хлябът...*⁴⁹.

---

⁴⁴ Цариградски вестник, V, 255, 17 декември 1855.

⁴⁵ Цариградски вестник, VIII, 360, 1 януари 1858.

⁴⁶ Цариградски вестник, VIII, 365, 8 февруари 1858.

⁴⁷ Пак там.

⁴⁸ Цариградски вестник, IV, 203, 11 декември 1854.

⁴⁹ Цариградски вестник, V, 250, 12 ноември 1855.

Следва и публикуването на самата заповед.

Вестникът съобщава и за редица други нормировки на цените. В брой от 1 ноември 1858 г. също се съобщава, че *Правителството определи цената на хлябът, на месото и воглицата с начин щото 20 на 100 полза на продавачите да остава*⁵⁰. В два броя от септември 1862 г. е публикувана обширна тарифа с нормираните цени на редица стоки⁵¹. А още преди това, в брой от 18 юли 1859 г. се нормира цената на хляба в Истанбул и вестникът добавя, че *хлебарите, които не ся подчиняват на тойзи нарк, ще ся накажат според законите Муниципалитетски*⁵².

Имаме и една безкрайно интересна дописка от Измир, която ни представя възможно най-непазарната причина за регулирането на цените в града, конкретно на месото. *Касапите тука големи злоупотребления правят. Месото вместо по-ефтини да стане, но на голяма цена ся качава и за това от тях по богати няма. Иди на пример неделен ден на църквата свята Фотини и тамо ще видиш между жените, които носат най-хубави шалове, най скъпи елмази, най хубави фустии..., на бас можеш да ся хванеш че от 100-те жени 30 жени са касапски*⁵³. Т.е. едва ли не човешката завист и подозрителност може да е причина за намеса на държавата в ценообразуването. Нещо крайно несъвместимо с логиката на пазара.

Вестникът предава и данни за това доколко подобни нормирания на цените са спазвани. Както е логично да се очаква ефектът от тях е крайно незначителен. Така от същата дописка от Измир разбраме, че: *...Когда злоупотребленията несносни станат... тогдa властта хване да са движи, изема някои мерки и после няколко наказания на касапи месото по ефтино става. Но едвам една или две недели ся изминали и цената му пак хване да ся качива*⁵⁴. В друг брой от 4 април 1859 г. вестникът съобщава: *Хюсейн Бей, ихтисаб назаръ, изпользова са от рамазанът, и даде нарк на разни неща, но който, според обичая никак не ще в действие да ся положи. Между тем цената, която определи толико е долна, щото невозможно е*

---

⁵⁰ Цариградски вестник, IX, 405, 1 ноември 1858.

⁵¹ Цариградски вестник, XIII, 37, 8 септември 1862; XIII, 39, 22 септември 1862.

⁵² Цариградски вестник, IX, 440, 18 юли 1859.

⁵³ Цариградски вестник, VIII, 375, 19 април 1858.

⁵⁴ Пак там.

торговците да я приемат⁵⁵.

Банки и финансови институции, финансово състояние на държавата

Без да бъдем многословни ще маркираме, че вестникът предлага и интересни материали за намерения за отваряне на нова кредитна институция в Османската империя. Така например в брой от 11 май 1857 г. е публикуван *Проект за една банка*, в която да участват европейски и местни търговци и османското правителство⁵⁶. В следващите броеве са публикувани и „условията“ (т.е. нещо като „устав“) на предвидената да се създаде „Турска банка“⁵⁷.

Дава се гласност и на идея за формиране на „обща една каса“ в Цариград, която вероятно да се използва за подпомагане на българското просветно дело⁵⁸.

Печатното издание не остава сляпо и се интересува и информира своите читатели за общото финансово състояние на османската държава, мерките които се взимат за консолидиране на османския бюджет, за повишаване на ефективността на данъчната система и т.н.

Така например читателите са запознати с издаден Хат-и хумаюн (заповед) за създаването на финансов съвет към османското правителство: *...Най голямото наше попечение и най-жаркото наше желание са да видиме царството наше в благоденствие и нашите подданици в богатство, което да придобиват като ся занимават в земеделие, в художество или в търговство. Ради това заповедохме един совет ... да тури в порядък финанциите на Державата...*⁵⁹.

През март 1862 г. вестникът публикува и рапорт на великия везир Фуат паша за финансовото състояние на държавата. В него се описват приходите и разходите на държавния бюджет, взетите заеми, опитите за парични промени, чрез пускането в обръщение на книжни пари и прочее мерки, кои-

---

⁵⁵ Цариградски вестник, IX, 425, 4 април 1859.

⁵⁶ Цариградски вестник, VII, 328, 11 май 1857.

⁵⁷ Цариградски вестник, VII, 333, 15 юни 1857; вж и: VII, 334, 22 юни 1857, където е публикувано продължението на „условията“.

⁵⁸ Цариградски вестник, IX, 445, 22 август 1859.

⁵⁹ Цариградски вестник, VIII, 393, 23 август 1858.

то следва да бъдат взети за подобряване на държавните финанси⁶⁰. Следват интересни анализи на същността на книжните пари, подробна разбивка на вътрешните и външните дългове на държавата и т.н. Самият рапорт е изключително подробен и се обнародва цялостно в още два броя на вестника⁶¹. Друг материал (от Курие Ориент) за външните и вътрешните задължения на държавата вестникът публикува и по-късно същата година⁶².

Вместо заключение

Въобще „Цариградски вестник” е превъзходен източник на финансова информация. Материалите са подробни и аналитични и мисля, че могат да задоволят любопитството на всеки читател – било с информация за цени и валутни курсове, било и по отношение на мерките, които османската държава взема за консолидиране на финансите и бюджета си. Същото важи и за изследователите. Да, вероятно данните са изпълнени с фактологични грешки, което е присъщо за всички печатни издания от периода, но това не трябва да е причина за скептицизъм и прекомерна критичност. Те са толкова многобройни и изобилни, че несъмнено грешките ще бъдат изгладени при тяхното иконометрично обработване и следващо анализиране. Така, че вестникът може да се счита за сигурен и надежден източник на информация. Впрочем това важи не само за финансовата такава, но и за общоикономическата, за политическата, образователната, културната и прочее.

REFERENCES:

- Atanasov, Hr 2014, ‘To the arrangement of the puzzle: the fixed prices in Vidin, Ruse and Sofia from the middle of the XVII to the beginning of the XIX century’, *Istorighesko budeshite*, vol. 1-2, pp. 3-52. (in Bulgarian)
- Mitev, Pl 1996, ‘The State Regulation of Urban Economy in the Bulgarian Lands in the 18th Century’, in Mitev P (ed), *The Creation and Development of Modern Institutions in the Bulgarian Revival Society*, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, Sofia, pp. 50-82. (in Bulgarian)

---

⁶⁰ Цариградски вестник, XII, 13, 24 март 1862.

⁶¹ Цариградски вестник, XII, 14, 31 март 1862; XII, 15, 7 април 1862.

⁶² Цариградски вестник, XIII, 46, 10 ноември 1862.

- Radev, Iv 2007, *History of Bulgarian Literature during the Bulgarian Revival*, Abagar, Veliko Turnovo. (in Bulgarian)
- Rusev, Iv 1996, *Companies and manufactures in the region of Sliven –Kotel during the Revival period*, Faber, Veliko Turnovo. (in Bulgarian)
- Sabev, Or 2004, *First Ottoman Trip in the World of Printed Book (1726-1746). A Reassessment*, Avangard Prima, Sofia. (in Bulgarian)
- Issawi, Ch 1980, *Economic History of Turkey 1800-1910*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Nenovsky, N & Penchev, P 2014, ‘Money without a State: Currencies of the Orthodox Christians in the Ottoman Empire (17th–19thcenturies)’, *Sociologicheski problemi*, vol. 1-2, pp. 349-372. (in Bulgarian)
- Osmanlı Devleti Tarihi 1999, Cilt 2, Ed. E. Ihsanoğlu, Zaman, Istanbul.
- Pamuk, Ş 1988, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, Istanbul.
- Pamuk, Ş 2000, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Pamuk, Ş 2001, ‘The Price Revolution in the Ottoman Empire, Reconsidered’, *International Journal of Middle East Studies*, vol. 33, no. 1, pp. 69-89.

Correspondence address:

Hristiyan Atanasov – Assistant, PhD

State University of Library Studies and Information Technologies

Department of Archives and Documentation Studies

Sofia 1784, Tsarigradsko Shose, No 119

E-mail: h_atanasov79@yahoo.com

ТЪРГОВЦИТЕ В УЧРЕДИТЕЛНОТО НАРОДНО СЪБРАНИЕ ПРЕЗ 1879 Г. ОПИТ ЗА СОЦИАЛНО-ПОЛИТИЧЕСКИ ПОРТРЕТ

МИЛКО ПАЛАНГУРСКИ

Abstract: *In 1879, after the Liberation of Bulgaria, the Constituent National Assembly was convened to elaborate the constitution of the country. Among the 230 delegate 97 are tradesman, which makes 42.20% of the assembled. This makes retailers the largest professional group in the constitutional assembly. The traders taking part in the University of National and World Economy are people with a solid education for the time being. It is by no means elitist, but it is at a level that allows them to occupy key positions in the social life of the Bulgarian society – ecclesiastical-national municipalities, church activities, creation and development of educational institutions and their modernization and Europeanization. Their role in creating the Libraries Network, publishing and distributing books and textbooks and maintaining the national newspaper network is enormous. They have gained some political experience in the Ottoman Empire, as logically this happens in the three main spheres – local self-government, which is the result of the reform of the Empire, the struggle for a national church – a movement that engages all intelligent forces and third, through participation, financing, and influencing the revolutionary flow. Without being a driving force in the debates at the Constituent Assembly, they occupy positions that sets the tone for the liberal model of governance imposed for the next seven decades.*

Key words: *traders, constitution, political experience, local self-government, independent church, revolutionary struggles*

JEL: N01

Изработената през 1879 г. Търновска конституция е дело на възрожденския български политически елит, който включва разнообразни и преп-

литащи се като персонална и социална съдба лица. Те имат богат опит във всички процеси, които довеждат до създаването на българската държавност и техният опит е изключително важен за сформирание на политическите процеси по изграждане и управление на страната. Търговците са важна част от този елит и тяхното развитие и персонална тежест в обществото показва целия лъкатушен път при сформиранието и опита за пренасянето на нацията в модерното време. Под „търговец“ трябва да се приемат онези професии и дейности, които попадат под регулация на закона. В случая става въпрос за Отоманския търговски закон, който е заменен с български едва през 1897 г. Не трябва да натоварваме със свръх очаквания тази категория лица, които при състоянието на икономиката се разпростират от дребните прекупвачи на селскостопански произведения до крупните износители на зърно, кожи, месо, пашкули и т.н. По традиция техните кантори са банкови учреждения, комисионерски къщи, сарафски бюра и покриват всяка нужда от пазара.

В Учредителното народно събрание (УНС) заседават 230 депутати. Според техните биографии (Palangurski, 2014, p. 53-298) за търговци със сигурност могат да се определят 97 човека – 42.20% от общия състав. Несъмнено това е най-голямата професионална група в събранието. И то при положение, че към тях могат да се добавят десетките лица, които се занимават с издаването на вестници, списания, учебници и друга литература. Тяхната отделна квалификация е естествена, тъй като при онова състояние на обществено-икономическите отношения, почти не може да се направи разлика между ролите им на издатели и автори. В събранието те попадат и по четирите възможни начина. Избрани от народа са 47. Тъй като най-голямата група от представители са тези, които влизат „по звание“, защото заемат определени от императорския комисар административни и съдебни длъжности, логично е сред тях да има и 44 търговци. Петима са от назначената от княз Дондуков-Корсаков квота – и един депутат е представител на Българското книжовно дружество от общобългарски обществени учреждения (Palangurski, 2014, p. 37-52).

Анализът на техните биографии показва, че те имат сравнително добро образование, което отговаря на социално-икономическия статус на семействата и региона, от който произлизат. Повечето са наследници на някаква се-

мейна търговия и затова в образователно отношение те са подготвени за икономическата си роля. Като се прибави и материалната им осигуреност, логично е да се очаква, че през бурните години на национално еманципиране, те не само ще се проявят в старите социални институции, но също така ще са и инициатори за създаването на нови такива. Имената им излизат от списъците на ръководителите и участниците в църковно-националните общини и управителните градските съвети – меджлисите. За 23 човека от тях има неоспорими данни за подобно участие. Така те придобиват политически опит и в управлението на местните органи на власт.

В населените места където живеят, те са изключително ангажирани и с културно-просветното дело. Училищни настоятели и членове на епархийските училищни съвети са 13. Основатели, ръководители и дарители на българските читалища са 42 от учредителите търговци. Това е свързано с още нещо, което представя процесите на модернизация – седем от тях са ангажирани лично с първите кълнове на българския театър. И то не само като дарители, а като актьори и дори режисьори на постановки. Културата и образованието се оказват изключително важен елемент при сформиранието на българската национална идентичност. Това обяснява и участието им в спомоществователството на книги (19).

Разбира се, най-голямото обществено, политическо и религиозно усилие на българското общество през Възраждането е борбата за самостоятелна православна църква на национална основа. В нея се включва целият интелектуален потенциал, финансов и обществен ресурс, който може да бъде мобилизиран на различни нива. Движението постепенно прониква във всички фибри на националната тъкан, като покрива всички основни центрове и освен това получава йерархична структура с националното представителство в столицата на империята.

Сред депутатите в УНС са и двама от несъмнените лидери на църковното движение в национален мащаб – х. Иванчо Хаджипенчевич и х. Захари Хаджигюров. „Титлата“ хаджи през малките и фамилните имена и на двамата показва, че произхождат от родове с дълга история и финансова мощ. И двамата са потомствено обвързани с борбата и продължават делото на своите бащи. В църковния въпрос х. Иванчо Хаджипенчевич в общи линии след-

ва руската дипломация и това обяснява многократните му опити за помирение с Патриаршията и е за предотвратяване на евентуална схизма, като има за цел Патриаршията да приеме създаването на българска църква. Биографията му очертава основните събития по църковния въпрос: Член на двустранната българо-гръцка комисия за разрешаване на църковния въпрос (1869 г.) и на Тайната смесена гръцко-българска комисия от март 1871 г. Заедно с Гаврил Кръстевич, първи получават фермана за Екзархията от Великия везир. Член е на Привременния смесен съвет за ръководство и съставяне на проектоустава на Екзархията (13. III. 1870 г.). Участва в Църковно-народния събор (23. II. 1871 – 24. VII. 1871 г.) и е един от шестимата членове на постоянно действащ мирски екзархийски съвет (XII. 1873 – 1878 г.). Противник е на реформаторските идеи за развитие на българската църква (Palangurski, 2014, p. 268-270).

Подобна роля в движението има и самоковският представител х. З. Хаджигюров. Той започва като местен водач на движението и заедно с баща си и своите братя е сред инициаторите и водач за прогонването на няколко гръцки митрополити от Самоков. Първ сред тях е митрополит Йеремя (1846 г.), а борбата с митрополит Матей има легендарни измерения и за десет години той е прогонван на четири пъти – 1848, 1850, 1855 и 1859 г. Същата съдба имат и драмския епископ Антим като заместник на Матей (1860 г.), както и изпратените от него български епископи Паисий и Иларион Ловчански. Борбата носи и икономически заряд, тъй като патриаршеският митрополит Матей застава зад исканията на еснафите и селяните и им осигурява прекратяване на ангарията при производството на желязна руда. Успява да включи в борбата и местното турско население. Той представлява средите, които разчитат на Високата порта в борбата против Патриаршията, като се възползва от големите си търговски контакти. Първата му мисия по църковния въпрос в турската столица е от 1855 г., когато връчва прошение до султана и се опитва да спечели сръбския, руския и френски посланици. На собствени разноски е представител на Самоковската епархия по църковния въпрос в Цариград (1861–1872). Представлява интересите и на други общини – Софийска, Дупнишка, Кюстендилска, Ихтиманска, Воденска и Радомирска. Заклева се, че ще се върне в града само с български владика и пове-

че от единадесет години е един от петимата, които постоянно са в турската столица и участват във всички действия по въпроса в неговия решителен етап. Делегат е на Първия народен църковен събор (1871 г.). След учредяването на Екзархията е секретар на Антим I и извършва ревизионни мисии на църковни общини. Дочаква избора на Доситей за самоковски митрополит и едва тогава се връща в града. Един от шестимата членове на мирския екзархийски съвет (XII. 1873 г.). Участва в създаването на Самоковско-Рилското духовно училище (1874 г.) и в изпълнението на завещанието на митрополит Авксентий (Palangurski, 2014, p. 261-263).

В църковно-националното движение участват редица местни лидери. Във всеки град се сформират групи, които координират и водят борбата. В региона на Северозападна България са оформят два центъра. Във Видин, който е център на епархия, се отличават трима търговци: Петър Логофетов, Ванко Нешов и х. Петко х. Петков, които са сподвижници на митрополит Антим и увенчават делото на живота си със строителството на катедралния храм в града. В Лом изпъква Ангел Иванович, който е не само участник в движението, но е и пръв вносител на църковни камбани (1856 г.). Активен участник в църковния живот е и Илия Щърбанов, който поддържа връзката със своя сътрудник и приятел Никола Първанов. Като участник в Църковния събор от Видинската епархия той е сред най-яроствните поддръжници за изработване на демократичен устав за управление на Екзархията.

Във Враца, която тогава е част от голямата Търновската епархия и откъдето започва църковното движение, в борбата се отличава Димитър Бошняков, който на два пъти участва в делегации за отстраняване на епископите Доротей и Паисий в продължение на осем години. Редом до него са Иванчо Николаев, Костаки Анчев, но неоспоримият лидер на тази група е Теодораки Хаджитошев, който по семейна традиция започната още от дядо му и за която загива баща му Димитраки Хаджитошев е свързката между региона и цариградските дейци и е в основата на довеждането във Враца на българина епископ Доротей през 1863 г.

Във Враца и Плевен се издига и идеята за превръщане на Врачанския епископат в митрополитско седалище (1859–1860). В Плевен ръководител инициатор и на протестите срещу търновския гръцки митрополит Григорий

е Златан Иванов. Впоследствие той е противник на присъствието и на епископ Паисий във Враца (1861–1866).

В Търновската епархия се отличават свищовските търговци Първан Манчов, Димитрий Кръстич, търновецът хаджи Стоян Хаджипанов, който още през 1840 г. е активен при отстраняването на гръцкия владика Панарет (1840 г.). В Севлиево Христо Спиридонов е човекът, който контактува с представляващите града търновски представители в Цариград по време на Църковно-националния събор.

В централната част на Северна България също изпъкват две групи – плевенската и ловешката, които са свързани икономически, но се насочват в различна посока поради църковната структура. Ловешките дейци си имат грижа за отстраняването на своите митрополити – независимо дали са гърци или българи по произход. Тук изпъква името на големия търговец и ръководител на семейната търговска къща Михаил Димчев. Сподвижник му е Атанас Т. Кунчев, който също продължава делото на баща си – делегат на града пред Патриаршията по повод изгонването на митрополит Мелетий още през 1850 г. Под тяхно ръководство общината забранява на свещениците в епархията да споменават името на митрополит Иларион Ловчански и поемат управлението на епархийските и финансовите дела (1862 г.). Семейна традиция е и участието в движението на Власи Хаджипетров Балевски от Троян, който става и епитроп на Троянския манастир. В Пирдоп участие взема Харалампи Златанов, а в Орханйско се отличава Павел Попов от с. Видраре, който освен дарител на манастири и църкви е в активна кореспонденция с Антим I и Екзарх Йосиф I.

В Доростоло-Червенската епархия съвсем логично основните водачи са в Русе. Освен х. Ив. Хаджипенчович, представител на Русенската община в Цариград по църковните дела е Костаки Маринович (1860 г.), който със Симеон С. Златев стои в основата на изгонването на гръцкия митрополит Синесий от Русе (1865 г.), поради което последният два пъти е заточван в Сивас, Мала Азия (1862 г.). В идейно отношение те гравитират към кръга на д-р Стоян Чомаков и х. Ив. Хаджипенчович. В Силистра сподвижници са им Тодор Радев и Гено Чолаков. Последният също е задържан и изпращан на заточение в Мала Азия (1861 г.) по повод отстраняването на митрополит

Дионисий. В Тутракан Кръстю Стоянов и Георги Ракъджиев са водачи на смесената румъно-българска църковна община и настоятели от българска страна на изграждащия се общ православен храм, а в Разград Георги А. Попов е писари и касиер на църковната община. Всички те съдействат за избора на Григорий за Доростоло-червенски митрополит, а след конструирането на църковната власт Г. Чолаков и К. Маринович са избрани за членове на смесения екзархийски съвет за управление.

И в другите градски центрове има участници в УНС – Христо Векиларчев (Кюстендил), Христаки Т. Груев (Варна), х. Илия Хаджимарков (Ески Джумая, дн. Търговище) и Димитър Каранфилович (Велес). Каранфилович е представител на Екзархията пред Високата порта по църковно-училищните дела за Велешката епархия.

Но професионалните политици са малко. И ако трябва да бъдем точни, те са повече чиновници и само по стечение на обстоятелствата и особения им статут в Османската империя тяхната дейност придобива понякога политически характер. Преди Освобождението несъмнено това е х. Иванчо Хаджипенчович. Той е член на местния меджлис още през 1852 г., съветник на валията Мидхат паша в създадения Дунавски вилает (1864 г.) и е избран в първия Общ вилаетски съвет (1866–1868). Председател е на вилаетския търговски съд (1867 г.). През 1868 г. е назначен в имперския Държавен съвет в Цариград, където остава до 5. IV. 1877 г. Член е на Върховния съд в Цариград (1868 г.) и на Законодателната комисия (1872 г.). Другият, когото можем да отнесем в тази група, е споменатият вече Захари Хаджигюров. След 1875 г. той вече не е само екзархийски активист, но е и член на вилаетския меджлис в Ниш и участник в Хиети Мебусан – първия парламент в Османската империя (открит на 8.III.1877 г.). Като такъв участва в отстраняването на Антим I и в избора на Йосиф I за нов екзарх. По време на войната е чиновник към Екзархията, който трябва да се грижи за арестуваните българи.

В политическия сблъсък при обсъждането на конституционните текстове се оформят и първите политически течения – консервативното и либералното. Търговците в събранието се ориентират към първата група – 67, докато либералите са 30 човека. Но не трябва да се забравя, че определянето на принадлежността им е изключително трудна задача поради липса на до-

кументация, а и предложеното деление е значително условно, тъй като е направено на базата не само на поведението им в залата, а и съобразно по-късното им позициониране в политическото пространство. Историографското очакване и твърдение, че либералите в по-голямата си степен са обвързани и с революционното движение се оказва невалидно. От 22 души членове на различните революционни комитети, консерваторите са повечето – 12. Цифра, която се увеличава още повече, ако към тях се прибавят и онези лица, които участват във финансирането на революционната дейност (Palangurski, 2017, p. 157-173).

Не малка част от тях се появяват на политическата сцена само и единствено по време на УНС и на последвалото веднага след това Събрание за избор на княз, което несправедливо се нарича Първо ВНС. Повече от половината – 55 (17 от тях и в Първото ВНС) приключат своята парламентарна политическа дейност в двете събрания, които произтичат от Берлинския договор.

Останалите 42-ма учредители имат и участия в парламента след това. Те реализират общо 101 парламентарни мандата – 70 в обикновени и 31 във Велики народни събрания. Последното число е много интересно и то има своето обяснение. Не трябва да се забравя, че става въпрос за хора с влияние и обществен престиж и парламентарната реализация не заема първостепенно място в тяхната визия за кариерно развитие. Но когато става въпрос за структурата на политическата система, те не пропускат да заявят своята позиция. В критичните за страната моменти те се появяват на сцената. Това се вижда от присъствието на 9 консерватора във Второто ВНС от 1881 г., което гласува пълномощията на княз Александър. Либерално-консервативната коалиция в Третото и Четвъртото ВНС, която избира княз Фердинанд за български владетел през 1887 г. и разчиства проблемите пред неговата династия през 1893 г. е представена съответно от 6 и 7 човека от консервативното ядро от учредителите. В това отношение либералите са значително по-малко – едва петима са избирани в следващите Велики събрания.

Бъдещата им кариера също е изключително многопланова. Голяма част от тях си остават при своето основно занятие, но те си остават политически активни и са избирани за различни обществени служби. Избирани за

от своите съграждани за кметове, помощник-кметове и общински съветници (39). Във второто ниво на местното самоуправление са окръжните съвети и избираните от тях председатели и членове на постоянните окръжни комисии – 23. Продължава традицията те да се ангажират с училищните настоятелства и създадените вече държавни окръжни училищни съвети (19).

Повече от една трета от тях обаче предпочитат кариерата на държавни и общински чиновници. Явно стопанският им потенциал се изчерпва с промяната на общественно-икономическата ситуация в свободна България. Не трябва да се забравя, че те са със сравнително добро образование и затова попълват редовете на родната администрация. Тук разнообразието е изключително голямо, 30 от членовете на УНС се появяват като окръжни и околийски управители, финансови и общински чиновници, мирови, околийски, окръжни и върховни съдии, най-обикновени стражари и лесничейи. Този обем показва, че една трета от търговците предпочитат да променят своя социален статус и да преминат към държавната служба, което показва, че переходът от имперската икономическа действителност към самостоятелния икономически живот се отразява и на икономическата им стабилност.

В персонален план политическата им кариера не е най-дълготрайна или с някакви особени постижения. От двамата, определени от мен като политици през доосвобожденския период – х. Ив. Хаджипенчович и х. З. Хаджигюров, само първият успява „да изпее своята лебедова песен“ в политиката, като е назначен от княз Александър I за член на Държавния съвет и в Княжество България.

Несъмнено най-забележителна кариера има Григор Начович. Няма събитие или процес в модернизиранието на България, в което той да не участва. Той е рекордьор по министерски портфейли – 17, като не е управлявал само самият съвет и военното министерство. Член е на Държавния съвет (1881–1883), помощник (1880–1881) и кмет на София (1896–1897), български дипломатически агент е в Букурещ, Виена и Цариград и участник в редица междудържавни преговори в най-критичните за модерната история на страната моменти (Palangurski, 2014, p. 190-192).

След него се нарежда членът на Ловешкия комитет и съратник на В. Левски Димитър Пъшков, който обаче не участва в изпълнителната власт, а

се концентрира върху парламентарната дейност. Като виден член на Народнолибералната партия на Ст. Стамболов, той е избран в седем парламента – три Велики народни събрания и четири Обикновени (Palangurski, 2007, p. 98, 147, 192). Третият по значение в политическия живот е лутацията се между чиновничеството, журналистиката, търговията и политиката Петко Горбанов, който също в крайна сметка се задоволява основно с парламентарна дейност – член на две велики и четири обикновени събрания, като в Деветото ОНС е и негов подпредседател (Palangurski, 2013, p. 54,78).

* * *

Участващите в УНС търговци са лица със солидно за своето време образование. То в никакъв случай не е елитарно, но е на ниво, което им позволява да заемат ключови позиции в социалната тъкан на българското общество – църковно-националните общини, черковните дейности, създаването и развитието на образователните институции и тяхното модернизиране и европеизиране. Огромна е ролята им и за създаването на читалищната мрежа, отпечатването и разпространението на книги и учебници и поддръжката на националната вестникарска мрежа. Те натрупват известен политически опит още в недра на Османската империя, като логично това става в три основни сфери – местното самоуправление, което се създава следствие на реформирането на империята, борбата за национална църква – движение, което въвлеча в себе си всички интелигентни сили и на трето място чрез участие, финансиране и влияние върху революционния поток. Без да са движеща сила при дебатите в Учредителното събрание, те заемат позиции, които дават лицето на наложения либерален модел на управление в следващите седем десетилетия.

REFERENCES:

- Palangurski, M 2008, *Elections the Stambolov way*, Publisher “ST. Cyril and ST. Methodius”, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Palangurski, M 2013, *The Bulgarian parliamentary elections (1894–1913)*, Publisher “ST. Cyril and ST. Methodius”, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Palangurski, M 2014, *Founders. The participants in the Constituent National Assem-*

bly in Turnovo (10. II – 16.IV.1879), Publisher “Sibi”, Sofia: (in Bulgarian)
Palangurski, M 2017, ‘The Combatants at the Constituent National Assembly 1879’
in *Town and Memory. The April uprising in 1876 through the prism of memory*, The
Regional History Museum in Pazardjik, Publisher “Faber”, Veliko Tarnovo, pp. 157-
173. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Milko Palangurski – Professor, D.Sc.

‘St Cyril and St Methodius’ University of Veliko Tarnovo

Department of Modern Bulgarian History

2, Teodosi Turnovski Str. 5003 Veliko Turnovo

Tel.: (+ 359) 887 239 549

E-mail: m. palangurski@uni-vt.bg

**МАТЕРИАЛИ ЗА ТЪРГОВИЯТА В НАТУРА
ИЗ БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ**

Мирослав ТОШЕВ

Abstract: *This work presents the gathered primary material on the topic of the natural trade among Bulgarian lands through the second half of XIX and the first decades of XX century. It's made a try for some primary conclusions regarding its distinctive features.*

I hope that the represented materials can serve for a good basis about further researches as the distant goal is to reveal in maximum detail the system of natural trade among Bulgarian lands and to be used in the reconstruction of the economic models in the far way past.

Keywords: *Bulgarian lands: end of XIX century; first decades of XX century, trade, natural exchange, exchange in kind*

JEL: N01

Всеки, който се е занимавал с история, история на търговията или икономика неминуемо се е запознавал с най-древната система на покупко-продажба. В научната литература тя се определя като първична форма на търговията изобщо. Оказва се обаче, че проучванията по темата, поне в нашата книжнина, спират до въпросната констатация (Raduncheva, 1976, pp. 107, 118-120; Venedikov, 1981, p. 193; Tihov, 2006, pp. 80; 83; 84; 85; 93; Bogorov, 1983, p. 220; Natov & Likov, 1997, p. 21; Hristov, 2005, p. 13; Kolev, 2000, pp. 166-167).

Настоящата разработка има за цел да представи събрания до момента първичен материал по темата и да направи опит за някои първоначални изводи за характера на натуралната размяна из българските земи от втората половина на XIX и началните десетилетия на XX век.

Нека да започнем изложението с глинени съдове.

Троянските майстори грънчари¹ са заменяли продукцията така: „Трампахме шарени грънци за жито, пък прости (без украса) – за мъмули (царевница)” (Terminology, 1992, pp. 18; 110). Размяната е била „пълно за пълно”. По-големите съдове са се пълнели един път със зърно, а по-малките – два пъти (Hadzhiev, 1954, p. 51).

В с. Енина, Казанлъшко, троянчани продавали пахарката „едно за едно”, а плоските паници – „две за едно” (Pорова – Kitipova, 2001, p. 124).

Грънчарите от Ракитово също продавали за жито: „Навремето харчехме с жито – пълно за пълно. Ако е гледжосано – пълни го два пъти, ако не – един път” (Gerginova, 2011, p. 195, 198).

Следователно, при най-разпространената размяна на глинени съдове за зърно, „цената” се е определяла от: 1. Външен вид – дали съдовете са украсени или не; 2. Големина, а от там вместимостта на съда; 3. Формата на съда, доколкото тя определя обема, а оттам и насипната „цена”; 4. Гледжосан ли е съда и съответно, какво количество материали и труд допълнително са вложени в изработката му.

Друга стока, ежедневно необходима на селските стопани са били дървените занаятчийски изделия.

Кацарите от Троянско и Тетевенско продавали стоката си из равнинните села. Продажбите се извършвали срещу пари или зърно. Една каца се е пълнела два пъти с пшеница или царевница (Teneva, 1999, p. 138); малките дървени корита се пълнели два пъти със зърно, а големите – само един път (Teneva, 1999, p. 126).

Както цяла северна България така и Омуртагския край е бил добър пазар за габровската занаятчийска стока. Все още се помни как „габровци със жито сичко даваха... шиници, кринчета”, а купувачите напълвали шиника два пъти със зърно и това му е била „цената”².

Наред с търговията на габровските кърджии, натурална размяна се е осъществявала и между селищата в Омуртагския край.

---

¹ Благодаря най-сърдечно на колежката Десислава Вутова от Музея на народните художествени занаяти и приложните изкуства в Троян, която ми предостави многостранна и твърде обширна информация за троянските майстори и търговията им!

² Стефан Димитров Бачев е роден през 1927 г. в с. Велево. Образование – „трети клас по старому”, коларо-железар, земеделие и животновъдство.

Турското население от планинското с. Птичево и околните села е изработвало различни дървени изделия, приготвяло е дървен строителен материал и дърва за огрев. После са ги отнасяли и са ги предлагали в по-ниско разположените селища. Основните стоки са били:

Яреми за воловете: Един ярем за волския впряг се е разменял за един шиник жито.

Дървен ок за дървен плуг: Един ок се е заменял за един шиник жито – „по един шиник даваха [за ок]... един шиник жито и айде”.

Сапове за мотики, брадви и др.: Връзка от десет сапа се е разменяла за един шиник жито или оронена царевица – „десет сапа [се разменяха] пак [за] един шиник царевица, жито... како има такова дават”³.

В по-късни времена, вероятно през 40-те и 50-те години на XX век, при размяната на дървен строителен материал срещу зърно настъпва известно модернизирание – количеството на стоките се е определяло според тяхната парична цена – „даваха матриал и кату няма она пари... [а] има жито – тия гладни, [и] зимат жито... те съ разбират помежду си... той матриал, да каем една кола струва 20 иляди лева [и] за 20 иляди лева му дава жито”⁴.

Жителите на с. Турия, Старозагорско, наред със земеделието са се занимавали с дърводобив и занаяти. През есента, турийци тръгвали с колите си да разнасят произведеното по „Овата” – Чирпанските и Старозагорските села. Разменяли ги за зърнени храни – едно дървено рало се е давало за два шиника жито. (Dimitrova & Zarev, 1973, p. 17).

Наред с хранителните продукти, доставяни по пътя на размяната, предмет на натуралната търговия е била и храната за добитъка.

От омуртагските планински селища селяните са слизали в равнинните села на Търговищко с коли натоварени с дърва. Давали ги за слама, с която да изхранят животните през зимата – „в Балкана... се препитаваха с матриали, с гори... земеделието беше слабо там... [затова ходеха в с.] Васил Левски [Търговищко]... [от тука] закарат дървета, [а] от там товарят слама [и] насам си [я] докарват”. Вероятно, кола с дърва се е сменяла за същата кола натоварена със слама, която добре се е притъпквала, за да се събере, колкото

---

³ Пак там.

⁴ Пак там.

може повече – „качил се той горе и тъпчи, тъпчи”⁵.

Предмет на натурална размяна са били и мелничните камъни.

В махала Попишка, Троянско дялали воденични камъни и ги продавали в севлиевските села. За един воденичен камък получавали „в натура четиридесет кофи царевица” (Marinovi, 2012, p. 17).

Наред с набавянето на зърно и слама стопаните от традиционната епоха са отделяли време и за разкрсяването на дома си.

В казанлъшкото село Енина жените всяка година замазвали на ново пода на къщите. За целта им е била необходима хубава червена глина. Носели я от с. Салтъково, дн. с. Копринка, Казанлъшко, „тамкашни турци”. Продавали са я с „кабранче (малка крина)” и в същия съд стопанките им насипвали „жито, царевица или друго нещо от домашното земеделско производство” (Pорова – Kitipova, 2001, p. 124).

Следващия вид стоки, важен обект на пряката размяна, са хранителните продукти и напитки.

Разполагаме със спомени датиращи от втората половина на XIX век за натурална търговия в няколко по-големи селища на южна България и в с. Панагюрище. Ще си позволя да цитирам един по-обширен пасаж от тях:

В Панагюрище „Всякой още помни, когато в нашенско до скоро се разменяваха между производителите произведенията им, вместо да ги продават и купуват с пари, па и до сега още в някои места съществува тоя обичай или навик, за търгувание. Аз помня, че такова разменяване на произведенията ставаше и в Татар-Пазарджик, и в Средец, па и в още някои градове, преди освобождението на страната ни. А пък в Панагюрище доскоро жените даваха масло, сирене, вълна и сланина за череши, ябълки, круши, орехи и други овощия и храни, като продавачете другоселци откак теглеха (мереха) тежината на вълната или маслото и сиренето, два пъти по толкова даваха круши, орехи или щото и да е – за една ока вълна или масло, две оки череши или орехи. Немислимо беше да се купуват тия неща с пари” (Karapetrov, 1893, p. 17).

В Добруджа, селските стопани са търгували с вино предимно за пари. Но сред някои от преселниците дошли от Северна Добруджа са запазени

---

⁵ Стефан Димитров.

спомени, че преди 1940 г. са продавали вино на румънското население като са го заменяли за царевица (Ренева, 1974, р. 57).

Известен винопроизводителен център в южна България е с. Карабунар, Пазарджишко. Тук са идвали продавачи от Ихтиманска Средна гора, които доставяли дърва, картофи, дребен добитък и срещу тях получавали от „ценното карабунарско” при следните „цени”: Кубик дъбови дърва за 25 л. вино; Кубик букови дърва за 20 л. вино; Сто килограма картофи за 10 л. вино; Едно агне за 10 л. вино; Един овен – кило овен за кило вино.

Наред с изброените стоки обект на натуралната търговия са били и дъски и греди от Батак; от Борино – катран; от Самоков – грънчарски изделия; от Костенец – ножове, сърпове и др. (Zaykov, 1982, р. 95-96).

Гроздето от Карабунар също е било обект на размяна. Търговци от Балкана докарвали дърва и ги разменяли. Местните хора карали грозде в Сестримо, Ихтиман и околните селища, където го давали за дърва. От Самоков се доставяли картофи. Те се заменяли на тегло в съотношение „кило за кило – 100 кила картоф за 100 кила грозде”⁶.

Майсторите на дървени изделия от Троянско и Тетевенско наред със своята си стока разнасяли и продавали картофи. Разменяли се „пълно за пълно” – един шиник с картофи за един шиник с пшеница (Ренева, 1999, р. 126).

В Добруджа зеленчуците са се продавали не само за пари, но и срещу жито, ечемик, царевица, яйца, вино. В с. Църква например, за крина картофи се вземало крина зимница. В някои случаи стоката се преизчислявала в пари – за шиник царевица се давало толкова зарзават, колкото е била цената й спрямо цената на зеленчуците (Ренева, 1974, р. 62).

В полупланинското с. Старосел, община Хисаря, до към средата на XX в. не са се отглеждали зеленчуци. Зарзават се е доставял от жителите на равнинните селища, които го продавали срещу дърва за огрев или дървен строителен материал. Староселци разказвали: „Зарзавата го купувахме със замяна на дърва. Жената ще занесе едно дърво и ще напълни престилката със

---

⁶ Иван Димитров Писков е роден през 1930 г. в с. Карабунар. Писани спомени на 12.12.2015 г. Благодаря най-сърдечно на г-жа Иванка Бечева – Кърджийска, която ми предостави въпросната информация!

зарзават” (Primovski, 1983, p. 170).

В с. Язовец, околия Омуртаг ранни зеленчуци са могли да си позволят само по-заможните люде. Там през 40-те години на XX век е идвал да продава зарзават – най-вероятно – бай Васил от с. Орач „с белио кон... и баба Лозена, че му напунни шиник жито и че му го отнесе, а он че й тури у скута̀ча домати”⁷.

Друг продукт, който заема значимо място в натуралната търговия са плодовете.

В с. Каваклия, Лозенградско, в края на XIX век „след харман циганите” донасяли да продават киселици или дренки, които били едва, едва зачервени. Давали ги ока дренки или ока киселици за ока жито. Местните хора не са отглеждали овошки (Germanov, 1981, pp. 9, 36).

И в с. Юшенлий, дн. Ботево, Варненско плодовете са били рядък гост. Около 1919-1920 г. „само турците-къзълбаши от Пясъчник докарваха в село едри петровски сливи или круши мотруни. Тогава грабвахме по един тас и крадахме от хамбара жито, за да го заменим с тас сливи или круши” (Yanev, 1985, pp. 27, 58, 62).

Занаятчиите от Троян и Тетевен наред със своята основна стока различавали и заменяли в равнинните села сливи, ябълки и др. Търговията се извършвала „пълно за пълно” или една копаня с плодове за една копаня с пшеница (Teneva, 1999, pp. 106, 126).

През 40-те години на XX век натуралната търговия в някои селища на Омуртагския край придобила нови измерения – в нейното реализиране наред с дървените коли запрегнати с крави е било впрегнато и едно от най-значимите достижения на тогавашната „машинна цивилизация”.

Българите, населяващи Османпазарската (Омурташка) околия, в най-голямата си част са преселници от Кюстендилско, Трънско, Западните покрайнини и прилежащите им места.

От с. Шипочано, Кюстендилско дошъл Николчо Стоянов, наричан „Дели Никола” и се заселил в с. Калайджилари, дн. с. Присойна, общ. Анто-

---

⁷ Екатерина Славова Димитрова е родена на 4.08.1935 г. в с. Язовец. Образование средно-специално – Машино тракторно училище в гр. Левски. Комбайнер, кранист, плетачка, земеделие и животновъдство.

ново. Родствениците му в родния край и тукашните преселници замислили и осъществили една доста значима търговска операция в натура.

От Кюстендилско се събирали и изпращали ябълки. Те били опаковани в големи плетени кошове, подредени в слама, да не се наранят при транспорта. После се изпращали „по влака”. Роднините в с. Присойна, впрягали кравите и отивали на ж.п. гара Борисово, дн. Славяново, Поповско. Приемали стоката и тръгвали да я продават. Обикаляли из близките села и разменяли килограм брашно за килограм ябълки. Полученото брашно се опаковало в същите плетени кошове и се изпращало „по влака” за Кюстендилско. Описаната търговска операция се извършвала, защото „там било немотия”⁸.

„Постното масло”, макар и луксозна стока се е разменяло по пазарите из българските земи. Обикновено за три килограма сусамово семе се давало един литър сусамово масло (Gramatikov, 2008, p. 76).

В някои случаи, натурална размяна се е извършвала със стоки, които са твърде непривични от днешна гледна точка – през 50-те години на XIX в. в с. Джерулка, някъде по брега на р. Дунав, габровски кърджии са давали две оки пестил срещу една ока черен хайвер (Tsonchev, 1929, p. 504).

Наред със стоките от материалния свят, обект на натурална размяна са били и „символи на духа”. Според запазена до наши дни зографска сметка, поне един, тревненски иконописец е заменил своите икони за „... папур... брашно папу[рено]... паспал... кокошки и мисирки”⁹.

При разработката на темата, сред разнообразната информация за натуралната търговия заслужава да се отбележат някои постоянни стойностни съотношения:

Специално отбелязаното ценовото съотношение между орехите и житото. Сведението е от първите десетилетия на XX век и произхожда от Казанлъшко. При описанието на многобройните орехови дървета в гр. Казанлък и неговите околности авторът отбелязва, че орехите „се ценят винаги наравно с житото”. (Dochev, 1929, p. 255).

През 40-те години на XX в., в гр. Омуртаг цените на чистото масло и

---

⁸ Васил Георгиев Русев е роден през 1938 г. в с. Присойна. Образование основно. Тракторист, комбайнер. От рода на „Папагалите”.

⁹ Благодаря най-сърдечно на колежката Люба Цанева от СМРЗИ–Трявна за предоставената първична информация!

пчелния мед винаги са били еднакви. Така било „още от едно време и се така си вървят – колкото меда, толкова и маслото”¹⁰.

При проучвателската си работа по темата се натъкнах само на едно, единствено сведение за пряка замяна на домашни животни.

В с. Велево, Омуртагско ми разказаха, че една „пчела” се е давала за една овца – „аз знам пчела за овца, колко овцата струва толко пчелата струваше”¹¹.

Същата информация се откри и във втори източник. В диалектния речник на с. Кипилово, Сливенско, една от думите е обяснена така: „Бъша-баш – размяна на равностойни вещи (Една пълна тръвна с пчели за една овца)” (Georgiev, 1983, p. 145).

Представената първична информация по темата за натуралната размяна е малко и не позволява да се направят мащабни изводи. Могат само да се очертаят някои нейни особености:

- Размяната се извършва по ясни и точно определени правила.
- Ролята на „пазарлъка” е сведена до минимум.
- Замяна на обем срещу обем или „пълно за пълно”.
- Размяна на равно тегло или „кило за кило”.
- Посоките на размяна са главно между планината и полето.

За да се изясни във възможната пълнота цялостната система на размяна в натура по българските земи са необходими още изследвания и натрупване на първична информация. Надявам се изследванията по темата не само да продължат, но и да стават все по широкообхватни. Затова ще представя направленията на движение по места и видовете стоки, за които има първични сведения, но все още не са уточнени техните детайли и най-вече разменните им „цени”. Те биха могли да улеснят бъдещите изследователи.

Морска солена риба – есенно време кираджии от Асеновград, карали оцет в Анхиало и Поморие, а от там докарвали солена риба (Наутов, 2001, p. 286).

Вино и грозде – известното винарско селище Караагач, днес Брестник,

---

¹⁰ Гуцан Апостолов Гуцанов е роден през 1922 г. в с. Паничино. Семейството е имало дюкян, той е работил в него, а е бил и земеделец, закупчик, дърводелец.

¹¹ Стефан Димитров Бачев.

Пловдивско е разменяло вино из родопските селища срещу дърва за огрев (Zaykov, 1982, p. 116).

Вече бе споменато, че от Костенец в с. Карабунар са били доставяни железни изделия. Има спомени и за търговци от Самоков, които още „през турско” носели върхове за остени, подкови и др. Разменяли ги за грозде¹².

Плодове – пресни и сушени те се разнасят повсеместно от планината в полето или от бедни селяни из околните селища.

Вълна – за нея са заменяни най-различни стоки и тя, най-вероятно се е приемала като многостранен продукт за размяна (Ророва, 1961, p. 199).

Катран – без катран, с който да се смазват осите на дървените кола те бързо се износвали и чупели. С него се импрегнирали рибарските лодки и мрежите. Катран се доставял най-вече от Разложко, Родопите и т.н. (Найтов, 1985, pp. 460, 461, 462).

Хромелни камъни, точила, брусове – със сигурност точилни камъни и брусове са изсичани край с. Ябланово, Котленско и после са разнасяни „из Добруджата, към Дулово нататък” за замяна¹³.

Гайтан – по спомени, габровски кърджии са го разнасяли из Поповския край (Петров, 1980, p. 38), а щом са стигнали до там, със сигурност са го предлагали и другаде.

Глинени съдове – разнасяни са из цяла България от троянци, габровци, еленчани, айтозлии, от с. Бусинци и т.н.

Дървени занаятчийски изделия и дървен материал – доставяни са повсеместно от Троянско, Тетевенско, Габровско, от Родопите и т.н.

Дикани, кремъци и сачове за катми – запазени са спомени за диканари, които са идвали от Кърджалийско¹⁴. Те носели и сачове за катми (Toshev, 2008, pp. 53, 55; Minchev, 2008, p. 36). Станимашките кираджии са занасяли и давали оцет за кремъци в Шуменско, които после продавали на асеновградските диканари (Найтов, 2001, p. 283).

¹² Пенка Цонева е родена през 1918 г. в с. Карабунар. Писани спомени на 24.10.2012 г. в Пазарджик. Благодаря най-сърдечно на госпожа Иванка Бечева-Кърджийска, която ми предостави въпросната информация!

¹³ Благодаря най-сърдечно за предоставената информация на Мустафа Алиев Мустафов, роден през 1963 г. в с. Могилец. Средно образование, дългогодишен кмет на с. Могилец, община Омуртаг.

¹⁴ Стефан Димитров Бачев.

Юлари – нито едрият рогат добитък, нито конете са можели да се водят без юлари-оглавници, а те са сложни за изработване и за селянина ще е трудно да си ги направи сам. Затова габровските кърджии се ги разнасяли за продан из българските земи (Marinov, 1982, pp. 167-168, 195).

Сапун и свещи – през 1812 г. в с. Могилица габровските кърджии са давали сапун и свещи за сирене в толуми (Tsonchev, 1929, p. 504). Производителите на сапун в Асеновград са събирали нужната им дървесна пепел по къщите из града като я разменяли за готов сапун (Haytov, 2001, p. 288.). По същия начин са организирали работата си сапунджиите в Пирдоп (Stoyanov, 1941, pp. 239-240). Понякога сапуна се е правел на място, в селото – в с. Страхилово, Великотърновско се разказва, че той се е варял от сапунджии и селяните го купували от тях. Плащали им с кокошки, жито (Lichev, 2007, pp. 41-42).

Надгробни паметници – в с. Недан, Павликенско още се помни, че на майсторите каменоделци са заплащало със зърно или други храни за направата на каменните надгробия¹⁵.

REFERENCES:

- Bogorov, Iv 1983, *And it began with "Bulgarian eagle". Speech for the money*, Bulgarski pisatel, Sofia. (in Bulgarian)
- Dimitrova, L & Zarev K 1973, *Turiya*, OF, Sofia. (in Bulgarian)
- Dochev, G Kazanlyk and Kazanlyk region. Kazanlyk in the past and today. Sofia. 1929. Anniversary repertory for 50t anniversary from The Freedom of Kazanlyk town. Yearbook III). (in Bulgarian)
- Georgiev, V 1983, *Kipilovo Village – past and present*, Vol. 2 n.p., Sliven. (in Bulgarian)
- Gerginova, V 2011, 'One original potter', *The public crafts – past, present and future*, vol. 5, pp. 195-214. (in Bulgarian)
- Germanov, D 1981, *Hopes and girefs*, G. Bakalov, Varna. (in Bulgarian)
- Gramatikov, G 2008, *Traditional production of the nutritional vegetable oils in the Bulgarian lands during 15th-20th cc.*, Izdatelstvo na BAN, Sofia. (in Bulgarian)

---

¹⁵ Благодаря най-сърдечно на колежката Елена Христова, уредник в ИМ-Павликени, която ми предостави информацията!

- Hadzhiev, P 1954, *The pottery in Troyan region – contribution to its research in the town of Troyan and the surrounding villages*, Izdatelstvo na BAN, Sofia. (in Bulgarian)
- Haytov, N 1985, *The past of Yavoro, Devin, Manastir*, Hristo G. Danov, Plovdiv. (in Bulgarian)
- Haytov, N 2001, *Asenovgrad in the past*, Hristo G. Danov, Plovdiv. (in Bulgarian)
- Hristov, K 2005, *Bulgarian paper money*, Ciela, Sofia. (in Bulgarian)
- Karapetrov, P 1893, *Materials for description of the town of Panagyurishte and surrounding villages*, Sredetz. (in Bulgarian)
- Kolev, N 2000, *Bulgarian ethnography (ethnology)*, Gaberoff, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Lichev, M 2007, *Strahilovo – pages from the past*, Zip, Sofia. (in Bulgarian)
- Marinov, V 1982, *The saddler craft in Bulgaria*, Izdatelstvo na BAN, Sofia (in Bulgarian)
- Marinovi, M M 2012, *The Neighborhood of Popishka*, Izd. Avt., Troyan. (in Bulgarian)
- Minchev, T 2008, *History of Skalsko village, Dryanovo region*, Ivis, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Natov, M & Likov, G 1997, *The Bulagrian paper money*, Florir, Sofia. (in Bulgarian)
- Peneva, L 1974, 'Supplementary crafts' in Delcho Todorov (ed), *Dobrudzha*, Izdatelstvo na BAN, Sofia, pp. 49-67. (in Bulgarian)
- Petrov, Iv 1980, *Zaraevo*, Otechestven front, Sofia. (in Bulgarian)
- Popova – Kitipova, L 2001, *Aspects of Life in the Old Enina*, n.p. (in Bulgarian)
- Popova, P 1961, 'Aspects of the History of the Village of Strelcha' in Hristo Hristov (ed), *Panagyurishte and the region in the past*, vol. 2, Nauka i izkustvo, Sofia, pp. 168-209. (in Bulgarian)
- Primovski, A 1983, *Periodical trade centers. Ethnography of Bulgaria*, vol. 2, Izdatelstvo na BAN, Sofia. (in Bulgarian)
- Raduncheva, A 1976, *Vinitsya. Eneolithic village and necropolis. Excavations and researches*, Izdatelstvo na BAN, Sofia. (in Bulgarian)
- Stoyanov, M 1941, *The Town of Pirdop in the past and present*, Sofia. (in Bulgarian)
- Teneva, N 1999, 'Crafts' in Ganka Mihailova (ed), *The Lovech region*, Izdatelstvo na BAN, Sofia, pp. 104-163. (in Bulgarian)
- Terminology dictionary of the Crafts in the Troyan region 1992*, Izdatelstvo na BAN, Sofia. (in Bulgarian)
- Tihov, T 2006, 'Additional notes on the issue of the external trade of Bulgaria with

Byzantium in the period 681-971 (according to numismatic data)', *Izvestiya na Istoricheskiya muzei Shumen*, vol. 13, pp. 77-98. (in Bulgarian)

Toshev, M 2008, 'Notes on the material culture in some villages in the North region of Karnobat' in Margarita Vasileva (ed), *The culture of the villages in the North region of Karnobat*, Zograf, Varna. (in Bulgarian)

Tsonchev, P 1929, *Aspects of the agricultural past of Gabovo*, Sofia. (in Bulgarian)

Venedikov, Iv 1981, 'The farmer of First Bulgarian reign', in Ivan Venedikov (ed), *Development of agriculture in the Bulgarian lands*, Zemizdat, Sofia, pp. 181-126. (in Bulgarian)

Yanev, B 1985, *Form the shadow of the bundles*. Georgi Bakalov, Varna. (in Bulgarian)

Zaykov, Il 1982, *Book of Wine*, Hristo G. Danov, Plovdiv. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Miroslav Toshev – Director

Historical Museum – Omurtag

53 General Totleben Str. 7900, Omurtag

Tel.: (+359) 885 124460

E-mail: muzei@abv.bg

ВЪНШНАТА ТЪРГОВИЯ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА ХХ ВЕК: РАЗВИТИЕ И АДАПТАЦИЯ

Александър ШИВАРОВ

Abstract: *The paper explores the foreign trade of Bulgaria in the years 1900 – 1945. It depicts the development of merchandise trade on the background of the country's economic growth during the first half of the 20th century. GDP estimates for the whole period enable the evaluation of trade openness and its comparison to that of other European countries. Trade outcomes are assessed in terms of level and growth (the intensive margin), and diversification (extensive margin). The results of the analysis suggest increased dynamism in the Bulgarian economy and its external sector in the period between the two world wars. This newly found resilience enables the economy to recover after World War I and the Great Depression.*

Key words: *Foreign trade, Trade openness, Trade diversity, Twentieth century*

JEL: F14, N73, N74

Външната търговия на България през първата половина на ХХ век представлява интерес както за съвременниците (Kemilev, 1940; Georgiev, 1946), така и за по-късните изследователи на периода (Katsarkova, 1989). Съществена част от историческите публикации се фокусират върху институционалната рамка за провеждане на външнотърговска политика или върху двустранните отношения с определени страни. Настоящата работа си поставя за цел да очертае степента на участие на България в световното стопанство през разглеждания период и способността на страната за адаптация при настъпване на шокове и последващо възстановяване. Рамката на изследването се задава от надеждността на мрежата от търговски връзки и влиянието, което тя оказва върху устойчивостта на системата на външната търговия.

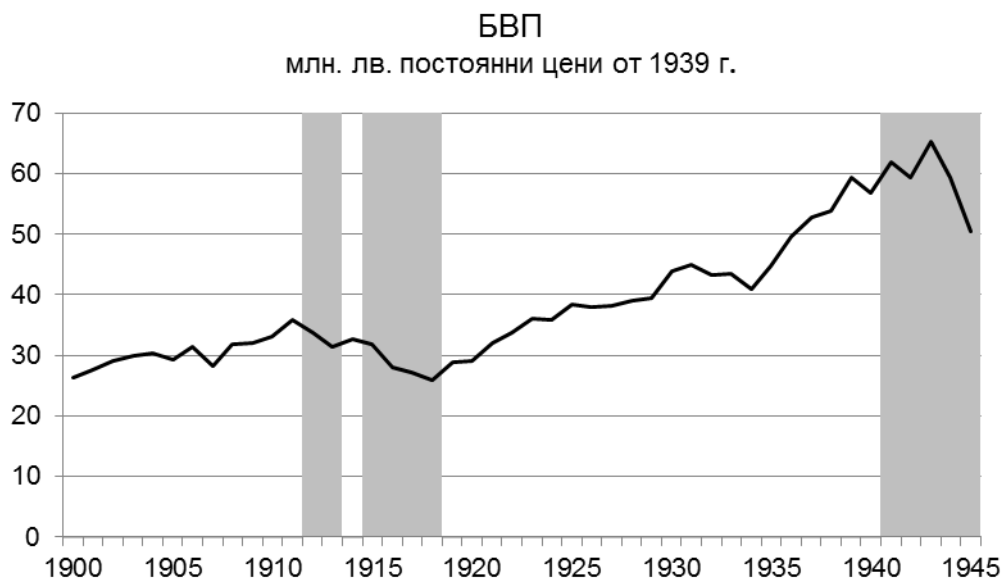
Данните, изградени върху поредица от публикации на Главна дирекция на статистиката (DGS 1914; 1927; 1930; 1935; 1940; 1946), се анализират през призмата на съвременното разбиране за резултатите от външната търговия. В прегледа са включени елементи като равнище на международния стокообмен, както и диверсификация на продуктите и пазарите. Същевременно акцентът е върху тези показатели за външната търговия, които могат да бъдат изчислени в текущи цени, тъй като понастоящем не разполагаме с еднозначни ценови индекси за периода, чрез които да бъде отстранено влиянието на инфлацията, особено в периода след Първата световна война.

Търговският обмен може да бъде разглеждан като функция на предлагането на продукти за износ и търсенето на вносни изделия, пречупени през влиянието на инструментариума на външнотърговската политика – мита, субсидии, административни мерки и съпътстващите ги разходи – прилаган от двете страни. От тази перспектива външната търговия е неразривно свързана с общото състояние на стопанството, неговите възходи и спадове, продиктувани от колебанията на бизнес циклите, както и от събития с влияние върху цялостния ход на обществените отношения. Това налага и кратък обзор на състоянието на българската икономика през разглеждания период.

Икономически растеж и развитие (1900 – 1945)

В годините след 2006 г. бе изградена достатъчно достоверна картина на макроикономическите показатели на България за периода от последните десетилетия на XIX век до края на Втората световна война. Основният принос за това е на Мартин Иванов (Ivanov, 2006; Ivanov and Tooze, 2007; Ivanov, 2012), който стъпва върху първопроходческата работа на Асен Чакалов (Chakalov, 1946) и отчасти ранните опити на Кирил Попов (Popov, 1916). Критичен преглед на натрупаните опити за оценка на благосъстоянието и икономическия растеж на България през XX век както от български, така и от чужди автори прави Росица Рангелова (Rangelova, 2006). Резултатите от функционирането на икономиката традиционно се разглеждат през призмата на утвърдилата се в годините след Втората световна война система на националните сметки. Основен показател за икономическата активност в дадена страна в тази рамка е брутният вътрешен продукт (БВП), който измерва па-

ричната стойност на всички крайни стоки и услуги, произведени през определен период от време, най-често една година. Историческата реконструкция на БВП дава възможност да бъдат разгледани стопанските процеси от първата половина на века от позициите на съвременната икономическа теория и да се анализират по-пълноценно различни аспекти на стопанската дейност на фона на цялостното развитие на икономиката. В периода 1900 – 1945 г. българската икономика демонстрира сравнително скромнен растеж от 1,5% на година (фиг. 1).

**Фигура 1. Брутен вътрешен продукт на България, 1900 – 1945 г.,
в млн. лв. по постоянни цени от 1939 г.**

Източник: По данни от SEEMHN (2014)

В рамките на близо половин век, изпълнен с бурни политически събития, е налице екстензивен растеж, който е прекъсван по-съществено от войните и в по-малка степен от Голямата депресия. В периода от 1900 – 1911 г. БВП на страната нараства средно с 2,8% на годишна база като този период не е лишен от краткосрочни спадове през 1905 и 1907 г. В резултат на участието на страната в Балканските войни и Първата световна война (маркира-

ни в сиво на фиг. 1) икономиката се връща на равнището, около което гравитира през 1895 – 1897 г. В междувоенния период се отчитат по-високи темпове на икономически растеж: средно 3,5% на година. Отчетлив е спадът в периода 1932 – 1934 г., предизвикан от въздействието на Голямата депресия. С активното включване на България във военни действия се наблюдава рязко свиване на БВП през 1944 – 1945 г.

Скромният икономически растеж не успява да повиши осезаемо благосъстоянието на българите, тъй като е съпътстван от демографска експанзия със сходни параметри. Населението на страната се увеличава от 3,74 млн. души през 1900 г. до 6,97 млн. през 1945 г., което се равнява на годишен прираст от 1,4%. В дългосрочен план икономиката едва успява да догонва нарастването на населението, което води до реален и траен спад в благосъстоянието вследствие на войните. Необходими са почти две десетилетия след Първата световна война, за да бъде надхвърлено едва през 1937 г. ниво от предвоенната 1911 г. (фиг. 2).

Фигура 2. Брутен вътрешен продукт на човек от населението в България, 1900 – 1945 г., в лв. по постоянни цени от 1939 г.

Източник: По данни от SEEMHN (2014)

Това относително благополучие продължава до 1939 г. Следват няколко години с противоречиви тенденции, включително и максимума за целия разглеждан период от 9525 лв. през 1943 г., последван от по-стръмно влошаване на доходите, отколкото през войните в началото на века. Нарастването на икономиката с темпове, сходни с тези на прираста на населението, поставя редица въпроси за двигателите на икономическия растеж през първата половина на века. На практика БВП на човек от населението през 1945 г. е на почти същото равнище, както в началото на периода и скромните постижения от 30-те години са изтрети от последиците от Втората световна война.

На този фон ще разгледаме картината на външната търговия на България като отражение на връзките ѝ със световната икономика.

Отвореност на икономиката

Степента на интеграция на дадена икономика в световното стопанство традиционно се измерва с показателя за отвореност на търговията. Той представлява съотношението на сумата на вноса и износа на стоки спрямо БВП, измерено в проценти. Показателят предоставя информация за зависимостта на местните производители от външното търсене и на местните потребители и производители от доставки от чужбина. В литературата, посветена на вълните на глобализацията, отвореността на икономиката се разглежда и като индикатор за хода на тази мощна трансформация на световната икономика, довела до увеличаване на взаимната зависимост между страните и икономическите агенти (Ortiz-Ospina & Roser, 2017). Налице е консенсус, че първата вълна на глобализация завършва до Първата световна война, независимо от разногласията дали пикът ѝ е около 1870 г. или непосредствено преди войната (Federico & Tena-Junguito, 2017). Основните фактори за нарастване на търговския обмен са намаляването на разходите за търговия посредством спад на транспортните разходи, снижаване на митата и други административни бариери пред търговията (Jacks, Meissner & Novy, 2010).

Макар че съществува корелация между отвореността на икономиката и икономическия растеж, въздействия могат да протичат и в двете посоки. Основното допускане е, че по-интензивната търговия стимулира икономическия растеж, тъй като води до специализация, по-оптимално разпреде-

ние на производствените ресурси и повишава конкурентоспособността в дългосрочен план. Същевременно силно отворените икономики са изложени на икономически смущения чрез търговските канали. Свиването на търсенето на експортните продукти или силни колебания на международните цени, най-често на суровините, водят до неблагоприятни последици за износителите. Важен фактор за устойчивостта на икономиката се явява диверсификацията на връзките с външотърговските партньори и стоковата структура на вноса и износа.

Средните стойности на съотношението на вноса и износа спрямо БВП за Европа през 1900 г са 32% и съответно 37% за 1913 г. (Ortiz-Ospina & Roser, 2017). Средната стойност за периода 1900 – 1911 г. за България е 20%, с максимален външотърговски оборот като дял от БВП от 27% през 1904 г. (фиг. 3).

Фигура 3. Индекс на търговска отвореност на икономиката, процент от БВП

Източник: По данни от SEEMHN (2014) и Ortiz-Ospina & Roser (2017)

В периода до Балканските войни България е по-слабо интегрирана в европейските пазари, отколкото например Румъния или страни като Германия и Италия, в които индустриализацията започва по-късно спрямо Великобритания и Франция. След рязкото свиване на икономическата активност по време на войните търговията се възстановява до предвоенните нива през 1920 г. и очевидно влиза в по-висока степен на синхрон както с балканските държави, така и с по-големи икономики като тези на Германия и Италия. Намалването на международната търговия през първата половина на 30-те години е характерно за всички държави в Европа и региона. Следва кратко възстановяване на нивата на търговия и силното ѝ ограничаване по време на Втората световна война.

Външнотърговски партньори

Независимо от степента на обвързаност на икономиката с чуждестранните пазари, важен аспект е разпределението на търговските потоци между страните партньори. В периода 1902 – 1911 г. делът на петте водещи пазара съставлява 78% от общия износ. Това са Белгия, Османската империя, Великобритания, Германия и Австро-Унгария. Вносът е концентриран в малко по-висока степен и 80% от него е с произход от Австро-Унгария, Германия, Великобритания, Османската империя и Франция.

За по-издържана оценка на концентрацията на търговските потоци се използва индексът на Херфиндал-Хиршман (индекс ХХ) (Reis & Farole, 2012, р. 41). Стойности близки до нула са показател за висока диверсификация, докато ако износът е насочен само към един пазар – или концентриран в един продукт – индексът ще приеме стойност единица. Резултати в интервала 0,15 – 0,25 обикновено се разглеждат като индикатор за умерена концентрация, докато оценки над 0,25 сочат висока концентрация.

По отношение на износа индексът ХХ варира от 0,12 до 0,18 за периода 1902 – 1911 г. със средна величина от 0,16. Вносът се характеризира със стойности от 0,15 – 0,16 като средноаритметичната оценка за периода също е 0,16. И в двата случая може да се говори за умерена концентрация на външната търговия на България, насочена към пет-шест основни партньора, като водещият в листата генерира около една четвърт от входящия или изхо-

дящия търговски поток.

В периода между двете световни войни настъпват някои изменения в географската структура на външната търговия – част от тях продиктувани от промените в политическата карта на Европа. Най-съществената промяна обаче е в снижаване на зависимостта от ключовите пазари, поне до настъпването на Голямата депресия. За 1924 – 1932 г. индексът ХХ за експортните пазари е средно 0,12 (като не надхвърля 0,14 за нито една година), а по отношение на страните по вноса е 0,11. Водещите дестинации за експорта са Германия, Австрия, Италия, Гърция и Франция, към които са насочени 61% от целия износ. Вносът от петте най-важни партньора формира 64% от общата стойност на импорта. Това са Германия, Италия, Великобритания, Австрия и Чехословакия.

След 1933 г. трайно нараства ролята на Германия като водещ търговски партньор и нейният относителен дял в износа се увеличава от 36% до 88% (1944 г.). Сходно е развитието и при вноса: той нараства от 38% до 72% за периода 1933 – 1944 г. Причините за това развитие могат да се търсят в няколко направления: промяната на международните финансови пазари след 1929 г. (Marinov, 2010, pp. 47-65), целенасочената икономическа експанзия на Германия към Югоизточна Европа, но и „политиката на западните държави, които съзнателно я насочваха към този район, за да я отклонят от други по-богати райони в Южна Америка, Близкия и Средния Изток, от които самите те бяха по-заинтересувани“ (Katsarkova, 1989, p. 48).

С навлизането на съветски войски в България през септември 1944 г. Съветският съюз встъпва в ролята на Германия като основен търговски партньор. През кризисната в икономически план 1945 г. 95% от износа е насочен към Съветския съюз и 80% от доставките идват оттам – ясен знак за пълно доминиране на външната търговия на България само от една страна.

Стокова структура на външната търговия

Стоковата листа, предмет на външна търговия, преминава през сериозни трансформации в двата подпериода преди Балканските войни и между двете световни войни. За 1902-1911 г. е характерна висока концентрация на износа около малко на брой стокови групи. Най-отчетливо присъстват зър-

нените храни, които формират две трети от общата стойност на експорта. В първите пет стоки попадат още храни от животински произход с относителен дял за периода от 10%, текстилни изделия – 6%, живи животни – 5% и парфюмерия – 3%. Съвкупният дял на първите пет позиции в износа за десетте предвоенни години достига 91%. Високата концентрация на експорта около малко на брой стоки се потвърждава и от индекса ХХ, чиято средна величина за периода е 0,47. В отделни години като например 1904 г. достига стойности от 0,61 – тогава износът на зърно съставлява 78% от общия експорт.

Структурата на вноса е по-разнообразна и при нея концентрацията около водещите позиции е умерена. Индексът ХХ е 0,15, а петте най-значими стокови групи допринасят за 65% от общата стойност на импорта. С най-голяма значение са текстилните стоки с относителен дял от 32%, следвани от метали и изделия от тях – 11%; машини, инструменти и апарати – 9%; кожи и кожени изделия, както и колониални стоки – по 6%.

След Първата световна война настъпва период на постепенно възстановяване на търговията, съпроводен и от промени в структурата на стокообмена. Следвоенната 1919 г. е особено нетипична, тъй като се налага внос на зърнени храни – традиционен предмет на износ за България. Вследствие на териториалните промени след войните страната се превръща в нетен износител на тютюн, докато експортът на зърнени храни намалява като относителен дял спрямо началото на века. Тази тенденция, започнала през 20-те години, се задълбочава през следващото десетилетие. Така например в периода 1921 – 1923 г. водеща роля играе износът на зърнени храни с относителен дял от 44%, следван от тютюна (28%) и храните от животински произход (11%, предимно яйца). За същия период първите пет експортни позиции – освен изброените, още текстилни изделия и живи животни – формират 90% от приходите от износ.

На границата между второто и третото десетилетие на века превес взема износът на тютюн като зърнените храни остават на втора позиция. През 1927 – 1932 г. дялът на тютюна варира от 33 до 46%, докато средните стойности за износа на зърно за периода са 20%; други хранителни стоки от животински произход допринасят за 16% от експорта. Наблюдава се из-

вестна диверсификация в структурата на износа спрямо началото на 20-те години. През 1938 – 1940 г. ролята на тютюна като основна стока, която формира около две пети от износа се затвърждава. Второто място в експортната листа се заема вече от плодовете (18-20% през трите години), а зърнените храни остават на трета или дори четвърта позиция (през 1939 г.).

В рамките на двете десетилетия между войните при вноса също се наблюдава постепенен процес на заместване на едни стокови групи от други. Най-общо тенденцията може да бъде описана като намаляване на дела на текстилните материали и облеклата за сметка на нарастване на значението на машините, металите и металните продукти. През 1920 – 1923 г. текстилните материали и облеклата формират средно 44% от вноса, следват метали и метални изделия с 12%, а вносът на машини и инструменти е около 6% от общата стойност. В периода 1927 – 1932 г. текстилът и облеклата съставляват 34% от вносната листа, докато на металите и изделията от тях се падат 15%, а на машините – 14%. През 1938 – 1940 г. делът на текстилните продукти спада от 19 до 13% в края на периода. Делът на внасяните черни и цветни метали и изделия от тях средно за трите години е около 20%. Приносът на машините и апаратите през последните години преди включването на България във Втората световна война се колебае от 17 до 31%. Аналогична тенденция се наблюдава и при превозните средства, които до 1934 г. не надхвърлят 2% от стойността на вноса: през 1938 г. те формират 6%, в 1939 г. – 16%, а в 1940 г. – 7% от целия импорт.

Заклучение

Българската икономика демонстрира скромнен растеж в периода 1900 – 1945 г., който се оказва недостатъчен за подобряване на благосъстоянието и осъществяване на трайно икономическо развитие. Съществена роля за този неуверен напредък има отрицателното въздействие на войните, в които страната участва през първата половина на века, шокът от Голямата депресия и в отделни години – поне през първото десетилетие – неблагоприятни за аграрния сектор климатични фактори. На този фон страната развива връзките си със световната икономика с оглед на природните дадености и натиска за специализация, оказван от международните пазари.

До началото на Балканските войни (1912–1913 г.) България е сравнително слабо отворена за търговия както спрямо средните европейски равнища, така и в сравнение със съседни страни като Румъния. Слабият принос на външната търговия към брутния вътрешен продукт се допълва от висока степен на концентрация на стокообмена в малко на брой партньори. За отбелязване е изключително високият дял на зърнените храни в експорта – средно около две трети от общата стойност на износа, а в отделни години и три четвърти от целия приход от износ. При вноса в този период водеща роля имат текстилните продукти и облеклата. Външната търговия до войните има много от характеристиките на т.нар. страни от периферията: типичен суровинен експорт, зависим от природните условия и цените на международните пазари, ориентиран предимно към развитите европейски икономики и в по-малка степен към съседните страни. Картината се допълва от вноса на базисни промишлени стоки като платове и конфекция.

Макар и парадоксално на пръв поглед, шокът от Балканските и Първата световна война донякъде динамизира българското стопанство. То се развива по траектория на по-висок икономически растеж спрямо предвоенния период. (Въпреки това, БВП на човек от населението не достига предвоенното равнище до 1937 г.) Независимо от политическата и външноикономическа изолация, в която страната изпада след Първата световна война, тя постига по-високи нива на отвореност спрямо 1900 – 1911 г., които са в синхрон с останалите държави от региона и търговските партньори в Европа. Териториалните промени в резултат от войните, провокират нов икономически модел, в който водеща роля при износа заема тютюнът, значението на зърнените храни спада, а през 40-те години в експортната листа трайно се включват плодове и животински продукти. По-високата диверсификация на стоковата структура на износа като цяло намалява отрицателните въздействия от колебанията на международните цени. В дългосрочен план обвързването с един доминиращ търговски партньор се оказва неблагоприятно, а след политическия обрат през 1944 г. търговският партньор се превръща на практика в единствен.

Потенциалът за адаптация проличава и в структурата на вноса, който се преориентира от текстилни изделия през 20-те години преимуществено

към продукти на черната и цветната металургия, машини, апарати и превозни средства в началото на 40-те. Търсенето на вносни продукти се преориентира от потреблението към производствения сектор и услугите, които притежават по-голяма възможност за подкрепа на икономическия растеж и развитие. Независимо от негативното въздействие на Голямата депресия, българската икономика се връща сравнително бързо към модел на растеж и относително динамична външна търговия. Двете десетилетия между войните демонстрират капацитета за адаптация към промени и сравнителната устойчивост на икономиката от този период на външни шокове. В рамките на няколко години успяват да се наложат успешно нови продукти в търговския стокообмен и са налице ясни сигнали, че стопанството работи на по-високи обороти отколкото в предвоенното десетилетие. Възможните обяснения за това наблюдение могат да се търсят в институционалната рамка и настъпващите технологични промени, които си пробиват път и в българската икономика през тази епоха.

REFERENCES:

- Chakalov, A 1946, *The national income and outlay of Bulgaria. 1924 – 1945*, Knipegraph, Sofia. (in Bulgarian)
- DGS, Direction générale de la statistique 1914, *Statistique du commerce du Royaume de Bulgarie avec les pays étrangers. Pendant l'année 1911*, Imprimerie de l'état, Sofia.
- Direction générale de la statistique 1927, *Statistique du commerce du Royaume de Bulgarie avec les pays étrangers. Importation, exportation, entrepôt et transit. Pendant les années 1919-1923*, Imprimerie de l'état, Sofia.
- Direction générale de la statistique 1930, *Statistique du commerce du Royaume de Bulgarie avec les pays étrangers. Importation, exportation, entrepôt et transit. en 1928*, Imprimerie de l'état, Sofia.
- Direction générale de la statistique 1935, *Statistique du commerce extérieur 1934*, Imprimerie de l'état, Sofia.
- Direction générale de la statistique 1940, *Statistique du commerce extérieur*, Imprimerie de l'état, Sofia.
- Direction générale de la statistique 1941, *Statistique du commerce extérieur*, Imprimerie de l'état, Sofia.

merie de l'état, Sofia.

Direction générale de la statistique 1946, *Statistique du commerce extérieur*, Imprimerie de l'état, Sofia.

Federico, G & Tena-Junguito, A 2017, 'A tale of two globalizations: gains from trade and openness 1800–2010', *Review of World Economics*, vol. 153, no. 3, pp. 601-626.

Georgiev D 1946, 'New instruments of trade policy', *Godishnik na VDU*, vol. 19, pp. 3-142. (in Bulgarian)

Ivanov, M 2006, 'National income of Bulgaria, 1892 – 1924', *Bulgarian National Bank: Discussion papers*, no. 54, pp. 1-80.

Ivanov, M & Tooze, A 2007, 'Convergence or Decline on Europe's Southeastern Periphery? Agriculture, Population, and GNP in Bulgaria, 1892 – 1945', *Journal of Economic History*, vol. 67, no. 3, pp. 672-704.

Ivanov, M 2012, *The gross domestic product of Bulgaria 1870 – 1945*, Ciela, Sofia.

Jacks, D, Meissner, C & Novy, D 2010, 'Trade costs in the first wave of globalization', *Explorations in Economic History*, vol. 47, no. 2, pp.127-141.

Katsarkova, V 1989, *Economic relations of Bulgaria with the Balkan countries in the period between the two world wars (1919 – 1941)*, Bulgarian Academy of Sciences Publ. House, Sofia. (in Bulgarian)

Kemilev, A 1940, 'General trends in our foreign trade', *Economist*, no. 1, pp. 17-30. (in Bulgarian)

Marinov, G 2010, *International finance and economy of Bulgaria*, BSNN, Varna. (in Bulgarian)

Popov, K 1916, 'Economy of Bulgaria in 1911: a statistical study', *Sbornik na Bulgarska akademiya na naukite. Klon Istoriko-filologichen i filosofsko-obshtestven*, no 8, pp. 1-483. (in Bulgarian)

Ortiz-Ospina, E & Roser, M 2017, 'International Trade' in *OurWorldInData.org*, viewed 1 September 2017 <<https://ourworldindata.org/international-trade>>.

Rangelova, R 2006, *Bulgaria in Europe: economic growth during XX century*, Marin Drinov, Sofia. (in Bulgarian)

Reis, JG & Farole, T 2012, *Trade competitiveness diagnostic toolkit*, The World Bank, Washington DC.

SEEMHN, South-East European Monetary History Network 2014, *South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the Nineteenth Century to World War II*, Bank of Greece, Bulgarian National Bank, National Bank of Romania, Oesterreichische Nationalbank, Athens, Sofia, Bucharest, Vienna, viewed 20 August 2017 <<https://www.oenb.at/en/Publications/Economics/south-east-european-monetary>>

-history-network-data-volume.html>.

Correspondence address:

Aleksandar Shivarov – Chief Assist. Prof., PhD

University of Economics – Varna

Department of International Economic Relations

77, Knyaz Boris I Blvd., 9002 Varna

Tel.: (+ 359) 882 164 833

E-mail: a.shivarov@ue-varna.bg

СТОПАНСКИТЕ ИНСТИТУЦИИ И ВЪНШНАТА ТЪРГОВИЯ НА БЪЛГАРИЯ (1919–1939). ТЕЗИСИ

Лиляна ВЕЛЕВА

Abstract: *In the period between the two world wars most countries started reforms in the system of state-owned economic institutions. After the end of the First World War, the reorganization of the Bulgarian institutions engaged in foreign trade began. In the current article are presented the more important administrative and managerial aspects related to their activities and participation in the overall organization of the foreign trade of Bulgaria in the period 1919-1939.*

Key words: *international trade, import-export, economic institutions, ministries, the “Food- export” department, Export Institute*

JEL: N14, N44

Външната търговия на България е обект на траен изследователски интерес и краткото обяснение би могло да се сведе до факта, че всяка стопанска дейност е „*par excellence*“ търговска дейност. От 20-те и 30-те години на ХХ в. до днес са публикувани многобройни авторски и колективни трудове, посветени на различни аспекти от външната търговия на България, сред които на К. Бобчев, К. Стоянов, И. Стефанов, Ст. Бочев, В. Кацаркова, Л. Берков, М. Димитров, М. Иванов, Д. Вачков, М. Колева, Р. Аврамов, Р. Даскалов и др. По-обстойно и задълбочено са разработени въпросите за търговската политика, значението на външната търговия за българската икономика, структурата на стокообмена, търговските връзки и партньори, митнически тарифи и търговски договори, пазарна конюнктура и движение на цените, кредитиране и пр. В контекста на тези теми се разглеждат и въпросите, свързани с организацията на външната търговия и ролята на отделни институции, за които все още липсва цялостно изследване.

Настоящото изложение е подготвено за целите на научната конференция, посветена на разнообразието в стопанско историческото развитие. В

него е потърсен един общ поглед върху разнообразието на стопанско-административните институции в Европа, свързани с външната търговия, като на този фон се прави опит да се очертаят спецификите на българските институции през междувоенния период. Така поставените цели определят работния и тезисен характер на направения преглед. В бъдещо научно изследване той ще бъде допълнен и представен с необходимата фактологическа пълнота и анализи. Тук правим също уточнението, че в този текст терминът „институции“, който има широко тълкуване, е използван в смисъла на учреждения и структури в организацията на държавната система.

Последиците от Първата световна война слагат дълбок отпечатък върху развитието на света, върху съдбата на държавите и народите. Геополитическият атлас е променен, изместени са границите, прекроени са националните територии на победените, наложени са им тежки финансови санкции. Световното стопанство навлиза в нов етап, изпълнен с предизвикателства, със сложни проблеми, възпроизвеждащи нестабилност и размествания в довоенния баланс на силите, което променя статуквото и налага нови тенденции.

Международната търговия през периода 1919–1939 г. става своеобразно огледално отражение на настъпилите промени. Световният стокообмен е силно подвластен на новите икономически, политически и социални реалности, структурните насоки и търговската политика резонират на ситуацията в отделните държави, както и на тази в международен мащаб.

Европейски опит в организацията на външната търговия

След края на войната страните пристъпват към промяна в организацията на външната търговия. Реформират се или се реорганизируют вече съществуващи структури, създават се и нови служби, особено за поощряване на износа.

В Германия, повече от десет години, се изгражда информационна служба на консулствата, които са в обхвата на Външното министерство. Работата се концентрира върху региони и обекти, представляващи национален интерес. Към Министерство на народното стопанство се създава специализирана Централна служба за стопански вести от чужбина. Тя набира инфор-

мационни материали от пресата, които нямат поверителен характер. В структурата на същото министерство функционират още – Служба за изложения и мострени панаири и Митническо бюро. Немската държава участва в осигуряването на експортния кредит и с поредица от различни мерки се стреми да създава благоприятни условия за външотърговската дейност. През 30-те години при тоталното участие на държавата в стопанския живот се създават нови специализирани служби, включително за търговията със страните от Югоизточна Европа.

След края на войната във Великобритания се водят спорове за участието на държавата в стопанския живот и по-специално във външната търговия. Тук водеща роля има Департаментът за външна търговия (Department of Overseas Trade), със седалище в Лондон. Неговата дейност се допълва от 13 търговски комисари (в Канада, Австралия, Африка, Индия и др.), 50 търговски кореспонденти, консулската служба и търговската дипломация. Държавата също се стреми да облекчи и осигури получаването на експортен кредит от съответните служби.

Във Франция също настъпват изменения, благоприятстващи развитието на външния стокообмен. Положителна роля в тази насока изиграва търговската дипломация и новите институти за поощрение на износа. Към Министерство на външните работи има няколко отделения: за търговските дела, за сдруженията (Direction des Unions), за търговските договори (Direction des Accord commerciaux), отделение за поощрение на износа и кредита (Direction de l'Expansion commerciale et du credit), както и многобройни търговски аташета и агенти. Официалната служба на Франция за външна търговия Office National е реорганизирана през 1922 г. Тя има три отдела и 14 клона в страната. Други звена в административната система са Комитетът на съвещателните служби за външна търговия и Постоянният комитет за френските панаири в чужбина. Това показва, че официалната власт води разгърнатата и активна организаторска дейност, благодарение на която се постигат добри резултати.

През 20-те и 30-те години се създават специализирани институции от типа на национални експортни институти, каквито има в Италия, Полша, Унгария, включително България, и в редица други страни.

Условия и фактори за българската външна търговия

Международната обстановка, а също вътрешните икономически и политически условия в България несъмнено са определящи за характера, насоките и дейността на институциите, свързани с нейната външна търговия през периода между двете световни войни. От целия комплекс фактори следва да се отбележат най-важните, които формират базисните условия за външния стокообмен на страната.

Като участник в световното стопанство България остава под силното влияние на тенденциите в международната търговия. След края на войната, в условия на дестабилизирани финанси и мащабна валутна криза, правителствата, включително българските, се ориентират към възстановителни и защитни мерки, съобразно с интересите на националните пазари и производство. За целта се прибегва към практика на контингенти, мораториуми, съглашения за замразяване обслужването на дълга, клирингови системи и двустранни търговски договори, бартерни договорености, забрана за износ на капитал, или на определен вид стоки и т.н. Стремещът е да бъде следвана линия на ограничения и контрол върху външната търговия при гъвкав и рационален избор на подходите, методите и мероприятията. Над всички мерки обаче, за регулиране и защита, остава да витае духът на автаркията.

Върху решенията в областта на външната търговия на България влияние оказват също така нейните международни съглашения, спогодби и търговски договори, както и участието ѝ в различни международни стопански организации, европейски и световни форуми. Нашата страна демонстрира партньорска лоялност и финансова дисциплина, дори когато е във враждебно обкръжение и под международен натиск, а това има цена.

България претърпява поражение в Първата световна война, тя е демилитаризирана, преживява политическа изолация, поставена е под контрола на Обществото на народите. По силата на Ньойския договор, в текстове третиращи митнически тарифи и търговски договори (чл. 147,150,151,160), до 1925 г. на България практически са отнети най-важните държавни инструменти за влияние и активно въздействие в областта на външната търговия. Сега, за втори път след Берлинския договор, страната понася ограничителен режим и е принудена да заеме позиция на изчакване на по-добри времена.

След трите войни (1912–1918) българските граници са променени. Макар в количествено изражение териториалните загуби да не са така мащабни, те обаче оказват силно негативно влияние върху икономическото развитие на страната. Тази оценка се налага поне по две причини – от национален и стратегически характер. Отнемането на Южна Добруджа и районите на Босилеград и Струмица, в национален план означават загуба на местното население, което е безспорно българско. От друга страна, стои въпросът за стратегическата значимост на тези територии. С тяхното локално прекрояване в полза на съседните държави, България е отстранена от ключови комуникации – връзката между Дунав и Черно море и пътищата по долините на Нишава и Морава, които водят към Белград и Солун.

С най-тежки последици се оказват териториалните загуби в Западна Тракия, от които се облагодетелства Гърция. Това не е толкова поради техния размер или стопанско значение, колкото поради подчертано стратегическият им характер. В този случай залогът е геополитическото положение на страната, губеща шансовете за излаз на Средиземно море. Именно в този аспект е платена най-високата цена за понесеното поражение в Първата световна война. Територията на България придобива изразено континентален характер, като се затваря за директен достъп до „открито“ море, с всички негативни последици не само за външната търговия, но и общо за българската икономика.

След края на Първата световна война България преживява криза на парламентарната демокрация, която е неделима от общата духовна, стопанска и политическа криза, обхванала на практика цялата планета и придобила най-катастрофални форми в по-изостаналите страни и победените държави (Tsvetkov, 1999, p. 177). Породените остри проблеми, разпалените страсти и ожесточена конфронтация ескалират в два преврата, през 1923 и 1934 г. Сътресенията водят до честа смяна във властта и слагат отпечатък върху политическите решения за насоките, формите и методите на външнотърговската дейност. Резултатът е - липса на приемственост, липса на ясен и дългосрочен стопански план, а от друга страна, постоянната несигурност, която кара производители и търговци да ограничават своята дейност поради рискове от загуби (Kashev, 1930, p. 146).

Хроничният недостиг на капитали и изплащането на репарациите се отразяват върху външнотърговската дейност, като предизвикват характерни трансформации. Движението на външните държавни дългове се обвързва със структурата и движението на външната търговия. Това пречупване през нуждите на държавния фиск донякъде нарушава естествената логика, че търговията има смисъл, ако „създава покупателна сила, раздвижва пазара, набавя необходимата техника за поддържане на правилния стопански живот“ и дава широк хоризонт за инициативите на частните субекти в търговската дейност (Реев, 1936, pp. 370-371). Всичко посочено по-горе дава пряко и косвено отражение върху организацията, функциите и цялостната дейност на стопанските институции, обслужващи външната търговия. Тяхната матрица е зададена от неблагоприятното съчетание на външните и вътрешните фактори и от съществуващите ограничения.

Организация на българската външна търговия

Външната търговия на българската държава следва вълните на световния стокообмен. Това поставя пред управляващите задачи за адаптирането ѝ в условията на променящата се конюнктура. Затова, както в другите страни са предприети мерки за реформиране на старите и създаване на нови институции. Необходимостта идва от усложнената организация на външната търговия, която обхваща почти всички стопански сфери – производство, кредит, девизи, митнически тарифи, търговски договори, транспорт, съобщения, реклама, пазарна информация и пр. В резултат се оформя цяло съзвездие от стопанско-административни учреждения, които на различни равнища са ангажирани с регламентиране, финансиране и контрол на внос-износа. Условно те биха могли да се представят в няколко групи.

На централно-управленско равнище – Министерство на финансите, Министерство на търговията, промишлеността и труда, Министерство на земеделието и държавните имоти, Министерство на народното стопанство (съществувало кратко през 30-те години), Министерство на железниците, пощите и телеграфите, Външно министерство. От тук излизат законодателните инициативи, определя се набора от мероприятия, с които да се направлява (защитава и стимулира) българското участие в международния стоко-

обмен.

Административно-стопански звена на местно ниво – околийски, окръжни и други служби, които действат като изпълнители по разпорежданията на централните органи.

Банков сектор – БНБ (с Девизната централа); БЗБ и БЦКБ, а след обединението им БЗКБ; Българска търговска банка, Банка български кредит, Земеделска кооперативна банка, Българска интернационална банка, частни банки и др. Тук са съсредоточени всички мероприятия по кредитирането и финансовите операции, свързани с внос-износа.

Специализирани институции – Дирекция за Стопански грижи и обществена предвидливост, Житен консорциум, Дирекция „Храноизнос“, Експортен институт, Върховна стопанска камара (през 40-те години) и др.

Кооперативен сектор – представен е от големите кооперативни централи, каквито са Общият съюз на българските земеделски кооперации, кооперативна централа „Напред“ и др., както и от отделни кооперации.

Структури с автономен и обществен характер – Софийска, Пловдивска, Варненска, Русенска и Бургаска търговско-индустриални камари, земеделските камари, Общият съюз на българските търговци и др. През периода се създават и много смесени търговски камари, каквито са Френско-българска, Австрийско-българска, Чешко-българска, Полско-българска, Германско-българска, Българско-съветска, Аржентинско-българска и др. Те провеждат дейността си като посредници за развитието на търговските отношения между България и другите страни.

Тази многолика картина претърпява промени. Тенденцията е към всеобхватна държавна намеса в стопанството, и разбира се във външната търговия. Използвани са различни политически и икономически инструменти. Един от тях е създаването на специализирани административно-управленски институции. Чрез тях държавата си осигурява монопол, акумулира нови властови позиции и гарантира водещата си роля като кредитор, потребител, пласьор и регулатор на външнотърговския обмен. Такава функция имат Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост (продължила дейността си и след края на войната), Дирекция „Храноизнос“, Експортния институт, Върховната стопанска камара (през 40-те години), БНБ, одържавените

през периода банки и др.

Превратът на 19 май 1934 г. дава зелена светлина за по-нататъшното издигане на „държавния колос“, доминиращ във всички стопански и обществени сектори. Една от първите мерки е свързана с постановленията на Министерския съвет, които придобиват силата на закон и отменят дотогава действащите законни разпоредби, ако те им противоречат¹. Стремезът е да бъде оптимизирана стопанско-административната система и така да се създаде по-ефективен механизъм на управление. Следван е йерархичният принцип на централизация, която продължава и през следващите години. Резултатът е концентриране на власт в ръцете на правителството и еднолично на министър-председателя. Министерствата, заедно с техните ведомства и служби, стават пряко подчинени на Министерския съвет и премиера, макар това да не е в ресорната им компетентност.

След 1934 г. е извършена структурна реформа, като от четирите стопански министерства са създадени две мега министерства – Министерство на народното стопанство и Министерство на съобщенията. Адаптацията е по немски и френски образец, където също има такива министерства на народното стопанство. Реформата не само че не дава никакъв положителен резултат за оптимизиране на управленската дейност и постигане на бюджетни икономии, а става предпоставка за вътрешно институционална криза. Това явление се наблюдава и при следващи промени, каквито са извършени по отношение на търговско-индустриалните камари, земеделските камари при създаването на Върховната стопанска камара, също при Върховната сметна палата и пр. Тези организационни сътресения намаляват ефективността на засегнатите структури, нарушават нормалният им ритъм на работа и имат ерозиращ ефект върху общественото доверие в тях.

Нормативна база

Законодателството е един от основополагащите фактори за всички области на обществения живот, задължителен фундамент за развитието на стопанството в България. През разглеждания период в областта на външната търговия съществува море от нормативни документи – стари и нови закони

---

¹ Държавен вестник, LVI, 42, 25 май 1934, Указ № 7.

(с изменения и допълнения), наредби-законали, укази, правилници, постановления, заповеди, окръжни и т.н. Дори при повърхностен преглед на архивните документи може да се установи разхвърляност, липса на синхронизиране на законодателната материя, не рядко съдържаща взаимно изключващи се текстове, или в друг случай, противоречия при юридическото им тълкуване.

Причините могат да се търсят в няколко посоки. На първо място трябва да се отбележи, че законодателните инициативи идват от различните министерства, но без да се извършва предварително съгласуване между тях. С течение на времето това явление се задълбочава като добива израз на нездрав институционален сепаратизъм. Липсва един обединяващ принцип при законодателните правила, те се изработват набързо, последвани скоро от промени, а има и такива, които дълго остават в „книжната си фаза“ (за фискалните монополи, земеделските камари, Висшия стопански съвет и др.) Сред основните причини за дефектите в нормативната база е слабата дейност на Кодификационната комисия към Правосъдното министерство, в чийто функции влиза съгласуването на законодателните актове. На най-високо ниво, през 1942 г., започва работа Правна комисия, но без задължението да унифицира законите със стопански характер.

За илюстрация може да послужи един пример, изваден от общото законодателство за тютюна и тютюневите изделия. Те са важен експортен артикул. За периода от 1878 до 1919 г. законодателните и регулативни актове за тютюневото производство и търговия са 24 на брой, а в междувоенния период вече надхвърлят 100. След края на Първата световна война Министерството на финансите реализира редица положителни законодателни инициативи, засягащи отрасъла. Така през 1923 г. се премахват няколко члена от действащия Закон за тютюна, като целта е да се поощрят и получат по-голяма свобода производителите и търговците. През следващата 1924 г. Министерството на вътрешните работи внася свой законопроект в Народното събрание, който предвижда ново облагане в тютюневия сектор, за да бъдат засилени бюджетите на местните органи. В серията от некоординирани действия се включва и Земеделското министерство, през същата 1924 г. С мотиви за осигуряване издръжката на опитните институти и станции, които

са в неговия ресор, е внесен законопроект в НС за ново митническо облагане на тютюна. В крайна сметка се оказва, че до 1926 г. върху производители и търговци на тютюн тежат над 12 вида различни финансови задължения. Износът става тромав поради административните формалности, често настъпва объркване при тълкуване на непрекъснато променящите се нормативни документи и разпоредби, изискващи специални пояснения и указания.

През разглеждания период правителствата полагат усилия за насърчване на българския износ. Държавните мерки са предимно от фискален характер – освобождаване на някои стоки от износно мито и такси, данъчни намаления и такива на транспортни такси, които са фиксирани в общи и специални закони и т.н. Но пропуските в съгласуването на юридическите текстове, от гледна точка на основната им икономическа цел, имат своите негативни последици. Те се отразяват като дисбаланс между ограничителните и насърчителните мерки на държавата. Казано по друг начин, твърде често има разминаване между законите, поощряващи стопанската и търговска инициатива, с други от данъчно или социално естество, които предвиждат по-големи тежести в облагането на населението. Липсва взаимно допълване между стопанското, фискалното и социалното законодателство. Това дава редица вредни ефекти и е сред причините за проява на противоречиви действия от институциите.

За кадрите

Значението на законите и другите нормативни документи е безспорно важно за правилното и рационално провеждане на външнотърговската дейност, но решително остава значението на хората, които са натоварени с тяхното тълкуване и приложение. Към 1920 г. близо 93 хил. българи са ангажирани в различни държавни административни структури. Това е приблизително около 4% от активното население. В сравнителен план с други европейски страни като Белгия, Дания, Швеция, Франция, където заетите в обществените служби се движат около 4%, България остава в нормите (Fischer, 1999, p. 258).

Въпросът обаче, освен количествените показатели, има друга важна страна, която се отнася до компетентността, до качеството на кадровия ре-

сурс. По данни от преброяванията през периода висшистите в Централното управление на Министерство на финансите са 11,5%, в БНБ са 23%, в Министерство на земеделието 28,2%, а общо за 18 големи държавни ведомства са 11,1%, в общинските управления 73,6% от персонала е с основно образование (Monthly Notifications, 1938). Посоченият частичен профил е индикатор, че има дефицит при попълването на стопанските институции с професионалисти, притежаващи съответната компетентност. Това обяснява факта, че видни икономисти и специалисти участват едновременно в няколко служби, съвети, комисии и други структурни звена, което води до конфликт на интереси, създава условия за корупция и размиване на персоналната отговорност.

Допълнително негативно влияние оказват и други фактори. Известна е установената практика в страната чиновници и служби да се използват за „разменна монета“ в състезанието на партиите. В министерствата и други държавни учреждения много от назначенията, особено на високи управленски позиции, са политически обвързани. Създадената зависимост оказва ограничителен ефект върху свободата и самостоятелността на кадрите, което лесно ги превръща в бюрократи, в „слуги на формите“, изпълняващи безкритично предписанията и възложените им задачи.

Към причините за съществуващите неблагоприятия трябва да се отбележат законодателните пропуски при определяне съдържанието и границите на професионалната компетентност, според заеманата длъжност. Щатните таблици за държавните служители търпят чести промени, подготвят се набързо и са с конюнктурен характер. Заплащането на труда изостава от перманентното поскъпване на живота, което предизвиква текучество, недостиг на персонал и социално напрежение. В този аспект трябва да се отбележи тенденцията след 1930 г. за съкращаване на чиновническите заплати от 3 до 20% (под формата на удръжки), като целта е засилване на държавните приходи (Yanchulev, 1933, p. 431). В тази връзка стои въпросът за издръжката на държавната администрация, която за България има висока цена и тежи на бюджета през целия период, когато тя е натоварена с непосилни външни задължения.

Чуждите влияния

Новаторските увлечения започват още след Освобождението и са естествен исторически феномен в развитието на изостаналите страни, както е случая с България. Стремехът да се усвоят и реализират западноевропейските модели очертава пътя, по който държавата става основен двигател на икономическата промяна и модернизация. От една страна, това дава положителни резултати и подпомага обществения напредък, а от друга, поражда и възпроизвежда редица проблеми. Основната причина идва от честото механично пренасяне на институционални форми. В специфичните български условия някои от тях се деформират и не успяват да изпълнят предназначението си, както във водещите държави, от които са заимствани. Това явление е особено характерно за периода между двете световни войни.

През 1918 г. парламентът приема Закон за търговията с външни плащателни средства, който постановява създаването на Централна на девизите към БНБ. Целта е въвеждане на държавен монопол върху валутната търговия, за да се овладее финансовата криза. Подобна практика е приложена в много от европейските държави. Правителството на Ал. Малинов заимства австрийския модел, при който аналогичната структура е интегрирана с международно известните *Wirner Bankverein*, *Landerbank*, *Kreditanstalle* и др. Още в проектния си етап тази инициатива на управляващите е критикувана като подражателство и механично пренасяне на една чужда форма несъобразена с българските условия. Такава е оценката на Ал. Цанков. Като анализира текстовете (чл. 5, 7, 10, 14 и пр.) той посочва: „от една страна, искането е да се сложи БНБ в центъра на цялата валутна търговия, а от друга страна, свежда значението ѝ само до един контролор, и то без да разполага с достатъчно средства за това“ (Tsankov, 1918a, Tsankov, 1918b). Девизната централа е създадена през декември 1918 г. и не успява да постигне очаквания резултат. Съществена причина е голямото увеличение на банкното обръщение и невъзможността на БНБ да осъществи ефикасен контрол, поради което към края на 1919 г. централата фактически престава да функционира (Katsarkova, 1969, p. 339).

По време на Първата световна война, а след това и в междувоенния период, немското икономическо влияние в България се засилва. Един от ка-

налите е чрез стокообмена. И тук трябва да отбележим, че въпросите, свързани с външната търговия са колкото стопанско-финансови, толкова политически и морални. Някъде в тяхната пресечна точка трябва да се търсят обясненията за тясното икономическо обвързване на България с Германия и трансфера на немските стопански идеи и институционални модели.

Като пронемски образец през 1916 г. се създава Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост. В дебатите, свързани с този акт, е лансиран немският закон за задължителната гражданска повинност (*Gezets fur den Vaterlandischen Hilfsdienst*), както и идеята за създаване на „народостопански генерален щаб“ (Veleva, 2006, pp. 27-29). Акцентът е поставен върху възможностите да се концентрират огромни властови позиции в една централизирана държавна структура, която да води към установяване на стопанска диктатура. До подобна радикална стъпка не се стига, но Дирекцията за СГОП работи като строго централизирана и военизирана институция.

През 30-те години на ХХ в. немското влияние става доминиращо, измествайки силни конкуренти като Италия и Франция. Немската външнотърговска експанзия дава печеливши резултати. За това сочат данните: през 1922 г. България реализира 16,5% износ и 21,5% внос с Германия, които съответно нарастват през 1937 г. на 47,1% износ и 62,2% внос (Koleva, 2012, p. 83). Причините са главно от икономическо естество. В годините на Голямата депресия държавите издигат високи митнически бариери, окачествявани като истински „китайски стени“, оформят се регионални и континентални защитни зони. Това нарушава традиционни търговски връзки и дезинтегрира дейността на международните пазари. Решения се търсят с прилагане на инструменти за валутни ограничения, компенсации, клиринги, контингенти.

При тази ситуация България няма голям избор за полезен ход. Германия вече е насочила търговията си към страните от Югоизточна Европа и един от нейните предпочитани партньори става България. Тясното стопанско сътрудничество между България и Германия се възприема като подходяща формула поради факта, че и двете страни са затруднени да правят износната си търговия с държави без девизни ограничения, което улеснява сключването помежду им на търговски и клирингови спогодби. Резултатите са положителни в количествено отношение и стимулират българския износ. Точ-

ната равностметка обаче изисква да бъдат калкулирани и финансовите загуби за нашата страна от неравностойните търговски отношения с Германия, особено в частта за клирингите.

В друг план, трябва да се отчита характера на авторитарната немска икономическа доктрина, която поставя идеята за държавата по-високо от идеята за индивида и обществото, станала водеща нишка и в нашия стопански живот (Penev, 1924). Върху тези основи в Германия се изгражда стопанско-административна организация на йерархичен и централистичен принцип.

Идеите и някои от институционалните модели са пренесени в България и реализирани. Емблематичен пример е създаването на Върховната стопанска камара (ВСК) и областните стопански камари (общо 11). Това е постигнато чрез механичното обединяване на търговско-индустриалните камари, земеделските камари и съсловно-професионалните организации. Тази мега структура по форма, обхват и насоки на дейността си представлява българския вариант на италианската корпоративна система и немското авторитарно управление на икономиката.

Тоталното доминиране на държавата в лицето на ВСК, през петгодишния период на съществуването ѝ, показва повече дефекти, отколкото ползи за българската икономика. Създадена е тежка административна система, която поглъща огромен финансов ресурс, в новата структура предишните членове на камарите са демотивирани, налице са постоянни търкания с централната власт, действия се хаотично при решаването на ежедневните проблеми и т.н. Ако метафорично обобщим, перефразирайки съвременници на събитията, ВСК е „форма изградена на пясъчна основа“, което предопределя провала и нейното закриване.

В заключение могат да се направят няколко извода. Стопанските институции, и тези ангажирани с външната търговия, са неразделна част от държавно-административната система на България и имат водеща роля в икономическото ѝ развитие. Още повече нараства значението и отговорността им през периода между двете световни войни, когато страната е изправена пред сериозни външни и вътрешни предизвикателства. Затова тяхното състояние, качествените им характеристики и извършваната дейност стават пробен камък за способността на управляващите да водят успешна сто-

панска политика, да решават неотложни и сложни проблеми.

През разглеждания период промените в институционалната структура се извършват повече като реакция на определени събития и под натиска на обективни условия без предварително обсъждане, планиране и целенасочена дейност от страна на държавата (Dimitrov, 2014, pp. 259-261). Единствената ясна посока е разширяване на мрежата от държавни институции с монополни позиции във външната търговия. Това не е изключение през междувоенния период и е практика в редица други страни. Въпросът е в резултатите и ефективността, които се постигат от България чрез нейните институции.

Известни са статистическите данни за ръста на външната търговия, която през 30-те години бележи положителен търговски баланс в порядъка от 644 – 868 млн. лв. (Economic history, 1981, p. 391). Това се дължи преди всичко на политиката на клиринговите договори с Германия, осигуряващи пласмента за нашата продукция, която е преобладаващо земеделска.

Ако погледнем обаче в друг ракурс външната търговия на страната, картината ще изглежда различно. Делът на България във външната търговия на Европа в сравнение със съседните държави през периода 1913-1938 г. се вижда от Таблица 1 (Fisher, 1999, p. 239).

Таблица 1.

**Процентен дял на България във външната търговия на Европа
в сравнение със съседните държави 1913–1938 г.**

Година	България	Румъния	Югославия	Гърция
1913	0,3%	0,9%		0,3%
1928	0,3%	1,0%	0,7%	0,9%
1938	0,4%	1,0%	0,9%	1,0%

При един обобщаващ анализ на съществуващите статистически данни ще може да се направи комплексна и обективна оценка за външната търговия на България. На тази основа по-релефно ще се открие ролята на държавните институции през разглеждания период. При всички случаи тя няма да е еднозначна и ще отрази, както тяхната полезност, така също и недостатъците им. Смисълът на познанието за историческия опит е да се пренасят ценни идеи и принципи в държавната административно-управленска система, но и да не бъдат повтаряни минали грешки и недостатъци.

REFERENCES:

- Dimitrov, M 2014, *State and economy of Bulgaria between the two world wars*, Sofia Universitetsko izdatelstvo Stopanstvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Economic history of Bulgaria (681-1981)*, 1981, Nauka i izkustvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Kashev, S 1930, 'Needs in the organization and production of the market', *Spisanie na bulgarskoto ikonomichesko druzhestvo*, vol. 3, pp. 142-154. (in Bulgarian)
- Katsarkova, V 1969, 'The Economics of Bulgaria during the First World War (1915-1918)', PhD Thesis, Econmic institute Karl Marx, Sofia. (in Bulgarian)
- Koleva, M 2012, *German economic policy towards Bulgaria between the two World Wars 1919-1939*, Akademichno izdatelstvo Prof. Marin Drinov, Sofia. (in Bulgarian)
- Monthly Notifications of the General Directorate of Statistics*, 1938, vol. 12.
- Peev, Hr 1936, 'Our external government debts and our foreign trade', *Spisanie na balgarskoto ikonomichesko druzhestvo*, vol. 35, no. 6, pp. 368-371. (in Bulgarian)
- Penev, B 1924, 'Our Intelligence', *Zlatarog*, vol. 5, no 1, pp. 32-38. (in Bulgarian)
- Tsankov, A 1918a, 'Draft Law on the Headquarters', *Narod*, 215, 28 октомври, p. 1. (in Bulgarian)
- Tsankov, A 1918b, 'Draft of the Ministry of Trade', *Narod*, 216, 29 октомври 1918, p. 2. (in Bulgarian)
- Tsvetkov, P 1999, 'Democracy and its alternatives between the two world wars', *120 years of executive power in Bulgaria, Izdatelska kuchta Gutenberg*, Sofia, pp. 177-187. (in Bulgarian)
- Veleva, L 2006, Committees and Directorate for Economic Assistance and Public Expectation (1915-1918), *Izd.Avangard Prima*, Sofia. (in Bulgarian)
- Yanchulev, B 1933, 'The Situation of Government Finances', *Spisanie na bulgarskoto ikonomichesko druzhestvo*, vol. 32, no. 7, pp. 427-434. (in Bulgarian)
- Fisher, W, 1999, *Europe: Economics, Society and the State 1914-1980*, Izdatelski Tsentar Vlados, Moskwa. (in Russian)

Correspondence address:

Liliana Veleva – Associate proffesor, PhD
University of National and World Economy,
Department: Political Economy, Economic History Sector
1700 Sofia, Student Town, UNWE
E-mail: lilivl@bitex.bg

**ТРЕТИЯТ ДЪРЖАВЕН СЪД (1919–1923 Г.) И ОБВИНЕНИЯТА,
СВЪРЗАНИ С РЕКВИЗИРАНЕТО НА МИНА „ПЛАКАЛНИЦА”
ПО ВРЕМЕ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА**

Евгени КОСТОВ

Abstract: *The article has two main highlights. First of all, the issue of constitutional ministerial criminal responsibility in Bulgaria in the period after the Liberation until the end of the 20s of the twentieth century is discussed. Secondly, the chronology of the requisition of the Plakalnitza Mine during the First World War is reflected and commented in connection to the work of the Third State Court (1919–1923). The author concludes that the Public Prosecution was unfounded and tendentious on the accusation against the former Cabinet Ministers of V. Radoslavov who ruled Bulgaria in the period 1913–1918.*

Key words: *Third State Court in Bulgaria, Plakalnitza Mine, World War I*

JEL: N14, N44

Проблемът за конституционната министерска наказателна отговорност в България е разглеждан по-подробно в близкото минало от специалисти по конституционно право предимно в теоретичен аспект (Balamezov, 1914; 1940; 1941), но е сравнително по-слабо застъпен в изследванията на съвременната българска историография (Manolova, 1989; Palangurski, 1993; Gescheva, 1997; 2003; Galunov, 1998; Penchev, 2011). И докато разработките на повечето автори от последните години се фокусират върху по-общи теоретични въпроси или върху работата на конкретен държавен съд, то са налице и някои тематични проучвания, целящи да проследят развитието на наказателната процедура по време на Първия, Втория и Третия държавни съдилища само в определено направление (Kostov, 1999).

Конституционно основание за започване на парламентарна процедура по търсене на углавна отговорност спрямо министри са приетите на 9 април

1879 г. чл. чл. 155–159 от основния закон на Княжеството. Те въвеждат института на конституционната министерска наказателна отговорност. Особено важен е чл. 155, визиращ престъпленията, за които могат да бъдат съдени министрите – „за измяна на Отечеството или на княза, за нарушения на конституцията, за предателство или за някаква вреда, причинена на Княжеството за лична полза”. В членове 156 – 158 най-общо се предвижда начинът, по който ще стане предаването на министрите на съд. Чл. 159 ограничава правата на държавния глава да амнистира провинили се министри. Цялостната процедура подробно е разработена в Закона за съдене на министрите (ЗСМ), приет през октомври 1880 г. След години този закон трикратно претърпява изменения – през 1919, 1923 и 1924 г. С изключение само на ЗСМ от 1924 г. останалите три закона предвиждат сходен начин на откриване на процедурата, определяне на анкетна и следствена комисии, компетенциите им, състава на Държавния съд и т.н. (Gescheva, 1997; Kostov, 1999).

Най-същественният въпрос, отнасящ се до углавната министерска отговорност (тук не засягаме политическата), може да се формулира така: кои са пределите, до които министрите отговарят по реда на углавната конституционна отговорност и за всички ли свои противозаконни действия би трябвало те да бъдат привлечени по този ред? Този и други въпроси по наше мнение намират сполучлив отговор в дял I, наречен „Министерска отговорност”, от доклада на парламентарната комисия, натоварена през 1901 г. да прецени действията на кабинета Т. Иванчов – В. Радославов. В този дял евентуалните престъпни деяния на министрите се подразделят в три категории: ”1/ Частните престъпления на министрите, които са извършени от тях като от частни лица...; 2/ Престъпления от общ характер, които са извършени от министрите при изпълнение на служебните им задължения (например нарушаване на конкретни права на граждани – Е. К.); 3/ Престъпления, които са извършени от министрите със силата на предоставена им от законите власт, като са направили лошо или непотребно употребление с тази власт.” По първите две категории министрите се съдят от обикновени съдилища, но все пак във втория случай е необходимо разрешение от НС. Само върху третия раздел престъпления обаче се простира углавната министерска отговор-

ност. Твърде важно е уточнението, почерпано от проучване законодателството на някои европейски държави, че „министерските престъпления, за които министрите отговарят по реда на углавната конституционна отговорност, обикновено не се определят”. Оттук следва и предоставянето на дискреционна власт на Държавния съд, който би трябвало да е освободен от политически съображения. Подходящи са примерите, че „един министър може да се измами върху справедливостта и полезността на една война..., той може да се измами в полезността на една финансова операция” и т.н., от което следва, че съдиите трябва да имат правото да преценят съображенията, които са наложили определени конкретни действия (Report, 1901).

Направихме тези уточнения неслучайно, тъй като, както ще се каже и в тази работа, тези ясни теоретични постановки се изкривяват при прилагане процедурата на института на конституционната министерска наказателна отговорност и в определена степен се влияят от политически съображения. Това в голяма степен се отнася до работата на Третия държавен съд.

Специално отделни аспекти от работата на Третия държавен съд в България (1919–1923) са проучени от Т. Галунов. Въз основа най-вече на обвинителния акт и протоколите на съдебните заседания авторът представя хронологията по правната и политическа подготовка на съдебното преследване срещу министрите от кабинета на В. Радославов, приемането през ноември 1919 г. на Закона за съдене и наказване на виновниците за народната катастрофа (ЗСВНК), предварителното следствие срещу министрите от „либералната концентрация”, произнесените присъди, епилогът на съдебното преследване. Както и той, така и ние категорично смятаме, че процедурата по съдене на министрите тук е опорочена още от самото начало с приложението на ЗСВНК, който закон е антиконституционен (Galunov, 2013). В това изследване недостатъчно подробно са осветлени някои от обвиненията срещу бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов, понякога, както е в конкретния случай – те само са споменати. Тук ние сравнително по-подробно разглеждаме работата на Третият държавен съд (1919–1923) в частта, свързани с обвиненията по реквизирането на мина „Плакалница” по време на Първата световна война. Най-общо те са следните.

Необходимост от медни руди и от произведената вече мед се е чувст-

вала извънредно много в навечерието и по време на Първата световна война. Естествен е интересът и стремежът на Германия към потенциала на балканските си съюзници, респективно България. По този повод в началото на декември 1915 г., два месеца след намесата на България във войната, представители на германското и австрийско военни министерства се явяват пред българския военен министър ген. Калин Найденов. Заявява се заинтересованост те да експлоатират мина „Плакалница”, намираща се в близост до с. Елисейна. Към тогавашния момент мината не работи, тъй като концесионерът ѝ – руският поданик Маврокордато, в началото на войната е напуснал България. Сформира се смесена комисия, включваща представител на Министерство на войната и двама германски минни инженери. В кратък срок комисията изготвя доклад за състоянието на мината, производственият ѝ потенциал и за възможностите за увеличение на добиваната рудна смес (наличната технологията не позволява производството на чиста мед). Германското военно министерство упълномощава минният специалист Ернст Фрич да води преговори с българското военно ведомство. Впоследствие между двете страни се договаря цена, равностойна на мирновременната, която ще е валидна до окончателната демобилизация на българската армия. Военното министерство информира Министерство на търговията, промишлеността и труда (МТПТ) за тези договорености и търси становището на екипа на министър Жечо Бакалов по бъдещата експлоатация на мината (Indictment, 1921, pp. 225-226).

Отговорът е бърз. В писмо №4180 от 16 декември 1915 г. министър Бакалов заявява: „...За да бъде тази експлоатация възможна, и, за да се добият от нея максимум резултати, което е от първостепенна важност, в случая необходимо ще бъде да се вземат между другите и следните мерки:

1. Трябва да се остави експлоатацията на мината да се извършва от самите притежатели под ръководството на сегашния директор Сибил, като всичко се остави под прекия контрол на един държавен инженер...;

2. За да бъде възможна експлоатацията на мината, необходимо е да се освободи засега (от числения състав на армията – Е.К.) поне най-необходимия ѝ висш персонал, постъпил в редовете на армията (приложение – списък на 76 души);

За останалите по-общии работи да се оставят на разположение 560 души сръбски пленници.”

Министър К. Найденов не се съобразява с тези препоръки. Главното му съображение е, че военнослужещи от българската армия „не могат да се освободят”. Според нас той се е надявал, че германската страна ще осигури необходимите специалисти с презумпцията за по-висока компетентност. Тези предполагаеми от нас негови съображения липсват в обвинителния акт. На 28 декември 1915 г. въз основа на доклад на военния министър, внесен в Министерски съвет дни преди това, постановява: „Отдава се експлоатацията на мината „Плакалница” на Германското правителство временно, докато трае войната, като се предоставя на министерствата на търговията и войната да изработят подробните за целта условия.” (Indictment, 1921, pp. 226-227).

Следва любопитен развой. Назначената смесена герmano-българска комисия, която трябва да подготви проекто-договора, дава мнение, че по-благоприятно решение би било това да се възложи експлоатацията на мината на „самото ѝ управление”. С други думи, не е било необходимо да се отдава експлоатацията на мината на германците, а да се реквизира само продукцията. Българското правителство щяло да има ангажменти, свързани само със съдействието по набавянето на работници и материали. ”По този начин българското правителство – се казва в обвинителния акт, щеше да има минимум възможни рекламации за в бъдеще от концесионерите на мината.” И този път военният министър изоставя препоръките на комисията. На 17 март 1916 г. Министерски съвет приема ново постановление, отличаващо се с това, че в него не се приемат предписанията на споменатата смесена комисия, а предвижда отдаване експлоатацията на мината на германците, и това да стане по условия, предложени от Министерски съвет. Интересен за нас е фактът, че в постановлението присъства изразът „за нуждите на войната”, а не „на войската”. Тук ние предлагаме следните наши разсъждения, неприсъстващи в обвинителния акт. Първо, за министър Найденов основен приоритет е да не освобождава военнослужещи, които биха по-нужни на фронта. Второ, надали за него и за министрите има съществено значение евентуални рекламации от страна на концесионера. Макар че в тази връзка не изключваме изразът „за нуждите на войната” да е предпочетен именно по съобра-

жения за по-солидна аргументация при предполагаеми рекламации. Изходът от войната е несравнимо по-важен. В обвинителния акт обаче се настоява за „престъпна сервилност към Централните сили, отиваща дотам де се угажда на германците повече, отколкото те са искали... Обвиняемите министри са се показвали по-големи германци, отколкото самите германци.” (Indictment, 1921, pp. 227-228). В конкретния случай не споделяме тези твърдения.

Мината е реквизирана и отдадена на германската страна на 25 март 1916 г. при особеното мнение на представителите на концесионера. Отбелязваме все пак, че те не са „против”. За съжаление на министър Найденов, който се е надявал да не се стигне до такъв развой, през май 1916 г. по настояване на германския военен министър българската страна освобождава 76 души от българската армия, като те продължават работата си в мината под ръководството на германски специалисти (Indictment, 1921, pp. 228).

В обвинителния акт присъстват и съвсем основателни обвинения. Така например съгласно сключения договор (чл. 6) Управлението на държавните дългове има задължението да осъществява контрол за точността на записванията в сметките при експлоатацията. На посоченото управление няколкократно е напомняно от страна на други институции (МТПТ, Военното министерство, Министерство на финансите и т.н.) това му задължение, без обаче да се стигне до назначаването на контрольори. На началния етап дори се наблюдават абсурдни ситуации – министър Найденов в една своя резолюция върху документ изразява учудване, че министърът на финансите не знае за такъв сключен договор при положение, че е присъствал на заседанието на МС, когато е приет този договор. Тук за единствен път в обвинителния акт военния министър е представен като „компетентния” министър. Въобще, като се проследява информацията за продължителната преписка между Управлението на държавните дългове, от една страна, и няколко други институции, между които и Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост, от друга, остава тягостното впечатление за неефективни взаимоотношения между институциите. В края на краищата чак през август 1918 г. (!) министърът на финансите поисква освобождаването от фронта на две лица, но пък Главната квартира отказва да ги освободи. „Значи, се казва в обвинителния акт, от 25 март 1916 г. до 3 август 1918 г., т.е. две години и пет

месеца, германците са обработвали „Плакалница” без всякакъв контрол от страна на българското правителство, което не е знаело даже, че такъв договор има, а самото военно министерство не е знаело колко руда е добита.” Звучи нелогично – не знаели, пък им търсят съдебна отговорност. Че тук Държавното обвинителство пресилва е ясно – чак пък правителството да не знае, не е вярно. Фактите обаче са тягостни. Според нас обаче в конкретния случай липсват основания да се търси вина на военния министър, защото от представените данни се вижда, че се ангажирал безуспешно с решаването на проблема (Indictment, 1921, pp. 229).

В обобщение на представените в обвинителния акт факти и интерпретацията им (по наша мнение – на моменти тенденциозно и с прекален патос) се заключава: ”От всичко изложено дотук става ясно, че по настояването на министъра на войната Министерски съвет в състав: д-р Н. Радославов, П. Пешев, Хр. Ив. Попов, д-р П. Динчев, Хр. Г. Попов, Д. Тончев, генерал К. Найденов, Д. Петков и Ж. Бакалов е постановил да бъде реквизирана мината и юзината „Плакалница” за нуждите на войната, т.е. за тези на една чужда държава от чужди поданици и да бъде предадена в пълно разпореждане, което фактически се е изразило в една най-безконтролна експлоатация (от страна – Е.К.) на пруското военно министерство, въпреки разпоредбите на Закона за реквизициите, които допускат реквизирането на предмети само за нуждите на българската войска... (чл. 2 от Закона за реквизициите)” (Indictment, 1921, pp. 229).

Дали обаче в случай трябва да се изтъкват разпоредбите на този закон? Привлечените впоследствие в качеството на обвиняеми за това им деяние министри не се признават за виновни, като изтъкват, че в случая не трябва да се прилагат разпоредбите на мирновременния Закон за реквизициите, а приетия впоследствие Правилник за способа за реквизиране по време на войната...”. Бившите министри изтъкват, че чл. 66 от него дава право да се реквизират фабрики и машини. Освен това те изтъкват, че макар реквизирането да е станало от чужденци, пак няма нарушение на закона, защото не засяга хранителни продукти. Тук се визират ограниченията, въведени през август 1916 г. чрез Закона за стопански грижи и обществена предвидливост, целящи максимално ограничаване износа на хранителни продукти. И

най-важното – главният мотив за тяхното решение се основавал на обстоятелството, че „България не можела сама да използва материалите за военни нужди” (Indictment, 1921, pp. 230). За безпристрастния наблюдател тези обяснения на бившите министри звучат логично и законосъобразно.

Въобще, като цяло в това си обвинение Държавното обвинителство не е убедително, а на моменти проблясва некомпетентност, свойствена на неспециалисти. Затова според нас е съвсем логично, че при произнасянето на присъдата **по това обвинение** бившите министри са оправдани.

Присъдата на Третия държавен съд е прочетена на 31 март 1923 г. Повечето от бившите министри получават присъди по Закона за съдене на виновниците за националната катастрофа, а в други случаи – по Закона за наказанията... от 1880 г. По последния закон заради конкретни индивидуални престъпления по ресори се признава вина на някои от министрите. Заслужава да се отбележи, че само двама от министрите – В. Радославов и П. Динчев, са осъдени за корисни престъпления, т.е. за лична изгода. Всички бивши министри се лишават завинаги от граждански и политически права, а освен това – и да заплатят солидарно на държавата колосална сума. Осъдените министри са въдворени в сливения затвор (Galunov, 2013, pp. 237-242).

През юли 1924 г., след падането на БЗНС от власт, бившите министри, с изключение на В. Радославов и Д. Тончев, са амнистирани. В тази връзка много сполучливо е заключението на някои политически среди, че правителството на В. Радославов е било осъдено „не за престъпления, а за политика” (Galunov, 1998, p. 238).

REFERENCES:

- Balamezov, S 1914, *Ministers, their role and their power in the parliamentary monarchy*, Sofia. (in Bulgarian)
- Balamezov, S 1940, *Comparative and Bulgarian constitutional law*, Part 2, Sofia. (in Bulgarian)
- Balamezov, S 1941, *Ministerial Responsibility in Bulgaria. Introduction, Polls and Accusations. Processes. Types and cases of blame*, Sofia (in Bulgarian)
- Galunov, T 1998, *The Second national catastrophe. The process, the culprits*, Izd. „Abagar”, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)

- Galunov, T 2013, *The Third State Court. Bulgarian ministers on trial*, Izd. „Faber”, Veliko Tarnovo (in Bulgarian)
- Gescheva, I 1997, ‘The ministerial responsibility of the Turnovo Constitution and the constitutional projects (1889 – 1947)’, *Historical Review*, vol .97, no. 3 pp. 19-36. (in Bulgarian)
- Gescheva, I 2003, *Parliamentary committee of inquiry on ministerial responsibility 1884 – 1923*, Izd. na BAN, Sofia. (in Bulgarian)
- Kostov, E 1999, *Transport Issues and Institute of Constitutional Ministerial Criminal Responsibility in Bulgaria (1895-1923)*, Izd. „Vanyo Nedkov”, Sofia. (in Bulgarian)
- Manolova, M 1989, *Parliamentarism in Bulgaria, 1879-1894*, Izd. na BAN, Sofia. (in Bulgarian)
- Palangurski, M 1993, ‘The First State Court’, *Epohi*, vol. 93, no. 3, pp. 44-71. (in Bulgarian)
- An indictment against the former ministers of Dr. V. Radoslavov's Cabinet in 1913-1918*, Sofia, 1921. (in Bulgarian)
- Penchev, P 2011, *How fundaments were laid. On the Early History of Bulgarian Corruption (1879-1912)*, Izd. „Riva”, Sofia. (in Bulgarian)
- Report of the Parliamentary Commission to the XX-th Parliament on the proposal to sue the Ministers from the Cabinet of T. Ivanchov*, Sofia, 1901. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Evgeny Kostov – Associate Professor, PhD
University of National and World Economy,
Department Political Economy
Student Town, 8 dekemvri Blvd., 1700 Sofia
E-mail: evgenykostov@abv.bg

**БЪЛГАРСКАТА ЗЕМЕДЕЛСКА БАНКА
В ПЕРИОДА 1912–1914 Г.**

Росица ЗЛАТИНСКА

Abstract: *The text presents and analyzes the function and development of the Bulgarian Agricultural Bank in the period of the First and Second Balkan Wars. After an almost eight-year period of peace, the agricultural institution faces the challenge of developing credit activity in a military period. The text examines not only the general credit activities of the bank, but also the changes of the operation of the bank branches during the war period.*

An indicator of the state of the Bulgarian Agricultural Bank during the war period (1912–1913) compared to the period preceding the wars are the changes in the total number and amount of the active banking operations. During the wars, the number of active banking operations and their amount experienced some decline. This decline is explained by the changes in the country's economic life as a result of the two Balkan wars.

A new moment in the activity of the credit institution is the provision of financial support to the refugees coming from the neighboring Balkan countries after the end of the Second Balkan War. The Agricultural Bank lend money to the refugees for food and for the construction and furnishing of their farms.

Key words: *Bulgarian Agricultural Bank, agricultural credit, loan, deposits, credit activities*

JEL: N00, N23, N24, N43

Като част от организираната земеделска кредитна система в България, Българската земеделска банка¹ има своята дълга история и преминава през различни етапи на развитие и усъвършенстване. В рамките на първите осем години от основаването си (от 1904 г. до 1912 г.) земеделската институция претърпява различни организационни и функционални промени и отбелязва значителен темп на развитие. Тя утвърждава способността си да привлича парични средства и да пласира наличния капиталов ресурс. Банката доказва ролята си на посредник между нуждаещото се земеделско население и предлагашите паричен капитал. Показател за това са цифровите данни, представяни в ежегодно издаваните от кредитната институция отчети. Чрез активната кредитна дейност, БЗБ подкрепя земеделското население и оказва положителна роля за развитието и просперитета на селското стопанство.

Научноизследователската цел на настоящата разработка е да се разгледа общо състоянието, дейността и ролята на земеделската банка, а времевият диапазон върху който се акцентира е периодът от 1912 г. до 1914 г. Така очертаният период е важен, поради факта, че на банката се налага да развива кредитна дейност в едни по-специални условия – военни (1912–1913). За целта в хода на изследването се разглеждат и отчитат особеностите на кредитната дейност общо за земеделската банка и промените в операциите, които извършват отделни клонове на банката през военния период. Нов момент в дейността на кредитната институция е оказването на финансова помощ и подкрепа на притока от бежанци, идващ от съседните балкански страни след края на Втората балканска война.

След близо осемгодишния мирновременен период, земеделската институция се изправя пред предизвикателството да развива кредитна дейност

---

¹ Българската земеделска банка е основана на базата на приетия, по време на управлението на Народнолибералната партия начело с генерал Рачо Петров, Закон за Българска земеделска банка. Държавен вестник, бр. 288 от 31 декември 1903 г. Законът за Българската земеделска банка влиза в сила от 1 януари 1904 г. и отменя законите за Земеделските каси от 23 декември 1894 г. и 23 февруари 1897 г. Чрез създаването на БЗБ, държавната власт осъществява известна централизация в областта на земеделския кредит.

във военен период² (Sazdov, Popov & Spasov, 2003, pp. 439-494; Hall, 2000). Като всички войни и тези два последователни конфликта, дезорганизируют обществените и икономическия живот в страната. Освен това от съществено значение е фактът, че началото на военните действия през есента на 1912 г., съвпада с т. нар. „главен банков сезон” (Report, 1913). Това е периодът, когато земеделците продават произведената земеделска продукция, погасяват заемите си и депозират излишните си парични наличности в банката. Тези обстоятелства карат Земеделската банка бързо и адекватно да приспособи операциите, които извършва към новите, военни условия, за да отговори на нуждите и потребностите на обществото.

Показател, за състоянието, в което се намира БЗБ през военновременния период (1912–1913) в сравнение с периода непосредствено преди войните, са промените в общия брой и сумата на активните операции, които тя върши. Към тази група банков операции се отнасят отпусканите кредити. Най-ясно тази информация се придобива от данните, представени в следната таблица.

Таблица 1.

Движение на броя и сумата на активните операции на БЗБ

Година	Операции	
	Брой	Сума в хил. лв.
1911 г.	853 280	1 308 697
1912 г.	489 914	1 098 515
1913 г.	406 234	781 056
1914 г.	700 086	1 150 864

Източник: Юбилейна книга на Българската земеделска банка 1864–1879–1904–1938, София, 1931, с. 189.

² Първата балканска война (1912-1913) започва през октомври 1912 г. Тя се води между Османската империя от една страна и държавите от Балканския съюз (България, Гърция, Черна гора и Сърбия). Първата балканска война завършва с подписването на Лондонския мирен договор през май 1913 г. Втората балканска война (1913 г.) започва през юни 1913 г. Военните действия се водят между България от една страна и Гърция, Черна гора, Сърбия, Румъния и Османската империя от друга. Последователно през август и септември се подписват първо Букурещкият, а след това и Цариградският договор, с които се слага край на войната.

От цифрите, посочени в таблицата е видно, че в периода на войните, общият брой на активните банкови операции и тяхната сума търпят известен спад. Това намаление, изразяващо се в свиване на банковата дейност, се обяснява с промените в стопанския живот на страната, които са вследствие на двете балкански войни.

Важен показател за оценка на банковата дейност се явява печалбата на земеделската институция. От отчетите на БЗБ за 1912 г. и 1913 г. се вижда, че величината на реализираната печалба се увеличава. Нагледно движението на брутната и чистата печалба в тези военни години е отразено в таблицата.

Таблица 2.

Движение на брутната и чистата печалба на БЗБ за 1912 г. и 1913 г.

Година	Брутна печалба	Чиста печалба
1912	10 561 808,34 лв.	3 126 518,48 лв.
1913	13 734 992,71 лв.	4 889 265,48 лв.

*Източник: Отчет на Българската земеделска банка за 1912 г., София, 1913 г., с. 8.;
Отчет на Българската земеделска банка за 1913 г., София, 1914 г., с. 9.*

Брутната печалба през 1913 г. е с 3 173 184,37 лева повече спрямо 1912 г. При чистата печалба това увеличение е с 1 762 747 лева. В използваните информационни източници липсват сведения, но вероятно тук не се отчита инфлацията по време на военния период.

Главната част от собствения капитал банката се пада на основния ѝ капитал. Движението на основния капитал на кредитната институция през последната мирновременна година и военния период нагледно се представя в таблицата.

Таблица 3.

Движение на основния капитал на БЗБ в периода 1911–1913 г.

Година	Капитал на 31.XII предната година	Увеличението му през годината	Всичко
1911 г.	42 845 403 лв.	1 509 295 лв.	44 354 698 лв.
1912 г.	44 354 698 лв.	1 095 149 лв.	45 449 848 лв.
1913 г.	45 349 848 лв.	1 740 069 лв.	47 189 917 лв.

Източник: Юбилейна книга на Българската земеделска банка 1864–1879–1904–1938, София, 1931, с. 137.

Постепенно увеличаване на основния капитал на земеделската банка е налице през разглежданите три последователни години.

Запасният капитал също нараства през военния период. На 31 декември 1911 г. стойността му е 5 890 912, 34 лева. За една година той се увеличава с 993 413,69 лева и в края на 1912 г. става 6 884 326,03 лева (Report, 1913). През следващите дванадесет месеца капиталът нараства, но с по-малка величина – 342 248,58 лева и на 31.12.1913 г. той е 7 226 574,61 лева (Report, 1914).

Непроменени се запазват трите варианта на срочните влогове – до 1, 3 и 5 години. За сумите внесени до една година дължимата лихва е 3%, а за тези до три и пет години, съответно 4 и 5%³. На 31 декември 1912 г. общият брой на срочните влогове е 22 440, като от тях най-голям е броят на петгодишните влогове – 20 700, следват тригодишните – 1 019 и накрая влоговете със срок до една година. Последните са 721 на брой (Report, 1913). За една година броят на срочните влогове е нараснал на 23 546. И през 1913 г. като най-предпочитани влогове се открояват петгодишните (Report, 1913). Според занятието си, основната група вложители в банката са неземеделците, следвани от земеделците и накрая общините.

Таблица 4.

Разпределение на срочните влоговете според съсловието на вложителите

	1912 г.		1913 г.	
Неземеделци	14 224 бр. влогове	31 951 781,63 лв.	15094 бр. влогове	31 138 169,81 лв.
Земеделци	5871 бр. влогове	8 334 196,89 лв.	5892 бр. влогове	8 895 385,44 лв.
Дружества и общини	2345 бр. влогове	4 162 503,39 лв.	2560 бр. влогове	4 527 646, 98 лв.

*Източник: Отчет на Българската земеделска банка за 1912 г., София, 1913 г., с. 5.;
Отчет на Българската земеделска банка за 1913 г., София, 1914 г., с. 5.*

При останалите банкови влогове също се отбелязва увеличение през военния период. Най-пълна и ясна представа за движението на влоговете на БЗБ непосредствено преди войните и по тяхно време придобиваме от данните, представени в таблицата.

³ Банков преглед, 1-2, 1915, с. 16.

Таблица 5.

Движение на влоговете на БЗБ за период от три години

Год.	Срочни	Сиротски	Безлихвени	Лихвени	Всичко
1911 г.	42 809,30лв.	7656,10лв.	8195,90лв.	11 907,50лв.	70 568,80лв.
1912 г.	44 448,50лв.	7927,90лв.	7829,50лв.	13289,00лв.	73494,90лв.
1913 г.	47 561,20 лв.	8110,00лв.	8342,00лв.	14 010,20лв.	78 023,40лв.

Източник: Юбилейна книга на Българската земеделска банка 1864–1879–1904–1938, София, 1931, с. 139.

Отчитайки фактът, че през разглеждания период страната води две последователни войни (1912–1913), увеличаването на банковите влогове се определя като едно забележително явление.

В периода 1912–1914 г., в сравнение с мирните години 1909–1912 г., се наблюдава засилено акумулиране на парични средства в държавните банки⁴. Спестовният капитал в трите държавни кредитни институции (БНБ, БЗБ и Българска кооперативна банка) нараства от 168 926 000 лв. през 1909 г. на 309 896 000 лв. през 1914 г. За този период, средното процентно увеличение на спестовността е 13,09%, като най-високо то е през 1913 г. – 25,45%⁵. Цифровите данни потвърждават, че през периода на балканските войни доверието на населението към държавните банкови институции не се разколебава и влоговете операции остават стабилни и се развиват по нормален начин.

Обяснение на ръста може да се търси не в „нарастване на богатствата или увеличаване на спестовността на българското население. По-скоро невъзможността, свободните парични средства да се вложат в сектори като индустрия, търговия и селско стопанство, става причина те да се предоставят на банката под формата на влогове⁶. Така преди и по време на военния период не се наблюдава разколебаване на влоговете банкови операции. Това явление не е характерно само за България. Увеличение на влоговете се наблюдава и в кредитните системи на останалите воюващи държави.

⁴ Пак там. 1-2, 1915, с. 117.

⁵ Пак там. 1-2, 1915, с. 178.

⁶ Списание на българското икономическо дружество, 1-2-3, 1921, с. 48-49.

В периода на войните не настъпват изменения в размера на лихвите на раздаваните заеми, комисионните и таксите, които БЗБ взема и плаща. С най-висока лихва от 8 % се отпускат заемите срещу поръчителство. На следващо място, по размер на лихвата, се нарежда заемът срещу залог на посеви с 7 ½ %. Най-голяма част от заемите, отпускани от БЗБ са със 7% лихва. Това са: ипотечните заеми, заеми и специални текущи сметки под залог на ценни книжа и движими имоти, заеми отпускани на окръзи и общини. С най-ниска лихва от 6½% се отпускат заемите на земеделските кооперативни кредитни дружества⁷.

Данните от годишния отчет на банката показват, че към 31 декември 1911г. тя е отпуснала 201 778 заема срещу поръчителство на стойност 43 644 331,50 лева. Година по-късно броят на заемите намалява на 199 415, а стойността им нараства на 45 947 815,10 лева (Report, 1914). През следващата военна година тази тенденция се запазва и към 31 декември 1913 г. земеделската банка има 197 104 заема срещу поръчителство на стойност 48 149 707,46 лева (Report, 1913), т.е. през военния период отпусканите заеми намаляват по брой, но нараства стойността им. Сумите на отпусканите заеми срещу поръчителство през двете военни години се разпределят по следния начин.

Таблица 6.

Разпределение на заема срещу поръчителство през 1912 г. по размера

Брой записи За 1912 г.	Размер на заема за 1912 г.	Сума на заема за 1912 г.
64535	до 100 лв.	4 678 283,60
66223	от 101 до 200	10 538 924,92
28998	от 201 до 300	7 588 324,63
14284	от 301 до 400	5 216 445,23
9251	от 401 до 500	4 371 406,81
15417	от 501 до 1000	12 094 996,23
618	от 1001 до 3000	996 644,89
74	от 3001 до 5000	319 138,57
15	от 5001 нагоре	143 650,22

Източник: Отчет на Българската земеделска банка за 1912 г., София, 1913 г., с. 5.

⁷ Банков преглед, 1-2, 1915, с. 16.

Заемите от втората група, т.е. от 101 до 200 лв. са най-предпочитаните. Те са както с най-много записи, така и с най-голяма обща сума. Това обстоятелство за пореден път доказва, че земеделците имат нужда от по-малки по размер заеми.

Таблица 7.

Разпределение на заема срещу поръчителство през 1913 г. по размера

Брой записи За 1913 г.	Размер на заема за 1913 г.	Сума на заема за 1913 г.
62232	до 100 лв.	4 578225,82
60753	от 101 до 200	9 792 438,50
30357	от 201 до 300	7 853 999,70
14795	от 301 до 400	5 443 369,33
9628	от 401 до 500	4 549 275,80
5562	от 501 до 600	3 184 124,62
2755	от 601 до 700	1 863 647,34
3029	от 701 до 800	2 337 469,21
1638	от 801 до 900	1 436 108,77
5656	от 901 до 1000	5 562 062
521	от 1001 до 2000	771 553,11
89	от 2001 до 3000	232 312,53
69	от 3001 до 5000	295 989,77
20	от 5001 нагоре	249 131,96

Източник: Отчет на Българската земеделска банка за 1913 г., София, 1914 г., с. 5.

И през следващата отчетна 1913 година се запазва тенденцията, най-предпочитаните заеми да са тези с по-малък размер.

През военния период (1912–1913), отпусканите от БЗБ ипотечните заеми ежегодно нарастват както по брой, така и по стойност. През 1911 г. са отпуснати 24054 заема на стойност 35 731 610,03 лева. В края на 1912 г. броят на ипотечните заеми нараства с 1682, а стойността им с 6 092 851,45 лева. През 1913 г. са отпуснати 1548 нови ипотечни заеми на стойност 6 526 349,64 лв. и са погасени 1037 на стойност 2 665 250,51 лв. и към 31 декември 1913 г. общият брой на ипотечните заеми е 26247, а стойността им 45 685 560,61 лв. (Report, 1913; Report, 1914).

Най-често отпусканите ипотечни заеми са тези за срок от 5 до 10 и от 10 до 20 години. През 1912 г. са отпуснати съответно 13 016 заема от 5 до 10 години и 11 089 заема със срок от 10 до 20 години, а през следващата 1913 г. и броят им е 12 180 и 11 630 (Report, 1913; Report, 1914).

Заемите срещу залог, отпускани от банката се разделят на четири вида в зависимост от вида на залога. Това са заеми срещу залог на добитък, посеви, оръдия и земеделски произведения. В отчета на банката за 1912 г. се посочва, че общият брой на четирите вида заеми срещу залог е 65 850 на стойност 15 976 919,54 лв. В отчета за следващата година 1913 г. тези две суми се променят, като броят на заемите намалява на 64 709, а стойността им се увеличава на 17 659 306,76 лв. Това се обяснява с факта, че броят на новоотпуснатите заеми е по-малък от погасените, но пък размерът им е по-голям.

Следваща група заеми са тези, които БЗБ отпуска на държавата, окръзите и общините. Държавата прибегва до кредитните услуги на банката в случай на финансово затруднение. През 1912 г. земеделската институция има отпуснати 6 заема на държавата на стойност 725 278,60 лв., а към 31 декември броят им се увеличава с един. Те стават 7 на стойност 2 915 570,57 лв. Заемите, отпускани на окръзите и общините, основно се използват за благоустройствени и просветни цели. Техният брой за една година – от 31 декември 1912 г. до 31 декември на следващата година се увеличава от 293 на 313, а стойността им от 4 999 086, 15 на 5 210 027,98 лв. (Jubilee Book, 1931, p. 7).

Българската земеделска банка има широка клонова мрежа. За периода от началото на дейността си 1904 г. до 1912 г. клоновете на банката са 85 на брой. Голяма е нуждата, от евтин и леснодостъпен кредит, която изпитва населението от присъединените към територията на страната земи след края на Първата балканска война. БЗБ, като основен кредитор на земеделското население, обръща внимание на тази нужда и развива активна дейност по посока откриване на нови банкови клонове. На 22 февруари 1913 г. с царски указ се назначават чиновниците на новооткрити банкови клонове⁸. Така във връзка с присъединяването на нови територии към страната за период от

---

⁸ Търговски фар, V, 455, 28 февруари 1913, с. 2.

една година – 1913 г., броят им нараства с 21. Същата тенденция се наблюдава и при броя на банковите агенции. През 1912 г. те са 72 на брой, а на следващата 1913 г. броят им нараства на 91. Всеки от банковите клонове се управлява от четирима служители: началник, касиер, сметководител и един банков служител. Водеща роля има началникът. Веднъж месечно той проверява книгите, сметките и ценностите на съответния клон, а всяко тримесечие прави проверка на сметките, книгите и касата на отделните агенции в дадения клон (Jubilee Book, 1931, pp. 121-122).

През военния период в различните райони на страната банковите операции търпят различни промени. Има клонове на банката, в които се наблюдава увеличение, а в други свиване на кредитната дейност. Първенци по брой и сума на операциите за 1912 г. са Софийският, Русенският, Пловдивският и Варненският клон на БЗБ. Съответно броят на извършените от тях операции е: 38 653, 14326, 13427 и 13313, а сумата им е: 123 967 944,63 лв., 35 588 251,50 лв., 26 797 902,23 лв. и 26 601 844,04 лв. През 1913 г. се променят първенците сред клоновете на земеделската банка. На първо място се запазва Софийският клон с 25526 операции на стойност 92 817 074,52 лв. Следват Видинският, Варненският и Русенският клон. Обяснение на това разместване вероятно може да се търси в териториалния обхват на военните действия и последиците, които те имат върху банковата активност.

Един от районите на страната, в който настъпилите военни събития не повлияват съществено на банковата активност, това е Варненският. През разглеждания период във варненския клон на земеделската банка се наблюдава увеличение на отпусканите банкови заеми. Варненският окръжен управител в своето изложение за състоянието окръга през 1913–1914 г. посочва движението на различните заеми, отпускани от клона на БЗБ. Земите срещу поръчителство, срещу залог на добитък и земеделски произведение, ипотечните заеми, заемите, отпускани на държавата, окръзите и общините и др. отбелязват увеличение, съответно с 58128,84 лв., 2154,55 лв., 168608,20 лв., 1248,65 лв. Една от причините, с която се обяснява нарасналият брой на заемите е, че вследствие на военните действия много от земеделците не разполагат със средства за поддържане на своите земеделски

стопанства и за тази цел прибъгват до услугите на банката. А увеличението на отпусканите ипотечни заеми се дължи до голяма степен и на засилената покупка-продажба на недвижими имоти на изселващото се от района турско население (Exhibition/Varna, 1914, pp. 113-114).

Освен отпусканите заеми, срочните влоговете в клона на земеделската банка във варненското окръжие също се увеличава. За периода 1913 – 1914 г. сумата на срочните влогове нараства с 167 647,30 лева. Това увеличение свидетелства за сравнително доброто състояние на населението във варненското окръжие в сравнение с други части на страната (Exhibition/Varna, 1914, pp. 113-114).

За разлика от Варненския окръг, където военните действия не водят до сътресения на банковата дейност, в други части на страната през периода на войната се наблюдава свиване на банковата активност. Намаление на извършваните банкови операции настъпва и в петте клона на земеделската банка в Русенския административен окръг. Като причина за това намаление, русенският окръжен управител, отбелязва войните и последствията от тях. За период от една година, от 1912 г. до 1913 г. общият брой на операциите намаляват от 31 050 за 49 428 789,32 лева до 23 342 операции за 34 899 110,54 лева. Най-голямо намаление на банковите операции се отбелязва в Русенския и Разградския клон съответно с 3679 и 1506 операции по-малко (Exhibition/ Ruse, 1914, p. 47).

Увеличение в броя на извършваните операции настъпва в периода от 1 юли 1913 до 1 юли 1914 г. спрямо предходния от 1 юли 1912 до 1 юли 1913 г. в Старозагорския окръг. В изложението, издадено от окръжния управител през 1914 г. като причина за спада на операциите през 1912–1913 г. се посочва войната и фактът, че „мнозина от банковите клиенти не са могли да прибъгнат до услугите на банката” (Exhibition/Stara Zagora, 1914, p. 117).

Все още широко разпространено явление наблюдавано в Старозагорския район е населението, най-вече „древните собственици” да прибъгва до услугите на частни лихвари и чорбаджии (Exhibition/Stara Zagora, 1914, p. 118). Причината, с която се обяснява фактът, че населението предпочита заемите, отпускани от лихварите пред по-евтиния кредит на земеделската банка е усложнената процедура, с която е обвързан банковият

кредит. За нуждаещият се от заем земеделец, намирането на двама поръчители от селото се оказва трудна задача, която го отказва от услугите на банката.

Това явление продължава да се наблюдава не само в Старозагорския, но и в много други части на страната. За справяне с него централното управление на БЗБ предприема инициатива от 15 юни 1914 г., изразяваща се в провеждането на анкета във всички земеделски стопанства в страната. Целта е да се придобие обща представа за икономическото състояние, в което се намират и да се проведе реформа, с която банковия кредит да стане леснодостъпен (Exhibition/Stara Zagora, 1914, p. 118).

Голяма помощ и съдействие БЗБ оказва на бежанците, идващи от съседните на България държави след Втората балканска война. Банката отпуска значителни суми на бежанците, които да послужат за прехрана, за изграждане и „обзавеждане на селските им стопанства”. До декември 1914 г., три от клоновете на банката – Дедеагачкият, Орта-кьойският и Софийският раздават на 3713 семейства бежанци 1 181 150 лева, т.е. средно по 318,11 лева на семейство. Наред с бежанците, БЗБ оказва финансова помощ и на местните жители. Трите клона раздават на 2634 семейства 500 520 лева, т.е. средно по 190,02 лева. Освен парични средства, клоновете на кредитния институт, предоставят на нуждаещите се, земеделски семена за посев на различни зърнени култури⁹. Нагледно раздадените парични средства и семена за посев в трите банкови клона е отразено в следната таблица.

Таблица 8.

Парични средства и семена за посев раздадени от Дедеагачкия, Орта-кьойския и Софийския клон на БЗБ до 15 декември 1914 г.

Клонове	Дедеагачкият клон	Орта-кьойският клон	Софийския клон
Бежанци	443 360 лева	208 910 лева	528 710 лева
Местно население	168 840 лева	121 340 лева	210 340 лева

Източник: Банков преглед, VII, 1–2, 1915 г., с. 11.

⁹ Банков преглед, VII, 1-2, 1915, с. 11.

Свидетелство за това дали паричните средства се ползват по предназначение дава комисията, натоварена с настаняване на бежанците. По нейни данни раздадените суми се ползват основно за целта, за която са отпуснати, а именно за закупуването на необходимия добитък и земеделски инвентар¹⁰. Както преди, така и по време на двете Балкански войни, БЗБ се утвърждава като един от факторите за просперитета на земеделското население в страната. В периода на двата последователни военни конфликта не настъпва свиване на влоговите операции в БЗБ. Напротив отбелязва се ръст на спестовността. Нов момент в дейността ѝ е подкрепата, която оказва на лишеното от средства за прехрана бежанско население като му предоставя финансова помощ и храни в натура. Активната кредитна дейност, която земеделската институция осъществява по време на двете балкански войни, свидетелства за голямата нужда, но и за доверие, което земеделците изпитват към нея. Въз основа на събраните факти в бъдеще интересно би било установяването на връзка между кредитната дейност на банката и реализираните земеделски реколти.

REFERENCES:

- Exhibition about the state of district of Ruse during the period 1912–1914*, 1914, Pechatnica At. N. Dankov, Ruse. (in Bulgarian)
- Exhibition about the state of district of Stara Zagora during the period 1913–1914*, 1914, Svetlina, Stara Zagora. (in Bulgarian)
- Exhibition about the state of district of Varna during the period 1913–1914*, 1914, Zora, Varna. (in Bulgarian)
- Report of the Bulgarian agricultural bank for 1912, 1913*, Pechatnica Grajdantin, Sofia. (in Bulgarian)
- Report of the Bulgarian agricultural bank for 1913, 1914*, Pechatnica Grajdantin, Sofia. (in Bulgarian)
- Sazdov, D, Popov, R & Spasov, L 2003, *History of Bulgaria 681–1944*, vol. 2, Sofi-R, Sofia. (in Bulgarian)
- Hall, R 2000, *The Balkan Wars 1912–1913 Prelude to the First World War*, Routledge, London.

---

¹⁰ Пак там. с. 11.

Jubilee Book of the Bulgarian Agricultural Bank 1864–1879–1904–1938, Darjavna pechatnica, Sofia. (in Bulgarian).

Correspondence address:

Rositsa Zlatinska – PhD

University of National and World Economy

8-mi dekemvri Str. 1700 Sofia

Tel.: (+359) 887 996662

E-mail: r.v.z@abv.bg

**ЕФЕКТИВНОСТ НА БЪЛГАРСКИТЕ БАНКИ ПРЕЗ ДВАЙСЕТТЕ
ГОДИНИ НА МИНАЛИЯ ВЕК: ИСТОРИЧЕСКА РЕКОНСТРУКЦИЯ
ПОСРЕДСТВОМ НЕТРАДИЦИОННИ МЕТОДИ ЗА ИЗМЕРВАНЕ
НА ЕФЕКТИВНОСТТА**

Николай НЕНОВСКИ, Гургана МИХАЙЛОВА-БОРИСОВА

Abstract: *This paper studies the dynamics of bank efficiency in Bulgaria for two different years in the last century, in particular 1923 and 1928, related to the financial stabilization and financial crisis respectively. In so doing several inter-dependencies has been detected related mainly with the reaction of different type of banks to the financial crisis and financial stabilization. The bank efficiency is measured by using nontraditional method for the measurement of bank efficiency – non-parametric method “Data envelopment analysis” (DEA) and parametric method "stochastic frontier analysis" (SFA). The non-traditional methods, such as DEA and SFA are more sophisticated method than the traditional accounting measurement of bank efficiency, overcoming traditional approach's disadvantages. The banks are classified on different sub-groups in order to capture the reaction of different bank groups in respect to the financial crisis and the financial stabilization. We have collected the data from the official bank balance sheets as well as the profit and loss statements of Bulgarian credit institutions, published in the State Gazette, in order to define the inputs and outputs of banks. These methods have been applied in numerous studies of bank efficiency in a group of countries, but they are not used for the purpose of measuring the efficiency of the Bulgarian banking system for historical data.*

Key words: *Bulgarian monetary history; bank efficiency; DEA analysis, SFA analysis*

JEL: N24; D24; G21

I. Задачи, цели и хипотези

Основната задача на изследването е емпирично измерване на ефективността на българската банкова система през 1923 и 1928 г. Този период обхваща един важен отрязък от българската парична история, а именно от началото на паричната стабилизация, започнала през 1924 г., продължила с легалното фиксиране на лева през 1928 г., и приключва в навечерието на Голямата депресия. Банковата ефективност е оценена с най-модерните емпирични техники „Анализът на обвиване на данните“ (Data Envelopment Approach, DEA) и „Анализът на стохастичната граница“ (Stochastic Frontier Analysis, SFA), които дават възможност да се сравни ефективността както на отделните банки, така и на отделните групи банки след като бъдат обособени в отделни секторни единици по определен критерий (големина на банките, собственост и др.). Изчисленията са осъществени за две години 1923 г. и 1928 г., което позволява да се анализира промяната на банковата ефективност.

В България след периоди на политически и финансови сътресения постепенно се възстановяват принципите на паричната ортодоксалност, като се възвръщат частично принципите на златния стандарт. Страната постига финансова стабилизация, подкрепена със съществен приток на финансови ресурси, предоставени на България под формата на два външни заема под гаранцията на Обществото на народите. През 1926 г. се отпуска т.нар. Бежански заем при лихвен процент от 7%, докато през 1926 г. се отпуска Стабилизационния заем при лихвен процент от 7.5%, предоставен от консорциум американски и британски банки (Hristoforov, 1946; Avramov, 2007). През 1926 г. се разширяват пълномощията на централната банка, която да може да изпълнява все още много ограничен кръг надзорни функции. БНБ може да провежда годишни ревизии на частни финансови институти, които са кредитирани от нея, и да извършва рефинансиране чрез ресконтиниране на техния портфейл.

Финансовата стабилизация допринася и за подобряването на макроикономическата стабилизация. Страната успява да привлече и повече частни финансови ресурси в резултат на по-високите лихвени равнища в местната икономика в сравнение с чуждестранните нива. Навлизат чуждестранни фи-

нансови институции, такива като френската банка „Париба“, немската банка „Дойче банк“ и други. Увеличените външни ресурси и натрупаното доверие (валутният резерв и покритието на банкнотите растат) допринасят за засилване на кредитната активност на банките, опериращи в страната, което от своя страна води до началото на кредитната инфлация. Това впоследствие се отразява на постигнатата стабилност във финансовия сектор, настъпване на криза и фалит на много финансови институции, явления които имат своите не само външни, привнесени, но и вътрешни корени. В действителност, външните капитали помагат за постигането на финансова, а в последствие и на макроикономическа стабилизация, но поради липсата на достатъчно широк кръг от надзорни функции на централната банка, водят до противоположни ефекти – до кредитна дестабилизация и фалити¹. Следва да се има предвид и фактът, че финансовият пазар в тези години е твърде сегментиран, оперират множество различни банки, конкуриращи помежду си и целящи да обслужват определени сектори на стопанството.

С оглед на представените кратки исторически събития и икономическо развитие на България през двайсетте години на миналия век могат да се дефинират няколко изследователски хипотези. Първо, постигнатата финансова дисциплина и притока на финансови ресурси към страната води до повишаването на банковата ефективност. Второ, чуждестранните банки може да се очаква да имат по-висока ефективност от местните частни институции, поради това, че последните разполагат с по-ограничени финансови ресурси². Трето, липсата на достатъчно надзорни функции от страна на централната банка би имала негативно влияние върху банковата ефективност, въпреки че често през този период се наблюдава изкривяване на информацията в банковите баланси, което има по-скоро положителен принос в изменението на банковата ефективност.

Изследването има своя принос в икономическата литература по две

---

¹ Не е случайно и това, че банките нямат стандартизирани финансови отчети, които да бъдат представяни и публикувани публично, което прави и трудно агрегирането на информация за кредитите, депозитите и различните видове разходи, извършвани от финансовите институции по това време.

² Привлечените финансови ресурси под формата на банков депозити от частните банки се увеличават само с 48% за периода 1921-1929 г., докато депозитите, привлечени от държавните банки и популярните банки се увеличават с 74% и 935% през същия период.

направления. Първо, методите „Анализ на обвиване на данните“ и „Анализ на стохастичната граница“ не са прилагани за измерването на ефективността на банковата система, използвайки исторически данни³. Второ, повечето изследвания на българската банкова ефективност са сравнителни изследвания на банковите системи за няколко страни, докато в настоящото изследване акцентът е само върху българската банкова система и то за минал период, а именно двайсетте години на миналия век.

Изследването е структурирано по следния начин. Следващата част е посветена на представянето на методите – непараметричния метод „Анализ на обвиване на данните“ и параметричния метод „Анализ на стохастичната граница“, техните предимства и недостатъци, както са представени използваните данни и източници. В следващата част се анализират получените емпирични резултати от прилаганите методи. В заключението се прави обобщение на получените резултати и са обсъдени възможни бъдещи изследвания.

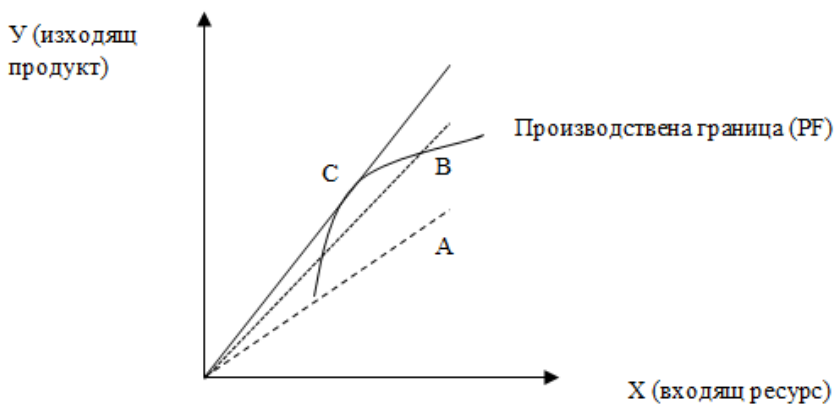
II. Същност на непараметричните методи за измерване на банковата ефективност

В последните години се появяват редица нови подходи за измерване на ефективността и производителността на т.нар единици, вземащи решение DMU (decision making units), свързани преди всичко с подходите DEA и SFA (Coelli and al., 2005). Тези подходи, са приложени и към банковите системи на повечето страни. Достатъчно е да се посочат изследванията на (Grigorian and Manole, 2002; Jemric and Vujcic, 2002; Pawlowska, 2005; Fiorentino and al., 2006; Luciano and Regis, 2007; Loukianova 2008 и др.), в това число и за България: (Nenovsky and al., 2004; Nenovsky and al., 2007). Доколкото ни е известно DEA и SFA не са прилагани върху исторически данни, поради това, че е трудно да се комплектоват база данни за входящите ресурси и изходящите продукти на банките, където балансите и сметките “Печалби–загуби” не са детайлни, не са стандартизирани и не винаги се публикуват.

---

³ Единственото изследване за измерване на ефективността и то само чрез прилагане на метода „Анализ на обвиване на данните“ за данни от минал период е на Nenovsky, Ivanov, Mihaylova (2008).

При прилагането на методите за измерването на ефективността, основани на производствената граница, се дава възможност за обхващане на множество услуги и дейности, които се предлагат от производствените единици – банките, за разлика от традиционните методи основани на възвръщаемостта на активите и на собствения капитал. Ако една производствена единица разполага с един производствен фактор за производството на един продукт, то тогава производствената ѝ граница може да се представи графично по следния начин (Фигура 1).

Фигура 1. Производствена граница на единица „А“, използваща един производствен фактор

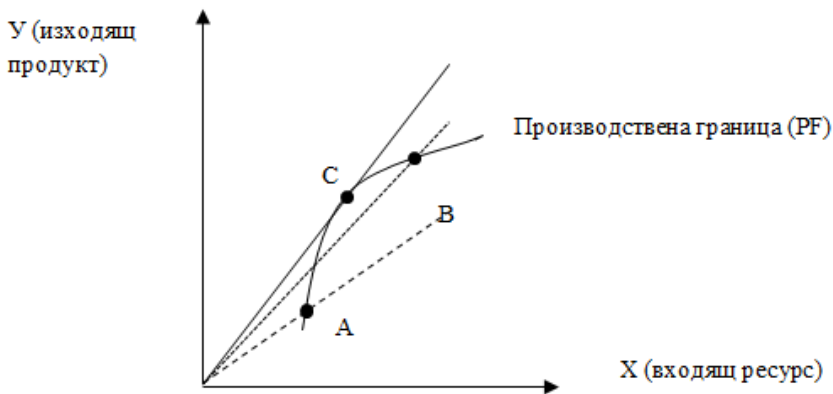
Всички точки, осигуряващи комбинацията на максимално производство при определено количество от входящите ресурси, формират производствената граница PF. Когато производствената единица в случая банката използва такова количество входящ ресурс, така че да се осигури такова количество от изходящия продукт, което да лежи на производствената граница, е налице *техническа ефективност* (technical efficiency). Всички точки, които лежат под границата са технически неефективни, защото фирмата може да произведе по-голямо количество изходящ продукт с наличния входящ ресурс.

1. Анализ на обвиване на данните

Накратко казано DEA е метод на линейно програмиране за оценка на ефективността на отделните банки по отношение на определена граница на

ефективността (най-ефективните банки), която се извежда от самия модел. Този граница показва максимално възможната ефективност, а отделните банки се разполагат върху нея или под нея, като дистанцията показва загубата на потенциална ефективност. DEA е алтернативен метод не само на традиционните счетоводни показатели ROE и ROA, но и на регресионния анализ (докато регресионният анализ се базира на оценка на средните тенденции, то DEA се основава на оценка на граничните оценки). DEA методът има недостатъците, че е силно зависим от екстремните наблюдения, и не може да разграничи каква част от отклонението от границата се дължи на неефективност на банката и каква на случайната грешка.

Следващият елемент, който е от значение при измерването на ефективността, респективно неефективността на банките, е използването на променлива възвръщаемост от мащаба (Variable Return to Scale (VRS)) на производствената функция на банката, който преодолява нереалистичността на предположението за постоянна възвръщаемост от мащаба (Constant Return to Scale (CRS)) (Фигура 2).

Фигура 2. Възвръщаемост от мащаба: постоянна и променлива възвръщаемост от мащаба

Често се случва така, че производствената единица да е технически и алокативно ефективна, но да не оперира при оптималния мащаб. Може да се допусне, че фирмата оперира при променлива възвръщаемост от мащаба, която може да бъде нарастваща или намаляваща възвръщаемост от мащаба. Производствената единица може да е толкова малка, че може да попадне в

тази част на производствената функция, която отговаря на нарастваща възвръщаемост от мащаба (Coelli, Rao, O'Donnell & BATESSE, 2005, pp. 58). Може производствената единица да е твърде голяма, и да оперира в частта на производствената функция, свързана с намаляващата възвръщаемост от мащаба.

Ако производствената единица се намира в точка А, то тогава тя е технически ефективна, но е в тази част на производствената функция, която отговаря на нарастваща възвръщаемост от мащаба. Ако единиците се намират в точките В и С, също са технически ефективни, но в точка С възвръщаемостта от мащаба е постоянна, а в точка В е намаляваща. Производствените единици в точките А и В могат да станат по-производителни, ако респективно увеличат своя мащаб на операциите си (например при сливане и придобиване на производствените единици) и достигнат до точка С или съответно намалят мащаба на операциите си към точка С (например разделят своите дейности в отделни производствени единици). Производствената единица в точка С оперира при технологично оптимален мащаб на производство, където има постоянна възвръщаемост от мащаба.

Всъщност първоначално DEA се прилага при постоянна възвръщаемост от мащаба при подход, ориентиран към входящите ресурси (Charnes, Cooper and Rhodes, 1978). По-късно Banker, Charnes and Cooper (1984) предлагат модел DEA, основан на променлива възвръщаемост от мащаба.

2. Анализ на стохастичната граница

Методът „Анализ на стохастичната граница“ е параметричен метод, оценяващ ефективността на производствените единици на основата на икономическа оптимизация при допускането за оптимална стохастична граница. Той е разработен от Aigner et al (1977) и Meeusen and van den Broeck (1977). Методът разделя всички отклонения от оценената ефективна граница на неефективност и „шум“ при допускането за определено разпределение на неефективността. Имено това допускане за разпределението на неефективността се счита за недостатък на метода. При този метод се изисква и да се определи вида на производствената функция (Коб-Дъгласова производствена функция или транслог производствена функция). Методът има различни модификации както по отношение на вида на производствената функция, така и по отношение на вида на разпределението на променливата.

Предимството на метода се изразява в това, че е приложим в извадки от производствени единици, които не са хомогенни. Основният недостатък, обаче, на този подход е, че се изисква дефиниране на формата на производствената функция. Този недостатък се елиминира при прилагането на вече описания непараметричен метод за измерване на ефективността – DEA.

III. Използвани емпирични данни

Преди да се премине към изчисляването на ефективността на банките през двайсетте години на миналия век е необходимо да се определят входящите и изходящите ресурси и продукти. За определянето им съществуват няколко подхода, а именно подход на посредничеството, подход към активите, производствен подход, подход потребители-разходи и подход на добавената стойност (Andries, Cocris, 2010; Pawlowska, 2005). В съществуващите икономически изследвания за ефективността се твърди, че подходът на посредничеството е най-подходящият за измерването на ефективността на банките поради това, че банките основно се занимават с привличането на депозити и предоставянето на кредити (Tomova, 2005; Andries, Cocris, 2010).

При метода на посредничеството обикновено се определят три входящи продукта – труд (заети лица), капитал (материални и нематериални активи) и привлечени депозити и два изходящи продукта, ценните книжа и общо кредитите. Именно тези входящи ресурси и изходящи продукти са използвани при метода DEA. При метода SFA е необходимо да има един изходящ продукт, поради което ценните книжа и общо кредитите са сумирани. Това представяне при метода не е проблем, поради това, че не се включват екзогенни променливи, при което да възникнат проблеми с екзогенността. Следва да се има предвид, че ценните книжа представляват много малка част от общата сума на кредитите и ценните книжа (едва 1% през 1923 г.).

За целите на измерването на труда няма налични данни за брой заети в отделните банки, които оперират към този момент. Това налага да се използва променлива, която може поне косвено да отрази използвания труд в отделната банкова единица. Така например общата стойност на активите на отделната банка могат да се използва като измерител на труда, тъй като големината на банката определя и количеството труд, което е необходимо за

целите на функционирането на тази банка. Следва да се има предвид и фактът, че ако трудът на една банка е по-производителен от труда на друга банка, която е със същите размери в един първоначален момент, то в един следващ момент първата банка ще е акумулирала по-голям размер на активите. Възможно е и еднакви по размер банки да имат различен брой заети, ако при банката, разполагаща с по-малко човешки ресурси, е наложено изискването за по-голямо натоварване на наличните трудови ресурси. Въпреки посочените ограничения, свързани с този показател, поради липса на друг по-добър измерител на труда, той може да се използва за целите на изследването. В някои изследвания за ефективността на банковата система, дори и за настоящи периоди, се използват разходите за заплата на банката като измерител на труда, но в наличната статистическа информация за банките през анализирания период прави впечатление, че в административните разходи са включени и разходи за наеми, осветление и др. Отделянето на разходите по видове е невъзможно, което определя избора на общата стойност на активите като измерител на труда за целите на изчисляването на ефективността на банките през двайсетте години на миналия век.

Първичната статистическа информация, представена в балансите на банките за анализирания период, е обработена тай като по това време не е използвана стандартизирана отчетна форма за балансите на банките. Банките по това време публикуват балансите си в „Държавен вестник“. В Таблица 1 е представен баланс на банка, който обхваща почти всички позиции, които могат да се срещнат в балансите на отделните отчетни единици. В сметката „Печалби – загуби“, където се представят приходите и разходите, както и финансовия резултат на банковите единици, също се наблюдават различия в представянето. В най-общ вид сметката „Печалби – загуби“ е представена в Таблица 2.

Таблица 1.

Баланс на банка от 20-те години на 20-ти век в България

Активи	Пасиви
Предприятия	Капитал
Каса и банкноти	Различни резервни фондове
Ценни книжа	(пенсионни фондове и др.)
Портфейл	Банкови депозити
Текущи дебиторни сметки	Текущи кредитни сметки
Стоки	Други пасиви
Недвижимо имущество	Загуба и печалба
Протестирани полици	
Полици за инкасо	
Мебели	
Други активи	

Таблица 2.

Печалба и загуби

Загуба	Печалба
Разходи (заплати, наеми, отопление, осветление, амортизация, др.)	От лихви, комисионни, ценни книжа, стоки, др.
Печалба от текущата година	

Следва да се има предвид, че не всички банки, които са функционирали по това време са публикували своите финансови отчети, тай като не е имало законово изискване за публично оповестяване. За да се обхване една достатъчно представителна извадка от банки са избрани петдесетте най-големи банки, които са функционирали и през двете години. Тези банки са групирани от гледна точка на собствеността и на това дали банките са се обединили или са фалирали като резултат от кризата с оглед на доказване на посочените хипотези. Поради тази причина разграничаваме: частни български банки, частни чуждестранни банки, държавни банки, обединени банки и фалирали банки в резултат на кризата през 1929 г.

IV. Резултати

1. Резултати от прилагането на DEA

Банковата ефективност е изчислена за всяка година поотделно т.е. за 1923 и 1928 г. като се прилага метода „Анализ на обвиване на анните“. За целите на изчисляването на ефективността на банките се използва програмата DEA Frontier, предложена от Джо Зу (Joe Zhu). Представените резултати за ефективността на банките се основават на ВСС-модела т.е. се взема под внимание, че банките оперират при променлива възвръщаемост от мащаба. Считаме, че този модел е по-подходящ поради това, че обикновено единиците оперират при променлива възвръщаемост от мащаба.

При първия модел (модел 1), при който се използват като входящи ресурси стойността на *общите активи*, недвижимото имущество и депозитите и като изходящи продукти ценните книжа и кредитите, се забелязва известно повишение в ефективността на отделните банкови единици като се увеличава броя на банките, които формират границата на ефективността (през 1923 г. броят на ефективните банки е 10, а през 1928 г. са 13). Освен това, при сравнение на получените резултати се забелязва изравняване на банковата система т.е. повечето от банките, които са били далеч от границата на ефективността през 1923 г. се придвижат по-близо до нея през 1928 г. Това се потвърждава и от намаляване на стандартното отклонение през разглежданите години (Таблица 3).

При втория модел (модел 2), при който се използват като входящи ресурси *административните разходи*, недвижимото имущество и депозитите и като изходящи продукти ценните книжа и кредитите, също се наблюдава повишаване на ефективността на отделните банкови единици като при някои банки увеличението на ефективността е съществено (виж напр. Търговски сговор). При този модел също се наблюдава изравняване на банковата система.

Агрегираните резултати за цялата група от банки показват, че има съществено подобрение на ефективността за разглежданите години при всички модели. Увеличението на ефективността е по-голямо при модел 2, където са използвани административните разходи като измерител за труда. Това може да се дължи на по-голямото оптимизиране на административните разходи през 1928 г., когато банките съумяват да използват по-добре входящите си ресурси. Възможна причина за същественото подобрение е и преориентира-

нето на банките предимно към извършването на банкова дейност и изоставянето на неприсъщите за една банка дейности⁴.

Таблица 3.

Банкова ефективност (всички банки)⁵

	1923	1928	1923	1928	1923	1928
	Модел 1: Активн_VRS	Модел 1: Активн_VRS	Модел 1.1: Активн_VRS	Модел 1.1: Активн_VRS	Модел 2: Административни разходи_VRS	Модел 2: Административни разходи_VRS
STDEV	0.24903	0.21776	0.25021	0.21885	0.30874	0.25373
MEDIAN	0.66139	0.75914	0.65725	0.72405	0.32851	0.74350
AVERAGE	0.68499	0.74866	0.66934	0.73786	0.44573	0.73101
MIN	0.17284	0.34891	0.17284	0.34891	0.11733	0.14321
MAX	1.00000	1.00000	1.00000	1.00000	1.00000	1.00000
Брой банки	50	50	46	46	46	46
Брой на ефективните банки	10	13	8	12	17	19

Подобряването на ефективността на разглежданата група банки е резултат и от нарастващата конкуренция, която се потвърждава от намаляващата концентрация, измерена с дела на четирите най-големи банки в общата сума на активите, кредитите и депозитите (Таблица 4).

⁴ През разглеждания период много от банките не са извършвали само банкова дейност, а са се занимавали и със стопанска дейност.

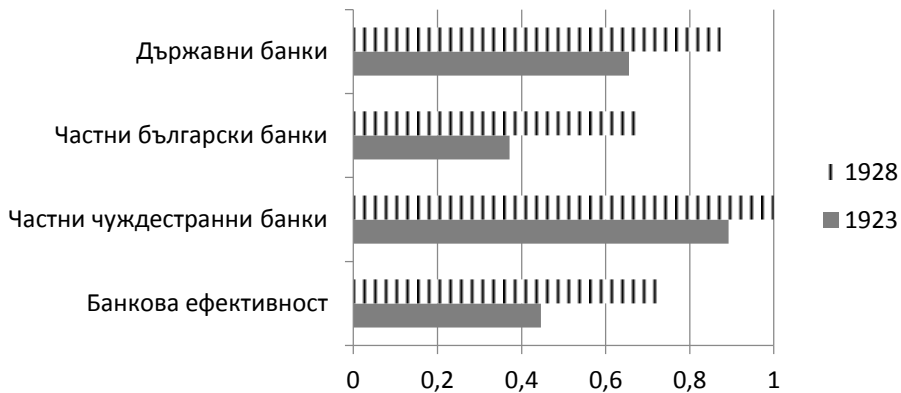
⁵ При Модел 1 са представени резултатите от цялата група банки (петдесетте банки), докато при Модел 1.1 са представени резултатите от четиридесет и шестте банки, които са включени и в изчисляването на ефективността при Модел 2. При Модел 1 и Модел 1.1 са използвани за входящи ресурси стойността на общите активи на банките, недвижимото имущество и депозитите, докато при Модел 2 са използвани административните разходи, недвижимото имущество и депозитите.

Таблица 4.

Коефициент на концентрация (четирите най-големи банки)

	1923	1928
Стойност на активите	79.3%	75.0%
Кредити, предоставени на клиентите на банките	87.8%	80.1%
Депозити на клиентите на банките	74.5%	71.1%

При анализът на ефективността на отделните групи банки – частни български банки, държавни банки и чуждестранни банки се потвърждава хипотезата, че най-ефективни са чуждестранните банки (Фигура 3). Чуждестранните банки разполагат с по-високо технологични ресурси и съответно по-добре успяват да управляват административните разходи. Трябва да се има предвид и, че чуждестранните банки, основани с предимно чужд капитал и чуждестранни собственици налагат по-високи изисквания при управление на наличните ресурси и тяхното по-добро производствено използване.

Фигура 3. Банкова ефективност по групи банки

Най-съществено подобрение при ефективността за разглежданите години се наблюдава при частните български банки. Въпреки това, нивото на банкова ефективност при тях е най-ниско, което се дължи на по-ограничения ресурс, с който разполагат тези банки. Изравняването в групата е най-значително т.е. банките, които имат много нисък коефициент на ефек-

тивност, се придвижват по-бързо към ефективната граница, което е възможно да се дължи на факта, че тези банки са в по-голяма степен зависими от паричната стабилизация. Нерегулираното нарастване на кредитния им портфейл поради значителни кредити, отпускани на вътрешни лица води до значителното подобряване на резултата за ефективност на тези банки, но трябва да се внимава при интерпретирането на резултатите. Бързото нарастване на кредитните портфейли и разширяването на експозициите към определени лица поставя пред риск тези банкови единици.

Държавните банки са по-ефективни от местните български банки и по-малко ефективни от чуждестранните банки. В групата на държавните банки е включена Българска народна банка (БНБ), която през първата от двете изследвани години играе ролята на търговска банка и в нея са акумулирани значителни ресурси, насочвани постепенно към все по-дългосрочни инвестиционни проекти. Тя е една от банките, които формират границата на ефективността. Политиката на държавата за стимулиране на развитието на държавните банки поставя на преден план държавните банки, което изкривява конкуренцията в банковата система.

Получените резултати за банките, които са фалирали след Голямата депресия показват (Таблица 5), че повечето от тях оперират при нарастваща възвръщаемост от мащаба. При производствените единици, които функционират при нарастваща възвръщаемост от мащаба, за да функционират по-ефективно, биха могли да се обединят, тъй като обикновено това са малки единици, при които наемането на повече труд би довело до по-голяма специализация на труда. Това, че тези банки не са се обединили и не са се възползвали от мащаба, може да е причина и за по-голямата им уязвимост по време на кризата, което води съответно и до техния фалит на един по-късен етап. Освен това, прави впечатление, че има банки, които са на ефективната граница или са много близко до нея и пак са фалирали след кризата. Това може да се дължи и на акумулирането на значително количество кредити, които са довели до повишаване на ефективността през 1928 г., но трябва да се има предвид и стойността на лошите кредити в портфейлите на банките. Беше направен опит за отчитането на влиянието на лошите кредити, но изчисленията показаха, че няма съществена промяна в представените в настоящата гла-

ва резултати. Причина за това е, че при липсата на регулации, банките не са представяли коректно размера на лошите кредити в балансите си, което води до значително подценяване на този ефект. За са се докаже до каква степен високата ефективност на някои банки се дължи на разрастването на кредити е необходимо да се изследват тези банки на индивидуално ниво.

Таблица 5.

Фалирвали банки				
	1923	1928	1923	1928
	Модел 1.1: Активи		Модел 2: Административни разходи	
Средна ефективност	0.6487	0.6918	0.3586	0.6948
Брой банки с намаляваща възвръщаемост	16	0	3	1
Брой банки с постоянна възвръщаемост	0	1	1	2
Брой банки с нарастваща възвръщаемост	18	33	30	31
Общ брой фалирвали банки	34	34	34	34

При банките, които са се обединили се вижда, че те са оперирали при намаляваща възвръщаемост от мащаба и при тях логичната политика е била да се разделят, а те са били обединени (Таблица 6). Това е резултат и от политика на държавата, но тази политика не е била обоснована.

Таблица 6.

Обединени банки				
	1923	1928	1923	1928
	Модел 1.1: Активи		Модел 2: Административни разходи	
Средна ефективност	0.7118	0.8321	0.5886	0.8117
Брой банки с намаляваща възвръщаемост	8	9	5	6
Брой банки с нарастваща възвръщаемост	3	2	3	2

2. Резултати от прилагането на SFA

За целите на оценяването на стохастичната производствена граница е използвана програмата Frontier 4.1., позволяваща да се определи вида на производствената функция. Тествани са два модела за целите на определянето на вида на производствената функция – линейната спецификация на Коб-Дъгласовта производствена функция и трансцеденталната производствена функция.

За целите на определянето на правилната спецификация на модела са направени няколко теста като се използва теста Likelihood ratio test⁶. Проверена е функционалната форма на производствената функция, а именно Коб-дъгласова производствена функция или трансцедентална логаритмична производствена функция⁷. Резултатите от приложения тест са представени в Таблица 7 за данните за банките през 1923 г. и в Таблица 8 за данните през 1928 г. Отхвърля се нулевата хипотеза при 5% степен на значимост и за двете години, че видът на производствената функция е Коб-Дъгласова производствена функция като се тества хипотезата, че $\beta_4 = \beta_5 = \beta_6 = \beta_7 = \beta_8 = \beta_9 = 0$. Следователно функцията следва да бъде трансцедентална производствена функция⁸.

---

⁶ В изследването е тествана адекватността на избраната производствена функция като се използва Likelihood ratio test. Статистиката на теста се определя чрез формулата $LR = -2\{\ln(L(H_0)) - \ln(L(H_1))\}$. Нулевата хипотеза е тази, определена в Таблица 11. Ако стойността на теста е по-голяма от критичната стойност при съответните степени на свобода, то тогава се отхвърля нулевата хипотеза.

⁷ Използвана е следната транслог производствена функция:
$$\ln(Y_i) = \beta_0 + \beta_1 * \ln(K) + \beta_2 * \ln(L) + \beta_3 * \ln(F) + \beta_4 * \ln(K)^2 + \beta_5 * \ln(L)^2 + \beta_6 * \ln(F)^2 + \beta_7 * \ln(K * L) + \beta_8 * \ln(L * F) + \beta_9 * \ln(K * F)$$
, където L са стойността на общите активи като измерител на труда, K са са нематериалните и материалните активи и F са привлечените депозити.

⁸ Оценената логаритмична производствена функция е с пресечено нормално разпределение на неефективността, като част от остатъците (U_i) в спецификацията на модела, разгледан по-рано.

Таблица 7.

Тестване на нулевата хипотеза за 1923 г.

Нулева хипотеза	LL	LR	Критична стойност	Отхвърля ли се нулевата хипотеза?	Вид на тестваната хипотеза
1923 година					
beta4 до beta9=0	10,7	24,64	12,592***	Да	Тест за функционалната форма

Таблица 8.

Тестване на нулевата хипотеза за 1928 г.

Нулева хипотеза	LL	LR	Критична стойност	Отхвърля ли се нулевата хипотеза?	Вид на тестваната хипотеза
1928 година					
beta4 до beta9=0	25,29	31,93	12,592***	Да	Тест за функционалната форма

След като е проверена правилната спецификация на модела може да се пристъпи към интерпретиране на резултатите. В Таблица 9 са представени получените резултати от оценените уравнения. Привлечените депозити имат положително влияние в производствената функция на банките, което потвърждава посредническата роля на банките. Някои от коефициентите пред обясняващите променливи не са значими, но приложеният Likelihood ratio test потвърждава, че функцията е транслог производствена функция. В съществуващите изследвания за банковата ефективност, използващи метода „Анализ на стохастичната граница“ се прилага именно тази производствена функция.

Таблица 9.

Резултати от оценените модели

	1923	1928
Брой единици	50	50
Coeff (Коефициент)	1,20	0.208
	(0,125)	(0,689)

Beta1 (Материални и нематериални активи)	0,64 (0,001)***	-0,817 (0,001)***
Beta2 (Общо активи)	-0,029 (0,943)	0,578 (0,186)
Beta3 (Привлечени депозити)	0,19 (0,405)	0,933 (0,391)**
Beta4 (Материални и нематериални активи* Материални и нематериални активи)	0,02 (0,342)	-0,054 (0,000)***
Beta5 (Общо активи*Общо активи)	0,17 (0,001)***	0,082 (0,294)
Beta6 (Привлечени депозити * Привлечени депозити)	-0,287 (0,000)***	0,325 (0,000)***
Beta7 (Материални и нематериални активи * Общо активи)	-0,61 (0,000)***	0,511 (0,001)***
Beta8 (Общо активи*Привлечени депозити)	0,227 (0,021)**	-0,498 (0,002)***
Beta9 (Материални и нематериални активи * Привлечени депозити)	0,49 (0,000)***	-0,339 (0,002)***
sigma-squared	0,46 (0,001)***	0,134 (0,002)***
Mu	-1,36 (0,007)***	-0,267 (0,052)***
gamma	0,99 (0,000)***	0,99 (0,000)***
Log Likelihood Function	16,41	22,85
LR test	36,1	27,07

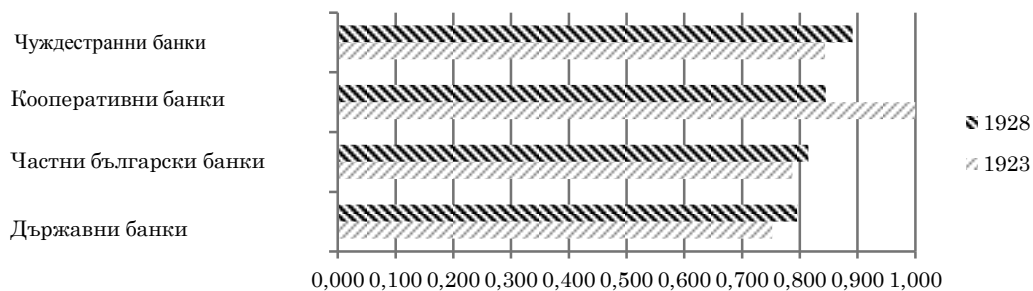
Забележка: * – при степен на значимост 10%, ** – при степен на значимост 5%, *** – при степен на значимост 1 %;

Агрегираните резултати за цялата група от банки показват, че има подобряване на ефективността за разглежданите години. Средната ефективност на банковата система възлиза на 0,794 през 1923 г.⁹ и на 0,831 през

⁹ Това показва, че банките използват ефективно само 79,4% от своите входящи ресурси за производството на изходящите си продукти.

1928 г. Подобрената ефективност може да се обясни с преориентирането на банките към извършване основно на банкови дейности и изоставяне на непарисъщи функции за една банка, такива като стопанска дейност¹⁰ (Таблица 9). Нарастващата конкуренция, за което свидетелства намаляващият коефициент на концентрация, измерен с дела на четирите най-големи банки в общата сума на активите, депозитите и кредитите, също има положително влияние върху подобряването на ефективността на банките. Така например коефициентът на концентрация по отношение на активите е съответно 79,3% и 75% през 1923 г. и 1928 г., докато коефициентът на концентрация по отношение на кредитите, предоставени на банкови клиенти е съответно 87,8% и 80,1% за двете години. Финансовата стабилизация също има своя положителен принос, поради достигната макроикономическа стабилизация и съществено разрастване на кредитите и депозитите в икономиката, което в последствие генерира и кредитната инфлация и началото на нестабилността през 1929 г.

Интересно от изследователска гледна точка е да се установи кои банки са допринесли за подобрената ефективност на цялата група от банки – държавните, частните български или частните чужди банки. Резултатите показват, че частните чуждестранни банки са най-ефективни, с което се потвърждава тестваната хипотеза (Фигура 4). Всъщност чуждестранните банки разполагат с високотехнологични ресурси и успяват по-добре да управляват наличните си ресурси за тяхното производствено предназначение.

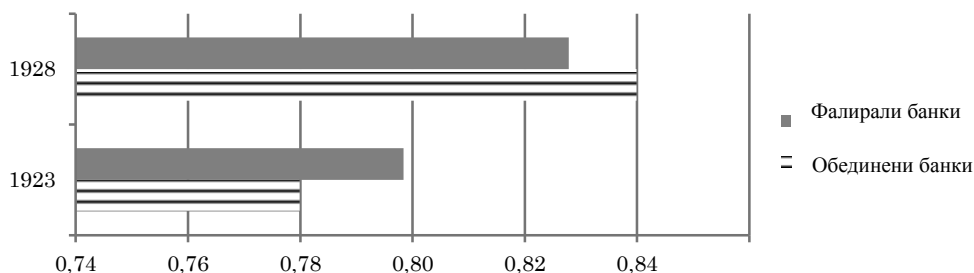

Фигура 4. Ефективност на банките през 1923 г. и 1928 г.

¹⁰ Следва да се отбележи, че през тези години много от банките не са извършвали само банкова дейност, но и например стопанска дейност.

Държавните банки имат почти същата ефективност както и частните български банки. През анализирания период се наблюдава също съществено подобряване на ефективността им, въпреки че те остават с най-ниска ефективност. Тъй като Българска народна банка (БНБ) изпълнява ролята на търговска банка и в нея са акумулирани значителни ресурси, насочвани постепенно към все по-дългосрочни инвестиционни проекти, БНБ е включена в държавните банки. Следва да се има предвид, че политиката на държавата за стимулиране на развитието на държавните банки изкривява конкуренцията в банковата система и съответно води до ефект и върху ефективността на държавните банки. Частните български банки имат по-ниска ефективност от частните чуждестранни банки заради по-ограничените ресурси, с които оперират.

При групирането на банките в зависимост от това дали са фалирали след Голямата депресия или са се обединили се забелязва подобряване на ефективността и на двете групи банки, но по-съществено е повишаването на ефективността при групата на обединилите се банки (Фигура 5). Прави впечатление, че има няколко банки (Българска централна кооперативна банка, Еврейска популярна банка, Индустиална банка), които при паричната стабилизация формират ефективната производствена граница, но в годините преди депресията отчитат съществено влошаване на ефективността си. Всички те са фалирали по време на Голямата депресия, което може да се дължи и на факта, че не са успели ефективно да управляват своите ресурси и са се оказали твърде уязвими по време на кризата. Вероятно тези банки са пропуснали възможността да се възползват от мащаба и да се обединят, с което да подобрят специализацията на труда си. Ползите от обединяването или разделянето на банките могат да се оценят след като се провери дали банките оперират при нарастваща или намаляваща възвръщаемост от мащаба, но тя не може да се оцени с помощта на „Анализа на стохастичната граница“, а чрез другия подход „Анализ на обвиване на данните“, който беше представен по-рано.

Фигура 5. Ефективност на обединените и фалиралите банки

Върху ефективността на банките оказва влияние размера на кредитния портфейл, тъй като това е един от изходящите ресурси на банките. През двайсетте години на миналия век липсва банково регулиране, поради което много от банковите единици „раздуват“ кредитните си портфейли включване и на лошите кредити. Ефективността на тези банки се получава висока, но е нереалистична. Всъщност такива банки в последствие в годините на кризата фалират.

Заклучение

Прилагането на непараметричните модели DEA и SFA върху исторически данни за българската банковата система като цяло се оказва успешен и иновативен, както от техническа гледна точка, така и като възможност за формулирането на редица теоретични зависимости.

В общи линии се потвърждават основните хипотези, познати от литературата за ролята на банковата система в периферните страни. Банковата ефективност нараства с развитието на паричната стабилизация, като най-силен е растежът на частните чуждестранни институции, както и на държавните банки. Българските частни кредитни институции са най-ниско ефективни. Въпреки различията, може да се открие „изравняване на ефективността в края на 20-те години, в сравнение с началната дата на анализ (1923 г.), което говори за по-високата конкуренция в края на 20-те години. БНБ остава една от най-ефективните банки (не бива да се забравя, че тя е и централна банка на страната), почти винаги тя е на границата на ефективност. В определен смисъл това може да се интерпретира и като илюстрация за на-

рушенията на принципите на свободна конкуренция. Що се отнася до анализа на възвращаемостта от мащаба, то тук като цяло се потвърждава връзката, че тези банки, които оперират в границата на нарастваща възвращаемост от мащаб, в последствие банкрутират, както и, че банките които оперират в намаляваща възвращаемост от мащаба, в последствие се обединяват.

Могат да се набележат насоки за бъдеща работа при избраните подходи на анализ на исторически данни с използване на съвременни подходи за оценяване на ефективността на банките. Така например може да се работи за оценяване на факторите, които въздействат върху динамиката на ефективността като се включат допълнителни променливи, макроикономически, променливи, характеризиращи дейността на банките като адекватност на капитала, ликвидност и други, в оценените модели. Това е възможно като се използват панелни данни т.е. данни за няколко години и като се използва спецификацията на Bettese и Coelli (1995), които оценяват стохастичната граница като оценените ефективности на производствените единици се регресират със специфични за тези единици фактори¹¹. В бъдеще е добре да се направят и сравнителни изследвания на ефективността в страните от Балканите в разглеждания период, за да се потвърди дали тези теоретични и емпирични зависимости са валидни и за другите съседни страни, които също предприемат парична стабилизация през тези години.

REFERENCES:

- Avramov, R 2007, *Communal capitalism, From Bulgarian economic past*, Bulgarian Science and Culture Foundation, Sofia. (in Bulgarian)
- Hristoforov, A 1946, *Bulgarian Banking Course*, in two parts, Fund for students support, Sofia. (in Bulgarian)
- Mihaylova-Borisova, G 2015, *Bank Efficiency and the Economic Growth in Terms of the Currency Board*, Stopanstvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Aigner, D, Lovell, K, Schmidt, P 1977, *Formulation and estimation of stochastic frontier production function models*, Journal of Econometrics, 6, 21-37.
- Andries Alin, Vasilie Cocris, 2010, *A Comperative analysis of the efficiency of Romanian banks*. Romanian Journal of Economic Forecasting, No 4.

---

¹¹ За подробности виж Михайлова-Борисова (2015).

- Banker, R, Charnes, A, Cooper, W 1984, *Some Model for Estimating Technical and Scale Inefficiencies in a Data Envelopment Analysis*, Management Science, No 30.
- Charnes, A, Cooper, W, Rhodes, A 1978, *Measuring the Efficiency of Decision Making Units*, European Journal of operational Research, No 2.
- Coelli, T, Prasada Rao, D, O'Donnell, Ch, Battese, G 2005, *An Introduction to Efficiency and Productivity Analysis*, Second Edition, Springer.
- Grigorian, D, Manole, V 2002, *Determinants of Commercial Bank Performance in Transition: An Application of Data Envelopment Analysis*, IMF working paper No. 146.
- Jemric I, Vujcic, B 2002, *Efficiency of banks in Croatia: a DEA approach*, Croatian National Bank.
- Fiorentino, E, Karmann, A, Koetter, K 2006, *The Cost Efficiency of German Banks: A Comparison of SFA and DEA*, University of Dresden.
- Loukianova, E 2008, *Analysis of the Efficiency and Profitability of the Japanese banking System*, IMF Working Paper WP/08/63.
- Luciano, E, Regis, L 2007, *Bank Efficiency and Banking sector Development: the Case of Italy*, ICER Working Paper N 5.
- Meeusen, W, van den Broeck, J 1977, *Efficiency estimation from Cobb-Duglas production functions with composed error*. International economic review. Vol 18, no 2.
- Nenovsky, N. et al. 2008, *Efficiency of the Bulgarian banking system: Traditional approach and Data Envelopment Analysis*. Sofia (Agency for Economic Analysis and Forecasting Working paper № 1).
- Nenovsky, N, Mihaylova, G, Ivanov, M 2008, *Evolution of the banks' efficiency during the twenties: a DEA approach*. Greece central bank, working papers, 82.
- Nenovsky, N, Tomova, M, Naneva, T 2004, *The Efficiency of Banking System in CEE. Inequality and Convergence to the EU, in Financial markets in CEE*, chapter in Stability and efficiency perspectives, (Balling, M., F.Lierman, A. Mullineux, eds.), Routledge, London, pp. 225 - 251.
- Pawlowska M 2005, *Competition, Concentration, Efficiency and their Relationship in the Polish Banking Sector*, National Bank of Poland, working paper N 32.
- Tomova M 2005, *X-efficiency of European banking – Inequality and Convergence*. Free university of Brussels.

Източници на данните:

Държавен вестник: 1923 г., № 1, 2, 3, 7, 9, 11, 14, 19, 20, 30, 36, 55, 63, 231, 241, 246, 252, 255, 257, 264, 267, 270, 271, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 280, 281,

282, 285, 287, 290, 291;

1928 г., № 3, 13, 19, 31, 32, 34, 35, 36, 39, 53, 55, 58, 85, 232, 235, 237, 243, 246, 247, 251, 254, 256, 258, 261, 263, 264, 265, 266, 267, 269, 271, 272, 275, 277, 278, 279, 284, 285, 294

Correspondence address:

Nikolay Nenovsky – Professor

CRIISEA, University of Picardie

Department of Economics

10, Pole Universitaire Cathedrale, 80027, Amiens, France

E-mail: nenovsky@gmail.com

Correspondence address:

Gergana Mihaylova-Borisova – Associate professor, PhD

University of National and World Economy

Finance Department

Hristo Botev Street, Student town,

Sofia, Bulgaria

E-mail: gerym@abv.bg

**РОЛЯТА НА ДЪРЖАВНИТЕ БАНКИ В ИКОНОМИКАТА НА
БЪЛГАРИЯ В ПЕРИОДА МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ
(моделът на българската икономика през 30-те години на XX век)**

Марко ДИМИТРОВ

„Намираме се в едно преходно време на преминаване от свободно стопанство към управляемо стопанство. Един процес, който трае вече дълги години и който не се знае кога и как ще свърши. Какво е свободно стопанство, това е добре известно. Но какво ще бъде управляемото стопанство, това още не се знае.“ (Report BNB, 1935, pp. 4-5).

Abstract: *The main idea of of this text is to show the degree of participation of the major state-owned banks, the Bulgarian National Bank, the Bulgarian Agricultural and Cooperative Bank (until 1934 Bulgarian Agricultural Bank), the Bulgarian Central Cooperative Bank (until 1934) in the economic development of Bulgaria during the interwar period (1919-1939), as well as their role in the formation and implementation of the state economic policy. The aim is to define more precisely the nature and content of this policy and the type of economy that is imposed in the country in the 1930s.*

Key words: *history of banks, national banks, economic history of Bulgaria, economic of 30s of the twentieth century, managed economy, regulated economy, state and economy, institutions*

JEL: N24, N44

След Първата световна война в света настъпват значителни промени в много от фундаменталните сфери на обществото, установени и стабилизиранни във времето на „дългия XIX век“. Тези изменения засягат в най-голяма степен икономическата област на човешката цивилизация. Най-същественото ново в нея е непрекъснатото нарастващата роля на държавата

при определянето на насоките на икономическата активност на обществото. Либералното стопанство постепенно отстъпва място на различни видове държавна интервенция в икономическите отношения, която в една или друга степен става повсеместна в държавите от развитата част на света. Основна „хранителна среда“ за нея стават условията, в които се развива световната икономика след 1929 г., вследствие на започналата през тази година световната икономическа криза.

България не прави изключение от общата тенденция в световното икономическо развитие през 20-те и 30-те години на XX век. Развитие на българското стопанство по това време в общи линии следва тенденциите очертали се в европейското и световно стопанство. След един етап на колебания, предизвикани от последствията от участието на България в Първата световна война и политическите сътресения в страната до към 1926 г., през 30-те години българската държава се намества трайно и стабилно като фактор в моделирането на стопанското развитие на страната. За това се използват различни похвати и инструменти. Едни от най-съществените от тях са ролята и участието на основните държавни банки в икономическия живот. Разкриването на тази роля е основната идея на тази статия. Това ще спомогне за по-точното определяне на вида държавна намеса и характера на стопанството, което се оформя в България през 30-те години на XX век, проблем, който все още не е намерил своето окончателно решение в българската историография¹.

Централните емисионни банки постепенно заемат своето място в икономическия живот на европейските държави и САЩ през XIX в. Тяхната поява е свързана с необходимостта от ограничаване на възможността търговските банки да емитират банкнотни емисии, което разстройва паричното обръщение и се затруднява все по-разрастващия се по мащаби и разнообразие икономически живот. В резултат на тази промяна до Първата световна война в развития свят се установява парично-кредитна система, в повечето

---

¹ Идеята да се обърне към проблема за участието на основните български държавни банки в икономиката на страната беше провокирана от една студия на доц. Пенчо Пенчев „Ръководено стопанство и икономическо планиране – теоретични анализи и дебати сред българските икономисти през 30-те години на XX век“, приета за печат в Научни трудове на УНСС, която той любезно ми предостави предварително.

време със стабилни нива на лихвения процент и конвертируемост на основните валути в злато, което изключително улеснява международната търговия.

В този период държавата в много голяма степен е в страни от икономическите отношения и повече играе ролята на наблюдател и помагач на националните стопанства чрез законодателството, търговската и митническа политика. Първата световна война променя коренно тази картина на световната икономика.

В края на XIX и началото на XX век, след излизането на част от българските земи от Османската империя и създаването на самостоятелна държава, българите поемат пътя на създаване на капиталистическа пазарна икономика. Една от задачите, които стои пред новото управление на страната е изграждането на банкова система, която да подпомага това развитие.

До 1910 г. в България са създадени три държавни банки – Българска народна банка (БНБ), Българска земеделска банка (БЗБ) и Българска централна кооперативна банка (БЦКБ). Идеите на управляващите тогава са да се използват финансовите възможности на държавата, за да се създаде обстановка на по-добро и по-сигурно кредитиране на основните сфери на българската икономика – земеделието и индустрията. (Dimitrov, 2010b, pp. 377-399)².

След Първата световна война, в резултат на значителните промени в характера на стопанството и международните икономически отношения, настъпват сериозни изменения в структурата и дейността на българските държавни банки. От чисто кредитни институции, каквито са преди войната, те се превръщат в регулатори и преки участници в икономическия живот³.

---

² За създаването и дейността на Българска земеделска банка до 1912 г. много добра дисертация защити колегата Росица Златинска. Виж: Zlatinska, 2017.

³ Още тук трябва да отбележим, че целта на това изложение е да покаже степента на участието на държавните банки във икономическата сфера, извън кредитирането. Ефектите и резултатите от това участие върху отделните сфери на икономиката не са обект на изследването.

БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА

След 1919 г. Българската народна банка става най-значимата банкова институция за макроикономическата и финансова стабилност на държавата. Във времето до войните нейните основни функции се заключават в поддържането на стабилността на националната валута (българския лев), регулирането на основния лихвен процент и наблюдаването на кредитната политика на другите държавни и частни банки. Тази си позиция БНБ заема с приетия през 1906 г. Закон за Българска народна банка, който значително разширява нейната дейност като централна банка (Dimitrov, 2010, pp. 394-395).

През 20-те години на XX в. са приети няколко изменения на закона за БНБ, които я превръщат в съвсем друг тип банка, заемаща централно място в икономическия живот. Първото от тях е през 1923 г. С него се увеличава основния капитал на банката от 200 на 500 млн. лв., засилва се нейната автономия, реорганизира се управлението на банката, дава се по-голяма свобода на действие на Управителния съвет, установява се известна децентрализация на службите и се увеличава компетентността на органите ѝ⁴.

В мотивите към законопроекта ясно е отбелязано, че „Законът за Българска народна банка от 1906 г., се оказва вече неотговарящ на коренно изменилите се стопански и финансови условия след войните, във връзка с ролята, която тя трябва да играе като пръв емисионен и централен кредитен институт, а също и като регулатор на камбиалното тържище. *С досегашния закон банката не винаги навреме и в достатъчен размер можеше да подпомага индустрията, експорта и търговията в страната...*“ (курсив мой, М. Д.)⁵.

Макар че с този закон ролята на БНБ в икономическия живот се засилва, все пак трябва да се отбележи, че това става в рамките на класическата банкова дейност и законът е насочен преди всичко да подкрепи държавата в усилията ѝ да стабилизира лева.

Първите значителни стъпки за реформиране на БНБ се правят в края на 1923 г. и през 1924 г. В основата на промените стои приетия през май 1924 г. нов Закон за БНБ. От гледна точка на това изложение представлява

---

⁴ Централен държавен архив, Ф. 173, оп. 3, а. е. 3526, л. 3.

⁵ ЦДА, Ф. 173, оп. 3, а. е. 3526, л. 3.

интерес, и е особено важна, издадената през декември 1923 г. Наредба за търговия с външни платежни средства, с която предлаганията на чужда валута са сведени до минимум (Hristoforov, 2010, p. 367)⁶.

През май 1924 г., с приемането на новия закон за БНБ, Наредбата за търговия с външни платежни средства е променена отново. Сега банката получава абсолютен монопол за търговия с външни платежни средства. Всички камбиални курсове се определят само и изключително от нея. Така определените курсове са задължителни за всички сделки. Продажбите на левове в странство се забраняват под каквато и да е форма, а пътниците могат да изнасят от България банкноти най-много до хиляда лева. Всички постъпления от девизи на частни лица-износители, трябва да бъдат продадени на БНБ в десетдневен срок от получаване на съобщението за разполагане с девизите. Продажбата на девизи става само от банката, която проверява и преценява реалността на нуждите. Същевременно всички търговци-вносители са длъжни да декларират пред централната банка количеството, вида и стойността на поръчаните в чужбина стоки и датата на изплащането (когато е с акцепт) или приблизителната дата на изплащането (Hristoforov, 2010, p. 368).

През 1926 г. е направена още една промяна в посока на превръщането на БНБ в истинска централна банка, в „банка на банките“, отговаряща на промените в икономическите условия в света. На 5 ноември Народното събрание приема закон, с който банката остава държавна кредитно-емисионна институция, с основен капитал 1 000 000 000 лв., но се оттегля от прякото банково обслужване на стопанството и частни лица⁷. Промените в този закон се отнасят до: 1.) запазването на държавната форма на БНБ и засилване на нейната автономия (банката става напълно независима от Министъра на финансите); 2.) определянето на главните ѝ задачи като чисто емисионна банка; 3.) реорганизиране на нейното управление; 4.) премахването на дългосрочните ѝ операции и; 5.) увеличаване на автономията и от държавата.

Значителна стъпка към формирането на новата същност и роля на БНБ

---

⁶ Една от най-важните причини, наложила издаването на Наредбата за регулиране търговията с външни платежни средства от декември 1923 г., се крие в неблагоприятното развитие на търговския баланс през този период поради внезапното намаление на търсенето на български тютюни след приключването на турско-гръцката война.

⁷ Държавен вестник, бр. 189, 20 ноември 1926.

се прави през 1928 г., с подписването на протокола за Стабилизационния заем, отпуснат на България под покровителството на Обществото на народите. В чл. 3 от Приложение I на Протокола, в което се определят измененията в статута на БНБ, наред с промяната в чисто банковите дейности, се дава възможност на банката да „...върши търговия или изобщо да се интересува пряко в търговски и индустриални предприятия“⁸.

Съгласно с препоръките, описани в Протокола за Стабилизационния заем и по-специално Приложение I, през 1928 г. е направено едно изменение на Закона за БНБ от 1926 г., с което банката окончателно получава статут на национална „банка на банките“ с *емисионно-регулативни функции* (курсив мой, М. Д.). Нейната автономност е значително увеличена. С изменението БНБ кредитира държавата само при изрично посочените в закона условия⁹. Допълнително в посока на стабилизирането на банката действа и приетият през същата 1928 г. „Закон за стабилизиране на лева и банкнотната циркулация в Царство България“¹⁰.

Като обобщение на действията на българската държава по отношение на БНБ през периода 1923–1928 г. трябва да се отбележи, че тези действия са изцяло в синхрон с общата тенденция на опити в световен мащаб за стабилизиране на националните валути чрез връщането на металното им покритие от времето преди Първата световна война. Тези усилия на правителствата на отделните държави имат променлив успех, но са окончателно унищожени през 1929 г., с избухването на световната стопанска криза.

Годините 1928 и 1929 представляват повратна точка в развитието на банковата система на България. С превръщането на БНБ в модерен централен емисионен институт през 1928 г. се поставя началото на една трайна тенденция на нарастване на значението на обществените банки в банковото дело. До 1929 г. благоприятното развитие на акционерните банки е налице, след което следва период на явен упадък след 1931 г. (Hristoforov, 1939, p.

---

⁸ ЦДА, Ф. 252, оп. 1, а. е. 661, л. 1-10. В доклада на Финансовия комитет е приложен План за реорганизация на БНБ, в който подробно се описва акционерният статут на банката. Това не се реализира на практика.

⁹ Държавен вестник, бр. 151, 4 октомври 1928. – Трябва да се отбележи, че по отношение на статута и дейността на БНБ изменението на закона почти напълно повтаря постановленията на Приложение I от Протокола за Стабилизационния заем от 1928 г.

¹⁰ Пак там, бр. 200, 3 декември 1928.

76).

Световната финансовата криза от лятото на 1931 г. предизвиква нови промени в статута и прерогативите на националната банка. През октомври е прието едно изменение в Закона за търговията с външни платежни средства, с което се дават монополни права на БНБ за регулиране и контрол върху външната търговия. На банката се дава пълно дискреционно право да отказва, без поемане на отговорност, отпускането на девизни средства за каквито и да е нужди (не само за внос на стоки, но и за други плащания в чужбина). Едновременно с това ѝ се дава правото да издава наредби в „духа на закона“, одобрявани само от Министъра на финансите (Bobchev, 1938, p. 15).

След тази стъпка от страна на държавата БНБ бързо заема централно място във външната търговия на страната, държейки валутния режим в свои ръце. Продължаващото влошаване на положението в световните финанси и големите затруднения във външната търговия стават причина банката да продължи с рестриктивните си мерки по отношение на девизите. Тя започва да провежда силно дефлационна политика и това се отразява пряко върху насоките и съдържанието на българската външна търговия.

Още на 20 октомври БНБ издава наредба № 1, с която се забранява вноса на някои артикули. Освен това се задължават всички търговци-вносители три месеца преди плащането на девизите, необходими за поръчаната стока, да предизвестяват банката (Bobchev, 1938, p. 15).

Най-съществена от ограничителните мерки, наложени от БНБ във връзка с контрола и регулацията на девизния режим, е издадената през май 1932 г. Наредба № 7, с която се въвеждат девизни контингенти на вноса. Според постановленията на наредбата банката отпуска на отделните търговци-вносители девизни средства на сума 50% от тази, която е изразходвана за вноса на същата стока през 1931 г.¹¹ Тази рестриктивна по отношение на вноса мярка има своето оправдание и е опит да се намали вредният ефект от изтеглянето на чужди капитали от страната след лятото на 1931 г.

По-нататъшни ограничения в девизния режим на вноса се правят с едно изменение в Закона за търговията с външни платежни средства от януари 1933 г. Сега вече за внос на стоки се изисква специално разрешение от БНБ,

---

¹¹ Пак там, бр. 31, 19 май 1932.

независимо дали търговецът ще иска валута от банката или не¹². С това вносната търговия на България се поставя под пълния контрол на централната банка.

През 1933 г. БНБ прави нова промяна в девизния режим на външната търговия, с което се показва като един ефективен инструмент за нейното регулиране в условията на затруднените от финансовата криза международни плащания. През юни банката издава Наредба № 7, с която се въвежда система на частни компенсационни сделки¹³. С нея се цели стимулиране на износа. Същността на системата е тази, че срещу износа на определени стоки (които се определят от банката) се разрешава внос на стоки извън определения контингент. Получената от износа валута търговците могат да продават на свободния пазар. Усиленото търсене на валута от търговците-вносители довежда до получаването на една премия в българска валута и с това се стимулира износа. Същевременно се създават затруднения за свободен внос, тъй като той се оскъпява поради високите цени на чуждестранните валути на свободния пазар в България (Bobchev, 1938, p. 16).

Политиката на частните компенсационни сделки се оказва доста ефективен инструмент за регулиране и насочване на производството и на външната търговия на страната. През 1934 г. са въведени 4 листа, с които са установени нови по-големи възможности за компенсационни комбинации между внос и износ. През 1936 г. системата е рационализирана с въвеждането на единна компенсационна листа и тя продължава да действа до 1939 г.¹⁴ По този начин постепенно от началото на 30-те години на ХХ век. БНБ става решаващ фактор в провеждането на външната търговия на страната.

Едновременно с това БНБ има свои представители в ръководните органи на всички държавни институции, които имат отношение към външната търговия - Министерството на търговията, промишлеността и труда (Комисията за подготовка и сключване на търговски договори), Българска земеделска и кооперативна банка (БЗКБ), Банка „Български кредит“, Дирекция „Храноизнос“, Експортния институт. Във всички тези органи представите-

---

¹² Пак там, бр. 246, 31 януари 1933.

¹³ Пак там, бр. 51, 8 юни 1933.

¹⁴ Пак там, бр. 194, 29 август 1936; бр. 195, 31 август 1936.

лите на банката имат решаващ глас при определянето на валутния режим на външната търговия (Dimitrov, 2014, pp. 96-135, 205-227).

От 1933 г. в БНБ съществува Междуведомствена комисия, която дава становища по сключването на търговските договори, особено във връзка със спогодбите за плащанията. Решенията на тази комисия подлежат на утвърждаване от Министъра на финансите и се приемат от Министерски съвет (Bobchev, 1938, p. 46).

Накрая, без да изследваме цялостния ефект от намесата на БНБ във външната търговия на България през 30-те години на ХХ век, само ще отбележим заключението на авторите на „История на финансовата и кредитната система на България“, че при „**изключителното ръководство на външната търговия до 1940 г. от БНБ** (болд мой М. Д.) вносът на стоки по стойност спада повече от 3,5 пъти в сравнение с 1929 година...“ (History, 1983, p. 579).

БЪЛГАРСКА ЗЕМЕДЕЛСКА И КООПЕРАТИВНА БАНКА

Българска земеделска и кооперативна банка (БЗКБ) е другият държавен кредитен институт, който има пряко влияние и участие в българската икономика и по-специално в селскостопанското и занаятчийско производство. Аграрната сфера определя стопанския облик на страната, тъй като тя заема над 70% от българската икономика. Банката е създадена през 1934 г. чрез сливането на съществуващите до тогава Българска земеделска банка и Българска централна кооперативна банка (Dimitrov, 2009a, p. 279).

След Първата световна война статутът и функциите на БЗБ и БЦКБ се изменят съществено, като големите изменения засягат земеделската банка. През януари 1921 г. се правят значителни изменения в Закона за Българска земеделска банка, с което дейността ѝ излиза извън рамките на кредитирането и се насочва към контрол и участие в чисто стопански дейности. Такива са, според чл. 5 и чл. 6 от закона, покупка и продажба на земеделски произведения от производителите, ръководство, контрол и регулиране на всички видове земеделски кооперации (Yanchulev, 1936, p. 604).

С тези промени БЗБ престава да бъде само един обикновен, макар и мощен, кредитен институт и се превръща в една голяма стопанска институ-

ция, чиято цел е да развива пряко или косвено – чрез собствена предприемаческа дейност или чрез кредитиране – българското земеделие в неговите отрасли. Тази нова чисто стопанска функция на банката ще придобие особено значение през следващите години, най-вече след избухването на голямата депресия през 1929 година.

До началото на 30-те години на XX век кредитната дейност на БЗБ все още преобладава. От една страна, в резултат на стопанското оживление през втората половина на 20-те години, външните пазари за селскостопански произведения се раздвижват и търсенето на парични ресурси от земеделското население се засилва. От друга – повторното прехвърляне на земеделски кооперации от БЦКБ в БЗБ през 1921 г. довежда до известно разстройство на дейността им (Yanchulev, 1936, p. 608). Същевременно продължават споровете след специалисти и управляващи за мястото на кооперациите, дали те да останат в БЗБ или отново да се върнат в БЦКБ.

Картината коренно се променя в началото на 30-те години. Световната стопанска криза се отразява в най-големи размери върху селското стопанство. Поради примитивния и неефективен характер на българското земеделие, пласмента на неговите продукти силно се влошава и то има нужда от държавна намеса (Dimitrov, 2010a, pp. 197-217).

Към 1932 г. БЗБ започва все повече да се включва като основен участник в стопанската област¹⁵. През тази година управителят на банката прави изказване, което ясно очертава бъдещето ѝ като институция със значителни стопански функции: „Някои схващат Българска земеделска банка само като банка... Българска земеделска банка – подчертавам това дебело – трябва да стане един институт, който да представлява от себе си ...три четвърти стопански фактор и само една четвърт банка...“ (Review of BES , 1933, p. 375).

Чуват се и други гласове за развиване на стопанската дейност на БЗБ. През 1931 г. в Списание на българското икономическо дружество излиза статия на д-р Иван Екимов „Българска земеделска банка“. След като разг-

---

¹⁵ За засилването на намесата на БЗБ в стопанската сфера оказват влияние и други фактори и обстоятелства, които няма да разглеждаме в това изложение. Ще споменем само възникналия през 1930-1931 г. много остър проблем със задълженията на населението към различни кредитни институции и частни лица.

лежда формата на управление, финансовото положение и дейността на банката, авторът подчертава значението на нейната стопанска дейност, която, според него, все още е в начална фаза (Ekimov, 1931, 502).

Към 1934 г. стопанската дейност заема все по-голямо пространство в БЗБ. Най-общо тя се изразява в следното: 1) Привеждане в изпълнение на държавните стопански инициативи, състоящи се в организиране на събирането на суровини и производство на готов продукт, който да е конкурентен на вътрешните и външните пазари; 2) Търсене на външни пазари; 3) Доставка и продажба на предмети от първа необходимост за земеделското население; 4) Снабдяване на земеделските стопанства с машини, резервни части и др. (Report of BACB, 1935, p. 20).

От 1931 г., със създаването на Дирекцията за закупуване и износ на зърнени храни („Храноизнос“), от директните ангажименти на БЗБ отпада грижата за пласмента на най-голямата част от българския износ на земеделски произведения – зърнените храни. Макар, че банката участва във формирането на ценовата политика на дирекцията и насочването на нейната дейност чрез свой представител в ръководството, отпадането на ангажиментите за реализацията на зърнопроизводството ѝ позволява да насочи дейността си в развитието на т. нар. интензивни култури. Тя изкупува от производители и пласира пашкул, памук, оризова арпа, конопено влакно. Организира производството на розово масло. Притежава собствени винарски изби. Към банката има специална химическа лаборатория, която извършва контрол върху изкупените или произведени от нея продукти, с цел да се поддържа високо качество (Report of BACB, 1935, p. 20-23). Не е изоставено и кооперативната политика и дейност.

БЦКБ възниква като кооперативен отдел в БЗБ при учредяването на последната през 1903 г. През 1910 г. тя се отделя в самостоятелна институция. Целта на учредителите е да се създаде единен център за кредитирането на всички (градски и селски) кооперации в България¹⁶. До сливането с БЗБ и създаването на БЗКБ през 1934 г. кооперативната банка изпълнява основно дейност по кредитирането на кооперативното движение в страната. Под неин контрол са и популярните банки. Наред с това банката извършва и няка-

---

¹⁶ Държавен вестник, бр. 276, 17 декември 1910 г.

къв вид стопанска дейност по регулация и контрол на потребителските и производителни кооперации чрез кооперативна централа „Напред“ (Report of BACB, 1935, p. 74-75).

Освен това от 1933 г. в БЦКБ има „Занаятчийско-стопански отдел“, който се грижи за занаятчийското производство, организирано в занаятчийски кооперации. Банката оказва съдействие за обединяването на занаятчийските кооперации в съюзи, организира износа на занаятчийски произведения, снабдява занаятчийското производство със суровини и др. Особено внимание от страна на БЦКБ се обръща на т. нар. трудови кооперации, които започват да се създават по време на стопанската криза 1929-1933 година. Тяхната цел е да се намали безработицата сред занаятчиите и работниците чрез включването им в обществени обекти (Report of BACB, 1935, p. 76-77)¹⁷.

Сливането на БЗБ и БЦКБ в БЗКБ става през октомври 1934 г. В наредбата-закон за създаването на новата банка буквално е записано, че тя се учредява, за да „подпомага и съдейства чрез кредитите си и други мерки за развитието на земеделието, занаятите, труда и всички други форми на стопанска дейност, главно дребните и средни стопански единици, предимно организирани в кооперативни сдружения, както и да улесни размяната на произведенията от тяхната дейност“¹⁸. По-конкретно, извън чисто банковите операции (събирането на влогове, отпускането на заеми, търговия с девизни средства, преводи и др.), наредбата-закон определя, че банката може да извършва търговска дейност свързана с поръчки от държавни и общински организации, доставка на земеделски машини и съоръжения, семена, торове, занаятчийски инвентар и други материали, необходими за земеделието и занаятите. Тя подпомага чрез финансиране „всички видове земеделски мелиорации“. Други съществени задачи, които стоят пред БЗКБ са търсенето на външни пазари за износа на земеделски и занаятчийски произведения, организирането на събирането и преработката на селскостопански произведения за вътрешния и външните пазари, снабдяване на земеделските произво-

---

¹⁷ Пример за такава кооперация е създадената през 1934 г. Каменоделска трудова кооперация „Български каменоделец“ в София за доставка на паважен материал за нуждите на Столична община.

¹⁸ Държавен вестник, бр. 163, 18 октомври 1934.

ли с машини и други¹⁹.

Всичко това превръща БЗКБ в основен и стабилен фактор за провеждането на икономическата политика на държавата и за развитието на българската икономика през втората половина на 30-те години на XX век. Този факт специално е подчертан в годишния отчет на банката за 1935 г.

Това че стопанската дейност се оформя като основна за БЗКБ личи от определеното в наредбата-закон разпределение на годишната чиста печалба на банката. За резервен фонд се отделят 10% от нея, за фонд „Покриване на загубите“ – 25%, за фонд „Подпомагане на земеделските стопани и занаятчии, пострадали от непредвидени бедствия – 5%, за фонд „Стопански мероприятия“ – 20%, за фонд за подпомагане на кредитните кооперации – 10% и за увеличаване на основния капитал 30%²⁰.

От този момент нататък целия кооперативен сектор, организираното и неорганизирано занаятчийското производство, дребните и средни частни производители от града и селото, т. е. преобладаващата част от икономиката на България, попада в полето на действие на новосъздадената мегабанка. Фактът, че още от 1921 г. тя е с неограничен капитал и той е гарантиран от държавата, допълнително я прави най-мощния инструмент за държавна намеса в стопанството.

След реформирането на сектора на държавните банки в банковата система на страната в периода 1928–1934 г. и засилване на участието на този сектор в икономическия живот на България държавата се настанява трайно като решаващ фактор в тази сфера на обществения живот. Главно чрез БНБ, БЗКБ и контролираните от тях институции (държавни дирекции, институти и др.) държавата пряко насочва развитието на българското селско стопанство, занаятчийския сектор в икономиката, външната търговия, кооперативното движение. Най-общо, чрез тези банки тя влияе върху формирането на преобладаващата част от националния доход на България. През 1935 г. това са 68% (Tchakaloff, 1937, p. 85).

Освен по този начин след 1934 г. българската държава се намесва по-агресивно и в останалите сфери на икономиката, най-вече в индустриалната

---

¹⁹ Пак там.

²⁰ Пак там.

област, възползвайки се от улеснения начин на законодателстване след преврата на 19 май 1934 г.²¹

През 1934 г. в България създадена още една голяма банка, която формално не е, но по същество е държавна. Това е Банка „Български кредит“ (Dimitrov, 2014, pp. 107-109). Тя не влиза в обсега на това изследване, защото не извършва стопанска дейност и няма участие в стопанския живот на страната, различно от кредитирането. Такава дори изрично ѝ е забранена от закона²².

ОБОБЩЕНИЕ

Периодът между двете световни войни е преломно време в много отношения. Тогава стават радикални промени в политическите отношения, променят се значително останалите сфери на човешкото общество. Най-съществени и най-разнообразни в своята конкретиката, обаче, са измененията в стопанската област. Постепенно след Първата световна война либералното стопанство отстъпва място на различни варианти и степени на държавна намеса в икономиката. Това отстъпление става почти поражение през 30-те години на XX в. по време и след световната стопанска криза (Голямата депресия), пламнала внезапно неочаквано през 1929 г.

Още тогава специалисти от различни области търсят най-точната формулировка на типа стопанство, което се формира в отделните държави, в резултат на провежданата от техните правителства икономическа политика. Този въпрос е вълнувал още по онова време и български икономисти, социолози и др. (Penchev, 2017). Той и днес продължава да стои неразрешен.

В една своя работа, разглеждайки българската банкова система през XX в., Румен Аврамов използва термини като „икономика на длъжника“,

---

²¹ Възползвайки се от възможностите, които дава Търновската конституция, правителствата след преврата започват да управляват без народно събрание с наредби, които имат силата на закон. Те се издават от Министерски съвет и се утвърждават от държавния глава (царят). Това прави управлението експедитивно, но и доста хаотично в решенията си в стопанската област. Този период в управлението приключва през 1938 г., когато България отново има народно събрание, през което трябва да минават законодателните инициативи на правителствата. Темпото на законодателстване в икономическата сфера се забавя. По-подробно за държавната стопанска политика и участието на държавата в икономиката на България след 1934 година – Вж: (Dimitrov, 2014).

²² ЦДА, ф. 294 к, оп. 3, IVA, л. 2.

„рапортуваща икономика“, имайки предвид, че рисковете се поемат от кредиторите и, че се създават мрежи от еднотипни стопански структури, които реагират шаблонно, по команда и еднообразно. Той смята, че така се създава една „особена комунална стопанска структура“ в България (Аврамов, 2001, pp. 141-142). Аврамов използва също и други определения (Аврамов, 2007, pp. 428-430). В тези определения могат да се видят някои черти на българската икономика от онова време, но не и цялостния ѝ облик, особено в периода между двете световни войни.

Наред с това в съвременната историческа литература съществуват определения за характера на българското стопанство през междувоенния период като „ръководено стопанство от либерален тип“, „авторитарно стопанство“, „регулирана икономика“, „ръководено стопанство“ (Penchev, 2017).

Голяма част от тази терминология води своето начало още от времето между двете световни войни. Тогава Асен Христофоров използва за неутралните държави, каквато е България до 1941 г., терминът „регулирано предвоенно стопанство“, противопоставяйки го на „обвързано автоматично саморъководено стопанство“. Той намира разлика между тях само „по степен, а не толкова по естество“ (Hristoforov, 2010, pp. 57-81).

Същевременно Христофоров предлага формулировки на някои видове „стопанско-политически системи“ (според неговия израз). Техните определения изглеждат смислени и добре обобщаващи характерните черти на новите модели в световната икономика тогава. Той вижда следните възможни видове стопанства (Hristoforov, 2010, pp. 75-78):

1. *Мирновремененно свободно размененно стопанство (либерално стопанство).*
2. *Военно стопанство*²³.
3. *Ръководено стопанство.*

---

²³ Първа предпоставка за съществуването на военното е „супендирането на автоматичния механизъм ценообразуване и заменянето му с принципа на ценоопределяне (курсив мой, М. Д.), който принцип е извън действието на автоматичния механизъм на ценообразуването. С други думи, принципът на автоматичното саморъководство (курсив мой, М. Д.) при мирновременното свободно размененно стопанство се изоставя при военното стопанство и се заменя с принципа на съзнателното насочване и приспособяване (курсив мой, М. Д.) на търсенето и предлагането. Военното стопанство е едно ръководено стопанство“ (Hristoforov, 2010, p. 76).

При ръководеното стопанство насочването и приспособяването на търсенето и предлагането се извършва и постига като съзнателно поставена цел от страна на една стояща над стопанските индивиди воля, т. е. от една воля, която е напълно откъсната от действието на автоматичния механизъм на ценообразуването. Ръководеното стопанство не е винаги тъждествено с военното стопанство. След като насочването и приспособяването на търсенето и предлагането може да бъде извършено и постигнато като съзнателно поставена цел от страна на една стояща над стопанските индивиди воля, следва, че същата воля може да наложи една система на ръководено стопанство с друга цел и при други обстоятелства – освен или извън тези за воденето на една война. Възприемането на една система на ръководено стопанство през периоди на мирно развитие е в зависимост по-скоро от политически, отколкото от икономически причини или подбуди. При военното стопанство има само една причина – несъответствие между обема на търсенето и обема на предлагането (Hristoforov, 2010, p. 76).

4. *Автоматично саморъководено стопанство.*

При него има различни варианти, в зависимост от степента на външна (държавна или корпоративна) интервенция.

Автоматичното саморъководено стопанство всъщност е мирновременното свободно разменно стопанство. При него насочването и приспособяването на търсенето и предлагането се извършва автоматично, несъзнателно. То е равнозначно на едно такова състояние на народното стопанство, в което отделните стопански индивиди или стопанства имат пълна свобода на действие и при което действително се наблюдава една свободна игра на стопанските сили, без някаква особена намеса на държавата (Hristoforov, 2010, p. 77).

Когато обаче свободата на действие на отделните стопански индивиди или стопанства е ограничена до известна степен чрез правила, закони или споразумения, съзнателно установени от организациите на отделните стопанства или от самата публична власт, *автоматичното саморъководено стопанство престава да бъде свободно и става обвързано – обвързано от правилата, законите и споразуменията, в рамките на които се ограничава свободната игра на стопанските сили. Обвързаното автоматично само-*

ръководено стопанство се превръща постепенно в регулирано автоматично саморъководено стопанство, когато степента на държавната намеса в стопанството нарасне твърде, но все пак недостатъчно силно, за да наложи премахването на автоматичния стопански механизъм, в който случай стопанството би се превърнало от саморъководено в ръководено (курсив и болд мои, М. Д.) (Hristoforov, 2010, p. 77).

Христофоров формулира още „индивидуалистично стопанство“ и „коллективистично стопанство“, които са в страни от целта на това изложение.

Трудно може да се даде отговор на въпроса, какъв тип стопанство се установява в България в периода между двете световни войни. Най-явната причина за това е, че през този период се изреждат в управлението правителства от различен характер, с различни разбирания (доктрини) за стопанското развитие на страната. Това се отразява пряко на икономическата политика, която тези правителства провеждат. В контекста на горното трябва да се отбележи, че по-голямата част от времето на власт са кабинети, които в една или друга степен са съпричастни към либералния модел на икономика от времето преди Първата световна война. Новата парадигма в управлението се налага след 1934 г., когато идват на власт правителства от ново естество, управляващи без да се съобразяват с постулатите на т. нар. буржоазна демокрация и имитиращи в известна степен новите управленски модели след войната.

От друга страна трябва да се има предвид и фактът, че България още от XIX век, когато се появява на историческата карта на Европа, е страна най-малко от „втория ешелон“, т. е. тръгва по-късно в развитието си като държава с пазарно стопанство. Липсата на период в икономическото развитие, наричан от много специалисти „протоиндустриализация“, или „industrious revolution“ (революция на трудолюбието) в България преди 1879 г. определя и липсата на съществени предпоставки за развитие на капиталистическо стопанство. Наследството от османското стопанство и държава не дава основание за оптимизъм. Поради тази историческата съдба на българите ролята на държавата в процеса още от началото става решаваща.

Ентузиазмът на първите управници на третата българска държава е достоен за уважение. В общи линии до началото на войните (1912–1918)

държавната инициатива за подпомагане на новия път на развитие на икономиката се развива в две посоки – пряко подпомагане чрез създаване на привилегии по законодателен път за индустриалното производство и изграждане на система от държавни банки, чиито главна цел е подкрепата на земеделието и дребната градска собственост. Резултатите за 30 години са скромни²⁴.

След Първата световна война, в условията на непрекъснато променяща се икономическа обстановка, отношението на държавата към стопанството и икономическата ѝ политика също регистрират изменения. Линията на пряко подпомагане постепенно е изместена в посока на държавно регулиране на икономиката чрез специално създавани за това институции. Докато през 20-те години на XX век институционалната промяна е в рамките на класическата държавна намеса от преди 1912 г., през 30-те години линията на институционално направляване от страна на държавата на икономиката на страната се засилва. Тя върви по две линии. От една страна законодателно се извършват изменения в съществуващите стопански държавни институции, а от друга – се създават нови с по-големи правомощия да се намесват в икономическите процеси. Всички тези промени са предизвикани от резките амплитуди в международните икономически условия и представляват реакция (отговор) от страна на българската държава на тези флукуации.

Може с голяма сигурност да се твърди, че през 30-те години на XX век българската икономика се направлява от двете държавни банки (БНБ и БЗКБ) и няколко институции „от втори ешелон“, създадени по това време²⁵. Те представляват инструментите, с които държавата провежда оперативното стопанската си политика. Ролята на министерствата остава на по-заден план.

Механизмите, с които стопанските институции въздействат върху българската икономика, не могат да се определят като пряка държавна намеса в частния сектор. С малки изключения, които по-скоро представляват опити, а не трайна реалност, въздействието им става по линията на регламентация на

---

²⁴ По-подробна оценка на икономическата политика на българската държава до 1912 г. Dimitrov, 2013.

²⁵ По-значимите от тези институции са: Дирекция „Храноизнос“, Погасителната каса, Експортният институт, Банкерският съвет, Индустриалната комисия в Министерството на търговията, промишлеността и труда и др.

цени („Храноизнос“, БЗКБ), участие в определени стопански дейности, налагане на определени ограничения върху външната търговия, в които вместо митнически рестрикции се използва валутния режим (БНБ)²⁶.

През 1934 г. държавата за един кратък период прави опит да заеме по-мощни позиции в икономиката, навлизайки в полето на контролиране и насочване на стопанското развитие по насилствен начин. Този опит на правителството на т. нар. „деветнайстомайци“ няма успех и техните крайни решения в областта на стопанската политика бързо са отменени от следващите правителства.

Като заключение ще отбележим нашето становище, че в периода между двете световни войни българското стопанство се развива в синхрон с изменящите се световни тенденции в тази сфера. Стопанската политика на държавата се стреми да нагоди българската икономика към тези изменения основно чрез използване на държавни институции от времето преди Първата световна война или новосъздадени такива през 20-те и 30-те години на ХХ век. Няма значителни отклонения в използването на инструментите на държавна намеса в стопанството от предвоенния период. Опитите да се копират или да се подражава на чужди модели, появили се в света след войната, се провалят.

Според нас през посочения период в България се създава институционално направлявана от държавата икономика, която има своите особености през 20-те и 30-те години, но в най-общи линии не се отклонява съществено от традиционните ценности на либерализма. Там, където в стопанската политика на държавата се виждат такива отклонения, те са предизвикани от промяната в икономическите условия в България и света. Степента на държавната намеса в българското стопанство нараства твърде, но все пак недостатъчно силно, за да наложи премахването на автоматичния стопански механизъм. Тази намеса се осъществява изключително чрез учредяването на нови или промяна на дейността на съществуващи от преди това време институции, а не чрез изграждане на нова законодателна рамка, която да е в

---

²⁶ Провалени опити за пряка държавна намеса в отделни сектори на икономиката представляват създадените през есента на 1934 г. държавни монополи, които също са придружени с учредяване на институции за тяхната дейност, но те скоро са отменени от държавата.

противоречие със законите на пазарната икономика и да бъде задължителна за стопанските субекти.

Има всички основания да се смята, че в периода между двете световни войни в България постепенно се налага един вид **институционално регулирано автоматично саморъководено стопанство или институционално регулирано либерално стопанство**. Това значи, че ако през този период в българската икономика има отклонения от либералната тангента, то те не излизат в значителна степен от нейната посока. Всички определения като „дирижирано стопанство“, „ръководено стопанство“, „авторитарно стопанство“, „фашизъм“ (като икономическа система – б. м. М. Д.) са несъстоятелни за българската действителност.

Съществуващите белези на сходство с моделите на авторитарните държави (Италия и Германия) или се провалят (случая с правителството на т. нар. деветнайстотомайци) или имат дълбоки икономически причини (случая с нарастването на степента на участие на Германия в българската външна търговия). Към втория случай трябва да причислим и установяването на търговски връзки със СССР в средата на 30-те години на XX век.

REFERENCES:

- Avramov, R 2001, *The Economic twentieth century of Bulgaria*, Център за либерални стратегии, Sofia, (in Bulgarian).
- Avramov, R 2007, *Communal capitalism. Out of the Bulgarian Economic Past*, Vol. 3, Fondatsia "Bulgarska nauka i kultura", Tsentar za liberalni strategii, Sofia. (in Bulgarian)
- Bobchev, K 1938, 'Bulgaria's foreign trade policy after the war', *Trudove na Statisticheskia Institut za stopanski prouchvania pri SU*, vol. 4, pp. 1-50 (in Bulgarian); pp. 1-49 (French).
- Dimitrov, M 2014, *The state and the economy in Bulgaria between the two world wars 1919-1939*, Izdatelski complex – UNSS, Sofia. (in Bulgarian).
- Dimitrov, M 2013, 'The State and the Economic Development of Bulgaria from the Liberation of 1878 to the Balkan Wars (1879-1912) – in search of an effective policy', *Universitet za Nazionalno I Svetovno stopanstvo, Nauchni trudove*, vol. 3, pp. 132-181 (in Bulgarian).
- Dimitrov, M 2010a, 'Bulgarian agriculture during the global economic crisis 1929-

- 1934', *Godishnik na Uridicheski fakultet pri UNSS*, vol. 3, pp. 197-217. (in Bulgarian).
- Dimitrov, M 2010b, 'The State and the Credits of the Bulgarian Economy (1879-1912)', in Kamenova, G (ed.), *Nezavisimostta na Bulgaria 1908 – Pogled ot XXI vek*, Institut za istoricheski izsledvania - BAN, Sofia, pp. 377-399. (in Bulgarian).
- Dimitrov, M 2009, 'The State and Problems in the Credit System of Bulgaria during the Economic Crisis 1929-1934', in Hristov, Hr. (ed.), P. Lulanski (ed.), G. Naidenov (ed.), *The Public Administration – Challenges and Perspectives*, UI "Stopanstvo", Sofia, pp. 273-282. (in Bulgarian).
- Ekimov, I 1931, 'Bulgarian Agricultural Bank', *Spisanie na Bulgarskoto ikonomicheskoto druzestvo*, vol. 8, pp. 490-506. (in Bulgarian).
- Penchev, P 2017, 'Dirigiste economy and economic planning – theoretical analyses and debates among the Bulgarian economists during the 1930s', *Nauchni tudove na UNSS* [forthcoming]. (in Bulgarian).
- History of the financial and credit system of Bulgaria* 1983, Vol. 2, Georgi Bakalov, Varna, (in Bulgarian).
- Hristoforov, As 2010, *Selected works and documents*, Vol. 1 *Economic texts: Monographs*, BNB, Sofia (in Bulgarian).
- Hristoforov, As 1939, 'The course of the trade cycle in Bulgaria 1934-1939', *Trudove na Statisticheskia Institut za stopanski prouchvania*, vol. 1-2, pp. 1-151 (in Bulgarian).
- Kirov, D 1923, 'The reform of the Bulgarian National Bank', *Spisanie na Bulgarskoto ikonomicheskoto druzestvo*, vol. 10, pp. 541-546. (in Bulgarian).
- Nedkov, B 1938, Development of the Financial system of Bulgaria during the last decade, *Trudove ns Statisticheskia Institut za stopanski prouchvania*, vol. 3-4, pp. 1-212 (in Bulgarian).
- Report of the Bulgarian Agricultural and Cooperative Bank for 1934, 1935*, Sofia. (in Bulgarian).
- Report of the Bulgarian National Bank for 1934, 1935*, Sofia. (in Bulgarian).
- Review of the Bulgarian Economic Society*, 1933, Vol. 6.
- Tchakaloff, As 1937, 'The national income of Bulgaria 1924-1935', *Trudove na Statisticheskia Institut za stopanski prouchvania*, vol. 2, pp. 1-102 (in Bulgarian).
- Yanchulev, B 1936, 'On the merger of b. a. bank and b. c. k. bank and cooperative credit organization', *Spisanie na Bulgarskoto ikonomicheskoto druzestvo*, vol. 10, p. 604. (in Bulgarian)
- Zlatinska, R 2017, 'Bulgarian state and agricultural credit (late XIX and early XX

centuries)', PhD Thesis, University of National and World Economy. (in Bulgarian).

Correspondence address:

Marco Dimitrov – Associate professor, PhD
University of National and World Economy – Sofia,
Department “Political economy”,
8 dekemvri str. 1700 Sofia,
Studentski grad “Hristo Botev”
Tel. (+359) 889 94 50 41
E-mail: marco_dimitrov@abv.bg

ЗАКОНА ЗА ДАНЪКА ВЪРХУ ПРИХОДИТЕ В БЪЛГАРИЯ ОТ 1933 Г.

Петър СТОЯНОВ

Abstract: *This publication aims to provide a more in-depth critical view of the Bulgarian Income Tax Act of 1933 from the point of the officially declared motives for its amendment and their relation to the legal framework. With the help of the fact-finding analysis, the argument for complete discrepancy between motives and legislation is defended. The old tendency for fiscal fanaticism and lobbyism, accompanied by contradiction, inadequacy and inefficiency is revealed.*

Key words: *income tax, patent taxation, tax policy*

JEL: N23, N24, N43, N44

1. Увод

Преките данъци представляват фундамента на българската данъчна система през първите десетилетия след Освобождението. В тяхното развитие през междувоенния период обаче се очертава една ясно изразена тенденция към неуспешни експерименти и фаворизирането на определени данъчни субекти, съчетани с намаляване значението на прякото облагане в приходната част на държавния бюджет (Stoyanov, 2015, p. 183). За да разкрие по-добре спецификата на провала в областта на прякото подоходно облагане, вече засегната от автора в дисертация му „Състояние и развитие на данъчната система в България между двете световни войни (1919-1939)“, с настоящата статия той си поставя за цел да направи един по-задълбочен критичен анализ на измененията в Закона за данъка върху приходите от 1933 г. Реформата в Закона за данъка върху приходите от 1933 г. е избрана за изследване, тъй като се развива в разгара на Голямата депресия, най-тежкия от финансово икономическо естество момент за българската държава и нейните данъкоплатци.

Измененията в Закона за данъка върху приходите от 1933 г. са разг-

леждани по-подробно от главния ревизор на Дирекцията за върховен контрол д-р Христо Цонев (Tsonev, 1933) и бившия началник на отделението за преки данъци към Министерството на финансите Васил Николов (Nikolov, 1933). Въпросните публикации представляват по-скоро наставления и коментари във връзка с приложението на закона, докато настоящата статия акцентира върху неговите недостатъци и фрапиращите му противоречия с официално обявените мотиви. Трябва да се отбележи, че статистически данни за резултатите от приложението на Закона за данъка върху приходите след неговото изменение през 1933 г., могат да бъдат открити в изследването на Борис Недков „Развитие на българската финансова система през последното десетилетие“ (Nedkov, 1937).

2. Изложение

2.1 Мотиви: Основен мотив налагащ реформирането на данъка върху приходите през 1933 г. е все по-настоятелната препоръка от страна на Финансовия комитет при Обществото на Народите и кредиторите за засилване на държавните приходи (Tsonev, 1933, р. 5). Горното се съчетава с оформящата се тенденция за намаляване на постъпленията от този тип пряко облагане в следвоенния период, с икономическата криза и др. (Stoyanov 2015, р. 88). Обезпокоително е цялостното състояние на държавните финанси и финансова политика, които с една дума може да се определят като катастрофални. Военните разходи, корупцията, големите политически дългове след войните, нарастващата намеса на държавата в обществения живот и свързаното с това увеличаване на чиновниците и бюрокрацията са абсолютно несъвместими със скромните възможности на българската икономика (Stoyanov, 2015, р. 153). Дисбалансите достигат до изключително високи величини. Извънбюджетните дефицити само за 1929/30 г. представляват почти 55% от редовният бюджет на държавата. За периода от 1928 до 1934 г. общата сума на дефицитите по извънредните бюджети достига 8.7 милиарда лева, сума която е почти 200% от средната величина на бюджета по това време (Stefanov, 1936, р. 3). До този момент данъчната тежест продължава да се носи почти изцяло от дребните, несъстоятелните, слабите в политико-икономическо отношение стопански субекти и съсловия. По-издръжливите,

силните и състоятелните дори в разгара на кризата започнала от края на 1929 г., продължават да бъдат толерирани и субсидирани противно на рационалната икономическа логика. Под различни мотиви и предлози със Закона за насърчение на местната индустрия от 1928 г., Закона за данъчните облекчения на акционерните, командитно акционерните банки и кооперативно кредитните сдружения от 1930 г. и Закона за защита на влоговете от 1930 г. от облагане с данък са освободени почти всички по-крупни пера от печалбите на акционерните дружества, банките и индустриалните предприятия. Освен от Финансовия комитет при Обществото на Народите, за прекратяване на несправедливите облаги и прехвърляна на данъчната тежест към състоятелните стопански субекти накрая се обявява и българският монарх Цар Борис III (Tsonev, 1933, p. 5). Реакцията на законодателя, предвид представения по-долу фактологичен анализ може да определим като поредния изблик на характерната за българската политическа култура привидна осъзнатост и решимост за справяне с проблемите. Депутатите и правителството на управляващата коалиция подкрепят поредните изменения и допълнения в Закона за данъка върху приходите със следните мотиви (Tsonev, 1933, p. 6; Nikolov, 1933, p.1):

1) Да се засилят държавните приходи с по-ефективно облагане на силните стопански субекти.

2) Да се внесе по-голяма справедливост при разпределение на данъчните тежести, като се обърне специално внимание на еснафа, малоимотните и слаби стопански съсловия и класи, които едва прекарват едно сносно човешко съществуване.

3) Да се опрости цялата облагателната процедура, като се внесе яснота, пълнота и прегледност във всички постановления на закона. По този начин да се постигне по-бързо определяне на данъците, чрез една система, която да гарантира събирането на всеки данък до края на бюджетното упражнение на финансовата година, за която е определен.

2.2 Ключови промени в Закона за данъка върху приходите от 1933 г.

Тук е моментът да разгледаме ключовите законодателни промени и, което ще бъде основния акцент в настоящото изследване - отношението им към техните мотиви.

Фундаменталната промяна въведена с измененията на Закона за данъка върху приходите от 1933 г. е въвеждането на патентно облагане за всички видове занятия, от които годишно се реализират приходи до 40 000 лева.¹ Патентът като пряк данък е въведен у нас за пръв път с Закона за патентите от 31 октомври 1885 г., а връщането с близо 50 години назад се дължи на провала в декларационната система за облагане въведена с данъчната реформа на правителството на БЗНС през 1920 г. (Stoyanov, 2015, p. 85). Причини за това могат да се търсят в ниското ниво на данъчен морал, неподготовеността и масовата корупция в данъчната ни администрация (Stoyanov, 2015, p. 85). През 1924 г. правителството на Демократическия сговор приема закон за изменение и допълнение на Закона за данъка върху общия доход, с което процедурата по декларирането става още по-тромава и сложна. Данъкоплатците са затруднени от различните видове декларации и тяхното попълване, като за единствено улеснение може да посочим само различния им цвят (червени, зелени и бели). Най-отговорното задължение е събирането на сведения по декларациите от данъчните инспектори. При тази процедура по новия закон ръцете на финансовите органи остават развързани и от тяхната преценка изключително зависи определянето размера на данъка. Така при недобросъвестни данъчни служители данъкоплатците остават напълно зависими от тях (Djarpunov, 1932). Проверките, които се правят на няколко инстанции и по няколко пъти отнемат много време и поради това в повечето случаи данъците се определят и дължат за период от 2-3 и повече години назад. Изплащането им по-този начин се затруднява и често се отразява катастрофално върху стопанската дейност на данъкоплатците. Данъкът върху приходите на лицата и дружествата достига в този момент своята връхна точка в областта на законодателната си и формална усложненост. Това логично не води до очакваното чувствително повишаване на приходите в сравнение с катастрофалния период при управлението на БЗНС (Stoyanov, 2015, p. 85).

Връщането към патентната система през 1933 г. без съмнение е наложено от голямата нужда за засилване на приходите и по-редовното събиране на средствата. Второто ясно личи от променените срокове за изплащане на

---

¹ Държавен вестник, 258, 16 февруари 1933, с. 14.

данъка-патент, който за доходи до 40 000 става на полугодия – 7-ми април и 7-ми октомври, вместо визираните в чл. 16 от закона срокове за останалите – 25-ти юни, 25-ти октомври и 25-ти февруари (Nikolov, 1933, p. 10). Патентите се определят от комисия в която влизат данъчни служители и представител на съответното съсловие, въз основа на чистият предполагаем доход, който се обуславя от преценка върху подадена декларация за приходите, вида на занятието или стопанската дейност, капитала, броя на работниците, помещения и др.²

Но нека да обърнем внимание на другите, още по-важни, аспекти от реформата през 1933-та, а именно нейната ефективност, резултати и адекватността ѝ във връзка със официално обявените мотиви за закона.

С въвеждането на патентната система се постига едно значително опростяване на формалностите по-облагането, декларирането и събирането на данъците. Тя обхваща 2/3 от данъкоплатците (Tsonev, 1933, p.5). Тази рационализация обаче може да допадне единствено на финансовата ни администрация. Размерите на данъците за лицата обложени с патент, в много случаи се увеличат, тъй като патентите отразяват предполагаеми, а не реални приходи и постъпленията по тях стават потенциално по-бързи и редовни (Stoyanov, 2015, p. 85). Положението на дребния данъкоплатец след въвеждането на закона от 1933г. се влошава още повече и предвид изключително краткия срок за изплащане на патента – само 7 дни след неговото определяне и наложените жестоки санкции за нарушение – 5% глоба, затваряне на заведението и 1% месечна лихва за забава.³ В този смисъл не бива да ни учудва, че според данните само в София след първия облагателен период има просрочени над 2000 патента (Tsonev, 1933, p. 16). В същото време, когато данъкоплатците упражняващи занятия с дребни доходи са масово заплашвани от затваряне на магазинчета, работилници и налагането на разорителни глоби, останалите с по-високите доходи получават комфортни разсрочки, а в много случаи данъците им не се определят с години (Tsonev, 1933, p. 16). Основната идеята в основата на патентното облагане, според излязлата скоро сред приемането на закона наредба номер 6033 от 27 март 1933 г.,

---

² Държавен вестник, 258, 16 февруари 1933, с. 15.

³ Държавен вестник, 258, 16 февруари 1933, с. 15.

разбира се, е представена като далеч по-рационална. В нея Министерство на финансите оправдава новия режим на облагане с мотива да освободи данъчната администрация от дребните данъкоплатци. Данъчните така ще могат да посветят повече вниманието си върху по-големите данъчни обекти, които да бъдат по-справедливо определени, за да не се дразни обществото⁴.

В този смисъл трябва да разгледаме дали и как беше обърнато това по-голямо внимание на данъкоплатците с по-високи доходи в новия закон за приходите от 1933 г. Също, както в закона от 24 юни 1925 г. и през 1933 г. остават учредени три вида данъци върху приходите - данък върху занятията, допълнителен данък върху общия доход и данък на дружествата. Данъкът върху занятията е разделен на две части, патентен за доходи до 40 000 лева и пропорционален годишен данък за доходи до 80 000 лева.⁵ Пропорционалният, с проценти между 8 и 10% в зависимост от дейността се определя върху реализирания реален доход, от който се приспадат 18 000 лева необлагаем минимум. С изключение на въведения патентен данък в облагането на доходите до 40 000, за тези до 80 000 лева не настъпва съществена промяна. Остава вниманието ни да се насочи към допълнителния данък върху общия доход, където наистина забелязваме някои интересни реформи. Допълнителният данък върху общия доход до 1933 г. се дължи за доходи над 100 000 лева и е силно прогресивен. След промените през 1933 г., долната граница е свалена на 80 000 лева, но това което заслужава повече внимание е таблицата за облагане в чл. 25 от закона. Ако съпоставим процентите с тези от действалия до 1933 година закон за приходите, веднага ще установим едно сериозно намаление на последните. Докато частта за доходи между 400 хил. и 500 хил. по стария закон се облагат с 23%, по новия само с 16% или с 7% по-ниско; частта между 500-600 хил. по стария закон с 26%, по новия само с 18%, или с 8% по-ниско; между 600-800 хил. по стария с 30%, по новия само с 20%, или с 10% по-ниско; за доходите от 800 хил. до 1 милион и от 1 милион до 1.2 милиона лева отново с 10% по-ниско, за да се стигне за най-високите доходи над 1.5 милиона лева където намалението е с цели 11%⁶.

---

⁴ Държавен вестник, 3, 4 април 1933, с. 6.

⁵ Държавен вестник, 258, 16 февруари 1933, с. 10.

⁶ Държавен вестник, 92, 24 юли 1925, с. 7; 258, 16 февруари 1933, с. 15.

Нека да видим как е обосновано всичко това в наредба 6033 от 27 март 1933 г. на финансовото министерство. Намалението на прихода, който ще се облага само с данък занятие от 100 000 на 80 000 лева, министерството обосновава така: *„Поради понижението на доходите на данъкоплатците, намалява се пределът на прихода, от който ще се приспадат необлагаемите 18 000 лв. от 100 000 на 80 000 лв., с цел да се запази облога“*⁷. А за да оправдае намалените в таблицата на чл. 25 проценти, същата наредба продължава със следните разсъждения: *„Министерството се надява, че приходите на данъкоплатците ще бъдат по-правилно преценявани и макар, че процентите в таблиците да са намалени, съкровището ще получи значително по-големи суми от допълнителен данък върху общия доход“*.⁸ Четейки последното, наивната и противоречива логика на министерството става очевидна. Напълно очевидна става и основната особеност на промяната в Закона за данъка върху приходите от 1933 г., а именно циничното противоречие между обявените мотиви и приетото законодателство. От една страна, за да се запазят приходите, поради намалените доходи, допълнителния данък се въвежда с по-ниска долна граница. От друга, драстично се намаляват ставките за доходите над 300 000 лева, с което се разчита на по-висока събираемост от големите данъкоплатци. По-високата събираемост в случая, трябва да дойде след така „необходимата“ повишена „социална отговорност“ и открито фаворизиране към данъкоплатците с високи доходи. Особено, на фона на мотивите към закона, в които е заявено точно обратното. Излиза, че чрез това социализиране и фаворизиране, министерство на финансите „разчита“ едновременно да успокои и големите данъкоплатци, и данъчните, да намали корупцията, и да насърчи последните към по-съвестно изпълнение на служебните им задължения. Една подобна мярка, теоретично би имала ефект, но само при ефективно работещи пазарни механизми, реално повишаване на професионалните и материални стимули за служителите, наред с данъчния морал на тази категория данъкоплатци. Подобна тенденция обаче, в периода 1879-1944 г., никога не се е наблюдавала. Финансовият, индустриалният и търговският капитал в България е поставен в условията на „крони капитали-

---

⁷ Държавен вестник, 3, 4 април 1933, с. 6.

⁸ Държавен вестник, 3, 4 април 1933, с. 7.

зъм⁹, при който неговите печалби са субсидирани, а загубите и рискът социализирани чрез властта на държавата. В този смисъл законодателните промени през 1933 г. са продължение на споменатата тенденция, при която данъчната тежест се прехвърля върху работещите дребни стопански субекти. Според бившия началник на отделението за преки данъци в България има реално поне около 14 000 крупни данъкоплатци, получаващи значителни приходи от акционерен и търговски капитал (Tsonev, 1933, p.16). През 1932 г., самият финансов министър Стефан Стефанов, говори за грубите фискалните престъпления на едрите дружества, като съобщава, че 22 от тях, между които са застрахователни и търговски дружества, тютюневи фабрики, индустриални предприятия, и дори банки, не плащат никакви данъци. Той също заявява: „Аз мога да ви посоча най-малко 100 големи фирми, които могат да платят свободно по 5-10-15 милиона лева, в един период от пет години“ (Getsov, 1934, p. 32). Според таблицата за броя на данъкоплатците с допълнителен данък през 1932/33 г. са обложени само 44-ма данъкоплатци с доход от 500 000 до 600 000 лева, 46-ма с доход от 600 000 до 800 000 лева, девет с доход от 800 000 до 1 милион лева и 11-десет с доход от 1 милион до 1.5 милиона лева (Nedkov, 1937, p. 107). Тази тенденция за укриване на крупните данъкоплатци не се променя и след промените от 1933 г. Предвид намалените ставки и намалелия брой обложени лица, те дори се понижават още повече. За финансовата 1933/34 обложените лица с доход от 500 000 до 600 000 лева са с един по-малко или 43-ма с доход от 600 000 до 800 000 лева с цели 18 по-малко или само 28, с доход от 800 000 до 1 милион лева са с 7 повече или 16, а с доход от 1 милион до 1.5 милиона лева само 4 или 7 души по-малко (Nedkov, 1937, p. 107). Видно от посочените данни, е че единственото реално увеличение на обложените лица се забелязва за данъкоплатците с доходи от 80 000 до 150 000 лева, където броя на декларациите е нараснал драстично (Nedkov, 1937, p. 107). Тази категория данъкоплатци, отново се намира, противно на мотивите в самото дъно на таблицата. Тя именно трябва да понесе увеличението в данъчната тежест на допълнителния данък върху дохода, след промените от 1933 г. Увеличението на броя обложени за финансовата 1933/34 г. лица в тази графа е нараснало повече от двой-

---

⁹ Този термин страда от определени недостатъци и се нуждае от допълнително прецизиране.

но, от 2308 души през 1932/33 г. до 4974 през 1933/34 г. (Nedkov, 1937, р. 107). Тук трябва да се спомене, че приходите от допълнителен данък според анализа на Борис Недков наистина се увеличават (Nedkov, 1937, р. 105), но увеличението се постига единствено чрез въведеното през 1933 г. намаление в долния праг на допълнителния данък. Това, което Недков също пропуска да каже, е че резултатите за бюджета от това увеличение са незначителни. Независимо от рязкото увеличение на обложените, те попадат единствено в категорията с най-ниски ставки, а в същото време високите ставки са рязко намалени. Приходите от допълнителен данък през 1931/32 г. са 20.1 милиона, през 1932/33 г. – 17.5 милиона, за да се достигне до едва 20.2 милиона лева през 1933/34 г. (Nedkov, 1937, р. 110).

Заклучение

Измененията в Закона за данъка върху приходите през 1933 г. показват демагогията, фаворизацията и цинизма на българската държава в областта на прякото облагане. Анализът на основните промени в законодателството показват пълно противоречие с обявените мотиви за по-ефективно облагане на силните стопански субекти, по-голяма справедливост при разпределение на данъчните тежести, специално внимание за занаятчиите, малоимотните и слаби стопански съсловия. Специалното внимание към по-слабите стопански субекти, законодателят тълкува с една извратена обратна логика. То е реализирано чрез рационализации като въвеждането на патенти, увеличаване на натиска, санкциите и прехвърляне на данъчната тежест именно към лицата с най-ниски доходи, както по отношение на обложените с данък занятие така и по-отношение на тези с допълнителен данък върху доходите. Успоредно с това, на фаворизиращо и социално отношение се радват парадоксално на мотивите именно големите данъкоплатци. Данъчното бреме продължава да се носи изключително от средните и слаби социални съсловия. Постоянните изменения и допълнения във финансовото ни законодателство винаги оставят възможности за фаворизиране на едно малцинство, което обаче държи мнозинството капитал и доход, и което винаги се възползва от предоставените му способности за избягване на законните си задължения към държавата.

Странното е, че в последният период на своята еволюция и след като са опитани всички актуални за модерните и цивилизовани държави данъчни практики, прякото облагане на доходите в България започва да се връща постепенно към опростената и примитивна система на патентното облагане. Прогресивното - подоходно облагане и дори пропорционалното се провалят напълно, защото винаги са се основавали на изискването за вярно и точно деклариране на доходите и професионалната работа на администрацията. Подобни явления могат да се наблюдават само там, където политическото съзнание и култура на гражданите са способни да създадат едно здраво, лишено от остри противоречия общество.

Философията зад данъчната реформа от 1933 г. е изразена най-добре не от кой да е от самия финансов министър Стефан Стефанов, който заявява: „*Пари ми трябва! Принуден съм да взема от където мога и където намеря!*“¹⁰

REFERENCES:

- Djapunov, V 1932, *Taxes, predation of the treasury and commercial books*, Sofia. (in Bulgarian)
- Getsov, P 1934, *State, people and taxes*, Sofia (in Bulgarian)
- Nedkov, B 1937, *Development of the Financial system of Bulgaria during the last decade*, Sofia. (in Bulgarian)
- Nikolov, V 1933, *Comment on the Revenue Tax Act of 1933*, Sofia. (in Bulgarian)
- Stefanov, I 1936, 'The state revenue budget', *Magazine of the Union of Popular Banks*, vol. 10, no. 1, pp. 2-15. (in Bulgarian)
- Stoyanov, P 2015, 'Status and development of the tax system in Bulgaria between the two world wars (1919-1939 г.)', PhD Thesis, UNWE, Sofia. (in Bulgarian)
- Tsonev, Hr 1933, *On the Income Tax Act*, Sofia. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Peter Stoyanov – Assistant professor, PhD
University of World and National Economy
Department of Political economy
1700 Sofia, Student Town, UNWE
Tel.: (+ 359) 887 292421
E-mail: petisto@gmail.com

---

¹⁰ Стенографски дневници, 23 ОНС, II РС, 28. 11. 1932, с. 834.

Част II
СЕЛИЩНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
И СТОПАНСКИ ДЕЙЦИ

Section 2
STUDIES OF SETTLEMENTS
AND ECONOMIC ACTORS

THE ECONOMIC GROWTH OF KAZANLIK IN THE 15th AND 16th CENTURIES

Levent KAYAPINAR

Резюме: *Нахията Казанлък е част от Чирменския санджак. В този санджак са включени казите Чирмен, Йениджеи Загра, Казанлък, Йениджеи Чирпан, Хаскъой и Текфурдаг. Чирменският регион е присъединен в рамките на Османската държава заедно с Пловдив и Загра преди 1370 г. като последица от завладяването на Одрин. Селището Казанлък не фигурира в архивните документи до 1421 г. То се среща за първи път в приложението на вакфието на вакъфа на Саруджаоглу Умур Бег. Самото вакфие е от 1415 г., а приложението му е от 1421 г. Настоящата статия има за цел да покаже икономическото и демографското развитие на Казанлък от 1415 г. до 1594 г. на базата на османските архивни източници. В първия регистър, датиращ от 1466 г., селище наречено Пазарджик е записано като център на нахия Казанлък. В този период Казанлък има статут на нахия и обхваща двадесет и осем села. Освен това в центъра на Казанлък има джамия, обществена баня, мелница, керавансерай и два магазина, които принадлежат на вакъфа на Умур Бег. В това отношение може да се каже, че вакъфът на Умур Бег е сред основните причини, които превръщат селото Казанлък в град. В османския регистър, датиращ от 1515 г., намираме и бозахане в селището. Също така трябва да се отбележи, че доходите на това бозахане се ползват от Алпарслан Бей от семейство Джандароглу (което е уседнало в Централен Северен Анадол), който е един от първите управители на Чирменския санджак. Дефтерът от 1530 г. показва, че Казанлък е вече град и кадията на града има доход от 35 акчета на ден. Мюсюлманските ханета, чийто брой е 804 (150 ханета живеят в центъра на казата), са от юрушки произход и живеят в центъра на казата Казанлък, както и в двайсетте околни села. Освен това в Казанлък живеят и 360*

християнски домакинства. Християнските домакинства се намират в селата Кечидереси, Акбаи и Ясъвиран. В селото Окчулар живеят 37 домакинства рудничари и 38 домакинства от Актав Татарите. Има и 38 домакинства на чалтъкчи (производители на ориз) в селата Елванлъ и Йемишчи. Сред икономическите дейности на селяните от Казанлък се срещат рудничари и чалтъкчи като цяло. От регистъра от 1541 г. става ясно, че четири махали (квартали), носещи имената Джами, Мусалла, Ашъклар и Тюркмен запазват статута си и в документа от 1594 г. През 1530 г. общият доход на Чирменския санджак (който включва Казанлък) е 1 153 370 акчета, като 15% от него (117 406) са предоставени от Казанлък. Тази сума се дължи на производството на пшеница, ечемик, ръж, памук, овощни градини, плодове и ориз, както и на отглеждането на животни като овце, свине и пчеларство. Сред търговските дейности на региона можем да посочим рударството, производството и продажбата на боза, както и притежаването на мелници и разни магазини.

Key words: *Tahrir (Land Survey), Kazanlık, Akça Kızanlık, Bulgaria, Ottoman Empire, Early Ottoman History, Demographic history, Economic History*

JEL: N23, N93

The region containing the *nahiye* (sub-district) of Kazanlık during the Ottoman period was part of the *liva* (county) of Çirmen. Within this *liva* were located the *kazas* (districts) of Çirmen, Yenice-i Zağara, Kazanlık, Yenice-i Çirpan, Hasköy and Tekürdağı. The Kazanlık *Nahiye* was situated on a plain demarcated by the Haemus Mountains and Karacadağ, through which the Tunca River flew. The Tunca River valley including Kazanlık was integrated into Ottoman territory sometime between the conquest of Adrianople and the Battle of Çirmen in 1371. The quick and easy conquest of Kazanlık region was due to the developments related to the Third Crusade in 1190 and the events taking place in the Byzantine and Balkan territories after the beginning of the fourteenth century: the Catalan conquest in the early fourteenth century; the Byzantine Emperor Andronicus II Palaiologus' catastrophic Balkan campaign; conflicts between the Serbians and Bulgarians along with the Battle of Velbujd; Stefan Dushan's increasing influence in the Balkans; the Byzantine civil war and the plague of

1348 have all contributed to the destitution and destruction of many settlements in the Balkans (Laiou, 2002, 48-49; Shukurov, 2016, 180). The Battle of Nicopolis (1396) therefore marked the beginning of Ottoman sovereignty over the whole Bulgarian territory, including the Kazanlık region (Kayapinar, A, 2015, pp. 619-635.).

In the present study, the development of fifteenth and sixteenth centuries Kazanlık is followed through the primary data listed below:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi in Istanbul (BOA), *MAD 35*, Dated 1466
[*TRANSFERRED FROM THE FISCAL DEPARTMENT: LAND SURVEY*]

(BOA) *TT 50*, Dated 1515 [*TITLE REGISTERS: LAND SURVEY*]

(BOA) *TT 370*, Dated 1530

(BOA) *TT 385*, Dated 1572

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü in Ankara, Kuyud- 1 Kadime Arşivi (KK)
133, Dated 1594 [*ANCIENT REGISTERS: LAND SURVEY*]

A. THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF KAZANLIK

In the pre-Ottoman Kazanlık region, it was possible to come across ancient castle-cities whose ruins could still be seen by the Ottomans, such as Seuthopolis (Kiel, 2002, p. 138; Kiel, 2013, p. 449). Moreover, settlements such as Keçideresi [Enina], Akbaş [*Gabarevo*] and Yassıviran [Elhovo] were apparently pre-Ottoman; but found their way into the Ottoman records. On the top of it, Kazanlık as a settlement of its own is recorded for the first time with the status of a village in a *vakfiye* [pious foundation charter] on 20 January 1421 [15 Muharrem 824].¹ This case is a manifestation that Kazanlık was established by the Ottomans just like many other surrounding villages. The Turkish baths, mosques, caravanserais and shops attached to the Sarucaoğlu Umur Bey Foundation have played an important role in the transformation of Kazanlık into a settlement (Gökbilgin, 2007, pp. 236-244; Çalık, 2005, p. 83).²

---

¹ The date of the vakfiye is 1415, but there is an appendix dated 1421, which is related with Kazanlık.

² Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 632/2, p. 510-515.

Even though Kazanlık was recorded as a village in 1421, it transformed into a town with a market place of its own and therefore the city centrum bore the name “nefs-i Pazarcık” as we observe in 1466.³ However, it is still out of question to speak of “nefs-i Kazanlık,” that is to say, the “city of Kazanlık” at that time. Nevertheless, we can infer from the idiom “an nahiye-i Akçakızanlık hassa-ı mir alem” that Kazanlık was organised as a *nahiye* in terms of administration. We can deduce that the Kazanlık Nahiye was included in the *mir alem hassa*, the large fief of the Imperial standard keeper who was the standard-bearer of the Ottoman army. In 1466, there were 55 households [approximately 275 people] which paid 3573 aspers [*akçe*] in Kazanlık.⁴ The population was entirely Muslim and a resident of the settlement served as *hatib* [preacher] of the community, while another one was the *müezzin* (who called for prayer). There were also occupations such as blacksmith, tailor, ironsmith, butcher, confiture seller, saddler and miller recorded in the surveys. The residents inhabiting the center of Kazanlık called Pazar (literally, the market place) is shown below:

AN NAHIYE-İ AKÇA KIZANLIK HASSA-YI MİR-İ ALEM

[From the *Nahiye* of Kazanlık, *Hassa* Fief of the Imperial Standard Keeper]

Nefs-i Pazarcık hassa-yı Mir-i alem

[Center of Pazarcık, *Hassa* Fief of the Imperial Standard Keeper]

1- Alaeddin hatib [Alaeddin the preacher], Emir veled-i o [Emir, son of him], İlyas birader-i Emir [İlyas, brother of Emir], Hızır birader-i o [Hızır, brother of him], Mustafa muezzin [Mustafa, the caller to prayer];

2- Ali veled-i Salih, İbrahim birader-i o, Mehmed nalbant [blacksmith], Hoşkadem azede-i Umur ç[ift] [Hoşkadem, emancipated slave of Umur, full farm holder], Mehmed veled-i Hacı ç [Mehmed, Hacı’s son, full farm holder];

3- Halil veled-i Mehmed helvayı [confiture maker], Turhan birader-i o, Murad hayyat [tailor] ç, Kasım veled-i Firuz ç, Ali gurbetçi [expat, i.e., cultivator from outside] ç;

4- Karlı veled-i Yusuf ç, İlyas demirci [ironsmith], İshak demirci, Sule veled-i İlyas, Uğurlu azade-i Mustafa, ç;

---

³ BOA MAD 35, f.19b-20a

⁴ In Ottoman population studies, household multiplier is accepted as 5.

1- Musa hayyat, Karasofu pir [elder], değirmenci [miller] Menteşe⁵ ç, Mahmud veled-i o, Mehmed veled-i o;

2- İynehan veled-i dede ç, Hasan Çağatay ç, Turali veled-i o ç, Ahmed Hayyat, Lütfullah veled-i o;

3- İlyas veled-i Mahmud, Süleyman veled-i Saltuk ç, Salih veled-i Koyuncu, Abdi birader-i Tursun, Tursun birader-i Abdi demirci;

4- Yusuf veled-i Dobri ç, İsmail birader-i Sule, Murad veled-i Köle, Kızıl Danişmend, İsa veled-i o;

5- Musa azade-i o, İlyas veled-i Ali, Yahşi derviş, Hacı birader-i o, Uğurlu azade-i kasab [butcher] Hızır ç;

6- Suyakdı azade-i Kara Hamza ç., Sarraç Yusuf ç, Hallaccı [Cotton Fluffer] Mutrip, Resul veled-i Mehmed Kutb, Kulfal Dede;

7- Ali birader-i o ç, İlyas Anadolulu [from Anatolia], Mustafa birader-i o, Nalband Mihâl ç, Mustafa veled-i o;

8- Ali veled-i Karaca Hamza, Nebi veled-i Sevindik, Gayr-i tavice cebelü 116 [Chain-mailed soldiers except *tavice* 116], bennak [land tax on recently married]

Bu ikisi Doğuşlardan tavice hizmeti deyü asılda yazılmışdur.⁶

[These two are registered for *tavice* service from Doğuşlar in the original record.]

Approximately half a century later, by 1515, the population of Kazanlık had risen from 55 to 158 [790 people] households. This implies that the population had tripled in the meantime as the cadastral survey suggests.⁷ What's more, for the first time in the 1515 survey we come across the denotation "nefs-i Kazanlık hassa-ı padişah," which signifies that Kazanlık was transformed into a town. A similar rise was also true for the income of the city center: The 3573 akçes paid in the centre rose to 17 613 akçes in 1515. Among the income sources of the taxes collected, a *bozahane* with a revenue of 1833 akçes is included. Shop, mill and bath revenues were registered under the pious foundations established by Umur

⁵ For the villages established in present-day Bulgaria during the Ottoman period, which bore the name Meteşe who was one of the founders of the Western Anatolian principalities, see Kayapınar, A. 2016, pp. 243-264.

⁶ BOA MAD 35, f.19b, 20a.

⁷ BOA TT 50, pp.150-152.

Beğ and their incomes were transferred to mosques and a *muallimhane* [teachers' house] which functioned in the city centrum.

In 1530, the town was inhabited by 150 households [750 people], 41 *mücerred* [bachelors] and an *imam* [Muslim priest], all of whom were Muslim. The Ottoman survey identifies Kazanlık as “nefs-i Kazanlık kasabadır” [“the centre of Kazanlık is a town”]. This situation was in accordance with the Ottoman administrative and judicial organisation, according to which the *kadı*s [judges] used to receive a daily salary of 20 to 40 *akçes* in the Ottoman *kaza* system. This was also the case in Kazanlık, which housed a *kadı* who received a daily salary of 35 *akçes* in the city centre in 1530 (Uzunçarşılı, 2014, p. 100). The 17 885 *akçes* of income in the city centre included market tax, fees charged on judicial cases and taxes collected from rice and grain production. Moreover, the fact that the Kazanlık Muslims inhabiting the city centre were taxed on the basis of farm as was the case in the former cadastral surveys, shows that they were living a semi-peasant life even though they resided in the city. There were a mill, twelve shops, one *bozahane*, two orchards, one bath and a mosque in the city centre in the year 1530.⁸

By 1541, *mahalles* [quarters] had been formed in the Kazanlık city center. The names of these quarters were Cami, Musalla [*namazgah*, plain area], Aşıklar and Türkmen. In the Türkmen quarter, there were 21 households of servants who worked for the Sultan Mehmed Han Foundation. In the first quarter of Kızanlık, which was named Cami Mahallesi, there were 93 households, whereas the Musalla quarter was composed of 69 and the Aşıklar quarter – of 53 households. Along with the Türkmen quarter, the total population of Kazanlık was 236 household [1180 people]. In 1541, the population of Kazanlık was paying taxes amounting to 18906 *akçes*.⁹

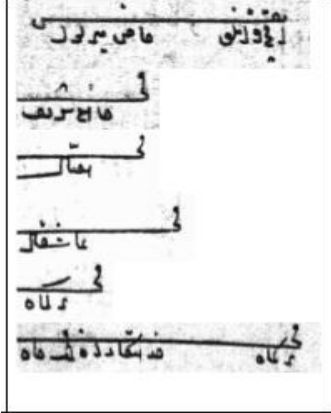
---

⁸ BOA TT 370, pp. 331-334.

⁹ BOA TT 385, pp. 146-150.

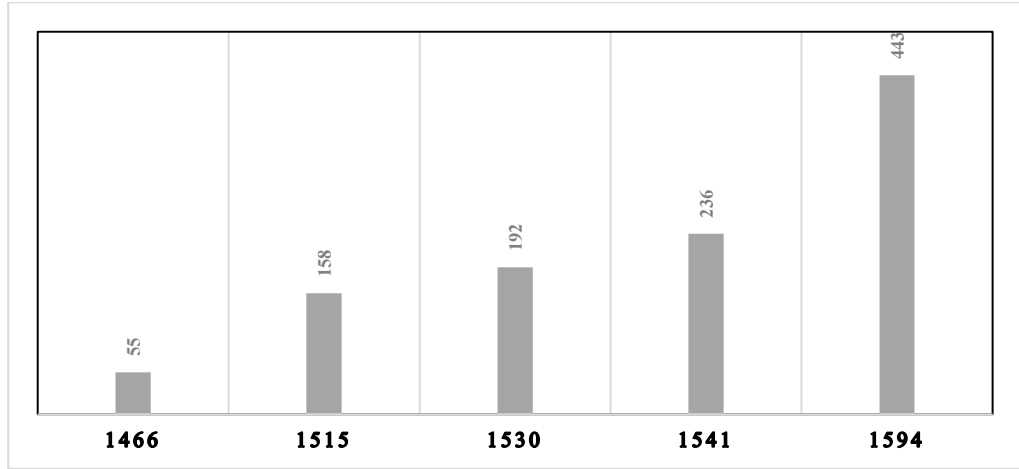
Table 1.

Mahalles [quarters] in Kazanlık

Nefs-i Akça Kızanlık	Kazanlık Centrum	
Mahalle-i Cami- i Şerif	Cami- i Şerif Quarter (quarter centred around the primary mosque)	
Mahalle-i Musalla	Musalla Quarter	
Mahalle-i Aşıklar	Aşıklar Quarter	
Mahalle-i Türkman	Türkman Quarter	
Mahalle-i Türkman, Hizmetgaran-ı Mehmed Han	Türkman Quarter, Servants of the Mehmed Han Pious Foundation	

According to the registers composed between 1572 and 1594, there was no rise in the number of quarters in Kazanlık. In this period, there were 149 houses in the Cami quarter; 91 in the Musalla quarter; 88 in the Aşıklar quarter and 115 in the Türkmen quarter. Of the 115 households in the Türkmen quarter, 33 were servants of the pious foundation. The total of inhabitants residing in these quarters had risen to 443 [approximately 2200 people]. It was possible to observe a general population increase in all the quarters but the rise in the Türkmen quarter was more significant. The name of the quarter is also interesting: Generally, the nomadic Turcomans were named as *yörük* in the Balkans, whereas they were called Türkmen in Anatolia. This situation suggests that immigration from Anatolia to Kazanlık continued in the late sixteenth century. The total tax revenue paid by these 443 households in 1594 was 32 135 *akçes*.¹⁰

¹⁰ Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi (TKGMA), KK 133, f.121b, 125a.

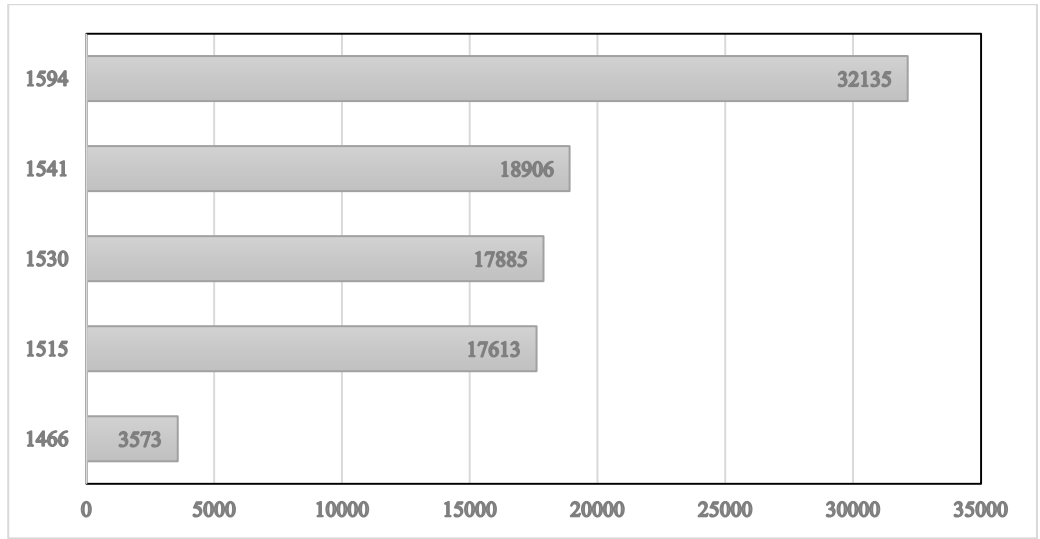

Chart 1. Transformation of Kazanlık population over the years (in households)

As the analysis of the above-lying table reveals, the population rise in the town center was continuous. A population of 55 households in 1466 rose to 443 households in 1594. In terms of figures, the population rose from around 275 to 2215 people, signifying an eight-fold rise over 128 years [one century and a half]. This ratio, compared to Braudel and Barkan’s figures for the Mediterranean and Anatolia respectively, suggests a very high increase. This circumstance marks that during the Ottoman period, Kazanlık was transformed from a frontier settlement to an inner town as a result of the peaceful atmosphere. Moreover, as in the case of the Türkmen quarter, the town center was affected by immigration from Anatolia, an important element in the rise of the population (Edoğan Özünlü, 2015, pp. 125-138) ¹¹

The rise in the population of the Kazanlık city is also reflected in its economy. The tax amounts paid by the city population between 1466 and 1594 are shown in the table below.

¹¹ In the oldest surviving land survey (MAD 35), the term “Anadolulu [from Anatolia]” is used as a frequent adjective for many proper names. For example, the Çıkırıkçı Hamza Anadolulu from Süle Subaşı Village, Ali Anadolulu from İldelenlü Quarter, the tailor Nebi Anadolulu from Okçular Village, Çerçi [Pedlar] Ahmed Anadolulu from Umrca Village. Many people originating from Anatolian principalities such as Hamitlü, Aydınlu, Saruhanlu, Germiyanlu, Karesi and Menteşelü migrated to present-day Bulgarian territory. For places carrying the Aydınlu toponym, see Kayapınar, A. 2013, pp. 419-429.

Chart 2. Tax amounts paid by the Kazanlık population in akçes

In a period of approximately one and a half century, tax amount paid by Kazanlık inhabitants rose nine-fold.¹² Considering the fact that the population had risen by a factor of eight, the increase in the tax revenue appears normal and congruent. The most prominent tax rise took place in the periods 1466-1515 and 1541-1594. This situation suggests that Kazanlık's economy grew rapidly during the second halves of the fifteenth and the sixteenth centuries, while between 1515 and 1541 it stagnated. Despite this, Kazanlık as an Ottoman town found a place for itself in the Balkans during this period and it has survived until today.

B. THE KAZANLIK NAHIYE AND ITS AFFILIATED VILLAGES

In 1466, Kazanlık had the status of a *nahiye* in administrative terms and there were nine villages affiliated to it. These villages were as follows:

¹² The Ottoman Empire generally collected 10% tax from crops such as wheat. The figures recorded in the registers don't correspond to the whole production, but rather to the tax amount charged on products.

Table 2.

Villages of the Kazanlık nahiye and the tax amounts they paid in akçes

VILLAGES OF KAZANLIK NAHIYE	TAX AMOUNT PAID
Akbaş	4787 Akçe [Aspers]
İldelenlü	3117
Kadı	1023
Keçideresi	5500
Küreklü	913
Okçular	1082
Süle Subaşı	1406
Umurcular	1017
Yassıvıran	No entry

These nine villages were still in existence in 1594. All of these villages bore Turkish names. However, Keçideresi, Akbaş and Yassıvıran were inhabited by Christians, registered as *gebran*. The remaining villages of İldelenlü, Kadı, Küreklü, Okçular, Süle Subaşı and Umurcular were Muslim settlements. Among these villages, Okçular would later attract particular attention due to its miner, rice cultivator and a certain Aktav Tartar population living among the villagers.¹³ Population and income of the Keçideresi were higher than those of the town of Kazanlık, to which Keçideresi was administratively subjected. Similar remarks can be made for the village of Akbaş, too. In these Christian villages, where animal husbandry was an intensive economic occupation, there were people registered as shepherd, butcher, kojuhar [leather maker], çenger [shoemaker], ofçar [shepherd] and goveder [cattle herder].¹⁴ Moreover, an ironsmith was also present in this settlement. We can also figure out that Christian villages such as Keçideresi attracted immigration as adjective *prişeleç* [from abroad] attached to

¹³ TKGMA, KK 133, f. 143b.

¹⁴ BOA MAD 35, f. 22a-23a.

some people reveals. The third and last Christian village in the *nahiye* of Kazanlık, Yassıvıran, was not taxed in 1466 since it housed no inhabitants. While it included seven non-Muslims in former registers, there was no inhabitant during the survey and hence the former entry was recorded as before.¹⁵

The Residents of the Akbaş Village in 1466:

1 Dragan damad-ı İksano [Dragan, son-in-law of Iksano], Petro veled-i o [Petro, son of him], Pano veled-i İksano [Petro, son of Iksano], Surdil veled-i İksano [Surdil, son of Iksano], Dobri veled-i Vasil [Dobri, son of Vasil];

2 Sino Dobçe, İvlad veled-i İstoye, Novak ofçar [shepherd], Grik veled-i Dragiye, Radoslav birader-i Novak;

1 Grik veled-i Dragoşi, Groli veled-i Dragoşi, Krayo birader-i Paliro, Novak veled-i o, Darol veled-i İstayo;

2 Paliro gurbetçi [cultivator from abroad], Nikola veled-i o, Papas İstayo, İstoyan veled-i Miço, Kosta veled-i Kotro;

3 Radoslav veled-i damad-ı İliyas [Radoslav, son of son-in-law of Iliyas], Dragoz veled-i Protyo, Miço veled-i Yovaçık, Koyo veled-i Yovaçık, İstayko veled-i o;

4 Radi veled-i Koyka, Kosta veled-i Armanta, İzlad veled-i Kirlinazanoy, Boğdan veled-i Draga, bive-i zen-i İslav [widow, woman of Islav];

5 Hrano veled-i İkseno, Lupu veled-i Hamza?, Piro veled-i Milo, İstayik birader-i Dragana, Radoslav govedar [cow herder];

6 İsternero veled-i Radoslav, Draço veled-i Proç, Dragoy veled-i Krayo, Felib veled-i Rado, Drago birader-i Piriyot;

7 İstanislav damad-ı Dragobrad, Boyko veled-i Dobri, Todor veled-i Rayko, Baldo birader-i Boyko, Yovan veled-i o;

8 Todor veled-i Dobri, Vasilko birader-i Todor, Dragir birader-i Todor, Drayan veled-i Gakço, Dobri veled-i Gakço;

9 Dragan damad-ı İliyas, Radon birader-i Dragan [Radon, brother of Dragan], Dragir birader-i İliyas, Hranolin min [from] Yaylahor, Dilo veled-o;

10 Pop Petre, Brayko veled-i Todor, Geno birader-i Darol, bive-i Dobroviç, Proşin çoban [shepherd];

11 Somarin İstar, Koyo çoban;

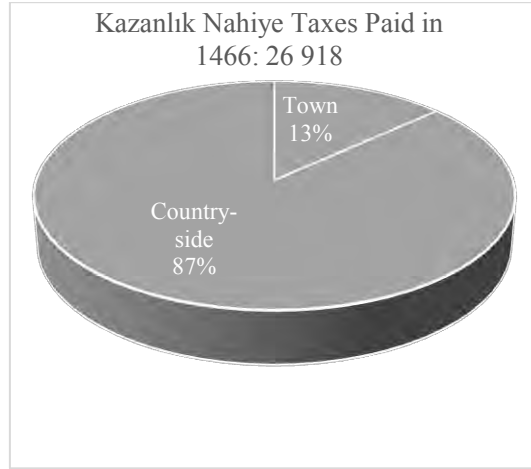
---

¹⁵ BOA MAD 35, f. 22b.

In 1466, eight villages paid a tax amounting to 18 845 *akçes*, excluding the tax revenue of 4500 *akçes* from rice production carried out by Muslims. In total, 23 345 *akçes* of tax income was gathered from the Kazanlık villages. There were also tax exempt military servant groups named *müsellem* villages in the Kazanlık Nahiye. The *müsellems* lived in the villages of Manyas, Hamitli, Sarucalı, Doğancı Bayezid, Akhan, Doğancı Melik Şah, Sağar Akıncı, Ali Fakih, Doğancı, Çanakcılar, Eflaganlu, Saltuk, Hızır İlyas, Biçarlı and Aybar Bey. Villages such as Ali Fakih enjoyed a *müsellem* status since the time of Saruca Paşa.¹⁶ In these villages, a *çiftlik/ocak* (farm/hearth) was transferred to the *müsellem* in return of military duties. In villages like Hamitli, there were up to four *müsellem* hearths. This village was also included in the *akıncı* organization (Erdoğan Özünlü & Kayapınar, 2017, p. 64, 146; Kayapınar, A. & Erdoğan Özünlü, 2015, p. 133). Each *müsellem* also had two substitutes named *çatal*. Moreover, there were also 9 households within the same *çiftlik/ocak* to pay for the material costs of the *müsellem*. In certain cases, these *çiftliks* made up of 12 households served as the core of a new settlement while in others they existed as separate *çiftliks* inside villages. 44% (10 287 *akçes*) of this tax amount was paid by Christians, while the remaining 56 % was paid by Muslims. In 1466, Kazanlık paid 3573 *akçes*, and when we add this amount to the revenue of villages, it becomes clear that the entire *nahiye* paid 26 918 *akçes* of tax. 13% of this tax amount was paid from the town center, whereas the remaining 87 % was gathered from the countryside. This situation shows that Kazanlık had an agricultural economy.

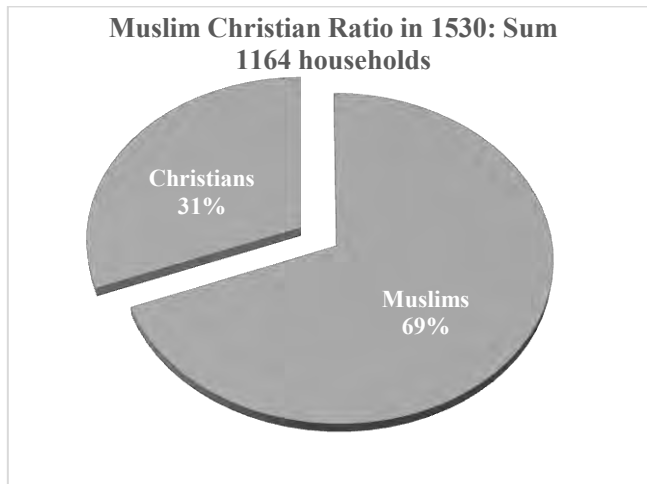
---

¹⁶ BOA MAD 35, f. 208b.

Chart 3. Tax revenues from Kazanlık nahiye in 1466

In 1530, there were 1164 households in the *nahiye* of Kazanlık and 69% of them were Muslim while the remaining 31% were Christian.

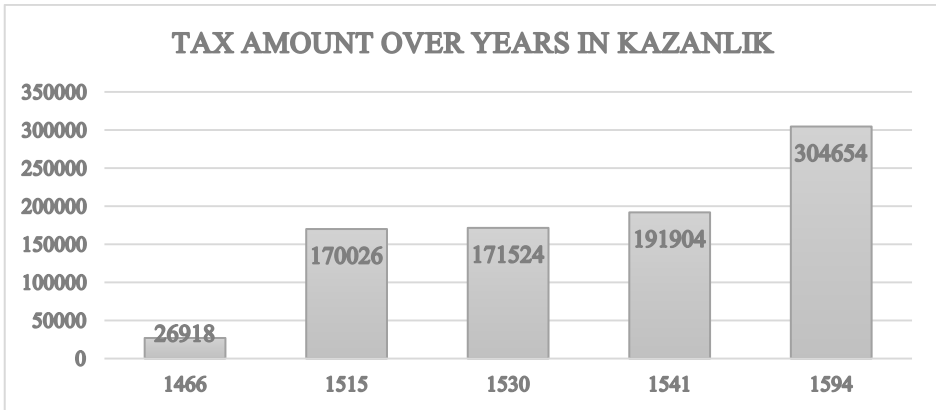
Chart 4. Distribution of income by religious groups

According to the Kazanlık surveys, the total tax amount paid by the subjects reached 304 654 akçes between 1572 and 1594. Considering that this figure was 26 918 akçes in 1466, Kazanlık's economy grew more than eleven-fold between

these years. During this period of 120 years, population grew eight-fold, whereas the tax paid by the city rose nine-fold. This increase marks a congruent rise. Higher increase of tax in comparison to population is related to the establishment of new settlements in the countryside. Among these settlements, we can name the villages and hamlets of Balabanlı, Kışla, Kozluca, Tavşanderesi, Kürek Seydi, Çerkezleri, Tokuzöyük, Hamursuz, Hızırilyas, İlyasça, Kula, Sırtköy, Hacıköyalanı, Korucu Yonca, Köprülü, Eğerci Yurdu, Örenkayası, Anbar Beyli, Yenice and Hacıköyü. In 1594, the taxes paid by the town center reached 33 135 *akçes*, whereas this figure was 272 517 *akçes* in the countryside, making a total of 304 654 *akçes*. Of this total, 11% was derived from the town center and 89% was paid by the countryside. This situation signals the continuing agrarian character of Kazanlık's economy. Another continuous characteristic of the Kazanlık villages was that there was no fluidity between Christian and Muslim villages, members of the two confessions residing separately in all villages in the *nahiye* of Kazanlık. Only in the village of Yassıviran (which must have become depopulated in 1464) the rule was broken and a Muslim population of three households lived together with 199 Christians.

The table below shows the total tax amounts paid in Kazanlık in the years 1466, 1515, 1530, 1541 and 1594, city and countryside calculated together.

Chart 5. Total tax paid in Kazanlık for 1466, 1515, 1530, 1541, 1594 in akçes

As to what sorts of products yielded these tax revenues, Ottoman land surveys [*tahrir defterleri*] provide detailed information. For instance, the Muslim

village of İlica housed 48 *çift* owning households, 14 *bennak* [small land holder] and 41 *mücerred* [bachelors]. The *çift* owners paid, as their status required, 1056 akçes of poll tax; *bennaks* 168 and *mücerred* 246 akçes. In every village, 200 akçes of tax were paid for every *müd* of wheat raised.¹⁷ For barley, 100 akçes of tax was paid for every *müd*. 25 *müd* of products subjected to tax in İlica amounted to a total of 5 000 akçes. In İlica, for 3 *müds* of barley, 300 akçes of tax were paid. A *müd* equaling 100 akçes was also the rule for rye, corn and oat. In İlica, for each of these, 600 akçes of tax was paid since two *müds* from each of these products were taxed. In the village, bee-keeping activities yielded 320 akçes, cotton 300, vegetable garden [bostan] 180, fruit 100, vine 64, pasture and reed lands 610, grazing lands 160, sheep folds 133, tobacco 43, title deeds 100 and irregular tax [bad-ı heva] 320 akçes, reaching a total of 10 000 akçes of tax revenue.

In the Muslim village of İlica, tax was charged on wheat, barley, rye, corn, oat, bee-keeping, cotton, vegetable gardens, fruit, vineyards, pasture, reed lands, grazing lands, sheep folds, tobacco, title deeds and irregular taxes.

The Christian village of Akbaş housed 164 people, each of whom were charged 25 akçes, and hence payed a total of 4100 akçes of *ispençe*. Products of wheat, barley, rye, corn and oat had the same tax value with Muslim villages and yielded 16 000 akçes. From taxes on hive [kovan] 143 akçes, on walnut 240 akçes, on hemp 100 akçes of revenue was generated. Akbaş also included taxes which Muslim villages of Kazanlık didn't have, such as mulberry, vine, pig raising and bojik tax (levied on pigs slaughtered on New Year). Mulberry yielded 350 akçes, vine 500, pig 400, bojik 100, mills 240 and the irregular tax of *bad-ı heva* yielded 1000 akçes, reaching a total of 18 500 akçes of tax revenue in Akbaş. These products were the fundamentals of the Akbaş's agricultural economy.

In the Christian village of Akbaş, tax was collected on *ispençe*, wheat, barley, rye, corn, oat, hive, walnut, hemp, mulberry, vine, pig raising, the bojik tax, mills and the irregular tax of *bad-ı heva*.

---

¹⁷ A *müd* was generally 20 *kiles* and a *kile* was 25 kg. In this calculation, a *müd* was about 500 kg, that is, half a ton.

CONCLUSION

The region encompassing the Kazanlık *Nahiye* during the Ottoman period constituted the Çirmen *Liva*. Inside the *liva*, the districts of Çirmen, Yenice-i Zagara, Kazanlık, Yenice-i Çirpan, Hasköy and Tekürdağı were located. The Kazanlık *Nahiye* was situated on a plain demarcated by the Haemus Mountains and Karacadağ, through which the Tunca River flew. Kazanlık, which was recorded as a village in 1421, transformed into “nefs-i Pazarcık” in 1466. In 1515, it became “nefs-i Akça Kızanlık.” From 1466 to 1594, i.e. for around 120 years, Kazanlık grew eight-fold in terms of economy both in the city centre and countryside. This growth was due to recent immigration and newly established settlements after 1541. Kazanlık’s tax revenue of 304 654 *akçes* was majorly provided by twenty large villages. On average, both Muslim and Christian villages paid 100 *akçes* of tax. Tax revenues were for the most part relied on grain production. Economic activities such as mining, rice production, animal husbandry, and vine growing were also present. In the establishment and development of Kazanlık, Saruca Paşaoğlu Umur Bey’s pious foundation played an important role. There were no mixed villages since Christians and Muslims lived peacefully in their separate villages during the fifteenth and sixteenth centuries.

REFERENCES:

ARCHIVAL SOURCES

BOA MAD 35

BOA TT 370

BOA TT 385

BOA TT 50

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 632/2

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi (TKGMA) KK 133

BOOKS&ARTICLES

Çalık, S. 2005, *Çirmen Sancağı Örneğinde Balkanlar'da Osmanlı Düzeni (15.-16. Yüzyıllar)*, Ankara 2005. (in Turkish)

Erdoğan Özünlü, E. 2015, "Tahrir Defterlerinde Gecen 'Anadolu (Anadolulu)' Tabiri Üzerine Bazı Düşünceler", *International Journal of Central Asian Studies*, vol. 19, pp. 125-138. (in Turkish)

Erdoğan Özünlü, E.&Kayapınar, A., *1472 ve 1560 tarihli Akıncı Defterleri*, TTK, Ankara 2017. (in Turkish)

Gökbilgin, M.T. 2007, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul 2007. (in Turkish)

Kayapınar, A. 2013, "Osmanlılar Döneminde Bulgaristan Coğrafyasında Aydınoğullarının İzleri," in *Uluslararası Batı Anadolu Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-I Aydınoğulları Tarihi*, eds., Mehmet Ersan, Mehmet Şeker and Cüneyt Kanat, Ankara 2013, pp. 419-429. (in Turkish)

Kayapınar, A. 2015, "Bulgaristan'da Osmanlı Hâkimiyetinin Kurulması", *Yeni Türkiye Dergisi*, sayı 66 (Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı-1), Ankara, pp. 619-635. (in Turkish)

Kayapınar, A. 2016, "Osmanlı Döneminde Bulgaristan Coğrafyasında Menteşeoğulları", *Menteşeoğulları Tarihi 25-27 Nisan 2012 Muğla Bildiriler*, ed. A. Çevik-M. Keçiş, Ankara 2016, pp. 243-264. (in Turkish)

Kayapınar, A.&Erdoğan Özünlü, E. 2015, *Mihaloğulları'na Ait 1586 Tarihli Akıncı Defteri*, Ankara: TTK Yayınları. (in Turkish)

Kiel, M. 2002 "Kazanlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, vol. 25, İstanbul, pp. 138-140. (in Turkish)

Kiel, M. 2013, "Yenice-i Zağra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, vol. 43, İstanbul, pp. 448-450. (in Turkish)

Laiou, A.(ed.) 2002, *The Economic History of Byzantium: From the Seventh to the Fifteenth Century*, vol.1, Washington DC.

Shukurov, R. 2016, *The Byzantine Turks, 1204-1461*, Brill, Leiden-Boston.

Uzunçarşılı, İ. H. 2014, *Osmanlı Devletinde İlmîye Teşkilatı*, Ankara 2014. (in Turkish)

Correspondence address:

Levent Kayapınar – Professor, Dr.

University of Namık Kemal, Faculty of Arts and Sciences

Department of History

Namık Kemal Mahallesi, Kampüs Caddesi No:1, Tekirdağ Merkez/Tekirdağ, Turkey

Tel.: 00905353930212

E-mail: leventkayapinar@hotmail.com

**МУКАТАИТЕ И ИЛТИЗАМСКАТА СИСТЕМА ВЪВ ВИДИНСКО
ПРЕЗ XVI В. КАТО ПРИНОС ЗА СТОПАНСКАТА ИСТОРИЯ
НА РЕГИОНА**

Айше КАЯПЪНАР

Abstract: *The mukata'as were an important part of the productive and fiscal system of the Ottoman Empire in the fifteenth and sixteenth centuries. The Ottoman Empire employed the word mukata'a to designate parts of public revenue units (such as mines, rice paddles, salt marshes, workshops for soap making, candles, fishing grounds, etc.) that belonged to the state treasury and were operated by either government officials, called emins, or by granting concessions to private persons, Muslims or non-Muslims, appointed as amils. The difference between the two forms of management is the following: In the first case, the emin operated for the state and received remuneration, whereas in the second, the amil paid a fixed amount to the treasury in order to take over the iltizam (tax farm). During the first centuries of the Ottoman Empire, the management of the mukata'as in the name of the state through emins was more widespread as a mode of exploitation. But the monetary crisis of the second half of the sixteenth century in the Ottoman Empire obliged the state to look for new sources of income (particularly in cash) in order to provide funds for the state treasury. Therefore, the iltizam system gained importance and the role of the mültezim as a cash provider to the state treasury increased.*

In this study, the state incomes obtained by mukataa exploitation in the region of Vidin will be examined. The distribution of iltizams, their process of functioning and the contribution to the state treasury by the revenues of the tax farms and the mültezims themselves are among the topics to be explored.

Key words: *Ottoman Empire, Balkans, Vidin, Mukataa, Iltizam*

JEL: N23, N93

Терминът мукатаа (Pakalın, 1993, p. 578), обозначаваща фискален участък, произлиза от думата *kataa* (*kata'a*) на арабски, което означава режа, отрязвам, разделям, разкъсвам, откъсвам, определям (Beldiceanu, 1964, p. 141). Основно терминът мукатаа означава споразумение, което може да е споразумение за мир, за събиране на данъци или за извършване на някаква работа на базата на определена откупна сума (Bosworth & Gerber, 1993, p. 508). В османската ежедневна практика думата мукатаа, освен че има смисъл на наем (Radoushev, 1985, p. 42-43), в османската канцелария се употребява за обозначаване на дялове от доходи (например рудници, оризища, солници, ателиета за производство на сапун, на свещи (свещоливници), риболовни станции и т.н. (Berindei & Veinstein, 1987, p. 324-325)¹, които принадлежат на държавната хазна (т.е. държавни приходоносни участъци/държавни приходоизточници) и са експлоатирани чрез държавни служители, наречени *емин*² или чрез предоставяне на частни лица, мюсюлмани или немюсюлмани, назначени като *амили/колектор на пари* или откупвачи-мюлтезими (Sahillioğlu, 1962-1963, p. 146; Öztürk, 2000, p. 343-344)³. Разликата между двете форми на управление е следната: в първия случай *еминът* работи за държавата и получава възнаграждение без да се счита отговорен за загуби на приходи (Tabakoğlu, 1985, p. 129). Във втория случай *мюлтезимът* (*амилът*) плаща фиксирана сума в брой (*бер вечхи пишин*) на държавната хазна или обещава да плати висока сума, за да наеме данъчен участък и се

---

¹ В Османската империя има много видове мукатаа. Накратко казано в един район всички приходи, принадлежащи на държавата, са представени като мукатаа (Fekete, 1955, p. 85; Matuz, 1991, p. 239-249).

² Ако никой не се кандидатира, за да наеме фискалния участък, тогава той се дава на емин. При положение, че еминът наеме по-късно един друг фискален участък, той става емини мюлтезим, т.е. продължава от една страна да е емин и от друга да е мюлтезим (Sahillioğlu, 1962-1963, p. 147; Matuz, 1991, p. 239).

³ Лаош Фекете дефинира термина мукатаа по следния начин: „Следователно изразът *mukataa* означава определена единица за доставка, данъчен район, единица от държавна собственост или единица с държавно имущество с държавен надзор или право на използване, както и начин на администриране и експлоатиране, освен това тя също означава действителен лизинг или наем.” (*Therefore the expression muqâta'a meant a determined delivery unit, a taxing district, a unit of a state-property, or a unit of state-supervised public property or the right of its utilizing, as well as the mode of its administration and exploitation, furthermore it also meant an actual lease or rent.*) (Fekete, 1955, p. 85 etc.).

счита отговорен за нанесени щети на държавни доходи. А отклоненията от стриктно набелязаните от държавната хазна условия, както и неиздължилите се откупвачи се наказват със затвор (Öztürk, 2000, p. 344; Svetkova, 1964, p. 117; Radoushev, 1985, p. 43)⁴. Накратко *илтизамът* представлява система на откупуване на правото за събирането на всякакви държавни доходи от частни лица за определен срок при точно регламентирани условия (Radoushev, 1985, p. 42-43). Но както отбелязахме, тук се наблюдават два начина на управление чрез емин и чрез мюлтезим. Управлението на участъците от името на държавата чрез *емин* е по-разпространено като начин на експлоатация през първите векове на Османската империя. (Öztürk, 2000, p. 344; Radoushev, 1985, p. 61). Паричната криза от втората половина на XVI век в Османската империя обаче задължава държавата да търси нови източници и най-вече ликвидни средства, които да осигурят доходи на държавната хазна (Pamuk, 1994, p. 945-985). Поради това *илтизамската* система, т.е. откупната система, придобива повече значението и ролята на *мюлтезима*, който като предоставящ пари в брой на държавната хазна се увеличава (Svetkova, 1964, p. 120; Radoushev, 1985, p. 42). Все пак трябва да се подчертае, че най-ранните известни сведения за *мукатаи* в балканските земи на Османската империя, експлоатирани от частни лица на откуп, датират от 1455 г. Те се отнасят за пловдивските оризища. Трябва също да се отбележи, че първоначално при мукатаите, за разлика от тимарите, преобладават неаграрните обекти. Мукатаите в ранните периоди са свързани с градското стопанство (Radoushev, 1985, p. 42-43, 57).

Понякога няколко кандидата за илтизам могат да се договорят, за да наемат една *мукатаа*. Този метод на наем се нарича *бер вечхи ищирак* или чрез сдружаване. Сдружаването може да се направи устно или писмено като се фиксират някои условия. Има примери за сдружаване на евреи пред еврейския съд (Svetkova, 1964, p. 116). Прехвърлянето на правото на наем на кандидата става след като той изразява съгласието си да го вземе. Издава му се документ, наречен *тахвил тезкереси*. Официалното даване на определена

---

⁴ Жозеф Матуз смята, че всъщност предварителната сума само била обещавана, без да се плаща. Според него иначе не би било нужно да се представят богати поръчители. Но тук също трябва да се говори за два начина на наем. В първия случай кандидатът предплаща сумата, а във втория обещава без да плаща предварително (Matuz, 1991, p. 247).

мукатаа под наем става чрез указ на султана, наречен *нишанъ шериф* или берат, съдържащ султански печат „тугра”, който се издава при писмена молба на откупвача (Fekete, 1955, p. 85 etc.; Cvetkova, 1964, p. 117; Matuz, 1991, p. 238).

Контролът върху доходите на всички данъчни участъци в една османска провинция се поверява на държавен надзирател, наречен *назър*. Като *назър* може да бъде назначен кадията на района. Кадията също може да поеме длъжността на контролор *мюфеттиш* на мукатаите (Gökbilgin, 1943, p. 443-444; Öztürk, 2000, p. 341-344; Radushev, 1985, p. 43, 61). Управлението на данъчен участък, поверено на *емин* или мюлтезим, изисква назначаването на други *емини* и писари (кятиби). Тези емини и писари са отговорни за изчисляването на приходите и разходите на данъчния участък (Öztürk, 2000, p. 341-345).

За да поемат управлението на даден данъчен участък, кандидатите (талиб) – откупвачи (мюлтезим) са били задължени да плащат еднократна сума и да гарантират в присъствието на гарантите изплащането на тези, предназначени за нуждите на хазната и за изплащането на заплатите на защитниците на крепости и на местните държавни служители. По принцип данъчните участъци или приходаизточници (мукатаа) са предоставени за срок от три години на тези от кандидатите, които предлагат най-високата сума на хазната (Pakalın, 1993, p. 613-614; Andreev, p. 325)⁵. Срокът на договора се отбелязва чрез термина тахвил. Този срок може да варира от 3 до 12 години (Sahillioğlu, 1962-1963, p. 146, 147-148). Възможно е един фискален участък повторно да бъде даден на първичния откупвач. Подобен пример може да бъде посочен от Никопол през 1525 и 1528 г., където Байрям, син на Дурсун наема отново за следващите три години мукатаата от ихтисаба на града (Andreev, p. 325). За назначаването на мюлтезима при наличието на голям брой кандидати откупвачи става неизбежно да се процедира чрез наддаване/търг (Sahillioğlu, 1962-1963, p. 146; Cvetkova, 1964, p. 116). А при липсата на кандидати, управлението на данъчния участък се възлага на държавен служител. Основните условия, на които трябва да отговаря един кандидат

---

⁵ Има примери за по-кратки срокове на наем. Например в района на Никопол един фискален участък е нает от емина Мехмед за срок от 2 години.

откупвач (талиб) са следните: да плати определената от хазната предварителна сума, да представи гаранти (поръчители/кефили), с чийто съдействие да докаже, че притежава необходимите средства, с които да изплати наемателния договор. Поръчителите също трябва да са лица, притежаващи способността да плащат таксата, на която са приели да бъдат поръчители (Sahillioğlu, 1962-1963, p. 146).

Първото споменаване на концесия на мукатаа на откупвачи (мюлтезим) в района на Видин датира от втората половина на XV в. През 1489 г. отговорността за събирането на данъка джизие на немюсюлманите в срок от 3 години е поета от кятибина на Караферие (Каравериа) Мевляна Абди. Това е един фискален участък с доход от 360,249 акчета (Barkan, 1964, p. 57). При изтичането на договора през 1490/1491 г. този същият участък е възложен на Сефершах брат на Тайиб Ходжа (Gökbilgin, 1952, p. 157; Todorov & Velkov, 1987, p. 267).

В същото време евреинът Сабатай, син на Аврахам, който е откупвач на солниците на Гюмюрджина (Ксанти), Карасу и Прищина, е бил отговорен за изплащането на заплатите на защитниците на крепостите Бургаз, Никопол, Гюргево и на видинските мартолози (Gökbilgin, 1952, p. 151).

Концесията на държавни имоти в района на Видин под формата на данъчни участъци се разпространява предимно през XVI в. Между тези имоти можем да цитираме пристанищата Видин, Кладово (Фетх-и Ислям), Оршово, Смедерево и др., едната четвърт от риболова на моруната (*rub'-ı mâhî-i morîna*), султанските хасове на нахиите Кривина, Видин, Кладово, Поломие и Загорие, Черна река, Тимок, и Исферлик (Свърлиг), пазарната такса (*badjъ базар*), таксата за пазарна полиция (*ихтисаб*) и таксата за свикване (*ихзарие*) на град Кладово⁶. Един документ от 1523 г. свидетелства, че между фискалните обекти, наети от евреина Исхак фигурира и митото от пристанищата Видин, Силистра, Никопол, Оряхово, Йергьоги, Тутракан и Свищов. През 1527 г. еминът на пристанището Видин се казва Искендер и е жител на махалата Йелли Бергоз в Одрин (Andreev, p. 327-328).

Колко акчета трябва да предплати един откупвач за наема на даден

---

⁶ BOA MAD 4969, p. 5,31,79, 83, 87, 89, 90, 93, 96, 98, 101, 106, 115, 126, 128, 129, 132, 135, 137, 139, 146, 149, 153, 155, 157, 158.

фискален участък? Предложената сума варира в зависимост от епохата, паралелно с обезценяването на османската монета. Броят на мукаите, чийто доход е предоставен само на едно лице, също се променя. През 1531 г. Вели, син на Кемал от квартал Язъджъ Вели в град Лофча, поел дял (къст) от приходите на свещоливницата (шемхане) и солницата (тузхане), от кантара (теглилката, капан) и от приходите на магазина за продажба на овчи глави (серхане, башхане) за годишната сума от 65 000 акчета⁷ за срок от три години⁸. Той наема също един дял от собствените доходи на хазната (*бейтюл мал*), както и онези приходи, произхождащи от имуществата на изчезнали лица (маль гайб, маль мефкуд), на изгубени животни или избягали роби (йава и качкун), от джизие на неустановени неверници (джизие-и гебранъ йава) на видинския санджак за 47.000 акчета (Lewis, 1986, p. 1181)⁹. Предложената от наемателя сума е била 605,430 акчета¹⁰ за три години¹¹.

Според един документ от 1600/1601 г. фискални участъци на данъци на филурджиите на Кривина, Черна река, Поломие, Тимок, Загорие и Видин, на пазарната такса, на таксата за пазарна полиция (ихтисаб), на таксата за свикване (ихзарие) и на непредвидените такси (бадъ хева)¹² на Кладово, тези на зиамета на Хасан Чауш и на тимарите на гарнизона на Кладово, на имуществото на село Фалковче, на доходите на държавната хазна (бейтюл маль амме) и на някои по-дребни имущества (хурда) са дадени под наем на евреина Салтияр за 3 години¹³ срещу 4 500 000 акчета¹⁴.

Сред откупвачите има мюсюлмани, християни и евреи (Cvetkova, 1964, p. 122-124). Мюсюлманите откупвачи са активно включени в илтизамската система. Техният процент варира между 47 и 100% през XVI–XVII в.

---

⁷ Между 1526 и 1550 г. едно акче тежи 0.73 гр., а един венециански дукат се обменя съответно през годините срещу 55 и 59 акчета (Pamuk, 1994, p. 955-956).

⁸ BOA MAD 468, p. 64.

⁹ BOA MAD 468, p. 65.

¹⁰ През 1582 г. едно акче тежи 0.68 гр., а един венециански дукат се обменя за 60 акчета (Pamuk, 1994, p. 963-964).

¹¹ Ф 26/а. е. 3620 ; Ф 26/а.е. 3834.

¹² Става въпрос за такси, които се вземат при случай, т.е. нямат точен срок на събиране и общата им сума предварително не може да се предскаже. (Ergenç, 2006, p. 135).

¹³ Ф 26/а.е. 9449.

¹⁴ През 1600 г. едно акче тежи 0.32 гр., а един венециански дукат се обменя за 120 акчета (Pamuk, 1994, p. 963-964).

(Çizakça, 1996, p. 153-158). Особено евреите заемат много важно място в наемателната система на Османската империя (Epstein, 1980, p. 125-127; Gerber, 1986, p. 43-154; Inalcık & Quataert, 1994, p. 209). Според М. Чизакча процентът на евреите в илтизамската система през периода през 1571–1590 г. е 24%, през 1591–1610 г. достига до 49%, през 1611–1630 г. е 27% (Çizakça, 1996, p. 153-158). Евреите откупвачи се срещат и в района на Видин, и в Никопол (Epstein, 1980, p. 143-154; Andreev, p. 325). Всички документи, които свидетелстват за илтизамската система във Видински санджак дават информация за евреите откупвачи. Те отговарят без изключение на всички условия на илтизамската система. Те са богати хора, способни да плащат откупната сума на мукатаите, техните поръчители също са хора, които отговарят на необходимите изисквания¹⁵. Някои от тези евреи живеят във Видинския район, а други идват отвън. Всъщност не е задължително мюлтезимите или държавните служители да са с местожителство в селищата, където се намират наетите от тях фискални участъци. Например Самуил син на Соломон, Йасиф син на Соломон, Муса син на Якуб са от португалската общност (*джемаатъ портакал*) в Одрин, Исак син на Йасиф е от португалската общност в Истанбул и Муса син на Менафос от Смедерево са в същото време писари (*кятиб*)¹⁶ и мюлтезими на част от таксата на Видинското и Кладовското (ан късть اسکелеи Видин) пристанище през 1550 г. (Heyd, 1953, p. 301)¹⁷. Йосиф син на Рахиел от общността на Каталония и живеещ във Латинския квартал на град Никопол и Йасиф син на Давид от общността на Калавериа на град Солун са наели част от таксите на пристанищата Видин и Кладово през 1547 г. (Heyd, 1953, p. 301-302)¹⁸.

Майир син на Соломон от общността Кордава, която е имигрирала от испанския град Кордоба, живее в Истанбул. Той бил откупвач и емин на мукатаата на пристанището Видин през 1573–1574 г. (Heyd, 1953, p. 302, 306; Yerasimos, 1995, p. 111-113, 119).

През 1582 г. евреинът Соломон син на Майир от град Видин поискал концесията на един фискален участък, който по-рано принадлежи на откуп-

¹⁵ BOA MAD 6148, p. 38-40, 86-89.

¹⁶ Има и други примери за кятиби, които са от еврейски произход (Matuz, 1991, p. 248).

¹⁷ BOA MAD 166, p. 102a.

¹⁸ BOA MAD 166, p. 102a.

вача мюсюлманин Сюлейман. Считано от 1 май 1582 г. (8 *ребюл еввел* 990) Соломон син на Майир е готов да изплати сумата от 249 150 акчета¹⁹. Той представя общо 8 поръчителя, които са също евреи. Производителите на чаршафи евреите Абрахам син на Давид и неговият брат Якоб, живеещи в Истанбул искат концесията на фискалните участъци на Кладово, Никопол и Рахово. Те принадлежат към общността Кордоба, която обитава квартала Хубияр, намиращ се до Хасеки Хамам в Истанбул (Yerasimos, 1995, 119).²⁰ Евреите от съседските райони на Видин като Абрахам, Арслан, Менафос и един друг Абрахам от Никопол са наели освен приходите на пристанищата Никопол и Рахово и тези на Видинското пристанище²¹. Трябва да се подчертае, че еврейските откупвачи са готови да платят големи суми като 90 000, 150 000, 249 950 акчета. Това ни показва не само че са богати, но и че притежават необходими налични пари, от които хазната има нужда. И може би поради тази причина евреите са предпочитани като откупвачи и техният брой се увеличава в края на XVI в. (Epstein, 1980, p. 125-127).

М. Чизакча констатира, че християните откупвачи имат незначително представителство, което достига до 13% през периода 1611–1630 г., а през периода 1630–1650 г. е само 11% (Çizakça, 1996, 153-158). В района на Видин почти няма откупвачи християни. Само един откупвач е записан в регистрите за мукатаи. Михал син на Йорги от квартала Текфур на Истанбул²² е наел дял (къст) от таксата на пристанищата Видин и Кладово, считано от 1 август 1535 г.²³. Но в системата като поръчители са включени доста християни. През 1585 г. между поръчителите на Дурмуш син на Хюсеин от Кладово се намират Горе и Димитри син на Горан²⁴. Антон син на Бартол, Петро син на Радосав и Марко син на Иван са между поръчителите на откупвачите Мухаммед син на Ибрахим и Али син на Хамза, които желаят да наемат доходите на свещоливницата и на хазната през 1546 г. Що се отнася до откупвачите мюсюлмани, повечето от тях са бивши държавни служители (емин)

---

¹⁹ BOA MAD 6148, p. 86-89.

²⁰ BOA MAD 6148, p. 86-89, 114-116.

²¹ BOA MAD 115.

²² BOA MAD 166, p. 98b.

²³ В Никопол пък се среща с един грък на име Хрисузи. Също и с войводата Богдан (Andreev, p. 325).

²⁴ Ф 26/a.e. 3620.

или писари (кятиб) на данъчните участъци²⁵. В един документ от 1600 г. става въпрос за наемателя Мехди Бей, който преди това бил санджакбей на Видин²⁶.

В архивните източници имената на жители на Видин фигурират както между откупвачите, така и между поръчителите. Например един документ от 1560–1561 г. свидетелства, че между гарантите на Махмуд, кандидат откупвач на мукатаа в Никополско и в Тутраканско, има и турци, както и „синове на Абдуллах,, от Видин (Mutaftchieva, 1993, p. 328).

Повечето от наетите приходи принадлежат към имперските владения (Cvetkova, 1964, p. 125). Тук на таблицата има списък на данъчните участъци, които са част от имперските владения през 1530 г.²⁷, както и размера на доходите им.

Таблица 1.

Списък на данъчните участъци на имперските владения през 1530 г.

Фискален участък	Годишна сума в акчета
Фискален участък на пристанищата на Видин, Кладово и на джизиецо – <i>mukata 'a-i iskele-i Vidin ve Feth-i İslam ve harac</i>	503 333
Фискален участък на доходите от свецоливницата и от солницата, от теглилката и от магазина за продажба на овчи глави във Видин – <i>mukata 'a-i şemhane ve tuzhane ve kapan ve başhane-i Vidin</i>	35 666
Фискален участък на рудниците в Буковче, Търновоц, Махинче и селото Рус близо до реката Тимок – <i>mukata 'a-yı ma 'den-i Bukofçe ve Tırnovaç ve Mahinçe ve karye-i Rus der nehr-i Timok</i>	982
Фискален участък на доходите на хазната и доходи от изчезнали лица и изгубени животни или избягали роби и от джизиецо на неустановени във Видински санджак неверници – <i>mukata 'a-yı beytü 'l-mal ve mal- gaib ve mal-ı mefkud ve yava ve kaçkun ve cizye-i gebran-ı yava-yı liva-yı Vidin</i>	8 333
Фискален участък на рудниците в Требук и на пазарната такса на Кладово и на непредвидените такси на селата, принадлежащи към имотите на въпросната мина – <i>mukata 'a-yı ma 'den-i Trebüük ve bac-ı bazar-ı Feth-i İslam ve bad-ı heva-yı kura-yı hashâ-yı ma 'den-i mezbure</i>	50 000
Общо	598 314

²⁵ BOA MAD 21960, p. 25.

²⁶ Ф 26/а.е. 9440, p. 1.

²⁷ BOA TT 370, с. 569, 601.

През 1530 г. общата сума, която отива от Видински санджак в императорската хазна е 2 493 682 акчета²⁸. Общата сума от 598 314 акчета, придобита от фискалните ферми в района, представлява 23,99% от общата сума на доходите на имперската хазна.

Осигуряването на заплатите на военните и на държавните служители на определени крепости често се появява сред условията за наемане на някакъв данъчен участък. Въпросните крепости не се намират непременно във Видински район. Например част от приходите на фискалния участък Поломие, която била наета от Сефер син на Абдулах през 1565 г., била предназначена за нуждите на мартолозите и на други военнослужещи на крепостта Нови в Смедеревски санджак и на мартолозите във Видински санджак²⁹.

Емините и кятибите, които са назначени за всеки фискален участък въз основа на предложението на мюлтезимите, получават също заплатите си от приходите на фискалните участъците. През 1565 г. единият от двамата писари/чиновници на фискалния участък на Сефер, който се казва Хъзър, печели 25 акчета на ден и един друг, който се казва Байрям, получава дневно 10 акчета³⁰. В същото време наемателите на доходите на пристанищата на Видин и Кладово, Меми син на Сюлейман и Хюсеин син на Абдулах трябва да доставят необходимите суми за нуждите на крепостите на Видин, Кладово, Градешки (Босна), Нови (Босна), Костаниче (Босна), Смедерево (Голубац/Гюгерджинлик) и Добре (Смедерево)³¹.

Таблица 2.

Списък на данъчните участъци в района на Видин и други дунавски градове през периода 1582–1585 г.

Фискален участък	Годишна сума в акчета
Фискален участък от таксата, дължима от филурджиите – <i>mukata'a-i rüsum-i filurci</i>	1 281 290
Фискален участък от пристанищата Видин и други, региона на Vidin, пазарната такса на Кладово, от една четвърт от риболова на рибата моруна, пристанищата Йергьогю и Тутракан, Никопол и Оряхово, от войнушки зеваиди, от някои по-дребни имущества на	1 093 000

²⁸ BOA TT 370, p. 608.

²⁹ BOA MAD 4969, p. 120, 121.

³⁰ BOA MAD 4969, p. 120, 121.

³¹ BOA MAD 4969, p. 15.

Никопол, от рудника Железник и неговите хасове – <i>mukata'a-i Vidin ve tevabi iskeleleri, sahra-i Vidin, mukataa-i bac-ı bazar-ı Feth-i İslam, rub '-ı mahi-i morina, Yegöğü ve Tutakan iskeleleri, Niğbolu ve Rahova iskeleleri, zevaid-i voynugân, hurda-i liva-yı Niğbolu, Jeleznik madeni ve hasları</i>	
Фискален участък от таксата филури и пазарните и непредвидените такси на казата Кладово, и на принадлежащите ѝ райони – <i>mukata'a-i resm-i filuri ve kaza-yı Feth-i İslam 'ın bac-ı bazarı ve bad-ı hevayı ve tevabi-i mukataası</i>	310 000
Фискален участък от пазарните и непредвидените такси на град Кладово – <i>mukata'a-i Feth-i İslam 'ın bad-ı hevayı ve bac-ı bazarından</i>	250 000
Фискален участък на зиамета на Хасан Чауш – <i>mukata'a-i zeamet-i Hasan Çavuş</i>	249 950
Общо	3 184 240

От данните на горната таблица се разбира, че през периода 1583–1585 г. приходите от данъчните участъци в дунавските райони възлизат на 3 184 240 акчета. Това е за период от 3 години, т.е. годишният приход се изчислява като 1 061 413 акчета. През този период приходите от данъчните участъци във Видински регион представляват 22,45% от общата сума на доходите, предназначени за държавната хазна (Кауаринар & Кауаринар, 2010, р. 93-95).

В продължение на времето тимарите се присъединяват към султанските хасове, от които по-късно се формират държавните мукатаи. Така в османския изворов материал, датиращ от края на XVI и началото на XVII в. започват да се срещат мукатаи, съставени от тимари и зиамети, както и тези, обхващащи „старите и новите султански хасове“. Това означава също и увеличаване на броя на аграрните обекти в състава на мукатаите (Atanasov, 2008, р. 64-69). Архивните документи позволяват да се проследи постепенното ликвидирание на тимарите и растящия дял на мукатаите в османското стопанство. Този процес на постепенна промяна се наблюдава най-вече в поземлената структура на Османската държава (Radoushev, 1985, р. 57-58). Във Видинския регион подобно явление е също предмет на наблюдение. От втората половина на XVII в. и през XVIII в. илтизамската система се трансформира в системата маликяне. Нарушенията относно концесиите на мукатаите на частници се увеличават и даже се развиват нови методи, при които първичният откупвач, който сключил договор с държавата, отстъпва пак срещу заплащане на други наетия данъчен участък, т.е. тук става въпрос за

вторично или третично отдаване на откуп на приходоизточници на подоткупвачи (Janeva, 2017, p. 100). За да намери разрешение на тази нежелана ситуация, държавата започва да отстъпва доходите си на мюлтезимите до края на живота им, т.е. пожизнено. По този начин се цели да се ограничат злоупотребите на мюлтезимите. Държавата не може да даде под наем на друг маликянето докато мюлтезиминът не почине³². Въпреки тези мерки на централната власт, практиката на пренаемането или прехвърлянето на мукатаите от първия мюлтезим на други не успява да бъде ограничена. Даже практиката за пренаемане на маликянето от един на друг също се появява (Cvetkova, 1964, p. 127-128). Интересно е да се подчертае, че през XVIII в. немюсюлманите не фигурират като откупвачи и изчезват от откупната система. В същото време се увеличава броят на мукатаите, давани на представители на съсловието на аскерите без търг и за дълги години срещу непроменяща се сума. Но през XIX в. немюсюлманите, включително и българите, се появяват отново като откупвачи на данъци (Janeva, 2017, p. 102).

Илтизамската система се разширява през втората половина на XVI в. През XVII и XVIII в. се наблюдава процесът на концентрация и уедряване на мукатаите, като в следствие се появяват териториално-административните единици назарети, мухасълъци, войводалъци. През XVIII в. видинските мукатаи са дадени пожизнено под формата на маликяне с условието техните приходи да бъдат отредени за издръжката на еничарите от Темешварския гарнизон. След 1718 г. когато Темешвар преминава под австрийски контрол, Видин се превръща в най-важната северозападна крепост на османската армия. Освен на военноексплоативното управление, Видинският паша става управител и на фискалните обекти на района. Пожизненото владение на видинските мукатаи било премахнато и те били обединени в нова финансова административна единица, наречена назарет. Управлението на назарета е поверено на назърина. Илтизамът е в ръцете на местните еничарски аги, а контролът на експлоатацията зависи от назърина (Radoshev, 1985, p. 58). Разпространението на илтизама, по-късно на маликянето и на назарета във

---

³² При системата маликяне мюлтезимът плаща малъ муаджелле, после годишна сума-мал понякога извънредна сума, наречена калемие, която представлява една десета от първоначалната сума (Cvetkova, 1964, p. 126-127).

Видин и на други места стои в основата на появата на големите чифтлиици (Cvetkova, 1964, p. 132-133). Точно в това явление трябва да се търсят корените на проблемите, възникнали през XIX в. в региона, и по-специално на голямото въстание от 1850 г. във Видин. Благодарение на синовете на бившите тимариоти и на служещите в крепостите, тимарската система се трансформира в система на муаджеллели мукатаа във Видинския регион. В резултат се появява една класа на едри поземлени собственици, т.н. чорбаджии, към които привлича вниманието известният турски историк Иналджък (İnalçık, 1943, p. 88-90, 92).

Като заключение може да се каже, че през XVI в. при мукатаите във Видински регион неаграрните обекти преобладават. Те са свързани повече с градското стопанство, отколкото със земеделието. Точно обратното се наблюдава при тимарите, където делът на аграрните обекти е много по-голям. Затова изследванията относно градското стопанство през този период непременно трябва да обхващат и данните за мукатаите и за илтизамската система.

През XVI в. управлението на илтизама чрез откупвачи мюлтезими е по-разпространено. Евреите са най-активната част на откупвачите, притежаващи необходимата откупна сума. Броят на мюсюлманите мюлтезими също е значителен, докато броят на християните мюлтезими е много ограничен, но все пак и те са включени в системата най-вече като гаранتي. Стойността на доходите от данъчните участъци във Видински регион е около 22-23%. През следващите три века системата ще претърпи доста изменения като цяло и това ще се отрази също и на данъчните участъци във Видин. Тук те също ще претърпят изменения, не само като стойност, но също и като вид, начин на експлоатация, брой и етно-религиозна принадлежност на откупвачите, гарантите и другите посредници.

REFERENCES:

ARCHIVAL SOURCES

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MAD 166

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) 21960

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) 21960

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MAD 468

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) 4969

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) 6148

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) 6148

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) TT 370

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ Ориенталски оддел Ф
26/а.е. 3620

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ Ориенталски оддел Ф
26/а.е. 3834

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ Ориенталски оддел Ф
26/а.е. 9440

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ Ориенталски оддел Ф
26/а.е. 9449

BOOKS&ARTICLES

Andreev, St ‘Fiscal Farms in sandjak of Nikopol in the first half of the XVth’, *Izvestia na balgarskoto istoritchesko drujestvo*, t. 30, pp. 322-341. (in Bulgarian)

Atanasov, Hr 2008, *In the Ottoman Periphery: Society and Economy in 18th Century in Vidin and Its District*, IK “Sineva”, Sofia. (in Bulgarian)

Barkan, Ö L 1964, ‘894 (1488–1489) yılı cizyesinin tahsilatına ait muhasebe bilançoları’, *Belgeler*, t. I/1, pp. IV+117+3+pl.h.t.+1 map. (in Turkish)

Beldiceanu, N 1964, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque nationale à Paris*, II, Paris.

Berindei, M & Veinstein, G 1987, *L’Empire ottoman et les pays roumains, 1544-1545*, Éditions de l’École des Hautes Études en Sciences Sociales; Harvard Ukrainian Research Institute, Paris&Cambridge.

Cvetkova, B 1964, ‘Recherches sur le systèmes d’affermage (Iltizam) dans l’Empire ottoman au cours du XVIe-XVIIIe s. par rapport aux contrées Bulgares’, *Rocznik Orientalistyczny*, t. XXVII/2, (1964), pp. 111-132.

Çizakça, M 1996, *A Comparative Evolution of Business Partnerships*. Leiden.

Epstein, M A 1980, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Freiburg.

Ergenç, Ö 2006, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Türk Tarih Kurumu, Ankara. (in Turkish)

Fekete, L 1955, ‘Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverucaltung’, *Beitrag zur türkischen Paläographie mit 104 Tafeln. Erster Band: Einleitung, Textproben*,

Budapest, 1955, pp. 128-133.

Gerber, H 1986, 'Jewish Tax-Farmers in the Ottoman Empire in the 16th and 17th Centuries', *Journal of Turkish Studies*, X, pp. 143-154.

Gerber, H, Bosworth, C E 1993, "Muḳâta'a", *EI²*, t. VII, p. 508.

Gökbilgin, M T 1948, 'XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesinin Rolü', *IV. Türk Tarih Kurumu Kongresi, Bildiriler*, IV (1952), pp. 433-444. (in Turkish)

Gökbilgin, M T 1952, *XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, vakıflar-mülkler-mukataalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul. (in Turkish)

Heyd, U 1953, 'The Jewish Communities of Istanbul in the Seventeenth Century', *Oriens*, t. 6 (1953), pp. 299-314.

Ianeva, Sv 'Formal and informal power: Bulgarians - tax collectors in the fiscal system of the Ottoman Empire and in the Bulgarian society in the 19th century', viewed in 10.10.2017, <http://ebox.nbu.bg/hist/ne3/03%20Svetla%20Ianeva%20+%20r.pdf>. (in Bulgarian)

İnalçık, H & Quataert, D 1994, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge.

İnalçık, H 1943, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, İstanbul. (in Turkish)

Kayapınar, A & Kayapınar, L 2010, 'XVI-XVII. Yüzyıllarda Aşağı Tuna Bölgesinde İltizam Sisteminin Uygulanması', *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri*, c. 2, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, pp. 87-95. (in Turkish)

Lewis, B 1986, 'Beytü'l-mâl', *EI²*, t. I, p. 1181. (in Turkish)

Matuz, J E 1991, 'Contribution to the Ottoman Institution of the *İltizâm*', *Osmanlı Araştırmaları*, XI (1991), pp. 237-249.

Öztürk, Y 2000, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe, 1475-1600*, Kültür Bakanlığı, Ankara. (in Turkish)

Pakalın, M Z 1993, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, t. II, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul. (in Turkish)

Pamuk, Ş 1994, 'Money in the Ottoman Empire, 1326–1914', *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*, ed. H. İnalçık-D. Quataert, Cambridge, pp. 947-980.

Radoushev, E 1985, *Agrarian Institutions in the Ottoman Empire in XVII-XVIII Century*, Edition de l'Academie Bulgare des Sciences „Prof. Marin Drinov”, Sofia. (in Bulgarian)

Sahilliođlu, H 1962-1963, 'XV. yūzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları', *İ. Ū. İktisat Fakūltesi Mecmuası*, c. XXIII/1-2 (1962-1963), pp. 145-218 (in Turkish)
Yerasimos, St 1995, 'La communauté juive d'Istanbul à la fin du XVIe siècle', *Turcica*, XXVII (1995), c. 101-130+1 carte.
Tabakođlu, Ah 1985, *Osmanlı Māliyesi*, Dergāh, İstanbul. (in Turkish)
Todorov, N & Velkov, A 1988, *La situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe s. – XVIe s.)*, Editions de l'Academie Bulgare des Sciences, Sofia.

Correspondence address:

Ayşe Kayapınar – Professor, Dr.
University of Namık Kemal, Faculty of Arts and Sciences
Department of History
Namık Kemal Mahallesi Kampüs Caddesi No: 1,
Tekirdađ Merkez/Tekirdađ, Türkiye
Tel.: 00905356146474
E-mail: leventkayapinar@hotmail.com

**СТОПАНСКА ХАРАКТЕРИСТИКА
НА ТРОЯНСКИЯ РЕГИОН ПРЕЗ XVI – XVII ВЕК:
ТРАДИЦИОННИ ПОМИНЪЦИ И ВЪНШНИ ВЛИЯНИЯ
(ПО ДАННИ НА ОСМАНСКИ ДОКУМЕНТИ ОТ ПЕРИОДА)**

Красимира МУТАФОВА

Abstract: *On the basis of unpublished and partly published Ottoman register material from 16th and 17th century the focus of this study is concentrated on the economic development of Troyan and Troyan region during the first centuries under Ottoman rule. The monetary and natural components of the land rent, introduced by various in type and amount taxes in the detailed (mufassal) registers, reveal the whole range of crops and specific livelihoods of the population in settlements of the region. The comparative analysis of this compact information outlines several essential characteristics in their economic development. First of all – the indications of continuity from the time of the medieval Bulgarian state. On the second - the changes that occurred under the influence of the “new” Muslim inhabitants, including in the field of crafts. Third – the influence of local traditions on the economic activity of the Muslim population. The discussed Ottoman documents reveal a quite different economic characteristic of the region from the one imposed in the historiography, and especially in the local history studies, which hardly suggests the development of Troyan as one of the most important centers of craft production during the Revival and Post-liberation period.*

Key words: *Troyan, Troyan region, economic characteristic, Ottoman period, settlement structure, Ottoman documents, Mufassal defteris*

JEL: N53, N93

През последните години българската историческа наука все повече се ориентира към изследване на проблематиката човек – общество – природа. И

все пак тези въпроси остават сравнително „нови“, макар да са поставени като основни в западноевропейската историография още от времето на Фернан Бродел (Brodel, 2005). Към проблемите, свързани със степента на усвоеност на българското пространство преди и след османското завоевание, проявяват последователен интерес най-вече Цв. Георгиева (Georgieva, 1996, pp. 31-57; Georgieva, 1999), Е. Грозданова (Grozdanova, 1979), Е. Радусhev (Radushev, 1995), Ст. Първева (Parveva, 1992, pp. 32-50; Parveva, 2011) и др. Тези въпроси поставям и аз в контекста на проучванията си за Търновска и Османпазарска каза през XV – XIX в. (Kalitzin, & Mutafova, 2012, pp. 34-40; Andreev, Kalitzin & Mutafova 2009, pp. 29-38), а в последно време и в публикациите си за Троянския регион (Mutafova, n.d.; Mutafova, 2016, pp. 537-557). Дори само посочените имена подсказват подчертания интерес на османистите към тази тема. Причината без съмнение е заложена в подходящия за този тип изследвания османски регистров материал и възможностите за статистическа обработка на съдържащата се в него разнообразна информация.

Троян и Троянско привличат изследователския ми интерес вече няколко десетилетия и това далеч не е случайно. Стратегическото разположение и географските особености на този край предопределят спецификите в развитието на селищната мрежа, стопанската характеристика, демографския и етнодемографския му облик през ранните столетия на османско владичество. Обстоятелство, което придава особено значение на целия регион, е обособяването му като проходна зона с вековно значение в инфраструктурата не само на Централна Северна България, но и на Балканския полуостров. Добре известно е, че още в периода на римското владичество тук минава един от най-важните пътища – т.нар. *Via Траяна*¹, които съединяват крайдунавските земи с Тракия, пресичайки средищната част на старопланинската верига. И на трето място, с природно-географските си особености Троянският край, който обхваща както планински възвишения, така и предпланински и нископланински ниши и речни долини, в много отношения е подходящ модел за изследване на степента на усвоеност на българското пространство.

При все че историята на Троян и Троянско десетилетия наред фокусира

---

¹ Всъщност прокаран при император Нерон (37-68) и разширен при Траян (98-117). Вж. Duychev, 1968, pp. 11-17. По-подр. у: Mutafova, 2016, p. 537 и пос. лит.

вниманието на историци, археолози, ономасти, фолклористи, редица моменти от миналото на този край през Късното средновековие, включително и стопанската му характеристика, остават неизяснени както в специализираната (Batakliev, 1940, pp. 17-24; Avramov, 1914, pp. 226-240; Duychev, 1968, pp. 11-17; Tsvetkova, 1968, pp. 18-34; Markov, 1990, pp. 15-24; Mutafova, 1992, pp. 46-66), така и в краеведската книжнина (Iliev 1933; Iliev 1934; Stancheva, 2013, pp. 352-353 и др.). Един дори най-общ преглед на изследванията, публикувани в юбилейните сборници, посветени на Троян и в тематичната поредица „Културно-историческо наследство на Троянския край“, сочи, че приоритет имат праисторията и античността, църковнопросветното движение и националноосвободителните борби в епохата на Възраждането, значимите стопански промени през XIX в., традиционната материална и духовна култура на населението.

Реална възможност за цялостно проучване на стопанската характеристика на Троянския регион през XVI – XVII в. дава обемната и компактна информация, съдържаща се в няколко подробни (муфассал) дефтера, подбрани за целите на изследването:

– подробен (муфассал) регистър на тимари, зеамети и хасове във вилаета Нийболу (Никопол), съставен през 922 (05.02.1516 – 23.01.1517) г.²;

– подробен (муфассал) регистър на тимари, зеамети, хасове, мукатаи, чифлици и вакъфи по територията на казите и нахиите Нийболу, Зищови (Свищов), Рахова (Оряхово), Чибре (каза с център с. Долни Цибър), Лофча (Ловеч), Излади (Златица) и Търнови от 1 шеввал 947 – 29 шеввал 951 (29.01.1541 – 13.01.1545) г.³;

– подробен (муфассал) регистър на тимари, зеамети, хасове, мукатаи и чифлици на територията на санджак Нийболу от 1022 (21.02.1613 –

---

² BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver №11 (Отгук нататък BOA – ММ 11). Около половината от регистъра се съхранява в Османския архив на Министер-председателството в гр. Истанбул (Başbakanlık Osmanlı Arşivi – BOA), а фрагмент от него – в Ориенталски отдел на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София. В изследването е използван основно описът, съхраняван в Истанбулския архив.

³ BOA – İstanbul, TD 416 (Отгук нататък BOA – TD 416). В Ор. отд. на НБКМ се съхранява аналог на този регистър под сигнатура ОАК 4/57. В изследването е използван описът, съхраняван в Истанбулския архив, тъй като в него именно се намират непубликувани данни относно няколко селища в Троянско.

10.02.1614) г.⁴. Съществуват предположения за по-ранна датировка на отразената в него информация, която според част от авторите отговаря на регистрацията, направена през 1579 г. (Mutafova, 2016, p. 540). В изследването описът е обозначен с най-ранната и най-късна възможна дата на съставянето му – 1579 (1613/14) г.

– поименен опис на пълнолетното мъжко население за събиране на данъците *авариз-и дивание* и *текялиф-и йорфие*⁵ от селищата на санджаците Нийболу, Силистре и Видин, съставен в интервала 1642 – 1646 г.⁶

Този тип регистри, наричани още *дефтери-хакани* (императорски), са особено резултатни за изследователска работа, тъй като включват описания на всички видове поземлени владения; поименно регистрираните, религиозно диференцирани данъкоплатци, сред които са обособени групите със специални задължения; разгърнато отразяват рентата, дължима от всяко населено място. Сравнителният анализ на тази комплексна информация откроява няколко същностни характеристики в стопанското развитие на региона, на които обръщам внимание в настоящото изследване.

На първо място, индикациите за континуитет в селищната мрежа от времето на средновековната българска държава, определящи за следваните стопански традиции.

На второ – настъпилите промени под влияние на „новите“ обитатели мюсюлмани, включително и в сферата на занаятите.

На трето – влиянието на местните традиции върху стопанската дейност на мюсюлманското население и адаптирането му към новите условия.

---

⁴ BOA – İstanbul, TD 718. (Оттук нататък BOA – TD 718).

⁵ Букв. „извънредни данъци и обичайни повинности“. Непредвидени от шерията данъци, въведени още в ср. на XV в., събирани по повод конкретни военни или административни цели.

⁶ BOA – İstanbul, TTD 775 (Оттук нататък TTD 775). Евг. Радусhev и Р. Ковачев датират съставянето на регистъра през 1052 (1.04.1642 – 21.03.1643) г. – Radushev, & Kovachev, 1996, p. 43. Част от допълнителни текстове в описа дават основание за различна горна граница, тъй като най-късното вписване е от 23 *реджеб* 1056 (4.09.1646) г.

***

Необходими са някои предварителни уточнения относно териториалния обхват на региона, който днес идентифицираме като Троянско и приложението критерий за подбор на основно изследваните селища (вж. табл. 2). Той би могъл да бъде най-общо географски, административен или да съчетава и двата. Проблемите, на които се натъкнах при очертаване границите на региона, се дължат на няколко обстоятелства.

На първо място, Троянският край не представлява самостоятелна природно-географска област. Теренът на региона е във връзка със съседните дялове на Стара планина и Предбалкана – продължение на планинския и хълмист терен на Тетевенско на запад и Габровско на изток. Троянската планина, от друга страна, е част от Троянско-Калоферския дял на Стара планина, който се разделя на Главна Старопланинска верига и Троянски Предбалкан (Penkov, 1941, pp. 4-7; Peukov, 1973, pp. 84-89).

Късното обособяване на Троян като административен център на едноименна община (Marinova, 1992, p. 66; Penkov, 1941, p. 12) – след обявяването му за град през 1868 г. – налага ретроспективен подход при реконструиране на селищната мрежа в Троянския край няколко века по-рано. При това част от селищата, които влизат в Троянска околия след Освобождението, впоследствие са включени към други административни структури. Такъв е случаят със с. Алаеддинлер (Аланданлии, дн. Лешница) например, което след 1937 г. е прехвърлено към община Ловеч. Днес към община Троян не фигурира и с. Млечево, разположено в планинския район на Троянския Балкан, което спада към община Севлиево.

На трето място следва да се посочи, че в муфассал дефтерите от изследвания период Троян и селищата от Троянския регион са регистрирани в обсега на различни административни единици в рамките на санджак Никопол, което допълнително затруднява проучването им. През XVI в. по-голямата част от тях – Троян, Голяма Желязна, Дълбок дол, Старо село, Борима, Ломец, Калейца, Белиш, Добродан, Алаеддинлер – са под ведомството на каза Лофча и нейните административни подструктури. Няколко селища – Дебнево, Врабево и Млечево, първоначално са административно зачислени към каза Търново, но след реформата на султан Сюлейман I (1520 – 1566), с

която цялата империя е разделена на еялети, санджаци, кази и нахии (Gradeva, 1989, p. 51) са включени към нахия Хоталич.

***

Обемната и компактна информация, извлечена от муфассал дефтерите, заедно с публикуваните османски документи (Turkish sources, 1966; Turkish sources, 1974), позволява да се проследи в развитие един от най-важните аспекти при очертаване на стопанската характеристика на региона – **състоянието на селищната мрежа**, както и да се открият индикациите за континуитет от предосманския период в демографските показатели на населението, в статута на селищата, в топонимията и антропонимията (Mutafova, 2016, p. 551-553).

Наличните регистрови данни за 10 от селищата в региона в края на XV в. (вж. табл. 1) свидетелстват не само за плътността на селищната мрежа и относително бързото преодоляване на щетите от османското завоевание, но подсказват съществуването на опорните ѝ пунктове още в рамките на средновековната българска държава. Сериозна индикация за непрекъснатост в развитието е регистрираният значителен брой домакинства към Дебнево, Калейца, Борима, Врабево и др. по-малко от век след османското завоевание, особено ако се приеме наложилото се в специализираните изследвания становище, че размерът на селищата е показател за тяхната устойчивост във времето⁷.

Показателни за състоянието на селищната мрежа през първия век на османско владичество са и изведените обобщени регистрови данни от 1516/17 г., 1541 – 1545 г. и 1579 (1613/14) г., които фиксират устойчиво демографско развитие на почти всички селища през целия XVI в. (вж. табл. 2). Приемствеността в развитието на част от тях в системата на османското провинциално управление намира израз и в трансформирането им в дербенджийски (охранителни) селища, разположени около планински проходи по

---

⁷ В изследванията са наложени различни схеми на разграничаване на селищата според броя на регистрираните домакинства – в 5, 9 и дори в 12 групи. Общото между всички тях е, че селищата, които са класифицирани като средно големи и големи, по правило се възприемат като стари. Малките селища, от друга страна, биха могли да бъдат проявител на две противоположни тенденции – селища в начален етап на създаването или в края на своето съществуване. Вж. Georgieva, 1999, p. 71; Mutafova, 2016, p. 543.

протежението на стратегически за централната османска власт, значими за търговските контакти и за вътрешните комуникации пътища. Типичен пример са селата Белиш и Троян.

Категорично доказателство за стратегическата позиция на селищата от Троянския край в укрепителната система на Второто българско царство е пояснителният текст относно статута на село Белиш в описа от 1516/17 г.: „Споменатото Белиш от старо време е хисарлък (крепост) на неверниците. То е пусто, опасно и рисковано място, поради което мюсюлманинът Муса и няколко неверници са дошли в столицата за получаване на императорска заповед в следния смисъл: да оживят околностите на споменатото [село] и да им се възложи охраната и сигурността на местността на име Доилче...“⁸.

В муфасал дефтерите от XVI в. се съдържат и най-ранните писмени сведения за централното средище в региона. Под названието *Тороян* селището се среща за пръв път в описа от 1541 – 1545 г. С известни уговорки по отношение на начина на изписване и отделни детайли в уточняващата маргинална бележка, като Троян би могло да бъде идентифицирано и селото, отбелязано като *Броян*⁹ в описа от 1516/17 г. Към подобна идентификация насочват и данните за данъкоплатното население в описа от 1541 – 1545 г. и най-вече пояснителният текст: „Село Тороян. Стар дербенд (проход). В стария дефтер споменатото село има също два прохода. Техните дербенджии, които охраняват 4 места и се грижат за поправката на 7 моста, съгласно обичая за дербендите изплащат *испенч*¹⁰ в размер на 12 акчета, освободени са от *авариз-и дивание* и *текялиф-и йорфие*, а останалите данъци изплащат като другите неверници...“¹¹. Тази обстоятелствена бележка дава реални основания да се преосмислят изказаните тези и хипотези относно възникването на Троян. Без да навлизам в детайлите на тази дискусия, ще отбележа, че повечето автори са склонни да отнесат заселването му към началото на османското

---

⁸ ВOA – MM 11, л. 256а.

⁹ ВOA – MM 11, л. 228а-230а.

¹⁰ Поземлено-личен паричен данък, плащан на тимариота от пълнолетните немюсюлмани в размер на 25 акчета, фиксиран в законодателството на султан Мехмед II (1444 – 1446, 1451 – 1458). Вдовиците, глави на домакинства, заплащали по 6 акчета (Turkish Sources on the History of Law, 1961, p. 25). От данъка са освободени или заплащат редуцирания му размер някои категории население със специални задължения.

¹¹ ВOA – TD 416, с. 421.

владичество (Yararov, 1931, p. 63 и сл.; Penkov, 1941, pp. 9-10) или около османското нашествие (Tsvetkova, 1968, p. 20). Пояснението „стар дербенд“ и най-вече впечатляващите демографски показатели, особено ако се имат предвид регистровите данни от 1516/17 г., аргументират според мен доста убедително предположението за „средновековното минало“ на Троян или поне за възможно най-ранната му поява през османския период. По най-общи изчисления, ако се следва приетото становище за 5 души среднотатистически състав на едно пълночленно домакинство (Grozdanova, 1972, pp. 81-91), през 40-те години на XVI в. населението на старопланиското селище възлиза на около 969 души (1022 с неженените данъкоплатци), а в края на века – на около 995 души (1097 с неженените данъкоплатци).

С оглед индикациите за континуитет заслужава внимание войнушкият статут на по-голямата част от жителите на селата Голяма Желязна, Дълбок дол, Старо село и Ломец (Mutafova, 2016, pp. 549-550). Важното място на войнуците от каза Ловеч и конкретно на селищата с войнушко население от Троянския регион във военните кампании по времето на султан Сюлейман I (1520 – 1566) подкрепят и данните от войнушкия опис от 1528/1529 г.¹²

Направеният кратък преглед на поселищното развитие на Троянско в първите два века след османското завоевание показва сравнително добрата стопанска и културна усвоеност на пространството в широките параметри от 280 м до 579 м надморска височина. Прави впечатление плътността на селищната мрежа във високия екологичен пояс, обхващащ планинските възвишения между 350-400 и 550-700 м надморска височина, в който попадат 11 от общо 13-те изследвани селища. Само две от селата – Калейца и Алаеддинлер – са в средния екологичен пояс с надморска височина от 200-250 до 350-400 м. Тази картина, поне на пръв поглед, като че ли е потвърждение на популярната теза за изтласкване на българското и изобщо балканското население в планините под натиска на османската експанзия. Теза, възникнала най-вероятно през XVIII в., която според Цв. Георгиева не може да обясни нито оптималния избор на селищните терени, нито постигането на максималната линия на обживяното пространство (Georgieva, 1999, pp. 66-67, p.

---

¹² ВОА – ТД. 151, с. 230, 233-237, 243-244, 249-252. Описът е сред новопостъпилите микрофилми от турските държавни архиви.

111). Плътноста и стабилността на селищната мрежа в рамките на тези екологични дадености по-скоро свидетелства, че предпланинският и среднопланинският дял на Стара планина са овладени и адаптирани от българите най-вероятно още в рамките на средновековната българска държава. Разбира се, казаното не изключва възможността в трудните години на завоеванието мнозина да са потърсили спасение и защита в планините, но характеристиките на селищната мрежа, както сочат и анализираният тук регистрови данни, не показват, че в своята цялост тя се състои от села на нови преселници. Единственото изцяло мюсюлманско село, основано или презаселено от тюркски колонисти през втората половина на XV в., е Лешница, но самото название – „Лешница, наричана още Алаеддинлер“, подсказва съществуването му в предходния период.

Вторият аспект в изследване на стопанската характеристика на Троянско е свързан с мястото на селищата от региона в аграрните структури на Османската империя през XVI – XVII в. Информацията в кратките (иджмал) дефтери от XV в. сочи, че през последната четвърт на века селищата попадат в мнозинството си в обсега на неголеми поземлени владения със служебен (условен) характер – т. нар. тимари¹³, определящи облика на стопанската организация в империята през този период. Единствено Лешница е съставна част на зеамет Ловеч. През XVI в. селата в Троянския регион са включени в различни поземлени владения – тимари, зеамети и хасове. В началото на века поземлената рента на повечето от тях (Троян, Белиш, Борима, Врабево, Калейца, Добродан) е съставна част на приходите на тимарски владения, като единствено Дебнево и Млечево са включени в зеамети, чийто приход надхвърля 20 000 акчета. Не без значение е, че Млечево е отбелязано като лично владение (хасса) на заима Иса, син на Кърък в едноименния „Зеамет Млачева“¹⁴. В средата и в края на века в рамките на зеамети са прех-

---

¹³ Османските аграрни институции и типа поземлени отношения в българските земи стават водещ проблем в изследванията върху Късното българско средновековие през 60-те и 70-те години на XX в., като интересът към тях се запазва и до днес. Тук едва ли би било възможно да бъде посочена дори и малка част от тях. Класически остават монографиите, студиите и статиите на В. Мутафчиева, голяма част от които са приздадени в „Османска социално-икономическа история (Изследвания)“ (Mutafchieva, 1993). Вж. и Radushev, 1995 и др.

¹⁴ BOA – MM11, л. 297а.

върлени и селата Троян, Борима и Добродан. От важно значение за стопанското развитие на региона е обстоятелството, че динамиката на военните действия през целия XV, а и през следващите векове и почти задължителната персонална промяна на владелците на тимари при всяка поредна регистрация не подсказват възможности за пряката им намеса в развитието на селското стопанство. Тоест, впечатляващото аграрно производство, засвидетелствано в османската документация, се осъществява чрез едноличните селски стопанства.

Пълноценна основа за задълбочено проучване на **отрасловата структура в развитието на селското стопанство** в Троянско – безспорно най-значимият аспект в представянето на стопанската характеристика – е зафиксиранията в муфассал дефтерите богата информация относно производствената листа на селищата в региона¹⁵. Паричните и натурални съставки на поземлената рента, изразени в различни по тип и количество данъци и такси, сочат като два основни поминъка на населението през XVI и XVII в. земеделието и животновъдството.

Сред факторите, обуславящи развитието на земеделието, безспорно са природните дадености на региона – разнообразният релеф, „хубавите заравнени ридове“, плътността на речната мрежа и долинните разширения по течението на реките Бели и Черни Осъм и техните притоци, добре оформените планински склонове и дълбоки корита на бързо течащите реки, които са естествена защита от наводнения. Предпоставка за развитие на земеделието са и почвите – глинести, горско-алувиални, кафяви и сиви почви, подаващи се на сравнително лесна обработка с нископроизводителните средновековни оръдия на труда. Благоприятните климатични условия са третият фактор, на който обръщат внимание изследователите на Троянско. Климатът на Троян, поради малката му надморска височина и близостта до най-високите части на Средна Стара планина, се сочи като едно „щастливо съчетание“ от този на Дунавска България и дъждовната Стара планина (Peikov, 1973 и др.).

Както разкрива данъчната листа на селищата от Троянско, земеделието

---

¹⁵ Това не се отнася в пълна степен за селищата със специален статут, спрямо които се прилагат различен тип данъчни преференции и чиито задължения нерядко се свеждат до заплащане на определени данъци и на точно фиксирана глобална сума, финансов еквивалент на конкретни данъци.

е със сравнително добре изразена поликултурност. Водещо място, както и в цялата страна, имат зърнените култури – предимно пшеница и ечемик, по-малко ръж, овес и просо. Основна култура е пшеницата – производството ѝ надвишава това на ечемика до 2-3 пъти в някои селища, а в Млечево дори четири пъти (вж. табл. 3). Доста ограничено е отглеждането на пшеница и ечемик единствено в Троян и Белиш, като описните данни сочат известно разширяване на производството в края на XVI в. Изводът е с относителна точност, доколкото спецификата на данъчното облагане в дербенджийските села предполага точно определен размер на изискваните пшеница и ечемик за всеки един данъкоплатец – „по 1 *киле*¹⁶ пшеница и по 1 *киле* ечемик“¹⁷. Този принцип е стриктно следван до края на века, както сочат изведените в табл. 3 обобщени данни. Доста по-конкретни и надеждни като информация са сведенията относно останалото население. В описа от 1541-45 г. напр. фиксираните задължения за 69-те домакинства в Троян, „които не са дербенджии“, са в минимален размер, възлизащ на 10 килета пшеница и 10 килета ечемик. В края на века обаче е регистриран неколккратно по-висок размер на задълженията на 79-те домакинства, „които не са дербенджии“ – 190 килета пшеница и 150 килета ечемик¹⁸. Това ми дава основание да считам, че се наблюдава реално разширяване на производството на пшеница и ечемик, но само за региона на Троян, тъй като описните данни за Белиш не подсказват подобна тенденция.

Липсата на данни относно производството на овес, ръж и просо за някои от селищата в региона (Голяма Желязна, Дълбок дол, Старо село, Ломец) се дължи на фиксираното заплащане на глобална сума (макту) за зърнени храни, което изключва конкретното им упоменаване¹⁹. Прави впечатление липсата на характерните за другите райони на страната фуражни култури като фий и лимец, като в данъчната листа на почти всички села (вж. табл. 3), фигурират най-вече сено и фуражни смески от пшеница и ръж (махлют).

Зеленчукопроизводството е другият повсеместно разпространен отгра-

---

¹⁶ Мярка за зърнени храни и други продукти, различна по обем в отделните области на Османската империя. Най-широко употребявано е истанбулското киле (около 25 кг).

¹⁷ BOA – MM 11, л. 228а.

¹⁸ BOA – TD 416, с. 424; BOA – TD 718, с. 396.

¹⁹ BOA – MM 11, л. 207б, 208а, 209а; BOA – TD 718, с. 413.

съл, за който свидетелстват както десятъкът от зеленчукови градини, така и регистровите данни от нач. на XVIII в. относно войнушките бащини в троянските села, към които са вписани „хармани и зеленчукови градини“ в размер на два дьонюма. Информацията относно асортимента обаче е твърде оскъдна. Единствено за село Борима е отбелязан десятък от лук в размер на 50 акчета²⁰ и то само в описа от 1579 (1613/14) г.

Сравнително ограничено е разпространението на грах и леща. Фиксирано е в минимални количества само в определени селища (Врабево, Дебнево, Калейца, Млечево). Между 5 и 6 килета грах и 10 килета грах и леща дължи населението на Врабево²¹ например, за разлика от Калейца, Дебнево и Млечево, които дължат само по 1 киле грах и леща според данните от 1579 (1613/14) г.²² Като селскостопанска култура в данъчната листа на селата от региона се появява и баклата, но само в описните данни от 1541 – 1545 г. като десятъчно задължение на жителите на Врабево²³. Размерът на изисквания десятък – 1 киле, както и единичната и инцидентна поява на тази култура, разпространена в южните райони на страната, свидетелства по-скоро за неуспешен опит за култивирането ѝ в Троянско.

Значим клон от стопанската отраслова структура е овощарството, но информацията, засвидетелствана в описните данни, е твърде обща. В данъчната листа на по-голямата част от селищата в Троянско неизменно фигурира най-вече „десятък от плодове“, като само единично е отбелязан „данък върху орехи“/ „плодове и орехи“ в селата Борима, Врабево, Дебнево, Добродан и Алаеддинлер²⁴.

Важен отрасъл в общата производствена характеристика на почти всички селища в Троянско е лозарството и производството на вино, макар да е в по-малък обем в сравнение с други селища на територията на Ловешка каза. В Сливек например през същия период десятъкът от вино се равнява на 554 ведра според данните от 1516/17 г. и на 400 ведра според тези от 1579

---

²⁰ BOA – TD 718, с.397.

²¹ BOA – MM 11, л. 316а; BOA – TD 416, с. 677; BOA – TD 718, с. 671.

²² BOA – TD 718, с. 418, 662, 680.

²³ BOA – TD 416, с. 677.

²⁴ BOA – MM 11, л. 2636, 316а; BOA – TD 416, с. 440; BOA – TD 718, с. 430, 450, 662.

(1613/14) г.²⁵. От друга страна, в повечето села на нахия Хоталич, към която се числят и няколко от селата в Троянско, в края на XVI в. десятъкът от вино варира най-често между 10, 40 и 60 ведра, а случаите, в които надхвърля 100 ведра, са по-скоро изключение²⁶. Най-високият размер на десятъка за вино – 150 ведра, е регистриран във Врабево в края на XVI в.²⁷, а в останалите селища в Троянско варира между 10 и 50 ведра. Налагането на лозарството като масов отрасъл в повечето села от региона намира отглас и в топонимията. Редица местности в Дебнево например и днес носят названията „Лозята“, „Старите лозя“, „Баловски лозя“ и пр. За разпространението на лозарството свидетелстват и регистрираните лозя в размер на 3 дьонюма към войнушките бащини в селата Голяма Желязна, Дълбок дол и Старо село в края на XVII – нач. на XVIII в. (Turkish sources, 1974, p. 294, pp. 326-330).

Фиксираният „поземлен данък от лозята на мюсюлманите“ в данъчната листа на някои „смесени“ и изцяло мюсюлмански села дава възможност да се проследи развитието на този отрасъл сред мюсюлманското население. В края на XVI в. например отглежданите лозя от мюсюлманите във Врабево са в размер на 10 дьонюма²⁸, в Дебнево – 20, в Добродан – 4 дьонюма²⁹. Видимо масовизиране на лозарството сред мюсюлманското население в разстояние на един век се наблюдава в Алаеддинлер, където според описните данни от 1579 (1613/14) г. подлежащите на облагане лозя в селото са в размер на 100 дьонюма, при положение че в предходните регистрации те не надхвърлят 10 дьонюма³⁰.

От влакнодайните растения се отглежда най-вече лен, като в селищата с мюсюлманско и „смесено“ население е конкретизиран размерът му за мюсюлманите. В описните данни от 1579 (1613/14) г. за Врабево например е фиксиран 250 акчета десятък от лен за „неверниците“ и 160 акчета „десятък от лен на мюсюлманите“, а за Ломец са отбелязани 10 акчета за немюсюлма-

---

²⁵ BOA – MM11, 2346; BOA – TD 718, с. 339.

²⁶ BOA – TD 718, с. 648-692.

²⁷ BOA – TD 718, с. 671.

²⁸ Мярка за повърхнина, равна на 919.3 кв.м.

²⁹ BOA – TD 718, с. 450, 664, 672.

³⁰ BOA – MM 11, л. 245; BOA – TD 416;, с. 440; BOA – TD 718, с. 430.

ните и 24 акчета за мюсюлманите³¹. Конопът е фиксиран като отглеждана влакнодайна култура единствено в Дебнево и то само в описните данни от 1579 (1613/14) г. Размерът на облагането – 50 акчета, оставя впечатление за инцидентна поява.

Сравнителният анализ на обобщените регистрирани данни очертава като едни от основните ресори на скотовъдството свиневъдството и отглеждането на дребен и едър рогат добитък. Освен конкретните данъчни облагания от типа „данък върху свини“, „ресм-и божик“ (данък върху свинете, угоявани за Коледа), „данък върху пасбища и дребен рогат добитък“, „данък кошари“ и пр., за разпространението им свидетелстват и маргиналиите към имената на данъкоплатците като *говедар* (в Троян и Млечево), *овчар* (само в Троян) и по-широко срещаното сред двете конфесии *чобан*. Показателна е употребата на българското название на тези поминъци единствено за жителите на Троян (в описа от 1541 – 1545 г.) и Млечево (в описа от 1516/17 г.)³². Като индикация за континуитет в следваните традиции би следвало да се разглежда и вписаният към данъчната листа на Млечево „данък горнина – на година по 200“³³ в описа от 1579 (1613/14) г. Едва ли е случайно, че данъкът, заплащан от зависимото население в средновековната българска държава срещу правото за ползване на планински пасбища, е отбелязан с българското си название точно в Млечево, при положение, че за останалите селища се използват названията „ресм-и отлак“ (данък върху пасбища), „ресм-и йайляк“ и „ресм-и къшлак“ (данък върху летни и зимни планински пасбища).

Повсеместното облагане с „данък кошери“, както и високият размер на данъка – между 200, 250, 300, 532 и 556 акчета за Троян, Дебнево, Врабево, Борима, Калеица, Млечево, категорично доказва традиции и развито пчеларство във всички селища от региона.

Интересен щрих в селскостопанската характеристика на Троянско внася появата на „десятьк от пашкули“ в данъчната листа на селата Врабево и Дебнево в края на XVI в. Тя би могла да се разисква и с оглед традициите в бубарството в средновековната българска държава и развитието му след ос-

---

³¹ BOA – TD 718, с. 670, 371.

³² BOA – MM 11, 2976; BOA – TD 416, с. 421-424.

³³ BOA – TD 718, с. 680.

манското завоевание на територията на Търновска каза, към която административно се числят и двете села. Не особено големият размер на данъчните задължения за Дебнево – 50 акчета и доста по-внушителните 140 акчета за Врабево³⁴, подсказват начален етап на проникване и налагане на бубарството като важен за населението поминък, за което свидетелстват и краеведските изследвания. Самото им отбелязване в данъчната листа подсказва разрастването на този специфичен поминък в рамките на Търновска каза в края на XVI в., тъй като в началото на века с подобен данък е обложено само православно население на Търново и на още четири села (Kalitzin, & Mutafova, 2012, p. 68, 125, 148, 195, 196, 260). Към казаното ще добавя, че в проникването на бубарството в Дебнево и Врабево най-вероятно е пряко свързано с масовизирането му на територията на нахия Хоталич, към която те административно принадлежат, тъй като в описа от 1579 (1613/14) г. „десятък от пашкули“ фигурира в данъчните рубрики на още девет селища, а размерът му варира между 10, 15, 20, 30, 63 и 80 акчета³⁵.

Развитата речна мрежа в региона дава възможност масово да се използват предимствата на водната сила, което се доказва от многото воденици караджейки и тепавици, регистрирани в муфассал дефтерите от XVI в., както и от често срещаната маргиналия *дейрменджи* към имената на данъкоплатците в авариз регистъра от 1642/43 – 1646 г. Един съпоставителен преглед на данните за отделните селища разкрива тенденция към максималното използване на водната сила в края на века. Само като илюстрация ще посоча неколкостепенното нарастване на водениците в Дебнево (14 воденици и 1 тепавица), Троян (9 воденици и 1 тепавица), Белиш (9 воденици), Борима (4 воденици), Млечево (2 воденици)³⁶. Липсват данни за наличие на воденици единствено за селата Врабево, Голяма Желязна, Дълбок дол, Калейца и Ломец, повечето от които обаче са с доминиращо войнушко население.

Твърде ограничена е информацията в описните данни за развитието на занаятите през този период, сведена най-вече до конкретните им обозначения към имената на данъкоплатците. С оглед на следваните от населението

---

³⁴ BOA – TD 718, с. 672, 663.

³⁵ BOA – TD 718, с. 655, 662, 667, 670, 672, 677, 681, 683, 691.

³⁶ BOA – TD 718, с. 664, 396-397, 447, 398, 664, 680.

традиции, заслужава да се отбележи, че в описните данни от XVI в. се нагъкваме на българското название на някои занаяти като *ковач* (Троян, 1541 – 1545)³⁷ и *дървар* (единично отбелязан в Белиш, 1516/17 г.)³⁸. С доста по-висока честотност в описите от 1541 – 1545, 1579 (1613/14) и 1642/43 – 1646 г. са отбелязаните названия на занаяти с ар.-тур. и тур.-перс. произход като *арабаджъ*³⁹, *бозаджъ*, *демирджи* (железар, ковач), *сараджъ*⁴⁰, *терзи* (шивач), *халваджъ* (сладкар) и *чомлекчи* (грънчар). Всички те, с изключение на халваджиството (Добродан, 1579 (1613/14) г.; Алаеддинлер, 1642/43 – 1646 г.) и сарачеството (Алаеддинлер, 1642/43 – 1646 г.), са практикувани най-вече сред мюсюлманското население на Дебнево в края на XVI и през XVII в.⁴¹ Единствено *демирджи* и *сараджъ* се срещат като обозначения към имената и сред християнското население на Дебнево (1541 – 1545, 1642/43 – 1646 г.). Своеобразното „струпване“ на занаятчий мюсюлмани в Дебнево през 40-те години на XVII в., поне според данните на авариз дефтера от 1642/43 – 1646 г., би могло да се осмисли и като късно заселване на ахийско братство (корпоративна организация на мюсюлмански търговци и занаятчий). Известно е, че още в хода на османското завоевание ахийството се свързва с колонизиране на тюркско население предимно в градските центрове и в региони с преобладаващо християнското население (Radushev, 1996, pp. 192-193). Данните обаче са твърде фрагментарни, за да аргументират убедително едно подобно предположение.

Заслужава да се спомене, че в муфасал дефтера от 1642/43 – 1646 г. един от данъкоплатците в село Белиш е отбелязан като *халач* (лице, което разбива памука)⁴², което с много уговорки би могло да се отнесе към споменатите в изследванията „двадесетина дръндарници“ в село Калейца през османския период (Kovachev, 1969, p. 18).

Интерес предизвиква донякъде уникалната по своето съдържание информация относно развитието на дървообработването в региона на голямото

³⁷ ВОА – TD 416, с. 421-427.

³⁸ ВОА – MM 11, л. 256б.

³⁹ Майстор колар; превозващ с кола.

⁴⁰ Майстор, изработващ кожени принадлежности за впрягане и яздене на кон.

⁴¹ ВОА – TD 718, с. 662-664; ВОА – TD 775, с. 146-147.

⁴² ВОА – TD 775, с. 140. Начинът на регистриране предполага две възможности *Стоян халач* или *Стоян*, [син на] *халач*.

село Дебнево, съдържаща се в муфассал дефтера от 1579 (1613/14) г.: „Десятък от местността [на име] пасища Хергеле аланъ и Чобан. За да плащат наема си, дърварите от околността на споменатите пасища бичат дъски и на 30 дъски дават по една на своя спахия.“⁴³ Макар и инцидентни, данните са безспорно значими за изследване на генезиса на този емблематичен за региона поминък.

Твърде фрагментарна е наличната регистрова информация относно железодобива и железопереработването в ареала на Троян, на които се отделя внимание в редица краеведски и специализирани проучвания. Още А. Иширков отбелязва, че между населението на Голяма Желязна има примес от саксонски рудари, а в изследването си върху топонимията на Троянско Н. Ковачев посочва, че и днес в района на селото се намират следи от експлоатация на железни руди в миналото (Kovachev, 1969, p. 63), но те не са оставили никакви по-значими следи в антропонимията. Единствено в Троян и Дебнево инцидентно се срещат имената Сасин и Сасул. Симптоматични за развитието на занаятите, свързани с обработката на желязо, са по-скоро поясненията „син на ковач“ за трима от обитателите на Троян единствено в описа от 1541 – 1545 г.⁴⁴

Без преувеличение може да се каже, че преведените и коментирани регистри данни за общо 13 селища в Троянско разкриват една доста поцялостна и по-различна от познатата досега картина на поселищния и стопански облик на региона през XVI и XVII в.

Османската документация от XVI – XVII в. почти с нищо не подсказва развитието на Троян като един от най-значимите центрове на занаятчийско производство през Възраждането и Следосвобожденския период. Град, не без основание определян като „най-занаятчийския“ в България, тъй като в началото на XX в. над 20% от жителите му са занаятчии (Penkov, 1941, p. 36, 38). Голямата промяна най-вероятно настъпва през XVIII и особено през XIX в. Период, през който нарастналото население на Троян променя кардинално поминъка си, а грънчарството, калпакчийството, кожарство, кожухарството и коларо-железарството се налагат като основни в стопанския му живот.

---

⁴³ BOA – TD 718, с. 664.

⁴⁴ BOA – TD 416, с. 421-424.

Таблица 1.

Селища в Троянско по данни от османски регистри от XV век⁴⁵

Село	1479 г.		
	мюс.	немюсюлмани	
	домак.	домак.	вдовици
Борима, спада към Лофча (Ловеч)	-	72	7
Бранева (с. Бранево, днес съставна част на с. Велчево)			
Вирабива (дн. Врабево), спада към Търнови (Търново)		69	2
Дебнева (дн. Дебнево)	6	119	8
Дълбок дол	-	3	-
Зелезна (Железна – дн. Голяма и Малка Желязна) ⁴⁶	-	17	3
Имладжова (дн. Млечево)	-	37	1
Калиджа (дн. Калейца) ⁴⁷	-	77	7
Лешница, с друго име Алаединлер (дн. Лешница)	18	-	-
Ломче (дн. Ломец)	-	9	1

⁴⁵ В таблицата не са включени данните от иджмал дефтера от 1483 – 1485 г., публикуван от Р. Ковачев (Kovachev, 1997, p. 113). Единствено в този опис фигурират данни за Бранева (с. Бранево, днес съставна част на с. Велчево), вписано с 11 пълночленни домакинства, 2 неженени и 2 вдовици.

⁴⁶ Според Р. Стойков днес това са селата Голяма и Малка Желязна, Троянско. Вж. Turkish Sources, 1966, p. 279.

⁴⁷ Селото е зачислено към тимара на Сюлейман, брат на Пазарлу с 52 домак. и 4 вдовици, а дял от него, вкл. 1 мюсюлманско домак., 25 домак. „неверници“ и 3 вдовици е записан към тимара на Баязид, брат на Умур бей (Turkish Sources, 1966, p. 179).

Таблица 2.

Троян и селища в Троянско по данни от османските регистри от XVI в.

село	1516/1517 г.					1541 – 1545 г. ⁴⁸					1579 (1613/14) г.				
	мюсюлмани		немюсюлмани			мюсюлмани		немюсюлмани			мюсюлман и		немюсюлмани		
	Д	Н	Д	Н	В	Д	Н	Д	Н	В	Д	Н	Д	Н	В
Каза Ловча (Ловеч)															
Броян Троян/Троян	-	-	233	123	-	-	-	120+69 ⁴⁹	53	8	-	-	120+79 ⁵⁰	102	-
Алаеддинлер, с друго име Лешница (дн. Лешница)	37	12	-	-	-	24+1 ⁵¹	23	-	-	-	87+13 ⁵²	53	-	-	-
Белиш	2	2	51	30	-	2	1	38	37	3	-	-	30+67 ⁵³	50	-
Борима/ Борима-и мюслим	26+12 ⁵⁴	12	18	5	-	26+ 22+7 ⁵⁵	31	-	-	-	99+21	45	-	-	-
Добродан	-	-	-	-	-	6+3 ⁵⁶	1	2	-	-	28+2	12	7	1	-
Дълбок дол	-	-	8	11	-	-	-	7	1	-	-	-	6	2	-
Железун/ Железован (дн. Голяма Желязна)	-	-	13	16	-	-	-	4	1	-	-	-	5	2	-
Истаросел (дн. Старо село)	-	-	10	13	-	-	-	13	1	-	-	-	3	1	-
Калиджа (дн. Калейца)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	40	10	-
Ломче (дн. Ломец)	1	-	17	3	-	3	-	-	1	-	11	2	6	2	-
Каза Търнови (Търново), нахия Хоталич															
Виравива (дн. Врабево)	3	2	52	27	-	3	2	42	50	3	19+13 ⁵⁷	15	104	75	-
Дебнева (дн. Дебнево)	16	5	86	27	-	16+2 +2 ⁵⁸	15	49	52	4	37+3 ⁵⁹	40	96	60	-
Млачева/ Млечева (дн. Млечево)	-	-	46	15	2	-	-	21	21	1	-	-	60	20	-

Д – пълночленно домакинство; Н – неженени пълнолетни данькоплатци; В – вдовишко домакинство

- ⁴⁸ Към данните от описа са добавени и тези от регистъра на войнуци от 1548 г.: Галбок дол (Дълбок дол) – 7, Истаросел – 13, Железован – 4. (Turkish sources, 1974, pp. 326–331)
- ⁴⁹ Регистрирани са 120 домакинства на дербенджии и 69 домакинства извън този статут.
- ⁵⁰ Вписани са 120 домакинства на дербенджии и общо 181 данькоплатци извън този статут.
- ⁵¹ Вписан е и 1 спахийски син.
- ⁵² Регистрирани са и: рая на Медине – 10; имам – 1; доганджии – 2.
- ⁵³ Регистрирани са 30 домакинства на дербенджии и 67 домакинства извън този статут.
- ⁵⁴ Регистрирани са и 12 еллиджии.
- ⁵⁵ Регистрирани са и: 22 еллиджии, рая на Медине – 4, еничари – 2, имам – 1 (1541–1545 г.); през 1579 (1613/14) г. – 21 мюсюлмани извън данъчната листа (имам, сейиди, бойци от крепостта, рая от вакъфа на Ебу Еюб Ансари).
- ⁵⁶ Трима са отбелязани като сейиди през 1541–1545 г., а при следващата регистрация – 1 имам и 1 еллиджи.
- ⁵⁷ Регистрирани са и: 1 имам, рая на Медине – 8, 1 уволнен спахия, спахийски синове – 3.
- ⁵⁸ Регистрирани са и: рая на Медине – 2, стар и болен – 2.
- ⁵⁹ Регистрирана е и рая на Медине – 3.

Таблица 3.

Разпространение на зърнените култури в Троян и селища в Троянско

Село	Година	немосюлмани			мосюлмани		Размер на данъчните задължения в килета		
		Д	Н	В	Д	Н	пшеница	ечемик	Овес, ръж, просо
Броян Тороян/ Троян	1516/17 г.	233	123	-	-	-	233	233	-
	1541–1545 г.	120+69	53	8	-	-	120 +10	120 +10	-
	1579 (1613/14) г.	120+79	102		-	-	120 +190	120 +150	-
Алаеддинлер, с друго име Лешница (дн. Лешница)	1516/17 г.	-	-	-	37	12	30	40	100
	1541–1545 г.	-	-	-	24+1	23	35	30	30 (овес с махлют)
	1579 (1613/14) г.	-	-	-	87+13	53	120	130	150
Белиш	1516/17 г.	51	30	-	2	2	51	51	-
	1541–1545 г.	38	37	3	2	1	38	38	-
	1579 (1613/14) г.	30+67	50	-	-	-	30+40	30+19	-
Борима/ Борима-и мослим	1516/17 г.	18	5	-	26+12	12	160	50	150
	1541–1545 г.	-	-	-	26+22+7	31	145	33	150
	1579 (1613/14) г.	-	-	-	99+21	45	50	60 (заедно с махлют)	-
Добродан	1541–1545 г.	2	-	-	6+3	1	25	18	19 (овес)
	1579 (1613/14) г.	7	1	-	28+2	12	30	7	-
Дълбок дол	1579 (1613/14) г.	6	2	-	-	-	2	1	2
Калиджа (дн. Калейца)	1579 (1613/14) г.	40	10	-	1	-	150	70	100 (овес с махлют)
Ломче (дн. Ломец)	1541–1545 г.	-	1	-	3	-	6	3	5 (овес)
	1579 (1613/14) г.	6	2	-	11	2	10	5	10 (овес с махлют)
Виравива (дн. Врабево)	1516/17 г.	52	27	-	3	2	150	65	85
	1541–1545 г.	42	50	3	3	2	163	71	8 (овес)
	1579 (1613/14) г.	104	75	-	19+13	15	150	100	150 (овес с махлют)
Дебнева (дн. Дебнево)	1516/17 г.	86	27	-	16	5	160	50	200
	1541–1545 г.	49	52	4	16+2+2	15	165	53	169 (овес)
	1579 (1613/14) г.		96	60	-	40	280	100	250 (овес заедно с махлют)
Млачева/ Млечева (дн. Млечево)	1516/17 г.	46	15	2	-	-	120	40	15
	1541–1545 г.	21	21	1	-	-	80	22	33 (овес)
	1579 (1613/14) г.	60	20	-	-	-	120	30	100 (овес заедно с махлют)

Д – пълночленно домакинство; Н – неженени пълнолетни данъкоплатци; В – вдовишко домакинство

REFERENCES:

- Avramov, V 1914, 'The Trajan's Road from the Carpathians through the Danube and the Balkan to Plovdiv', *Izvestiya na Balgarskoto arheologichsko druzhestvo*, vol. 4, pp. 226-240. (in Bulgarian)
- Andreev, St, Kalitzin, M & Mutafova, Kr 2009, *Sources about the History of the City of Omurtag. Vol. I. Ottoman Documents XV – XVIII Centuries*, Transl., commentary and indexes, Izdatelstvo Faber, Veliko Tarnovo, 2009. (in Bulgarian)
- Batakliiev, Iv 1940, 'Characteristic Historical and Geographic Features of our Stara Planina Towns', in *A Collection in Memory of Prof. Petar Nikov*, *Izvestiya na Balgarskoto istoricheskoto druzhestvo*, vol. 16-18, Sofia, pp. 17-24. (in Bulgarian)
- Brodel, F 2005, *The World Time*, Izdatelstvo Prozorets, Sofia. (in Bulgarian)
- Georgieva, Ts 1996, 'Environment and Model of a Settlement System in the Bulgarian Space during the 15th – 17th cc.', *Istoricheski pregled*, no. 2, pp. 31-57. (in Bulgarian)
- Georgieva, Ts 1999, *Space and Spaces of Bulgarians in the 15th – 17th Centuries*, Izdatelstvo LIK, Sofia. (in Bulgarian)
- Gradeva, R 1989, 'The Imposition of the *Kadi* Institution in the Balkans and Its Place in the Provincial Administration (14th – beginning of the 16th century)', *Balkanistika*, no. 3, pp. 33-53. (in Bulgarian)
- Grozdanova, E 1972, 'For the Tax Unit Hane in the demographic studies', *Istoricheski pregled*, no. 3, pp. 81-91. (in Bulgarian)
- Grozdanova, E 1979, *The Bulgarian Rural Municipality in the 15th – 18th Centuries*, Izd. na BAN, Sofia. (in Bulgarian)
- Duychev, I 1968, 'About the Oldest History of Troyan', in Undzhiev, I & Peykovski, I (eds), *The Town of Troyan. Jubilee collection dedicated to the 100 years anniversary since its announcement for a city*, Nauka i izkustvo, Sofia, pp. 11-17. (in Bulgarian)
- Iliev, VI 1933, *The Town of Troyan in the 19th Century. Historical Materials*, Kultura, Sofia. (in Bulgarian)
- Iliev, VI 1934, *The Town of Troyan. Historical Materials. Part II. After the Liberation (1878) until Present Days (May 19, 1934)*, Kultura, Sofia. (Phototype issues from 2006) (in Bulgarian)
- Kalitzin, M & Mutafova, K 2012, *Selected Ottoman Documents about Tarnovo and the kaza of Tarnovo. Collection of documents*. Inaugural studios, transl., commentary and indexes, 2nd rev. ed, Universitetsko izdatelstvo Sv. sv. Kiril i Metodiy, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Kovachev, N 1969, *The Toponymy of the Troyan Region*, Izd. na BAN, Sofia. (in Bulgarian)
- Kovachev, R 1997, *Inventory of the Nikopol Sanjak from the 80s of the 15th Century*.

Translation and Commentary of a Newly Discovered Timar inventory from the Last Quarter of the 15th Century, Preserved in the National Library "St. St. Cyril and Methodius", Ed. by Corresp. member Prof. Str. Dimitrov, Izdatelstvo na NBKM, Sofia. (in Bulgarian)

Marinova, P 1992, 'About the Troyan Revival Municipality', in *Cultural and Historical Heritage of the Troyan Region*. vol. 5, *A Contribution to the History of the Troyan Region from Antiquity until the Liberation*, Izdatelstvo Sofiya - EOOD, Sofia. (in Bulgarian)

Markov, V 1990, 'To the Question of the Late Medieval Troyan', in *Cultural and Historical Heritage of the Troyan Region*. vol. 2, Izdatelski tsentar pri Ministerstvoto na kulturata, Sofia, 1990, pp. 15-24 (in Bulgarian)

Mutafova, Kr 1992, 'To the History of Troyan and Troyan Region during the 15th – 17th Century', in *Cultural and Historical Heritage of the Troyan Region*. vol. 5. *A Contribution to the History of the Troyan Region from Antiquity until the Liberation*, Izdatelstvo Sofiya - EOOD, Sofia, pp. 46-66. (in Bulgarian)

Mutafova, Kr 2016, 'Medieval Fortresses in the Region of Lovech and Troyan in the Ottoman Documents from the 16th Century', in *The Great Asens. A Collection of Papers from the Conference Devoted to the 830th anniversary of the uprising of the brothers Peter and Assen, the beginning of the Second Bulgarian Kingdom and the proclamation of Turnovo as the capital of Bulgaria and 780 years of the legitimate resumption of the Bulgarian Patriarchate*, Izdatelstvo Abagar, Veliko Tarnovo, pp. 537-557. (in Bulgarian)

Mutafova, Kr n.d., *Troyan and Troyan Region in the Ottoman Documentation from the 15th –17th Centuries (Settlement Network, Demographic and Ethnographic Aspect of the Population, Orthodoxy and Islam, Anthroponymy and Economic Characteristics)*, n.p. (in Bulgarian)

Mutafchieva, V 1993, *Ottoman Socio-Economic History (Researches)*, Izdatelstvo na BAN, Sofia.

Parveva, St 1992, 'Settlement Network and Population Density in Parts of Northern Bulgaria and the Sub-Balkan Fields at the End of the 17th and the beginning of the 18th Centuries', *Istoricheski pregled*, no. 8-9, pp. 32-50. (in Bulgarian)

Parveva, St 2011, *Land and People during 17th – First Decades of 18th Century. Reclamation and Organization of the Agrarian and Social Space in the Central and Southern Balkans under the Ottoman Rule*, Akademichno izdatelstvo prof. Marin Drinov, Sofia. (in Bulgarian)

Peikov, Ign 1973, 'Natural-Geographic Overview of Troyan and the Troyan Region', in Undzhiev, I & Peykovski, I (eds), *Troyan. Town Development Studies (Collection)*, Izd. na OF, Sofia, pp. 84-91. (in Bulgarian)

Penkov, Ign 1941, *The Town of Troyan (Settlement and Economic Features)*, Kultura, Sofia. (in Bulgarian)

Radushev, E 1995, *The Agrarian Institutions in the Ottoman Empire during the 17th – 18th Centuries*, Akademichno izdatelstvo prof. Marin Drinov, Sofia. (in Bulgarian)

Radushev, Evg & Kovachev, P 1996, *Inventory of Registers from the Istanbul at the General Directorate of State Archives of the Republic of Turkey*, Izdatelstvo na NBKM, Sofia. (in Bulgarian)

Radushev, Evg 1996, 'The Ottoman Border (*serhad*) in the Nikopol Vilayet during the First Half of the 16th Century', in Hristova, B (ed), *The Bulgarian Sixteenth Century. Papers on Bulgarian History and Culture in the Sixteenth Century*, Izdatelstvo na NBKM, Sofia, 1996, pp. 187-215. (in Bulgarian)

Stancheva, T 2013, 'Two Partisans and Founders of the Museum Work in Troyan (Vlasi Iliev and Petar Hadzhiev)', in Peycheva, L (ed), *The Museum and the Town. A collection of papers from the National Academic Conference dedicated to the 50th anniversary of the Museum of Crafts (Troyan 18-19 October 2012)*, Izdatelstvo Faber, Veliko Tarnovo, pp. 352-353. (in Bulgarian)

Tsvetkova, B 1968, 'Troyan and Troyan Region in 15th – 18th Century', in Undzhiev, I & Peykovski, I (eds), *The Town of Troyan. Jubilee collection dedicated to the 100 years anniversary since its announcement for a town*, Nauka i izkustvo, Sofia, pp. 18-34. (in Bulgarian)

Turkish Sources of the Bulgarian History, 1966, vol. 2, Izdanie na BAN, Sofia. (in Bulgarian)

Turkish sources for Bulgarian history, 1974, vol. 5, Izdanie na BAN, Sofia. (in Bulgarian)

Turkish Sources on the History of Law in the Bulgarian Lands, 1961, vol. 1, Izdanie na BAN, Sofia. (in Bulgarian)

Yaranov, D 1931, 'Migration Movement of Bulgarians from Macedonia and Albania to the Eastern Bulgarian Lands from the 15th until the 19th Century', *Makedonski pregled*, vol. 2-3, pp. 63-118. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Krassimira Mutafova – Professor, PhD

'St Cyril and St Methodius' University of Veliko Tarnovo

Department of Ancient and Medieval History of the Faculty of History

2 T. Turnovski str 5003 Veliko Tarnovo

Tel.: (+ 359) 886 95 99 36

E-mail: kmutafova@mail.bg

**ПЪРВИ БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ПРОФЕСИОНАЛНАТА СТРУКТУРА
НА ХРИСТИЯНСКОТО НАСЕЛЕНИЕ НА ГРАД СВИЩОВ
В СРЕДАТА НА XIX В.**

Гергана ГЕОРГИЕВА

Abstract: *The article presents new information on the socio-economic development of Svishtov in the 19th c. extracted from unpublished Ottoman documents. In the 19th c. Svishtov developed as one of the main Danubian harbors in the Lower Danube which played crucial role in trade relations between Bulgarian lands, Wallachia and Central Europe. It is characterized by intensive economic progress, based mainly on trade and production of clothes and shoes. The new primary sources reveal details about its socio-economic structure. There was a high level of specialization of merchants – salt trade was one of its basic characteristics. It is also evident the predominance of the small scale merchandise. The land transport was as well presented as water transport. The relatively well-developed economy of Svishtov is presented also by the high annual income declared by the taxpayers.*

Key words: *Balkan economic development in the 19th century; Danubian harbors, Svishtov, trade between Bulgarian lands and Wallachia, Bulgarian merchants*

JEL: N 9, N 93

Свищов е стар град, с богата антична история. Въпреки някои прекъсвания във времето и изместването на градския център, той запазва значението си на важна крепост, военен и стопански център¹.

Разположението му и удобните му връзки с вътрешността на страната

---

¹ Повече за стопанското развитие на град Свищов през различните исторически периоди виж в: Друмева 2010, с. 45-78; Данаилова 1943; Кийл 2017; Апостолов 1980; Ганчев 1996; Радков, Донеvски, 2007; Данова.

обуславят ролята му на транзитно-транспортен възел, важен търговски център, съчетан с развитието на различни занаяти и разнообразно селскостопанско производство в околностите. С включването му в широките граници на Османската империя и разширяването на вътрешния пазар, значението на свищовското пристанище се увеличава. Така бавно и постепенно се подготвя неговият икономически възход през Възраждането (Drumeva 2010, pp. 77-78). Значението на Свищов и останалите дунавски градове в икономиката и търговията на балканските земи на Османската империя се засилва особено след отварянето на Дунава за свободно плаване на австрийски кораби през 1834 г. и разпространението на парните кораби по реката (Danailova, 1943, p. 15).

Поредица от новооткрити османски регистри от категорията теметтуат дефтери² представят Свищов и неговата икономика десетилетие по-късно – през 1845 г., фиксирайки вече развитите традиции на занаятите и търговията в града. Теметтуат дефтерите на махалите на град Свищов се съхраняват в Османския архив в Истанбул³. Те дават ясна представа за броя на домакинствата и основните данъкоплатци в града, техните занятия, данъци и имоти.

В демографско отношение в средата на XIX век Свищов е средно голям град. По предварителни данни в него има 836 мюсюлмански домакинства (ханета) (около 4 180 души мюсюлманско население) и 976 християнски домакинства (около 4 880 души). Следователно, ако към посочените бройки се приложи приетият от демографите индекс 5 – означаващ броя членовете на обикновеното нуклеарно семейство през периода, то през 1845 г. жителите на Свищов са около 9 060 души. Тази цифра подлежи на анализ и въз-

---

² Теметтуат дефтерът е тип османски регистър, който представя в пълнота всеки данъкоплатец в дадено населено място – неговото лично и бащино име, професия, платени данъци за годината, недвижимо имущество и годишен доход. Този тип дефтери са съставени през 1845–1846 г. за всички градове и села в рамките на Румелия и Анадола – балканските и малоазийските провинции на Османската империя, с цел пълното описване на данъкоплатното население и неговите доходи. Тази информация е нужна на османската власт във връзка с предприетите финансови и военни реформи. Теметтуат дефтерите, които наброяват над 17 000 броя, се съхраняват в Османския архив в Истанбул.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi – Istanbul, ML. VRD. TMT.d, 15943, 15947, 15949, 15952, 15955, 15957, 15958, 15960, 15962, 15963, 15968, 15974. Това е първото им представяне пред читателска аудитория и публикуване на част от информацията, поместена в тях. Изнамирането им стана възможно благодарение на тримесечна стипендия за работа в Османския архив – Истанбул, предоставена от Американския научен център – София.

можни корекции, тъй като повечето от историческите източници от този период сочат едно население от 20–21 000 души в града (Danailova, 1943, pp. 21-22). Различието е възможно в случай че не всички вписани в теметтуат дефтерите домакинства са обикновени нуклеарни семейства. В много от тях има регистрирани пълнолетни мъже – синове на главата на домакинството, за които не ни е известно дали са женени или неженени. Тоест, поради факта, че османските документи регистрират само данъкоплатците – мъжете в активна трудоспособна възраст, ние не можем да определим броя на жените и децата и точния брой на жителите на даден град или село.

Градът има 8 мюсюлмански и 6 християнски махали.

Таблица 1.

Махалите в град Свищов

Махала	Брой домакинства	Религиозна принадлежност
Чоха и Ефляк махалеси	125 домакинства	Християни
Годор	114	Християни
Хезиран	289	Християни
Поп Георги	202	Християни
Поп Михо	190	Християни
Туна и Кадъ махалеси	108	Мюсюлмани
Хаджи Абдуллах	97	Мюсюлмани
Хаджи Рамазан	219	Мюсюлмани
Ихсанийе	103	Мюсюлмани
Хаджи Абди	125	Мюсюлмани
Джами-и джедид	92	Мюсюлмани
Хаджи Махмуд	92	Мюсюлмани

Професионална и стопанска структура на град Свищов

Обобщената картина на различните занаяти и поминъци в теметтуат дефтера до голяма степен отразява познатите тенденции и общи наблюдения за града, като обаче я допълва и развива, давайки конкретни данни за броя

на мъжете, упражняващи даден занаят/поминък. Водещи според теметтуат дефтера от 1845 г. са търговията, транспорта, *корабоплаването*, но също така производството на текстил, дрехи и обувки.

Като особено големи групи се очертават копачите (чападжийи) – 208 души и арабаджиите (70 д.)⁴. Първата говори за значението на селското стопанство в околностите на града – напомня за географското положение на Свищов, който е обграден от плодородни земи, затова земеделието, отглеждането на градини и лозя, е важна част от неговата икономика. Втората спомената група на арабаджиите потвърждава профила на града като пристанище и търговско средище.

Над 50 души имат също групите на членовете на екипажи на кораби (59 д.), терзиите (58 д.) и бакалите (57 д.). Те могат да бъдат поставени в различни направления, които обаче очертават профила на града – важността му на пристанище, значението на търговията на дребно и производството на платове и дрехи.

По-точна представа дава групирането на занаятите по отрасли, които се допълват и обогатяват и показват по-ясно кои производства и кои суровини са водещи за стопанството на Свищов. Наблюдава се голямо разнообразие в упражняваните занаяти и поминъци – над 55 броя различни поминъци, което не е характерно за всички селища. За сравнение ще посоча данни от други изследвани теметтуати, според които в Габрово има 56, в Трявна 35, а в Лясковец 19 регистрирани занятия. Това разнообразие може да се използва като доказателство и за развитата стопанска структура на градската икономика в Свищов.

Таблица 2.

Основни стопански отрасли в град Свищов

Земеделие	235 души
Търговия	176
Транспорт	162

⁴ Посочените цифри вероятно ще претърпят някои изменения в бъдеще, тъй като изследването на регистъра все още не е завършено и предстои доуточняване в терминологията за някои от данъкоплатците. Те обаче няма да променят цялостната картина и процентното разпределение на отделните отрасли.

Текстил, дрехи, обувки	132
Дървообработване	51
Наемни работници	22
Металообработване	21

Водещата роля на отрасъла **земеделие** се дължи на големия брой копачи (чападжии) – 208 души, който надвишава всички останали професионални групи.

Таблица 3.

Земеделие

Копачи / чападжии	208 души
Градинари / бостанджии	17
Пазачи (на лозя, градини) / баглар бекчи	9
Земеделец / зераи	1

Тази особеност е свързана с географските условия и развитието на земеделието в околностите на града. Предвид факта, че Свищов е разположен в плодородна равнина, отглеждането на плодове, зеленчуци и лозя в непосредствена близост до града и ангажирането на голяма част от населението с тази дейност е напълно логично (Danailova, 1943, pp. 10, 21, 32). Чужденците, които посещават Свищов, отбелязват изобилието на различни продукти и ниската им продажна цена (Bur-Markovska, 1977, p. 38). Описанията на унгарски пътешественици рисуват една романтична картина на региона – добре поддържани лозя, хубаво вино и изобилие от продукти (Dgumeva, 2010, p. 67).

Трябва да се подчертае, че в повечето български градове от XIX век наемната работна ръка без специални професионални умения е значителен процент от градското население и съставя прослойката на неквалифицираната и най-нископлатена работна ръка. Затова голямата група на копачите се вписва в тази тенденция, балансирайки необичайно малките групи на слугите (хизметкяри) – 20 души и наемните работници (аргати) – само един. Спе-

цифичното в случая е обаче, че не всички копачи декларират ниски доходи. Всъщност доходите в групата варират от 250 до 900 гроша годишно. Което означава, че има разнообразие в статута и в дейността им. Вероятно някои от тях притежават и обработват свои градини. Характеристиката на групата и на този вид труд предстои да бъде изследвана в детайли.

Веднага след тях се нарежда групата на търговците. Първите регистрирани сведения за участие на свищовски търговци в международната търговия се появяват през 1622 г. в документите на митницата в Сибиу за платени такси на свищовски търговци (Maslev, 1991, pp. 113-114; Panova 1980, p. 66). През XVII век свищовлии заемат позиции и в другия важен търговски център на Трансилвания – Брашов⁵. В кондиката на Гръцката компания в Брашов се срещат имената на няколко свищовски търговци (Maslev, 1991, p. 114). Така с развитието на българското търговско съсловие свищовлии веднага печелят позиции в него и заявяват посоките на своята дейност.

Таблица 4.

Търговия

Бакали	57 души
Кръчмари	34
Туджари	34
Солари / тузджии	21
Аяк тиджарет	9
Ханджии	9
Черчии	4
Аттари	4
Джанбаз	1
Джелеп	1
Кърджия	1
Суватчия	1

⁵ Лукса Данаилова специално подчертава значението на връзките с Брашов за развитието на международната търговия в Свищов (Danailova, 1943, p. 15).

Посочените в дефтера търговски занятия се отличават с голямо разнообразие. Многобройни са хората, които упражняват търговия на дребно, като бакалите, черчиите, кърджиите и др. Групата още повече ще се увеличи, ако към тях прибавим и някои представители на занаятите, за които е отбелязано изрично, че се занимават с търговия. Например някои терзии не са записани в терзийския еснаф, а в групата на туджартите (*ербаб-и тиджарет*), което явно показва, че наред с производството те се занимават и с пласирането на своя и чужда стока.

Интересна подгрупа, която заслужава внимание, са тудджиите, специализирани в продажбата на сол. Още от ранното средновековие съществува постоянен приток и търговия с влашка сол, докарвана през пристанищата на Видин, Силистра и Свищов (Drumeva, 2010, p. 70). Разработените вече канали за внос на тази рядка за средновековието и важна стока се използват интензивно и от османците. Кануните на отделните български градове през османския период са ясно доказателство за това. Налага се специален режим на внос, много подробно се фиксират формите на продаване на солта, определят се хората, които имат монопол върху тази търговия, осъществява се османски държавен надзор над вноския поток, регламентира се изкупната и продажната цена в различните пристанища, определят се сериозни натурални такси върху влашката сол, от които османското правителство печели допълнително, наред с регулираната определена държавна цена (Tsvetkova, 1972, pp. 55-56).

С много малка разлика в числеността на заетите в него на трето място се нарежда транспортният отрасъл.

Таблица 5.

Транспорт

Член на екипаж на кораб/ сефине	59 души
Лодкари / кайъкчии	31
Арабаджии	70
Кираджии	2

Транспортът е неразривно свързан с търговията и нейното обслужване. При вече ясно очертания профил на Свищов като търговски център, транс-

портът – сухопътен и воден, е значителна част от неговата икономика и приходи. Като се има предвид, че Свищов се приема за връзка между българските градове Влашко, Трансилвания и Австрия (Danailova, 1943, p. 18), то ролята на хората, осъществяващи реално тези връзки и контакти, пренасящи стоките, е първостепенна. Както тревненци се специализират в превозване на стоки през старопланинските проходи, свързване на отделните географски области и обслужване търговията на габровските търговци (Pletnyiov, 1982, p. 56), така свищовлии развиват сериозно сухопътния и водния транспорт, за да осъществят връзката между северните и южните български земи с Влашко (Drumeva, 2010, pp. 69-70). Подробните регулации и разнообразните мита и такси, наложени върху преминаването на различни типове кораби през дунавските пристанища, отразени в кануннаметата на отделните градове, ясно показват размерите и интензивността на тази търговия (Tsvetkova, 1972). Османската власт се стреми да обхване не само търговията, но всички други стопански дейности в пристанищните градове, свързани с нейното развитие. Събират се мита и такси не само върху стоките, но и върху преминаващите плавателни съдове.

Производството на текстил, дрехи и обувки държи също значителен дял от икономиката на Свищов.

Таблица 6.

Производство на платове, дрехи, обувки

Шивачи / терзии	58 души
Хаффаф / обушари	29
Кюркчии	21
Абаджии	9
Бояджии	9
Пантофчии	2
Калпакчия	1
Кожар / табак	1

Терзийството наред с абаджийството са типични професии за българите и останалите немюсюлмани в балканските градове през XIX век

(Georgieva, 2011, с. 537, 538). Ако приемем за вярно твърдението, че терзийството е следващ етап в развитието на шивашките услуги след абаджийството, в който от работата с груби вълнени платове се преминава към обработката на по-фини платове и по-модерни кройки (Tsonchev, 1929, pp. 96, 97), можем да кажем, че свищовлии следват модите, наясно са с тенденциите и са част от модернизацията на това производство. В допълнение се произвеждат и луксозни скъпи връхни дрехи от кюркчиите, а в обушарството се залага на по-евтините обувки.

Горепосочените занаяти са тясно свързани с развитието на скотовъдството, тъй като зависят в доставката на суровини от него. В Свищовския регион традиционно се отглеждат големи стада. През XVI век е регистрирано участие на джелепи, изпълняващи едновременно ролята на търговци и доставчици на добитък, който откарват в пристанищата на Свищов и Никопол (Drumeva, 2010, p. 73). През XIX век се наблюдава наличието на богати търговци, които се занимават със суватчилък – отглеждане на стада с цел угояването им и реализирането на месото, кожата и мазнината на пазара. Суватчиите се появяват включително сред най-богатите свищовски християни през периода. Както и в други региони, отделните производства са взаимосвързани, особено, когато разчитат на суровини от един източник, като скотовъдството.

Много по-скромно са представени занаятите, свързани с обработка на дърво.

Таблица 7.

Дървообработване

Дюлгери	29 души
Дървари / балтаджии	22

Обработката на метали също не е силно развита, с изключение на златарството.

Таблица 8.

Металообработване

Златари / куюмджии	14 души
Казанджии	3
Ковачи	2
Ножар / бъчакчия	1
Калайджия	1

Трябва да се отбележи групата на рибарите – 39 души, която е типична за всички крайбрежни градове. Риболовът е едно от основните занимания по тези земи от ранните периоди в историята на Свищов. За важноста му свидетелстват облаганията с десетък на уловената риба, подробните предписания за даляни и риболовища в османските кануни (Цветкова 1972, с. 55-56). Според Мариана Друмева, статутът на риболова (и риболовците) не се различава съществено от този в средновековната българска държава: „В дарствените грамоти на средновековните български владетели на някои места между недвижимите имуществва, предадени с пълен имунитет на определени феодални институции, се споменават и риболовища, подлежащи на таксуване.” (Drumeva, 2010, p. 71, n. 87).

В регистъра са отбелязани много малко занимания, свързани с производството на храна, с изключение на фурнаджиите и касапите. Липсват и занятия, свързани с интелектуален труд, освен свещениците – 7 души, които могат да се обособят в отделна категория.

Трябва да се отбележи, че в Свищов липсват хора без доходи, а като болни и инвалиди са посочени само двама. Това отличава града от останалите големи градове, където тези социални категории имат значително по-висок брой представители и свидетелства за стабилност на неговата икономика.

Разпределение по доходи

Таблица 9.

Разпределение данъкоплатците в град Свищов според размера на годишния им доход

От 0 до 1000 гроша	779 души	81%
1000–1999	143	15%
2000–2999	33	3%
3000–3999	9	1%
Над 5000	2	0,2%

Най-ниските регистрирани доходи са 90 гр. (един човек) и 180 гр. (един човек). Всички останали данъкоплатци декларират годишни доходи над 200 гр. Като цяло годишните доходи на свищовските жители са сравнително скромни – мнозинството се позиционира в диапазона между 300 и 600 гр., а средният годишен доход за града е 746 гр. За сравнение средният годишен доход в Габрово е 520 гр., в Самоков 432 гр., а в Лясковец 1 419 гр. (Georgieva, 2017, p. 93, Yaneva 2004, p. 67, Georgieva, 2014, p. 216.).

Разпределение на доходите до 1 000 гроша

Таблица 10.

Разпределение данъкоплатците с размер на годишния доход до 1 000 гроша

0–200 гроша	2 души
200–299	11
300–399	151
400–499	218
500–599	171
600–699	81
700–799	66
800–899	47
900–999	32

Интерес представляват естествено данъкоплатците с най-високи годишни доходи.

Таблица 11.

Свищовските данъкоплатци с годишен доход над 3 000 гроша

Махала	Име	Занятие	Общ доход	Доход от	Размер	Доход от имоти
Тодор	Боро ? син на Нено	?	3071	туджарлък	2200	870
Тодор	Ангелчо син на Петре	туджар	3080	туджарлък	2500	580
Тодор	Неделчо син на Цанко	тузджи	3101	туджарлък	2200	901
Тодор	Танас син на Димитре	туджар	3134	туджарлък	2500	634
Поп Михо	Иванчо син на Петро	туджар	3320	суватчилък	1200	-
Хезиран	Генко син на Ане?	туджар	3435	суватчилък, туджарлък	2500	935
Поп Михо	Апостол син на Николай	тузджи	3480	суватчилък	2000	
поп Георги	Иванчо син на Коста	тузджи, джелеп	3485	-	-	-
поп Георги	Пенчо син на Дамян	тузджи	3490	-	-	-
Тодор	Бакал ба- шъ Мито син на Недялко	туджар	5065	-	3300	1865
Тодор	Папазоглу Христо син на Иван	туджар	5200	туджарлък	4000	1200

Двамата най-богати свищовлии с доход 5065 и 5200 гроша са търговци. Търговци са и единият процент (10 души) с доходи над 3000 гроша. В групата преобладават туджарите и тузджиите – търговци на сол. Това ясно

показва, че търговията в Свищов е най-приходоносното занятие и икономически силният елит на града се съставя на сто процента от търговците.

Статията е далеч от идеята да изчерпи темата за стопанското развитие на Свищов през XIX век. Предстои да бъдат преведени и систематизирани данните за свищовските мюсюлмани, които ще допълнят картината на икономиката в града и най-вероятно ще прибавят нови, непознати нюанси в нея. Настоящият текст по-скоро предоставя масови и систематизирани данни за професионалната структура и икономиката на Свищов. Очертава се един град в силата си и в началото на своя възход като пристанищен и търговски център през Възраждането. Възход, който ще се усеща още по-силно през следващите десетилетия. Дефтерът предоставя солидна основа за по-нататъшно изследване, за поставянето на важните въпроси и за посоките на разработване стопанската история на Свищов през XIX век.

REFERENCES:

- Apostolov, Y, Ivanov, R & Ignatov, I 1980, *Svishtov in the Past and Today*, OF, Sofia. (in Bulgarian)
- Bur-Markovska, M 1977, *The Balkans and the Hungarian Market in the 18th Century*, Izdatelstvo na BAN, Sofia. (in Bulgarian)
- Danailova, L 1943, *Materials for the Legal and Business History of Svishtov*, Hudozhnik Sofia. (in Bulgarian)
- Danova, N 'Trade, Corruption and Migration in Northern Bulgaria during a War (1806-1813)' in *The Institute for Market Economics*, viewed 13.10. 2017
<http://www.easibulgaria.org/assets/var/docs/Pouki_stopanska_history/Svistov_expulsion_corrption-and-trade.pdf> (in Bulgarian)
- Drumeva, M 2010, 'Demographic Picture of Svishtov until the Beginning of the Bulgarian Revival', *Dialogue*, no. 4, pp. 45-78. (in Bulgarian)
- Ganchev, St 1996, *Svishtov. Contribution to Its History*, Poliprint, Vratsa. (in Bulgarian)
- Georgieva, G 2011, 'Temettuat Defters as a Source for the History of Shumen' in *Bulgaria Starts Here. Materials from the Second National Conference on History, Archeology and Cultural Tourism "Traveling to Bulgaria" – Shumen, 14–16.05.2010*, Universitetsko izdatelstvo "Episkop Konstantin Preslavski", Shumen, pp. 531-543. (in Bulgarian)

- Georgieva, G 2015, 'Lyaskovets – a Balkan Town and Its Economic Development in the Middle of the 19th Century', *Proceedings of Regional Historical Museum of Gabrovo*, vol. 2, pp. 209-226. (in Bulgarian)
- Georgieva, G 2017, 'General Data on the Demographic, Social and Economic Structure of Gabrovo in the 1840s, According to Ottoman-Turkish Documents', *Proceedings of Regional Historical Museum of Gabrovo*, vol. 4, pp. 92-109. (in Bulgarian)
- Kiel, M 2017, 'Svishtov and the Region in the 15th – 19th Centuries' in Kiel, M *Bulgaria Under Ottoman Rule. Collected works*. Tendril, Sofia, 2017, pp. 219-236 (in Bulgarian)
- Maslev, St 1996, *The Trade of the Bulgarian Lands and Transylvania in the 16th – 17th Centuries*, Izdatelstvo na BAN, Sofia. (in Bulgarian)
- Panova, S 1980, *Bulgarian Merchants in the 17th Century*, Nauka i izkuvstvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Pletnyov, D 1982, 'The Social and Economic Development of Tryavna in the 18th – 19th Centuries' in *Tryavna*, OF, Sofia, pp. 42-59. (in Bulgarian)
- Radkov, R & Donevski, P 2007, *Svishtov. Cultural and Historical Landmarks*, Abagar, Sofia, 2007. (in Bulgarian)
- Tsvetkova, B 1972, *Studies of Urban Economy in 15th – 16th Centuries*, Nauka i izkuvstvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Tsonchev, P 1929, *From the Economic Past of Gabrovo*, Hudozhnik, Sofia, 1929. (in Bulgarian)
- Yaneva, S 2004, 'Samokov: An Ottoman Balkan City in the Age of Reforms', in H. Kayoko H & Aydin, M (eds), *The Ottoman State and Societies in Change: A Study of the Nineteenth Century Temettuat Registers*, Kegan Paul, London, New York, Bahrein, 2004, pp. 47-76.

Correspondence address:

Gergana Georgieva – Associate professor, PhD
'St Cyril and St Methodius' University of Veliko Tarnovo
Faculty of History
2 T. Turnovski str. 5000 Veliko Turnovo
Tel.: (+ 359) 887 243025
E-mail: gergana.ig@gmail.com

**ДЕМОГРАФСКА И ПРОФЕСИОНАЛНА СТРУКТУРА
НА РАЗГРАД И ПОПОВО ПРЕЗ 40-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК
(НАЧАЛНИ БЕЛЕЖКИ)**

Невена НЕДЕЛЧЕВА

Abstract: *The report presents preliminary remarks on demographic and professional structure of Razgrad and Popovo towns in the middle of the 19th century. It is based on unpublished Ottoman documents – temettuat defters. Those documents provide valuable information for the demographic picture, social, ethnic and religious characteristics of the settlements in the Ottoman Empire. It introduces new unpublished data on the population of the two cities and their social and economic status.*

This study focuses on Popovo and Razgrad's urban development and presents information about their households, their incomes and taxes. The demographic structure of the two cities, the peculiarities of their territorial organization, professional structure and some details of the economic development of the communities in Razgrad and Popovo are also commented. The research presents general information about the economic outlook of these towns, it is focused on the professional profile of their population, the leading industries, and specific occupations. Thus, in the period 1845-1846 Razgrad appears as a center of Muslim and non-Muslim communities, having a population of app. 6000-7000 people. The professional structure of Razgrad is dominated by the agricultural sector. Trade, textiles and logging are also widely held sectors of the town's economy. The other settlement, Popovo is a village with a population of nearly 300 people and a dominant agricultural appearance.

Key words: *temmettuat defters, demographic structure, professional structure, Ottoman Empire, economic*

JEL: N93

Икономическото и демографско развитие на Разград и Попово в периода на османска власт е пряко повлияно от спецификите на тяхното географското положение и историческо развитие в рамките на империята. Появили се като нови, изцяло мюсюлмански поселения, те са добър пример за проследяване на процесите – икономически и социални, които протичат в тях.

На първо място бихме искали да отбележим, че представените демографски данни и професионална структура на населението на двата изследвани града се базира на информацията, която се съдържа в няколко теметтуат дефтера, съхранявани в Османския архив в Истанбул¹ и съставени през 40-те години на XIX век (1260-1261 г. по Хиджра)².

Работейки с подобен тип документи е нужно да поясним в най-кратки форми същността им и възможностите, които дават. Теметтуат дефтерите предоставят систематизирана информация за данъкоплатците в империята, притежаваните от тях недвижими имоти, животни, размера на приходите им (от търговска, занаятчийска и друга дейност), както и размера на плащаните от тях данъци. Това ги прави, както отбелязва Г. Георгиева, изключително подходящи за изследване на редица аспекти от историята на османските селища в средата на столетието: очертаване на демографската картина, социалните, етническите и религиозните характеристики на селището; за броя на кварталите и семействата в града; за етническото и религиозно разпределение; социалната структура; местния елит и администрация (Georgieva, 2011, p. 532).

Характерът на този тип османски документи изисква по-дългосрочно изследване. Поради това в настоящата разработка ще концентрираме вниманието си само върху два момента от социално-икономическия профил на Хезарград (дн. гр. Разград) и Поп кьой (дн. гр. Попово). Ще се опитаме да представим демографското състояние на тези две селища през XIX в. Без

---

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi – Istanbul, ML. VRD. TMT.d, 12028; ML. VRD. TMT.d, 11940; ML. VRD. TMT.d, 11958; ML. VRD. TMT.d, 11961; ML. VRD. TMT.d, 11966; ML. VRD. TMT.d, 11969; ML. VRD. TMT.d, 11970; ML. VRD. TMT.d, 11971; ML. VRD. TMT.d, 11972; ML. VRD. TMT.d, 11973.

² Тук е мястото да изкажа своите искрени благодарности на доц. д-р Г. Георгиева, за това, че направи работата ми с тези документи възможна.

съмнение познаването на демографските проблеми на едно населено място дава ключа за разбиране на историческите процеси, които протичат в него и тяхната специфика. Заедно с това, своето място ще намерят въпросите, свързани с професионалната организация на жителите на двата изследвани града. Посредством това ще представим една малка част от спецификите на местната икономика и ще добием по-добра представа за стопанския им облик.

Изборът на тези две селища не е случаен. Това са поселения, основани от мюсюлмани, които в последствие приобщават немюсюлманска общност от съседно разположени села. Хезарград е град и център на каза още от XVI в. Поп къой е село, разположено в каза Хезарград, което с нищо не се различава от останалите. През XIX в. обаче настъпват промени, които го поставят в административната структура на региона. И много повече, процесът на превръщането му във важен за района търговски и икономически център от края на XIX в., според нас, е поставен именно в средата на столетието. От тази гледна точка е интересно да проследим демографските процеси в две мюсюлмански селища и професионалната им организация в един завършен вид (Разград) и в процес на оформяне (Попово).

Основан по заповед на централната власт и снабден с всички сгради, които са необходими за функционирането му като мюсюлмански център, Разград бързо увеличава жителския си състав. Интензивният живот на селището е особено видим във вътрешното му деление. Регистърът от началото на XVI в. ни среща с една недиференцирана група мюсюлмански заселници. Това са 83 мюсюлмански домакинства, 23 неженени и 21 лица с бера-ти (Turkish sources, 1972, pp. 441-445). Само няколко десетилетия по-късно, в средата на столетието (1555-1556), населението на Хезарград се е увеличило значително. Около джамиите, които се изграждат в града се обособяват отделни квартални структури. Това са Махале-и джами-и шериф (кварталът на свещената джамия) и махалите при месджидите на Ахмед бей, Бахрам бей и Искендер бей³. До края на XVI в. махалите стават пет с появата на нов квартал около новопостроената джамия на Мехмед бей.

В средата на XVII в. се наблюдава значително увеличаване на населението на града. В Разград живеят 374 мюсюлмански домакинства, организи-

---

³ BOA, TD 382, pp. 847-849.

рани в девет махали. Новопоявили са се махалите Касъм беше, при месджида на Меми ага, Мустафа челеби и хаджи Ахмед (Kiel, 2017a, pp. 168, 173). Това е времето, в което се наблюдава нарушаване на конфесионалната хомогенност на селището. Регистрите ясно показват появата на предградие на Хезарград, населено изцяло с християни. Това е Варош-и Хезарград, нам-и дигер Каяджък пънаръ, в което живеят 122 християнски домакинства (Kiel, 2017a, p. 173). Религиозната многоликост на Хезарград се подчертава и от появата на арменски квартал – Махалле-и ермениян, населен от 25 домакинства. Според местния историк Анани Явашов, арменците са живели на улица „Раковска“ и са имали малка църква. Явашов също така допълва, че най-вероятно общността е изчезнала през 1812 г., когато руските войски превземат и опожаряват града или през 1828 г. по време на втората руска окупация (Yavashov, 1930, pp. 112-113). Донякъде това становище се потвърждава от факта, че в теметтуат дефтера от 1845–1846 г. липсва махала, носеща подобно име.

В средата на XVIII в. Разград е завладян и опустошен от „въоръжена мюсюлманска тълпа“ от околните села, целейки да наложат своята кандидатура за аянин на града и околията (Yavashov, 1930, pp. 91-96). Нов погром Хезарград преживява по време на руско-турската война от 1828–1829 г. При оттеглянето си войските опожаряват града. Голяма част от българските жители тръгват с войската, страхувайки се от отмъщението на турците. Според Явашов в следващите години една част се завръща от Бабадаг и се установява в Силистра, във Влашко, а някои се връщат и в Разград (Yavashov, 1930, pp. 103-104).

След всички тези промени, които градът преживява през XVIII – началото на XIX в., теметтуат дефтерът от 40-те години на XIX в. ни дава представа за актуалното му състояние. В него подробно е описано населението на Разград, разпределено в 10 махали. По-голяма част от тях все още носят същите имена като в предходните столетия. Това без съмнение ни показва наличието на приемственост. Единствените две махали, които изчезват от кварталната структура на града са Махале-и Хаджи Ахмед и Арменската махала. В града живеят 1 289 домакинства, от които 1 053 (82%) са мюсюлмански и 236 (18%) християнски. Ако използваме приетия в науката индекс

5 за среден брой членове на семейство (Georgieva, 1999) ще видим, че в средата на века в Разград живеят 5 265 мюсюлмани и 1 180 християни. Това прави населението от най-малко 6 445 жители.

Таблица 1.

Население на Разград и Попово през 1845-1846 г.

	Попово	Разград
мюсюлмански домакинства	53 (84,2%)	1053 (82%)
християнски домакинства	10 (15,8%)	236 (18%)
общ брой домакинства	63	1289
приблизителен брой жители	315	6445

Изчислявайки броя на жителите в Разград, а и в Попово, е нужно да отбележим, че използването на посочения по-горе коефициент дава най-малко възможния брой жители. Интересно е сравнението с други два османски документа, съставени през същия период. В подробния преброятелен регистър от 1841 г. (нюфус дефтер) населението на града е описано човек по човек. От него е видно, че в Разград живеят 1207 мюсюлмански домакинства и 167 християнски (Kiel, 2017a, p. 181) или общо с 85 домакинства повече от посочените в теметуат дефтера. Салнамето на Дунавския вилает, съставено три десетилетия по-късно, ни представя Хезарград като селище, населено с 1244 мюсюлмански и 563 християнски домакинства (Tuna vilayet-i, 1873, p. 141). Документът дава още по-подробна информация, посочвайки ни и броя на мъжкото население на града. В тази връзка М. Кийл подробно и обосновано доказва, че населението е много по-многобройно, отколкото предполагат домакинствата. Нещо повече, той изчислява, че средният брой жители при мюсюлманското домакинство е 5,93, а при българското 8,64 (Kiel, 2017a, p. 182). На подобна тенденция, а именно наличието на много по-многобройни семейства, се натъква и Св. Янева, изследвайки Самоков в теметуат дефтерите от същия период (Yaneva, 2004, pp. 53-54).

Всичко това повдига въпроса за реалния размер на домакинствата, а и изцяло на населението на града, описани в регистъра от 1845-1846 г. Според нас причината се крие във факта, че дефтерът включва единствено мъжете в работоспособна възраст, които били глави на домакинства. В тази бройка не влизали обаче мъжете в трудоспособна възраст, които имат/нямат свои се-

мейства, но продължавали да живеят в едно голямо (разширено) многофамилно домакинство. Това безспорно се доказва от начина на вписване на пълнолетните мъже, обложени с данък джизие. При определяне на джизие категорията на главата на домакинството, освен самият него (*kendi*), повсеместно е отбелязана и тази на пълнолетните му син/синове (*ođlu*), без те да фигурират поименно с отделни приходи, които носят на семейството. Сходна е ситуацията, която описва Св. Янева в Самоков, където джизие-платците варират от един до шест на домакинство (Yaneva, 2004, p. 53). Според М. Тодорова (Georgieva, 1999, p. 257) утвърждаването на многофамилното домакинство, в изследваните от нея планински региони, е свързано с разпространението на чифлишкото стопанство през XVIII в. В тази връзка Цв. Георгиева изтъква, че в този процес се прекъсва връзката между собствеността на земята и индивидуалното селско семейство. При традиционната аграрна основа на икономиката (каквато ще се убедим, че преобладава в двата града в хода на изложението) се налага коопериране на усилията и трудовите ресурси на няколко семейства (Georgieva, 1999, p. 257). Според нас именно т. нар. „задруга“ е основният модел на семейство, което доминира в региона и е особено характерна за домакинствата, които са определяни като земеделци. В тази връзка ние смятаме, че е наложително да бъде преосмислен и прецизиран средният брой членове, които живеят в едно земеделско домакинство през XIX в.

Изключително интересна е конфесионалната организация на двете изследвани селища през XIX в. В региона има редица примери за села, които многократно променят религиозния си облик (Nedelcheva, 2017). Основани като изцяло мюсюлмански поселения те постепенно „приемат“ и немюсюлмански заселници. Попово нарушава своята хомогенност едва през XVII в. с появата на едно домакинство. Съдбата му остава неизвестна – то или напуска скоро селото или се интегрира в доминиращата мюсюлманска среда. Понататъшна представа за селището ни дава теметтуат дефтера от 1845-1846 г. Той ни представя Поп кой като селище, в което вече е започнал постепенен, но траен процес на разчупване на конфесионалния му облик. В бъдещия град живеят 53 (84,2%) мюсюлмански домакинства и 10 (15,8%) християнски. Това прави население от най-малко 315 души.

Придобиването на градски статут и превръщането на Разград в център на каза още през XVI в. привлича много християни от съседните села или немюсюлмани, занимаващи се с търговия. От десетте махали, в които е организирано селището 5 са изцяло мюсюлмански, с население от 105 до 200 домакинства. Населени единствено от християни са две от махалите на града – познатата ни от предходните столетия Махале-и Варош и новопоявилата се Махале-и Мустафа челеби зиммиан. Най-вероятно 25-те християнски домакинства, вписани към последната махала, се припокриват с населението на село Доброва, което се е преселило в града. Както споменава Явашов „Доброшката махала“ се е намирала в южната част на Разград като част от турската махала на Мустафа Челеби (Yavashov, 1930, p. 108). Християни живеят разпръснато и в 3 от мюсюлманските махали на града с общо население от 59 домакинства.

Най-голяма е Искендер бей махалеси с 277 вписани домакинства. Подобно на Самоков (Yaneva, 2004, p. 67) и Шумен (Georgieva, 2011, pp. 534-535) размерът на махалите и броят на живеещите в тях домакинства варира в широк диапазон. В Разград се срещат махали с 25 и 277 домакинства, което говори за едно неравномерно разпределение на жителския му състав.

Таблица 2.

Вътрешно-квартална структура на Разград през 1845-1846 г.

Махала	Мюсюлмански домакинства	%	Християнски домакинства	%
Ахмед бей	171	100%	-	-
Бахрам бей	200	100%	-	-
Варош	-	-	152	100%
Ибрахим бей	43	96%	2	4%
Искендер бей	230	83%	47	17%
Касъм бей	87	90%	10	10%
Меми ага	109	100%	-	-
Мустафа челеби	105	100%	-	-
Мустафа челеби зиммиан	-	-	25	100%
Хаджи Мехмед	108	100%	-	-
	1053	82%	236	18%
1289				

Изведените обобщени данни в края на всеки дефтер за общите приходи на домакинствата във всяка квартална структура на Разград и за данъците, които плащат през 1845-1846 г. дават възможност за извършването на комплексни анализи.

Таблица 3.

Данъци и приходи на махалите в Разград през 40-те години на XIX в.⁴

Махала	Брой домакинства	Годишен приход	Среден годишен приход	Данък вергия	Среден данък вергия	Данък в проценти
Ахмед бей	171	97 765	572	4 582	27	4,68
Бахрам бей	200	113 571	658	5 628	28	4,95
Варош	152	90 572	596	3 547	23	3,91
Ибрахим бей	43	29 124	647	1 096	24	3,76
Искендер бей	230	175 555	634	7 082	26	4,03
Касъм бей	87	52 092	537	2 484	26	4,76
Меми ага	109	81 786	750	2 577	24	3,15
Мустафа челеби	105	66 472	633	2 737	26	4,11
Мустафа челеби зиммиан	25	49 440	1978	578	23	1,16
Хаджи Мехмед	108	71 758,5	664	3 110	29	4,33
		828 135,5	642	33 421	26	4,03

От представените данни е видно относително съответствие между броя домакинства във всяка махала на града и приходите и данъците, които получава и съответно издължава населението ѝ. Изключение правят две от тях, в които видимо се наблюдава диспропорция в това съотношение. Най-малката махала (Мустафа челеби зиммиан), населена изцяло с немюсюлманско население, има внушителен приход от 49 440 гроша, който се доближава до този на махала Касъм бей, в която живеят близо четири пъти повече домакинства (97). В противовес на очакванията, тази махала, която е и с най-голям среден годишен приход (1 978 гр.), плаща данък вергия в размер на

⁴ Всички представени суми в тази и следващите таблици, които се отнасят до данъците и приходите на населението в двете изследвани селища са дадени в грошове.

578 гроша. Измерено в проценти данъкът на махалата представлява 1,16% от общите приходи – най-ниският в Разград. Видимо несъответствие между прихода и данъка, който плаща населението, се забелязва и в махала Ибрахим бей. Общият приход е наполовина по-малък от този на махала Мустафа челеби зиммиан (29 124 гр.). За сметка на това четиридесетте и три домакинства, които живеят в нея, плащат 1 096 гроша годишен данък. Необходимо са по-нататъшни подробни изследвания на личните доходи на отделните домакинства, за да се проследи на какво се дължи това различие.

Фактът, че представеният случай на отчетлив дисбаланс в данъчната реалност на Разград се отнася до немюсюлманско население, налага нуждата от по-задълбочен коментар. Изследването на проблема от професионална гледна точка, а не от вътрешно квартална, дава представа за данъчната задълженост на мюсюлмани и християни. За разлика например от близко разположения градски център – Шумен, където немюсюлманите плащат по-нисък процент данък вергия в сравнение с мюсюлманите (Georgieva, 2011, p. 537) в Разград мюсюлмани (4,20%) и християни (4%) плащат почти еднакъв процент данъци. Изследването на останалите селища от казата би могло да покаже дали става въпрос за тенденция или е характерно единствено за градския център. Ще отбележим само, че в другото изследвано селище – Попово, немюсюлманите (7,72%) плащат по-висок процент данъци в сравнение с мюсюлманите (5,97%), наподобявайки данъчната реалност в Самоков (Yaneva, 2004, p. 68).

Таблица 4.

Годишен приход на населението в Разград и Попово през 1845-1846 г.

	Разград	Попово
Общ приход	828 135,5	81 332
Среден приход на домакинство	642	1 291
Доходи от земеделие	51,3%	98,5%
Доход от професия	48,7%	1,5%

Жителите на Попово получават годишен приход от 81 332 гроша. Това е колкото мюсюлманската махала Меми ага в Разград, в която обаче живеят близо два пъти повече домакинства (109). Сигурен белег за икономическата стабилност и просперитет на населението му е значителният размер на

средния годишен приход – 1 291 гроша, което е два пъти колкото този в Разград (642 гр.) и Шумен (635 гр.) (Georgieva, 2011, pp. 536-537). За сметка на това средният годишен приход в Попово се доближава до този на Лясковец, който Г. Георгиева изчислява на 1 419 гроша за същия времери период – 1845-1846 г. (Georgieva, 2015, p. 216). Ако обърнем поглед към специализацията на населението (изпреварвайки хода на изложението) през XIX в. ще открием на какво се дължи това сходство. Повече от 70% от населението на Лясковец е ангажирано в земеделския сектор – градинарство и земеделие (Georgieva, 2015, p. 216). Данните от теметтуат дефтера от 1845-46 г. показват, че в Попово 98,5% от доходите на населението също са от дейности, свързани със земеделския сектор.

Сред лицата, глави на домакинства в Разград с най-висок среден приход се нареждат земеделците (1 191 гр.), абаджиите (720 гр.), ковачите (603 гр.), аяк туджарите (593 гр.) и дюлгерите⁵ (504 гр.). От друга страна, с най-нисък доход са копачите (232 гр.), слугите (хизметкярите) (272 гр.), търговците на тютюн (277) и обикновените работници (амеле) (100 гр.).

Таблица 5.

Най-разпространените поминъци в Разград и приходите им през 1845–1846 г.

№	Професия	Брой	Общ доход	Най-висок доход	Най-нисък доход	Среден доход
1	Земеделец	357	425329	4100	180	1191
2	Копач (Чападжъ)	117	27201	678	75	232
3	Бакал	76	34795	1190	135	458
4	Шивач (терзи)	73	31299	1300	100	429
5	Одунджия ⁶	64	30037	1080	160	469
6	Бъчвар (фъчъджъ)	61	21513	610	100	353
7	Обушар (хаффаф)	40	16607	1008	150	415
8	Кожар (табак)	36	12280	485	150	341
9	Амбулантен търговец (черчи)	34	12361	770	150	364
10	Грънчар (чомлекчи)	29	9610	750	200	331
11	Сарач	23	7243	780	90	315

⁵ Строител/дърводелец.

⁶ Търговец на дърва.

12	Бръснар (Бербер)	22	6475	565	120	294
13	Слуга (хизметкяр)	22	5985	820	100	272
14	Гьонджия ⁷	17	7040	670	150	414
15	Кафеджия	17	5599	750	85	329
16	Ковач	16	9641	915	430	603
17	Строител/дърводелец (дюлгер)	15	7565	930	172	504
18	Абаджия	13	9370	897	300	720
19	Къйъджия ⁸	12	3325	420	100	277
20	Аяк туджар	11	6518	1281	250	593
21	Сапунджия	11	5505	745	150	500
22	Мектеб ходжа	10	3331	340	69	333

Основан като богоугодна фондация на великия везир Ибрахим паша около 30-те години на XVI в., Хезарград постепенно надхвърля статута си на религиозен център. В средата на столетието се споменават имената на много занаятчии, сред които има 12 табаци, даракчии, халваджии, шивачи, майстори на седла, ковачи, каменоделец и пр. (Kiel, 2017b, pp. 32-33). Посещавайки Хезарград през 1651 г. Евлия Челеби отбелязва, че към фондацията на Ибрахим паша се числят повечето от съществуващите 300 дюкяна в града (Yavashov, 1930, p. 87).

Данните от теметгуат дефтера от 1845-1846 г. дават възможност да открием водещите отрасли и поминъци на населението на Разград. Това което се наблюдава като основна тенденция в стопанския профил на града е ясно изразената доминация на заниманията на преобладаващата част от населението в един сектор. Водещият поминък, който ангажира 37% от населението е свързан със земеделието. От 1 289 регистрирани домакинства 478 са ангажирани с обработката на земя, а доходите им съставляват 51,3% от общия приход на града. Най-голям е броят на лицата, които са причислени в групата на земеделците (ербаб-и зираат) – 357 (28%), последвани от копачите⁹ (чападжъ) – 117 (9%). Само ще отбележим, че един от най-високите годишни приходи е регистриран именно сред земеделците – 4 100 гроша и принад-

⁷ Човек, който обработва кожи.

⁸ Търговец на тютюн.

⁹ Има се предвид наемни работници, които са ангажирани с обработката на земя.

лежи на „Мехмед, син на Ахмед“ от махала Искендер бей. Самият Явашов отбелязва, че Разград в турско време е бил изцяло земеделски град. Според него със земеделие са се занимавали „българското население в махалите Доброшка и Башбунарска, по-голяма част от турското население и твърде малко от гражданите еснафи българи от махалата „Варуш“ (Yavashov, 1930, p. 155). Според Ст. Първева земеделието и скотовъдството не са непознати занимания за градските жители. Въпреки богатия избор на икономическа активност, който предлагал градът, неговият жител запазвал и поддържал интереса си към земята (Parveva, 2011, pp. 411-428). Редица изследователи отбелязват, че значителна част от населението в градовете е ангажирано със земеделие, обработка на земи и на практика градовете са много по-силно свързани с обработваемите площи и хинтерланда си, отколкото в днешния модел на развитие (Georgieva, 2016, p. 68).

В същото време дефтерът ни разкрива и голямо разнообразие на упражняваните занаяти, ако разгледаме пълния им списък. Общият им сбор е 88 или толкова, колкото в близко разположения град Шумен (Georgieva, 2011, p. 537). Сред тях най-разпространени са търговците (бакали), шивачите (терзии) и одунджиите¹⁰. Наличието на голяма група одунджии, както и професии, свързани с обработката на дървен материал (бъчвари) не е изненада. Наред със земеделието, дърводобива и дървообработването се оформя като типичен поминък за населението на Разград. Географското разположение на града, което го ситуира наред Делиормана, с изобилие на гори, а от там и на дървен материал, съвсем естествено ориентира голяма част от населението към този сектор.

По-задълбоченото изследване на основните занимания на населението на Разград дава възможност да проследим в най-общи рамки професионалния профил на отделните махали. В осем от тях най-голям е броят на лицата, регистрирани като земеделци и копачи (35–50%). В други като махале-и Варош се наблюдава тясна специализация на населението в текстилния отрасъл с регистрираните към него 31 домакинства на терзии и 11 домакинства на абаджии (27,6% от населението на махалата). Извън преобладаващия брой земеделци в почти всяка махала се наблюдават и други професии, кои-

---

¹⁰ Търговец на дърва.

то придават на отделните градски квартали определена специфика. Така например в махала Ахмед бей една не малка част от вписаните лица се занимава с грънчарство (чомлекчии) – 25 домакинства. Характерни за махала Мустафа челеби занятия са тези, свързани с търговията. Това е основното препитание на 19 домакинства, от които 14 са бакали. Тясна специализация в сферата на кожарството и кожухарството се наблюдава в махала Искендер бей. Освен значителната група на лица, занимаващи се със земеделие (земеделци и копачи), една не малка част (60 домакинства) са табаци, гьонджии¹¹, обушари, сарачи и калпакчии. Това се потвърждава от факта, че в тази махала се откриват ако не всички (гьонджии), то поне повече от половината от лицата, занимаващи се в този отрасъл от икономиката на града. В най-старата квартална структура на Разград, оформена около джамията на Ибрахим паша, има регистрирани 27 различни професии. От тях 9 са в сферата на обслужването и търговията: бръснар (4), аяк туджар (2), бакал (2), беззас¹² (2), духанджия¹³, търговец на тютюн, кафеджия, хамамджия и амбулантен търговец (черчи).

Групирането на отделните професии и занимания на населението на Разград в няколко отрасли безспорно потвърждава гореизложените констатация. Въпреки това подобен подход помага много по-ясно и в мащаб да се очертае професионалния профил на града.

Таблица 6.

Най-разпространени отрасли в икономическия профил на Разград

ЗЕМЕДЕЛИЕ – 478 души /37%/

Земеделец	357
Копач (чападжь)	117
Градинар (бахчеваджи)	3
Гийехджи ¹⁴	1

¹¹ Човек, който обработва кожи.

¹² Търговец на текстилни стоки.

¹³ Тютюнджия.

¹⁴ Човек, който коси сено.

ТЪРГОВИЯ – 155 души /12%/

Бакал	76	Безаз	4
Амбулантен търговец (черчи)	34	Билкар (атгар)	3
Аяк туджар	11	Сюрюджия ¹⁵	2
Къйгджия ¹⁶	12	Продавач на сол (тузджу)	1
Ескиджия ¹⁷	6	Пазарджъ	1
Джанбаз ¹⁸	5		

ДЪРВОДОБИВ И ДЪРВООБРАБОТВАНЕ – 126 души /10%/

Одунджия	64
Бъчвар (фъчъджъ)	61
Киришчия	1

КОЖАРСТВО И КОЖУХАРСТВО – 135 души /10%/

Обущар (хаффаф)	40	Калпакчия	9
Кожар (табак)	36	Дикчия ¹⁹	7
Сарач	23	Кожухар (кюркчи)	3
Гьонджия	17		

ТЕКСТИЛ – 106 души /8%/

Шивач (терзи)	73	Бояджия	6
Абаджия	16	Мутафчия	1
Халач	7		

ОБСЛУЖВАНЕ – 71 души /5%/

Бръснар (бербер)	22	Тютюнджия (духанджи)	4
Кафеджия	17	Кесиджия ²⁰	2
Ханджия	7	Бозаджия	2
Хлебар (етмекджи)	5	Хамамджия	1
Механджия	5	Кантарджия	1
Воденичар, мелничар (деирменджи)	5		

НАЕМНИ РАБОТНИЦИ – 26 души /2%/

Слуга (хизметкяр)	22
Работник (амеле)	4

¹⁵ Търговец на добитък.¹⁶ Търговец на тютюн.¹⁷ Търговец на предмети втора употреба.¹⁸ Търговец на добитък.¹⁹ Производители на обувки; обущари, поправящи стари обувки.²⁰ Човек, който реже нещо.

МЕТАЛООБРАБОТВАНЕ – 20 души /2%/

Ковач	16
Казанджия	2
Тимурджи (кюмюрджи)	2

СТРОИТЕЛСТВО – 16 души /1%/

Строител/дърводелец (дюлгер)	15
Каменоделец (ташчи)	1

ТРАНСПОРТ – 9 души /0,6%/

Таликаджия	5
Кираджия	2
Арабаджия	2

Характерна част от градската икономика е присъствието на търговски стокообмен. Нещо повече – тя е задължителна част от професионалния профил на всеки град. Явявайки се център на каза, Разград е средишен център на стокообмена между селското и градското население. Това е вторият най-разпространен отрасъл в Разград, ангажиращ 12% от населението. Търговците са сред групите с най-разнообразна специализация. Най-голям е броят на бакалите (76 домакинства) и амбулантните търговци (34 домакинства). Присъствието на определен брой търговци на тютюн сред тях (12 домакинства) се обяснява с факта, че една значителна част от градското население се занимава с отглеждането на тази култура. Наред с това сред тях се откриват туджари, търговци на предмети втора употреба, на текстилни стоки, коне и пр.

Значителна част от населението е ангажирана в сферата на кожарството и кожухарството – 10%. От регистрираните 1 289 домакинства 135 получават приходите си от такава дейност. Водещо място имат обушарите (хаффаф и дикчии) и кожарите. Би могло основателно да се твърди, че това е един от секторите, в които Разград тясно се специализира.

Както изтъкнахме по-горе, значителна част от населението се занимава с дърводобив и дървообработване. Дефтерът демонстрира една висока специализация в рамките на бъчварския занаят. Най-заможният фъчъджия в Разград – „Ахмед, син на Юсуф“, получава годишен приход от 610 гроша и живее в махала Меми ага.

Разглежданият от нас османски документ показва, че значително място в професионалната структура на града се заема от производството на вълнени платове. Както отбелязахме по-горе именно немюсюлманите обемат преобладаващата част от професиите, ангажирани в тази сфера. Въпреки че Явашов посочва абаджийството като най-голям и най-богат занаят в града (Yavashov, 1930, p. 161), теметтуат дефтера го поставя на второ място сред най-разпространените поминъци от тази група в Разград. Безспорно шивачите са най-многобройни (73 домакинства), макар и с по-малък среден доход (429 гроша) от абаджиите (720 гроша).

Свое място в икономиката на града заема обслужващият сектор, въпреки че не ангажира толкова голяма група от населението на Разград, колкото предходните професии. Именно наличието на професии, пряко ангажирани в този икономически отрасъл придава на определено селище градски облик. Няма махала в Разград, в която да няма кафеджия, а в някои като махала Искендер бей и четирима. Едни от най-заможните жители на града са ханджиите, със среден годишен доход от 1 048 гроша. Само ще отбележим, че най-богатите лица, глави на домакинства в махала Варош са двама ханджии: „Стойчо, син на Димо” и „Стойчо, син на Чопо“, чиито приходи възлизат на 1480 и 1140 гроша.

Като цяло най-слабо представени в Разград са наемните работници, металообработването и транспорта. Географското разположение и историческо развитие на Разград не предполага тясна специализация в сферата на металообработването. Интерес буди твърде малкият брой хора, ангажирани с превоз на стоки, което е нехарактерно за един градски център. По всяка вероятност това се дължи на факта, че преобладаващата част от производителното население само се ангажира с извозването на добитата в даденото село продукция. Като пример ще посочим село Опака, разположено в каза Хезарград, в което от 224 домакинства 44 се занимават с кираджийство²¹. От друга страна наличието на групи разбойници, които действат в Делиормана през XVIII-XIX в. и с които османската власт всячески се опитва да се справи също са притеснителен фактор (Hezarfen, 2004; Dođru, 2013). Явашов посочва, че пътуващите търговци често били ограбвани и убивани от разбой-

---

²¹ BOA, ML. VRD. TMT.d, 12067.

ници (Yavashov, 1930, p. 155). Опасностите, които крие този занаят в Делиормана без съмнение го правят неатрактивен за разградските жители.

Теметтуат дефтерът от 1845-1846 г. безспорно представя Попово като селище, с доминиращ земеделски облик. Сред групата на земеделците (ербаб-и зираат) са едни от най-заможните жители на града – „Стоян, син на Съби“ с годишен приход от 3 165 гроша и „Халил ага, син на Мехмед ага“ с 3 327 гроша. Едва 1,5% от населението му е ангажирано с някаква друга професия. Въпреки това обаче наличието на професии като ковач, кафеджия и шивач говори много за икономическата посока, към която Попово се е насочил. Според нас не е случаен фактът, че първият вписан данъкоплатец към немюсюлманската общност в селото е „Османпазарлъ Добчо, син на Панчо“. Той е терзия с годишен приход от 230 гроша, който е напуснал град Османпазар и е избрал Попово за място, където да развива занаята си. Това е един от малкото явни белега, които показват ясно процеса на миграция към селището на лица, които са избрали за свой основен поминък даден занаят. И това ще е съдбата на Попово през следващите десетилетия. Бавно, но целенасочено ще приема заселници от съседните села или мигриращи след Освобождението балканджии, които ще го превърнат в икономически фактор в региона. А ежеседмичният пазар и годишният панаир, чиито основи са положени в началото на XIX в. ще го издигнат като важен за околията търговски център.

Таблица 7.

Професионален профил на Попово през 1845–1846 г.

№	Професия	Брой	Общ доход	Най-висок доход	Най-нисък доход	Среден доход
1	Земеделец	57	80077	3165	218	1405
2	Ковач	1	270	270	270	270
3	Воденичар, мелничар	1	200	200	200	200
4	Чирак	1	130	130	130	130
5	Кафеджия	1	330	330	330	330
6	Слуга (хизметкяр)	1	150	150	150	150
7	Шивач (терзи)	1	230	230	230	230

По-нататъшната работа с теметтуат дефтерите ще обясни редица въпроси, свързани с регионалните специфики, на които се натъкнахме и ще спомогне за изграждането на една по-пълна и завършена картина на стопанския облик на изследваните селища. Дори и тези начални бележки обаче показват множеството нови данни, които тези документи съдържат в себе си, правейки ги благодатно поле за изследване на социално-икономическия профил на всяко селище. Ясно изпъква водещата роля на земеделието в региона (Попово), което доминира и в стопанския облик на градския център – Разград. В същото време се очертават и множество поминъци, в които населението на града тясно се специализира и които ще очертават стопанския му облик през целия XIX.

REFERENCES:

- Dođru, H 2013, *Bir kadı defterinin ışığında Rumeli' de yaşam*, n.p., İstanbul.
- Georgieva, Ts 1999, *Space and Spaces of Bulgarians in the 15th – 17th Centuries*, IK LIK, Sofia. (in Bulgarian)
- Georgieva, G 2015, 'The Economic Development of a Sub-Balkan Town in the Mid-Nineteenth Century – Lyaskovets', in *Notifications of Regional Museum of Gabrovo*, no. 2, Faber, Veliko Tarnovo, pp. 209-226. (in Bulgarian)
- Georgieva, G 2011, 'Temettuat Defters as a Source for History of Shumen', in *This is where Bulgaria starts. Materials from the Second National Conference on History, Archeology and Cultural Tourism "Traveling to Bulgaria" - Shumen, 14-16.05.2010*, Universitetsko izdatelstvo Episkop Konstantin Preslavski, Shumen, pp. 531-542. (in Bulgarian)
- Georgieva, G 2016, 'Varna in the Mid-19th Century According to an Ottoman Defter', in *Varna, the Bulgarians and the Bulgarian cities. Renaissance settlement studies. Scientific conference in Memoriam of Prof. Velko Tonev*, n.p., Varna, pp. 57-78. (in Bulgarian)
- Hezarfen, A 2004, *Rumeli ve Anadolu Ayan ve Eşkiyası – 2. Osmanlı Arşiv Beldeleri*. İstanbul.
- Kiel, M 2017a, 'Hrazgrad – Hezargrad – Razgrad: the Vicissitudes of a Turkish Town in Bulgaria (Historical, Demographical, Economic and Art Historical Notes)' Kiel, M, *Bulgaria under Ottoman Rule. Collected Writings*. IK Tendril, Sofia, pp. 129-186. (in Bulgarian)

Kiel, M 2017b, 'Urban Development in Bulgaria in the Turkish Period: The Place of Turkish Architecture in the Process' in Kiel, M, *Bulgaria under Ottoman Rule. Collected Writings*. IK Tendril, Sofia, pp. 1-84. (in Bulgarian)

Nedelcheva, N 2017, 'Settlement Network and Ethnodemographic Changes in the Region of Popovo in 15th – 17th Century', in *Dobrudzha*, vol. 32, pp. 435-446. (in Bulgarian)

Parveva, St 2011, *Land and People During 17th – First Decades of 18th Century. Reclamation and Organization of the Agrarian and Social Space in the Central and Southern Balkans under the Ottoman Rule*, Akademichno izdatelstvo prof. Marin Drinov, Sofia. (in Bulgarian)

Tuna vilayet-i salname-yı 1873.

Turkish sources for Bulgarian history, 1972, vol. 3, Izдание na BAN, Sofia. (in Bulgarian)

Yaneva, S 2004, 'Samokov: An Ottoman Balkan City in the Age of Reforms', in H. Kayoko, M. Aydin (eds.), *The Ottoman State and Societies in Change: A Study of the Nineteenth Century Temettuat Registers*, Kegan Paul, London, New York, Bahrain, pp. 47-76.

Yavashov, A 1930, *Razgrad: Its Archaeological and Historical Past*, Pridvorna pechatnitsa, Razgrad. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Nevena Nedelcheva – PhD

Historical museum Popovo,

97, Bulgaria Blvd. 7800 Popovo

Tel.: (+ 359) 897 637 003

E-mail: nevena__st@abv.bg

**ПРОФЕСИОНАЛНА СТРУКТУРА НА ТУЛЧАНСКОТО НАСЕЛЕНИЕ
ПРЕЗ 40-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.
(ПО ДАННИ ОТ ТЕМЕТТУАТ ДЕФТЕРИТЕ)**

Николай ТОДОРОВ

Abstract: *The present article aims at examining the occupational structure of the population of Tulcea in the 40s of the 19th century. Unpublished materials from the Ottoman Archives in Istanbul have been used, and in particular the Temettuat Register (Defter) with a signature ML.VRD.TMT.d 12755. The creation of the discussed Temettuat Defter coincides with the period of economic rise of Tulcea and the formation of the Bulgarian community in the city. During the examined period Tulcea established itself as an extremely multiethnic city, a feature of many of the commercial centers through the epoch.*

From the analysis of the document it is clear that the trade- domestic and foreign was prevailing in the economic development of Tulcea. The highest incomes were from the crafts engaged in that field. Tulcea provided the entrepreneurs of the epoch an untapped market with great opportunities. From its port goods were exported to craftsmen from a very wide region - North-eastern Bulgaria and the eastern parts of The Balkan Mountains.

Key words: *Tulcea, Temettuat Register, trade, craftsman*

JEL: N00, N09

Възможностите за изследване на професионалната структура на балканския град в епохата на Възраждането са добре илюстрирани в значителна част от краеведската литература. В основната си част това са изследвания, които използват предимно български документи – кондики на отделни еснафи, епистоларни документи, иконографски източници и др. В отделни случаи се използват и някои османотурски документи – предимно ябанджийски тезкерета и данъчни декларации от вида *altı senelik virgü ilmühaber*,

както и отделни дефтери отразяващи заплатения от занаятчиите годишен данък на държавата (Todorov, 1966; 1972). Тук важно място заемат сиджилите, чиято информация, отнасяща се до XIX в., все още не е пълноценно оползотворена. Това безспорно са важни документални източници, които обаче често не позволяват цялостната и пълна реконструкция на професионалния профил на населението на даден град в разглеждания период.

Особено ценна информация в това отношение дават теметтуат дефтерите (Georgieva, 2011; 2013; 2014; 2016; Kütükoğlu, 1995; Kayoko, 2004). Този вид документи са резултат от предприетото през 1845 г. мащабно описание на доходите и имуществото на османските поданици, в резултат на което са изготвени 17 540 дефтера (Georgieva, 2011, p. 532). В структурно отношение те включват имената на жителите, практикувания занаят, платените данъци, притежавани доходоносни имоти и животни, очаквания годишен доход. В някои случаи към домакинството на данъкоплатеца са вписани и синовете на регистрираното лице. Теметтуат дефтерът на Тулча се съхранява в Османския архив в Истанбул под сигнатура ML.VRD.TMT.d 12755¹. В него са включени всички махали на Тулча, както и част от селата влизаци в Тулчанска каза – Малкоч, Каталой, Еникьой, Каракиндже, Къшла и др. В отделен теметтуат е регистрирано циганското население на града². В настоящото изследване ще се фокусираме изцяло върху населението на града Тулча, като ще се постареем да изясним професионалната структура, както и факторите които я обуславят.

Създаването на разглеждания теметтуат дефтер съвпада с периода на икономическо издигане на Тулча и оформянето на българската общност в града. Настъпилите промени в режима на корабоплаване по р. Дунав през 40-те и 50-те години на XIX в. отварят нови възможности в икономическото развитие на градовете разположени по десния бряг на реката (Paskaleva, 1986). Тези селища се превръщат в притегателен център за част от населението от останалите българските земи, където стопанските възможности стават по-ограничени поради развитието на конкуренцията в тях и монополизира-

---

¹ Изказвам благодарност на доц. д-р Гергана Георгиева за оказаната помощ при разчитането на документа.

² Vaşbakanlık osmanlı arşivi (BOA), İstanbul, ML.VRD.TMT.d 12756.

нето на техните пазари. Именно от тази гледна точка Тулча представлява неусвоен пазар, който тепърва проявява своя потенциал.

Според теметтуат дефтера в Тулча са регистрирани единадесет махали. В следващата таблица ще посочим техните имена и броя на ханетата регистрирани във всяка от тях, което ще ни позволи да направим и кратка демографска характеристика на града:

Таблица 1.

Махали на гр. Тулча и брой на регистрираните ханета във всяка от тях

№	Махала	Ханета
1	<i>Мюсюлманска</i>	89
2	<i>Хюсни бей</i>	79
3	<i>Варош</i>	98
4	<i>Къзаган</i>	196
5	<i>Чаир</i>	108
6	<i>Немска</i> ³	45
7	<i>Ермени</i>	9
8	<i>Бештепе</i>	94
9	<i>Яхуди</i>	22
10	<i>Преслав</i>	104
11	<i>Цигани</i>	18
	общо	862

Възприетият в историческата демография коефициент 5 при изчисляване на общия брой население позволява да направим извод, че жителите на Тулча в разглеждания период възлизат приблизително на 4310 души. В случая теметтуат дефтера ни дава първата сравнително точна цифра на населението на самия град. В проведеното през 1831 г. първо преброяване в Османската империя е регистрирано населението на цялата каза, което възлиза на 3249 души (1083 данъкоплатци). Видим е ръстът на населението при условие, че едва десет години по-късно жителите само на града възлиза на 4310 души. Този ръст се обуславя от миграцията на население от селищата разположени в източната и централна част на Стара планина – Котел, Же-

³ Името на махалата не е разчетено, но в нея е регистрирано само немско население.

равна, Габрово, Търново, както и тези от Североизточна България – Шумен, Варна. Наблюдава се и мигриране на жители от съседните на Тулча селища – Бабадаг, Кюстенджа, Исакча, както и от селата разположени в непосредствена близост до града.

Професионална структура

Развитието на занаятите и другите поминъци в периода на Възраждането се обуславя предимно от стопанския профил на различните селища. Освен суровините, с които разполага местното население, важно влияние оказват географският фактор, различният статут на населените места в рамките на османската административна система, както и наличието на пазар за готовата продукция.

Професионалната структура на населението в Тулча също се обуславя от конкретни фактори. Тук на първо място трябва да се поставят настъпилите промени в правния режим на корабоплаване по поречието на р. Дунав. Началото на търговското корабоплаване поставено през 40-те години на XIX в. и особено либерализацията настъпила с Парижкия договор от 1856 г. превръщат Тулча във важно пристанище както за вносна, така и за износна търговия (Paskaleva, 1986, p. 142). Именно последната е в основата на профилирането на професионалната структура на града. Важно място заема миграцията на котленските овчари от „Долното поле“, Карнобатско в Добруджа, с което създават суровинна база за практикуването на множество занаяти.

В теметтуат дефтера са регистрирани общо 60 занаята и професии, което показва твърде разнообразна професионална структура. Разпределени по отрасли те се поделят както следва:

Таблица 2.

Професионална структура на тулчанското население по отрасли

Отрасъл	Брой практикуващи	Отрасъл	Брой практикуващи
наемници	175	производство на дрехи, обработка на платове и кожа	18
транспорт	169	строителство	16

земеделие	126	охрана	10
търговия	84	животновъдство	9
обслужване	83	духовенство	5
лов и риболов	79	администрация	2
без професия	31	дървообработка	1
обработка на метал	23	други	5
обработка и производство на храни	20	неразчетени	6

От посочените занаяти и професии 26 са организирани в самостоятелни еснафи. Тук е мястото да направим уточнението, че е невъзможно да се твърди със сигурност, че част от останалите занаяти също не са организирани в самостоятелни еснафи. Поради характера на извършената регистрация, жителите на отделни махали са вписани единствено със занаята без каквито и да е обяснения от страна на писаря, което не означава, че не съществува такъв еснаф. Изрично посочените еснафи са 26 на брой.

Веднага прави впечатление, че най-многобройни са представителите на наемния труд. Това е твърде характерна черта на балканския възрожденски град, която се наблюдава почти във всички градове. В групата са регистрирани: *107 хизметкъри, 53 ренчбери, 13 гюнделикчийи и 2 чираци*. В процентно отношение те представляват 20,3% от заетото население на града. Средният доход на групата на наемниците възлиза на 679 гроша.

През 60-те години на XIX в. процентът на наемниците възлиза на 26.2% от всички заети лица. Относно съдържанието на термина „хизметкър“ в литературата съществуват различия. Речниковото значение на думата е слуга, прислужник, наемен работник, който помага в домакинството. Съществува и второ значение на служителите, служещи. Разглежданият дефтер хвърля допълнителна светлина върху значението на термина.

Тук *хизметкърите* са обособени в самостоятелна група /*makule*/ и често пъти представляват помощен персонал нает от различни занаятчии. При една част от тях регистраторът е посочил, че получават доходите си от хизметкърлък. Срещат се и такива, които са регистрирани като хизметкъри, но печелят прехраната си като наемници при определени занаятчии. Така например жителят на махалата „Варош“ Марко е вписан в дефтера като хизмет-

кяр, но доходът му е от балъкчилък⁴. Вероятността той да е нает като помощник от някои от рибарите в Тулча е твърде голяма.

В своята цялост това е неквалифицирана работна ръка, без професия, зависеща напълно от представените възможности за временен, сезонен труд. Това се потвърждава от посочването при някои от хизметкярите, че получават доходите си от чужбинарство или гурбетлък⁵. Най-често изострената конкуренция в градовете, където еснафите са монополизирали пазара на труда, изхвърля една част от работоспособното население, което е принудено да търси препитанието си в други краища на империята. Същевременно специализацията в определен занаят изисква време и средства, а в случая подобни наемници представляват източник на евтина работна ръка. Възможно е в градовете като Тулча, които получават тласък в икономическото си развитие след Кримската война главно благодарение на търговията, и в които липсата на традиционни производства или наличието на такива, но в не дооформен вид, да се налага използването именно на неквалифицирана работна ръка като вариант за по-малки разходи. Съществува и възможност наемните работници да представляват мигрирало от селата население, което не успява да се специализира в определена професия.

Ренчберите също са наемници, земеделски работници. Те имат възможност да приложат своя неспециализиран труд в земеделието, с което е ангажирано една значителна част от тулчанското население. Аграрната структура на града в разглежданата епоха предоставя възможности за практикуването на този вид труд (Parveva, 2011).

В разглеждания дефтер са регистрирани 13 гюнделикчии. В буквален превод терминът *гюнделикчи* означава надничар. Трудно е да се диференцира конкретната дейност на трите вида наемни работници, тъй като се наблюдава известно прекриване. Така например някои от гюнделикчиите получават приходите си от хизметкярлък⁶. Регистрираните хизметкяри имат доход от ренчберлък и т.н⁷. Известна яснота относно гюнделикчиите внася Васил Александров при описанието на производството на карловските гайта-

---

⁴ BOA, ML.VRD.TMT.d 12755. f. 68.

⁵ В дефтера изписано като *ghārübätliq*.

⁶ BOA, ML.VRD.TMT.d 12755. f. 200.

⁷ BOA, ML.VRD.TMT.d 12755. f. 204.

ни. Той посочва, че „гюнлюкчий“ в производствения процес на гайтани могат да бъдат и бояджии, които вапчат стоката при производителите, а не в собствени бояджийници. Явно това могат да бъдат и занаятчийи, които не разполагат със собствени работилници, а са наети на надница при различни производители (Aleksandrov, 1938, p. 98).

Регистрирани са двама чираци без посочен занаят. Единият – Сава син на Тодор е жител на махалата Чаир с доход от 800 гроша, като изрично е посочено, че 780 гр. от тях са приход от хизметкярлък. Вторият е арменец с доход от 550 гр. Това потвърждава направения вече извод за известно препокриване на дейността на наемните работници.

Ангажираните с транспорт заети лица представляват втората по големина група сред тулчанските жители – общо 168 д. В нея се включват *139 кираджии, 15 кайъкчийи, 12 арабаджии и 2 талигаджии*.

Тази информация, която ни предоставя единствено теметтуат дефтера е от особена важност при разглеждането на професионалната структура на Тулча. Въпросната група липсва в османската документация от 60-те и 70-те години на XIX в., за което има логично обяснение.

През 40-те години на XIX в. Тулча представлява основно пристанище за износна търговия. Произведенията на занаятчийите от селищата в Средна Стара планина – Котел и Жеравна, на тези от Североизточна България – основно Шумен, както и разположените в Северна Добруджа, намират своя пласмент именно в Тулча. През 1850 г. в статистика публикувана на страниците на „Цариградски вестник“ относно броя на населението в Добруджа се посочва: „Всички жители на това място не имаха друго намерение когато дойдоха в Добруджа, освен печалбата“⁸. В дописка до в. „Турция“ от 31 октомври 1864 г. се посочва, че „...преди двайсет години [приблиз. 1844 г.] Тулча не беше нищо друго освен едно голямо село в което живееха само рибари. Днес тя е един град който може да се гледа като един от най-хубавите в Турция. Неговото преобразуване не излезува освен от значителното развитие което търговията зе от скоро време насам“⁹.

Именно нуждата от превоз на занаятчийското производство от посоче-

---

⁸ Цариградски вестник, А, 9, 11 ноември 1850.

⁹ Турция, I, 15, 31 октомври 1864.

ните краища до пазара в Тулча обуславя големия брой лица ангажирани с транспорт. С това се занимават предимно *кирадджиите*.

Това предположение се доказва и от българската документация. Показателна в това отношение е запазената кореспонденция на Иван Попниколов Изворски, брат на Стефан Изворски и баща на Кръстю Мирски. В нея той описва дейността си като абаджия, който работи основно в Котел и готовата продукция – гайтани, ямурлуци и други стоки, изпраща за пласиране в дюкяна в Тулча¹⁰. Това е характерно въобще за котленските абаджии, които отнасят готовата стока за продан по добруджанските пристанища, известно като „ходене на скеля“ (Rusev, 1996, p. 145).

Аналогична е ситуацията и при обуцарите от Шумен. Добруджа се явява естествен хинтерланд за търговските операции на шуменските занаятчии. Иван Гълъшев (Башмаков, Пашмаков) е шуменски дикиджия, който реализира част от готовата си продукция в Тулча. Първоначално от шуменския си дюкян той изпраща само готова стока, която разпродава на местния пазар. Особено добър прием тя получава сред местното руско население. След време той отваря собствен дюкян в Тулча, където първоначално изпраща големия си син Петраки, а в последствие той лично се заема с продажбата в него (Rumenov, 2010, p. 52).

От посочените примери става ясно, че до 60-те години пласираните стоки на тулчанския пазар се транспортират от различните производствени центрове. Построяването на железниците Черна вода – Кюстенджа (1860 г.) и Русе – Варна (1866 г.) обезсмислят този вид търговия и принуждават една част от занаятчиите окончателно да се установят в Тулча, което предполага и западането на занаятите свързани с транспорт. Именно поради тази причина те почти отсъстват от професионалната структура на града през 60-те и 70-те години.

Кайъкчиите освен пренос на стоки и хора през реката явно се занимават и с други дейности. Така например се срещат кайъкчии регистрирани като такива, които получават по-голямата част от дохода си от търговия с риба (*balakçılık tüccârdan*)¹¹.

---

¹⁰ Българска академия на науките – Научен архив, Ф. 59 К, оп.1, а.е 355, 407, 554, 547.

¹¹ BOA, ML.VRD.TMT.d 12755. f. 204.

Част от *арабаджиите* освен с пренос на стоки вероятно се занимават и с поддръжка на превозните средства използвани от кираджиите. Прави впечатление, че освен чифт волове част от тях не притежават друго имущество.

Талигаджиите освен с пренос на стоки се занимават и с превоз на пътници (Гергов, 1978, р. 321). Единият от регистрираните практикуващ този занаят е Бабадакли Ибрахим син на Ахмед с доход от талигаджилък възлиза на 1000 гроша. Съществува известна вероятност той да се занимава с превоз на хора от Бабадаг до Тулча¹².

Земеделците представляват третата по големина група – общо 126 души. Тук са регистрирани *112 души като ербаб-и зираат, 6 багджи, 3 чанаджи и 5 бахчеванджи*.

Земеделците (erbab-i ziraat) представляват 12.9% от цялото население на Тулча. Природо-географските особености на града и околността естествено предоставят добри условия за земеделие. В по-голямата си част това са земеделци в истинския смисъл на думата – притежават достатъчно инвентар и земя за обработване, а не е допълнителен поминък съчетан с практикуването на някакъв занаят, каквото положение се наблюдава в други градове.

Багджиите (лозари) са обособени в самостоятелен еснаф. Лозарството в Тулча представлява един от сериозните поминъци на населението. Произвежданото вино освен за консумация се използва и като основна износна суровина.

Бахчеванджиите са градинари, които произвеждат основно плодове и зеленчуци, които пласират на пазара. Според по-късните османски документи те са ябанджии от Търновско, което е напълно естествено имайки предвид градинарския характер на този регион¹³.

И тримата вписани *чанаджиши (копачи)* са жители на махалата „Преслав“, където всъщност са регистрирани най-голям брой земеделци – 26 души. Най-вероятно са наемници, тъй като и тримата не притежават имущество.

Търговското съсловие в Тулча в разглеждания период възлиза на 84

---

¹² BOA, ML.VRD.TMT.d 12755. f. 11.

¹³ Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Ориенталски отдел, Тч 57/12; Рс 8/139.

души. Тук са регистрирани 43 туджари, 21 бакали, 10 дюкянджии, 8 мейкедеджи, и по един базаргян и джанбаз.

Туджарите и базаргяните трябва да се разграничат от представителите на локалната търговия, каквито са бакалите, дюкянджиите, мейкедеджиите и др. Това не изключва да осъществяват търговски операции на местния пазар, но основно те са ангажирани с търговия на по-далечни разстояния в рамките на империята.

Бакалите претърпяват известна еволюция по отношение на търгуваните от тях стоки. Първоначалният набор от сол, пастърма, масло, маслини и зехтин постепенно се допълва от екзотични стоки и подправки. Появяват се морски деликатеси, кафе и какао, захар и други вносни стоки (Gavrilova, 1999, p. 74). Това изключително разнообразие затруднява изграждането на точен профил на бакалите като вид търговци, но е сигурно, че те задоволяват цялата гама от ориенталски вкусове на местното население превръщайки своите дюкяни в своего рода универсални магазини. С подобен профил на търговските операции са и регистрираните 10 дюкянджии.

Особен интерес представляват *мейкедеджиите*. В буквален превод терминът *meykede* означава магазин за вино, съответно съдържателите им се занимават с търговия на вино. Същевременно обаче регистрираните в дефтера мейкедеджи са и негови производители. Те притежават лозя, които обработват. Това показва, че те затварят цикъла в това изключително доходно производство.

В разглежданата доиндустриална епоха притежаването на лозе представлява една изключително сериозна инвестиция и източник на приходи. Детайлното изследване на Ст. Първева показва, че реколтата от 3 дюнюма лозе, превърната в стока, предоставя необходимите средства за изплащането на дължимите към държавата данъци и за покриване на личните нужди на семейството от храни и суровини, които то не произвежда, както да остане и определено количество за домашна консумация. Важна характеристика на притежаваните лозя е и бързата възвръщаемост на направената инвестиция (Parveva, 2011, p. 276).

Джамбазите търгуват с коне, но в нашия случай регистрираният като джамбаз Иванчо, жител на махалата „Чаир“ е собственик на три дюкяна и

едно кахвехане. Този случай ясно илюстрира често срещаната практика едно лице да практикува различни по вид занаяти, които взаимно се допълват.

Сферата на обслужването е сериозно застъпена в професионалната структура на Тулча. Тук са регистрирани 12 различни професии: мейханеджи /24/, бербер /7/, кахведжи /4/, фърънджи /2/, духанджи /1/, одунджи /11/, сакаджи /2/, дегирменди /16/, асйабджи /1/, кеманеджи /1/, табиб /1/, хатабчи /13/.

Наличието на такъв сериозен брой лица заети в тази сфера до известна степен също е подчинено на търговския профил на градското стопанство. Веднага прави впечатление голямото количество съдържатели на механи и кафенета. За сравнение в Габрово в същото време има само един кафеджия и нито един механджия. В разглеждания период това са част от нововъведенията в публичния живот на възрожденските българи. Те се превръщат в средища за социални контакти, места за провеждане на дискусии по актуални политически въпроси, а понякога и офиси за сключване на някоя сделка. Същевременно това е мястото, където могат да прекарат свободното си време „ябанджиите“, чийто брой драстично се увеличава в разглеждания период, като по този начин кафенетата се превръщат в актуално средство за информация относно случващото се в другите краища на империята (Gavrilova, 1999, р. 302). Имайки предвид постоянното движение на хора в Тулча големият брой механи и кафенета не е изненада. Одунджиите и хатабчиите са производители и търговци на дърва за горене, които са основен начин за отопление на населението през периода. Голям е броят и на дегирменджиите. По-голяма част от тях са собственици на вятърни мелници.

Интерес представлява регистрираният като табиб Ибрахим ага жител на мюсюлманската махала¹⁴. В буквален превод *tabip/b* означава лекар. Това е сравнително рядко срещана професия в теметтуат дефтерите, което прави нашата регистрация особено ценна.

Риболовът е един от основните поминъци предимно на местното руско население. Тук са регистрирани 79 балъкчии. В информация публикувана на страниците на сп. „Austria“ се посочва, че това е основно занимание за „руснаците и липованите“, също за малък брой молдавци. Уловената риба в по-

---

¹⁴ BOA, ML.VRD.TMT.d 12755.f. 16.

голямата си част се осолява, след което се продава във вътрешността на страната или в чужбина. Списанието посочва, че субпродуктите от рибата – морунави мехури, клей и хайвер „представляват един немаловажен търговски отрасъл“ (Тонеv, Lecheva, Mihaylova & Zhecheva, 2003, p. 183).

На следващо място по брой се подреждат лицата без посочена професия – 31. Имайки предвид доходите на тези лица в никакъв случай не се касае за маргинализирана група от местното население. Често пъти това са лица притежаващи значителни имоти, от които получават доходите си.

С обработка на метал са ангажирани 23 души, сред които: *13 демирджии, 4 калайджии, 3 тенекеджии, 2 ковачи и 1 куюмджия*. И четиримата калайджии са жители на циганската махала, а от демирджиите девет души са от същата махала. Това показва наличието на специализация сред различните етнически групи, която се наблюдава и при други градове. Подобна е ситуацията с арменците в Шумен, където 65% от терзийския еснаф са представители на арменците в града.

Производството и обработката на храни е в ръцете на 20 души. Това са: 12 екмекчии, 6 касапи и двама ашчии (?). Най-често лицата регистрирани като екмекчи са собственици на фурни и получават част от дохода си именно от фърънджилък. Така например жителят на Мюсюлманската махала Али син на Мустафа, който е дервиш, е регистриран като принадлежащ към екмекчийския еснаф, но от общо 2000 гр. доход, 480 са от фърънджилък¹⁵.

Касапите също имат своето място в професионалната структура на града. Според дипломатическите доклади голяма част от екипажите на преминаващите плавателни съдове предпочитат да се снабдят с месни продукти именно в Тулча (Тонеv, Lecheva, Mihaylova & Zhecheva, 2003, p. 180).

Характерните занаяти свързани с производството на дрехи и обработката на платове и кожа са слабо застъпени в Тулча и това е напълно естествено имайки предвид, че доминираща в стопанския профил на града е търговията. Тази група занаяти в Тулча е представена от 11 терзии, по двама абаджии, бояджии, чизмеджии и един кюркчия. Както вече посочихме продукцията на тези занаятчии се произвежда и в готов вид се транспортира до Тулча с цел да бъде пласирана на местния пазар.

---

¹⁵ BOA, ML.VRD.TMT.d 12755.f. 10.

Със строителство са ангажирани 16 лица – 11 дюлгери, 3 марангози и 2 дограмаджии. Османската документация от 60-те години на XIX в. показва, че това са предимно ябанджии от Габровско и Македония. Техният труд намира приложение както в ежедневието на тулчанските жители, така и в добиването на суровини за корабоплаването и различните държавни мероприятия по изграждане на местната инфраструктура.

Интересна група са лицата заети с охрана. Това са 10 души регистрирани като *sefine kolavur*, т.е. корабни патрули. Всички те са жители на махалата Хюсни бей. Имайки предвид, че р. Дунав е гранична зона тяхното наличие е напълно обяснимо.

Животновъдството е представено от 7 чобани и двама души регистрирани като *siğirtmacı/siğirtmacı*. Терминът означава пастир, търговец на говеда, но имайки предвид доходите на двамата по-скоро се касае за първото значение.

В теметтуат дефтера са регистрирани и четирима свещеници. Това са:

Таблица 3.

Регистрирани свещеници в теметтуат дефтера.

Име	Махала	Доход/гроша
Папаз Димитри	Хюсни бей	600
Папаз Анастас	Хюсни бей	800
Папаз Филип (?)	Къзган	1500
Папаз Петре	Бештепе	2500

На първо място **прави впечатление**, че при нито един от свещениците не е регистрирано притежавано имущество или животни, а същевременно имат значителни доходи.

Същото е положението при регистрирания на първо място в еврейската махала хахамбаши – главен равин Янкел син на Муси (sic!) с доход от 1000 гроша.

И в двата случая регистраторът е отбелязал, че получават доход от папазлък, а при равина от хахамлък.

Регистрирани са и две административни длъжности – *аза меджлиси* и *мухтар-и евел*. И двете са свързани с административните реформи през Танзимата. В случая включваме само тези две, макар и повечето мухтари да са

регистрирани в разглеждания дефтер, тъй като при тях не е посочено да имат друг занаят. И двамата са регистрирани в мюсюлманската махала. Първият – аза меджлиси Халил, е собственик на едно кафене, един дюкян и мелница. За кафенето и мелница писарят е направил уточнението, че са нови, като има предвид, че се сдобива с тях през 1845 г., тъй като за 1844 г. няма регистриран доход от тях. Общият му доход възлиза на 1000 гроша. Мухтар-и евел Осман не притежава имущество и получава доход от службата си в размер на 600 гроша.

Освен посочените групи с по един представител са регистрирани и следните занаяти: фъчъджъ, кантарджи, делялджи, дирахчи, саатчи и чомлекчи.

Приведените нови данни от теметтуат дефтера показват, че в Тулча се наблюдава една изключително разнообразна професионална структура. Създалата се стопанска конюнктура предопределя и развитието на различните занаяти и поминъци. Преобладават такива, които пряко или косвено са свързани с развиващата се местна търговия, за успехите на която съдейства основно търговското корабоплаване по р. Дунав. През 1843 г. „Журнал на Австрийския лойд“ съобщава, че „Град Тулча е вече едно от най-посещаваните пристанища на Дунав, и вероятно скоро ще се издигне в едно от най-важните турски вносно-износни търговски средища“ (Michoff, 1943, p. 49). Това се потвърждава както от информацията от теметтуат дефтера, така и от по-късните документи. В спомените си Добри Ганчев (учител в Тулча през 1876-1877 г.) отбелязва:

„Тука се бяха стекли предприемчиви български търговци от всичките краища на България: от Шумен, от Карлово, от Котел и Жеравна, та че и от далечна Македония. Търговия, занаяти, кръчмарство в техни ръце“ (Ganchev, 2005, p. 35). Това показва, че Тулча се очертава като изключително проспериращ дунавски град – част от тенденцията, която се наблюдава и при останалите дунавски пристанища, превърнали се във важни търговски центрове през втората половина на XIX век.

Размер на доходите при основните занаяти и професии в Тулча

С оглед цялостното изследване на професионалната структура на тулчанското население ще се спрем по-подробно на доходите получавани от упражняваните занаяти и професии. По този начин ще разкрием позицията на отделните поминъци в йерархията на приходите, на вложените и получените средства и как това влияе върху социалния статус на заетите лица.

По отрасли средният доход на заетите лица е представен в Таблица 5. Преди да пристъпим към анализ на данните трябва да се направят някои уточнения.

На първо място трябва да се има предвид, че съществува известен дисбаланс в броя на представителите на различните занаяти в отделните отрасли. В някои от тях общият брой на представените занаяти е малък, но за сметка на това получават големи доходи, което ги измества на по-предни позиции. Така например духовенството е представено от 5 души, но поради големите доходи, които получават са на четвърто място по среден доход в отрасловата структура на града. В процеса на работа ще разгледаме вътрешната диференциация в отделните групи занаяти и професии.

Получените данни за среден доход са изложени в следващата таблица:

Таблица 4.

Среден доход на заетите лица в Тулча по отрасли

Отрасъл	Ср. доход	Отрасъл	Ср. доход
Търговия	2644,5	Транспорт	845,4
Производство на дрехи, обработка н платове и кожа	1324	Строителство	810,3
Обработка и производство на хранителни продукти	1240,2	Администрация	800
Духовенство	1175	Охрана	780
Обслужване	1103,8	Обработка на метал	774,9
Земеделие	1076,9	Дървообработване	750
Животновъдство	944,6	Лов и риболов	655,4
Без професия	902,9	Наемници	594

На първо място по среден доход застават лицата заети с търговия. Това е икономически силното и доминиращо съсловие в Тулча. От представените в групата заети лица с най-висок среден доход от 4287.2 гроша са туджари-

те. Това е най-високият среден доход въобще от всички регистрирани занаяти и професии.

Вътре в съсловието на търговците се наблюдава сериозна диференциация. Туджарите и базаргяните са търговци, които оперират на по-широки пазари, включително осъществяват и външна търговия (Ivanova, 2007, p. 79; Inalcik, 2002, p. 160). Това се потвърждава от данните на теметтуат дефтера, в който 8 от общо 43 туджари притежават плавателни съдове. Някои от туджарите са отдали под наем $\frac{1}{2}$ от притежаваните кораби. Съществува известна вероятност за реализиране на търговия в съдружие с други търговци. Вероятно тези търговци се занимават с износ на стоки в посока на пристанищата по двата бряга на р. Дунав, както и към Одеса.

Същевременно се наблюдава комплексен характер на осъществяваната търговия. Така например един от най-крупните тулчански търговци Христки чорбаджи, чийто регистриран доход възлиза на 10 000 гроша, получава тази сума от 8 дюкяна, едно кафене, керемидчийска работилница, 5 дюнюма лозе, градина от 2 дюнюма и 25 дюнюма ниви. Още по разнообразни са приходите на търговеца Димитри син на Михал също с доход от 10 000 гроша. От тях 2800 гроша получава от 4 дюкяна, 400 гр. от дюкян, в който търгува с брашовски стоки, 400 гр. от дюкян за горива (?), 400 гр. от дюкян за продажба на вино /*meukede dükkânî*/ и 400 гр. от мумджийски дюкян. Примерите могат да бъдат продължени, но в общи линии се налага заключението, че капиталите натрупани от туджарите са резултат от реализирането на различни по вид търговски операции, вероятно предопределени от търсенето на пазара. Това до известна степен им гарантира успех в търговията, дори при някои от предлаганите стоки да липсва търсене.

Противоположни като мащаб на извършваната търговия са останалите представители на търговското съсловие – дюкянджии, бакали, мейкедеджии и джанбази. Известно сходство съществува между дюкянджиите и бакалите. Средният доход на първите възлиза на 1810 гр., а на бакалите – 1895.5 гр. Регистрираните осем мейкедеджии са със среден доход от 1750 гр., а единствения джанбаз получава годишно по 3650 гр. Въпреки по-ограничения кръг от търговски операции получаваните доходи са значително високи.

Посоченото разнообразие се наблюдава и при регистрирания джанбаз

Иванчо. Той е собственик на 3 дюкяна и едно кафене, от които получава доход съответно по 2100 и 800 гр.

Трябва да се отбележи, че една значителна част от лицата заети с търговия при рекапитулацията на общия годишен доход, писарят е направил уточнението, че една част от сумата идва от дребна търговия¹⁶.

От посочените факти се потвърждава изложената теза, че водещ отрасъл в икономическото развитие на Тулча в разглеждания период е търговията. Това е най-доходното занятие, което позволява натрупването на значителни за времето си капитали, което от своя страна позволява на заетите в тази област лица да инвестират средства в най-разнообразни производства и натрупването на имоти, които в някои случаи отдават под наем. Естествено икономическото им положение води и до придобиване на по-висок социален статус, включвайки се в местната власт, което не само им гарантира по-голяма сигурност, но им позволява да увеличават личното си богатство.

На второ място със среден доход от 1324 гр. се подреждат лицата заети с производство на дрехи и обувки и обработка на платове и кожа. С най-висок такъв са регистрираните бояджии – 2900 гр. Тук отново се наблюдава съчетаването на различни по вид дейности. Така например вписаният като бояджия Михал, жител на махалата Хюсни бей е едновременно и търговец (туджар), а реално получава доходите си от два мейкедеджийски дюкяна – 1400 гр. и едно кафене – 1000 гр¹⁷. Трябва да се има предвид, че големият среден доход при бояджиите идва от малкия им брой (2 души), но с високи доходи.

Абаджиите, също двама имат среден доход възлизащ на 1750 гр. С най-нисък такъв са терзиите – 595.4 гр. Чизмеджиите получават средно по 625 г., а единственият кюркчия има доход от 750 гр.

Както вече посочихме, липсата на по-голям брой представители в Тулча на тези традиционно добре развити занаяти през Възраждането е продиктувано от факта, че предлаганата продукция като дрехи и обувки се изработва в други градове, а в дунавския град само се пласира готовата продукция.

---

¹⁶ В дефтера това е предадено с израза *perakende ahzüitandan*. В случая приемаме, че *perakende* трябва да се преведе като „на дребно“, в съчетание с арабската дума означаваща търговия *ahzüita*, т.е търговия на дребно.

¹⁷ BOA, ML.VRD.TMT.d 12755. f. 168.

Обработката и производството на храни се нареждат на трето място със среден доход от 1240.2 гроша. В тази група екмекчиите са с най-висок доход от 1770.8 гр., следвани от касапите и ашчиите с по 975 гр. От регистрираните 12 екмекчии, 8 са собственици на фурни. Търсенето на хлебни изделия от екипажите на преминаващите кораби предопределя и наличието на голям брой заети с този занаят лица, както и високите доходи, които получават.

Приходите на духовенството представляват особен интерес с оглед на това, че нито един от четиримата свещеници няма регистрирано каквото и да е приходоносно имущество. Същото е положението и при равина на еврейската общност в града. В сравнение например с Габрово където средният доход на свещениците е 601 гр., в Тулча той е почти двоен.

Сферата на обслужването е представена със среден доход от 1103.8 гр. Поради големият брой заети лица в тази област ще посочим средните им доходи в следващата таблица:

Таблица 5.

Среден доход на лицата ангажирани в сферата на обслужването

Професия	Ср. доход	Брой
мейханеджи	1158.3	24
бербер	728.5	7
кахведжи	787.5	4
фърънджи	2250	2
духанджи	2000	1
одунджи	886.3	11
сакаджи	600	2
дегирменджи	1296.8	16
асйабджи	1200	1
кеманеджи	600	1
табиб	1000	1
хатабчи	738.4	13

Традиционно фърънджиите са с високи доходи. В разглеждания период производството на хляб, до момента предимно в домашни условия, постепенно започва да напуска дома и изпичането му става в градските фурни (Gavrilova, 1999, p. 85). През 60-те години на XIX в. стойността на една фурна възлиза на сумата от 25 000 гр., което я превръща в една сериозна инвестиция.

тиция, която не всеки може да си позволи¹⁸.

Дегирменджилъкът също представлява доходоносно занимание. В нашия случай регистрираните дегирменджии са собственици на вятърни мелници */rüzgâr asyab/*.

Прави впечатление както големият брой мейханеджии, така и високият среден доход, който те придобиват. Тяхната доходност се обяснява с голямото движение на хора в града и вероятно освен храна те предлагат и приют на множеството пътници преминаващи през Тулча. Факт е, че в Тулча няма регистрирани ханове, което ни навежда на мисълта, че механиците действат и като места за отсядане.

Земеделците се поддръжат на пето място със среден доход от 1076.9 гр. Земеделието е традиционен отрасъл на градската икономика и заслужава самостоятелно изследване. В пътепис посветен на Тулча Т. Икономов отбелязва следното:

„Наший град заключава до 600 български къщи, от които до 500 са земеделчески, градинарски, лозарски и прочие... Всичките работи лежат на останалите 100 къщи, всички почти търговски“ (Guurova, 1969, p. 310). Това още веднъж потвърждава направеният извод, че водещи не само в икономическо отношение, но и в общинските работи са търговците. С най-висок среден доход са регистрираните като ербаб-и зираат, следвани от лозарите с 961.6 гр., бахчеванджиите с 900 гр. и чападжиите със среден доход от 583.3 гр.

Животновъдството е представено със среден доход от 944.6 гр. В тази група прави впечатление високите доходи на чобаните – средно по 1314.2 гр. Този доход позволява да се допусне възможността те да са ангажирани с отглеждането на собствени стада.

Регистрираните 32 души без професия са със среден доход от 902.9 гр. В никакъв случай обаче това не са хора без занимание или някаква маргинална група от населението на града. Някои от тях притежават дюкяни, земеделски имоти или кованлъци (кошери), от които получават своите доходи.

Големият брой заети лица с транспорт (168 д.) получават среден доход възлизаш на 845.4 гроша. С най-висок такъв са кайъкчиите /1020 гр./, което

---

¹⁸ НБКМ-ОО, ф.Тч, а.е 58, л. 36, 37.

подказва, че най-вероятно те се занимават с превоз на стоки през реката. След тях се подреждат двамата талигаджии с 875 гр., кираджиите със 765.8 гр. и на последно място арабаджиите със 720.8 гр.

Средният доход получаван в строителството е в размер на 810.3 гроша. Двамата дограмаджии са със най-висок такъв – 1075 гр., следвани от марангозите с 733.3 гр. и дюлгерите с 622.7 гроша. Дейността на регистрираните като марангоз би могла да се обвърже и със строителството и поддръжката на плавателни съдове, тъй като едно от значенията на думата е корабен дърводелец, а производството на такива в Тулча през 40-те години заема важно място в местната икономика.

Регистрираните двама представители на администрацията – Осман ага – мухтар-и евел и Халил – аза в местния меджлис и двамата жители на Мюсюлманската махала имат среден доход от 800 гр., като това не е заплата, която получават за извършваната административна дейност, а доход от различни стопански начинания. Такова е положението при Халил. Той има регистриран доход от 1000 гр. получавани от един дюкян, като междуременно се е сдобил с нова вятърна мелница */cedid asyab hava/* и ново кахвехане */cedid kahvehane/*, за които през 1845 г. има регистриран доход от 0 гроша, а за 1846 г. съответно по 1500 и 1200 гр. Тази регистрация е от особена важност с оглед на изчисляването на общия приход на данъкоплатците. Вероятно при придобиването на нов имот се предполага, че за разработването му и получаването на приходи от него е нужно време, то през първата година такъв не се регистрира. Печалбата е регистрирана през втората година от притежаването му.

Заетите с охрана калавурджии, общо 10 на брой получават среден доход от 780 гр. Явно това е население заето с охраната на дунавския бряг, имайки предвид, че вносът и износът на стоки се осъществява при граничен режим регламентиран в поредицата законници за дунавските пристанища.

От занаятите свързани с обработката на метал с най-висок среден доход са ковачите – 1500 гр., а останалите са със сравнително ниски спрямо останалите занаяти средни доходи или както следва: куюмджи – 650 гр.; демирджи – 641.6 гр.; тенекеджи – 583.3 гр. и калайджи – 500 гр.

Дървообработването е представено от един фъчъджь с доход от 750 гр.

Рибарите в Тулча, които са предимно представители на руското население в града получават среден доход от 655.4 гр. Това е традиционно масово занимание за местното руско население, но и в следващите години се запазва тенденцията да е ниско платено.

Същото е положението и при наемната работна ръка. Тук е регистриран среден доход от 594 гр., като с най-висок такъв са двамата чираци с 675 гр., а при останалите представители на тази група не се наблюдава съществено различие в доходите: гюнделикчи – 584.6 гр.; ренчбер – 520.7 гр. и хизметкярите с 595.7 гр.

Професиите регистрирани с по един представител са със следните доходи: кантарджи – 1000 гроша; дялялджи – 700 гр.; джирахчи – 3000 гр.; сатчи – 650 гр. и чомлекчи – 800 гр.

Посочените данни позволяват да се очертае в сравнителна цялост професионалната структура на тулчанското население през 40-те години на XIX в. Изложените нови данни показват един локален вариант от стопанското развитие на градовете през Възраждането, което от своя страна детайлизира общата картина на градското стопанство.

REFERENCES:

- Aleksandrov, V 1938, *Aspects from the History of Karlovo: Economy, Culture, Public Works, Education and other acquisitions from 1908 to 1934*, Izdatelstvo P. K. Ovcharov, Sofia. (in Bulgarian)
- Ganchev, D 2005, *Memories*. Izdatelstvo Slovo, Veliko Tarnovo (in Bulgarian)
- Gavrilova, R 1999, *The Wheel of life. The Everyday life of the Bulgarian Revival Town*, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, Sofia. (in Bulgarian)
- Georgieva, G 2011, ‘Temettuat Defters as a Source for History of Shumen’, in *From here Bulgaria is started. Materials from the Second National History, Archeology and Cultural Tourism Conference, Shumen 14-16 May 2010*, Universitetsko izdatelstvo "Episkop Konstantin Preslavski", Shumen. (in Bulgarian)
- Georgieva, G 2013, ‘Vidin in the Mid-19th Century According to data from the Temettuat Register’, in *Bulgaria, Bulgarian and the Europe – Myth, History and the Present*, Izd. Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, Veliko Tarnovo, pp. 125-142. (in Bulgarian)
- Georgieva, G 2014, *Arbanassi at XV-XIX Century. Socio – Economic aspects*.

- Izdatelstvo Steno, Varna. (in Bulgarian)
- Georgieva, G 2016, 'Varna in the Mid-19th Century According to an Ottoman Defter' in *Varna, The Bulgarians, and The Bulgarian towns. Settlement Studies about National Revival Period. Studia in memoriam Velko Tonev. Acta Musei Varnensis*, vol. 12, Izdatelstvo Ongal, Varna, pp. 59-80. (in Bulgarian)
- Gerov, N 1978, *Dictionary of Bulgarian Language*. P. 5, Izdatelstvo Balgarski pisatel, Sofia. (in Bulgarian)
- Gyurova, Sv 1969, *The Renaissance Travellers' Accounts*, Izdatelstvo Balgarski pisatel, Sofia. (in Bulgarian)
- Inalcik, H 2002, *The Ottoman Empire: Classical period 1300-1600*, Izdatelstvo Amat-ah, Sofia. (in Bulgarian)
- Ivanova, Sv 2007, 'Minorities Merchant in Rumeli in the 17th – 18th Centuries', *Godishnik na Sofiyskia universitet "Sv. Kliment Ohridski", Istoricheski fakultet*, vol. 100, pp. 67-175 (in Bulgarian and English)
- Kayoko, H (ed) 2004, *The Ottoman State and Societies in Change: A Study of the Nineteenth Century Temettuat Registers*, Kegan Paul, London, New York, Bahrein.
- Kütükoğlu, M 1995, 'Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettuat Defterleri', *Belleten*, vol. LIX/225, Ankara, s. 395-412.
- Michoff, N 1943, *Beiträge zur handelsgeschichte Bulgarians. Österreichische Konsularberichte*. II, Erster band, Sofia., 1943
- Parveva, St 2011, *Land and People During 17th – First Decades of 18th Century. Reclamation and Organization of the Agrarian and Social Space in the Central and Southern Balkans under the Ottoman Rule*, Izdatelstvo na BAN, Sofia. (in Bulgarian)
- Paskaleva, V 1986, *Central Europe and the lands along the Lower Danube during 17-19 c. (Socio-economic aspects)*, Izdatelstvo na Balgarska akademia na naukite, Sofia. (in Bulgarian)
- Rumenov, D 2010, 'Craftsmen of Shumen by Dzhumaliev', in *Folk Crafts – Past, Present, Future*, Izd. Faber, Gabrovo, pp. 50-78. (in Bulgarian)
- Rusev, Iv 1996, *Firms and Manufactures from the Region of Sliven and Kotel during the National Revival*, Izdatelstvo Faber, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Todorov, N 1966, 'Demographic and Socio – Economic aspects of Hadzhioglu Pazardzhik (Dobrich) during 60-70 years of XIX c', in *Our City in the Past*, Tolbuhin, pp. 15-33 (in Bulgarian)
- Todorov, N 1972, *The Balkan City XV-XIX c. Socio – economic and demographic development*, Izd: Nauka i izkustvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Tonev, V & Lecheva, M & Mihaylova, N & Zhecheva, S 2001, *Sources for the*

History of Dobrudja 1853-1878. Bulgarin documents. P. 3, Izdatelstvo Gutenberg. Sofia. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Nikolay Todorov – PhD

Regional Museum of History Silistra

24 G. S. Rakovski St. 7500 Silistra

E-mail: todorovnikolay@abv.bg

ТЪРГОВСКОТО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО: ПРИМЕРЪТ НА БРАТЯ ПУЛИЕВИ (1839–1868)

Ивайло НАЙДЕНОВ

Abstract: *In the first part of my paper, I am going to deal with the concepts of entrepreneurship and particularly with commercial entrepreneurship. In the light of all existing theories, I use the paradigm of Israel Kirzner and Mark Casson adopted by some Greek historians such as Maria-Christina Chatziioannou. According to them, the entrepreneur is an agent who earns a profit, buying cheap commodities and selling them at dear prices.*

In the second part, I deal with the entrepreneurial activity of brothers Hristo, Nikola and Ivan Todorovi Pulievi. They established commercial enterprise with their relative Evlogi Georgiev (1839). A few years later his brother – Hristo Georgiev was also enrolled in the work of the trade house “Pulievi-Georgievi”. From the early 1840s onwards Hristo and Nikola T. Pulievi expanded their network in Ottoman Bulgaria. After the Crimean War (1853-1856) Nikola T. Puliev restricted his activities. Much more intriguing is the case with Ivan Todorov Puliev who lived and worked part-time in Galati and Braila. It is also interesting to note Ivan’s mercantile acumen in terms of his idea about the expansion of Pulievi’s network in Serres. Moreover, he wanted to settle down permanently in this town in order to present the mercantile house “Pulievi-Georgievi” in this region. This idea failed but still it is worth noting because it gives us inquisitive clues about Ivan’s business behavior.

In many respects, Pulievi dealt as their Greek colleagues. Of course, there are some important differences. All these things should be discussed because this is the only way of broadening our overall knowledge on the entrepreneurship’s nature.

Key words: *Bulgarian National Revival period, Pulievi, theory, entrepreneurship, merchants, mercantile activities*

JEL: N 83

Няколко поколения представители на карловската фамилия Пулиеви са оставили трайна диря в историята на българския народ. Запазени са различни по вид документи (Naydenov, 2017, pp. 14-20, 30-33), които позволяват дългогодишната им стопанска активност да бъде проучена в детайли.¹

В своето изложение ще обърна внимание на съществуващите концепции за предприемачеството, и в частност търговското предприемачество. На тази основа ще бъде представена дейността на братя Христо, Никола и Иван Тодорови Пулиеви в периода от 1839 г., когато е създадено съдружието „Пулиеви-Георгиеви“ до 1868 г., когато Никола Т. Пулиев починал. Идеята е чрез този конкретен емпиричен материал да се обогати теорията за предприемачеството в нейния балкански контекст.

1. Теоретични концепции за предприемачеството

В понятията „предприемач“ и „предприемачество“ учените влагат различен смисъл и съдържание (Casson & Casson, 2013, p. 13). В някои проучвания се изтъква, че предприемачеството е ключова концепция за анализирането на бизнеса и икономиката (Casson & Casson, 2013, p. 13). То е едно и също без значение къде и кога се появява; не се променя, защото представлява една функция, която винаги е търсена. Същността на предприемачеството, на предприемаческия дух, се крие в способността да се вземат решения по-добре от останалите хора. Упражнява се чрез поемането на отговорност за решения, които други хора биха намерили за трудни (Casson & Casson, 2013, p. 3).

На тази основа е може би уместно да се изведат някои основни теоретични концепции за предприемачеството/предприемачите от XVIII в. до наши дни. Тези виждания биха могли да помогнат при отговора на въпроса: какво всъщност представлява търговското предприемачество?

Първата употреба на термина „предприемач“ дължим на Ричард Кантлон. Той изтъква важното значение на търговците, които са отговорни за снабдяването на града с произведения, от които местните жители се нужда-

---

¹ Вж. опит в тази насока у: Naydenov, 2017. Дисертацията бе защитена през юни 2017 г. Благодаря на доц. дин Пенчо Д. Пенчев, който бе така любезен да ми обърне внимание върху различни проблеми, свързани със същността на предприемачеството.

ят. Осъществявайки това начинание, предприемачите закупуват продукти, чиято цена е фиксирана и ги препродават на неопределена стойност. Те никога не знаят какво ще бъде търсенето, нито колко дълго клиентите ще закупуват тези предмети. Поради това дейността им е съпътствана от несигурност (Cantillon, 2012, 73-77, особено: 74-75; Penchev, 2015, p. 249). По-късно – през XIX в., понятието „предприемач“ е популяризирано от Жан-Батист Сей и Джон Стюарт Мил.

Учен със съществени приноси при изследването на предприемачеството, е Йозеф Алоиз Шумпетер. Той развива тезата за харизматичния предприемач, за когото е характерна иновативността. Именно предприемачът, според този учен, е отговорен за въвеждането на нови продукти или нови методи на производство и пр. (Schumpeter, 1934; 2008, pp. 131-134; 1999, pp. 263-265, п. 47, p. 295; Casson & Casson, 2013, pp. 53-58).

По повод на концепцията на Й. Шумпетер, важна е забележката на гръцката изследователка Мария - Христина Хаджиоану, която счита, че определението, предложено от него не е достатъчно, за да покрие представата за прединдустриалните предприемачи (Chatziioannou, 2003, p. 23). Същата авторка дава пример с гръцкото пространство през XVIII до средата на XIX в., където такива ключови за Й. Шумпетер понятия като иновация и развитие не са приложими. Тя посочва, че *„търговецът-предприемач през този период е обзет от рискове и опасностите в икономиката и точно тях се опитва да оползотвори.“* (Chatziioannou, 2003, p. 24). Важна за тези лица е информацията, която се разпространява с движението на стоките и пътниците. Търговецът се изявява в различни икономически сфери, в зависимост от търсенето на пазара, оползотворявайки успешно информацията, с която разполага (Chatziioannou, 2003, p. 24). М.-Х. Хаджиоану използва понятието *„търговско предприемачество“*, което е във фокуса на изследванията на Фридрих фон Хайек и Израел Кирцнер (Chatziioannou, 2003, p. 25; Chatziioannou, 2005, p. 373; Kirzner, 1973). Всички те описват предприемачите като посредници, които се стремят да купуват евтино и да продават скъпо. Основната цел на предприемача е печалбата, добита при непостоянните условия на пазара (Chatziioannou, 2003, p. 25; Chatziioannou, 2005, p. 373). С други думи казано ролята на тези търговци-предприемачи е арбитражна

(Chatziioannou, 2003, p. 25; Chatziioannou, 2005, p. 373; Entrepreneurship, 2005, p. 43). Те решават къде да закупят дадената стока на приемлива цена, така че да могат да я преподадат другаде с надценка. И. Кирцнер обръща внимание на способността на предприемача да улови възможността за печалба, за което не се изискват никакви ресурси, а наблюдателност и възможност да се видят неща, невидими за масата (Kirzner, 1973; Penchev, 2015, p. 250).

Дейността на Пулиевци, а и на други български търговци-предприемачи, разгърнали потенциала си през епохата на националното ни Възраждане, може да се мисли именно през призмата на последно-упоменатите теоретични схващания. Нещо повече – търговията, която Пулиевци практикували – закупуването и износа на стоки за далечни пазари може да се сравни с предприемаческата дейност на някои гръцки търговци. Те също работели със сродници и „външни“ лица. Изградили свои търговски мрежи, където доверието между отделните партньори играе ключова роля. Влизали в преговори с производители, превозвачи и други търговци. Съобразявали дейността си спрямо конкретните социално-икономически и политически условия. (Mandouvalos, 2011, pp. 139-166; Chatziioannou, 2005, pp. 371-382; Vlami & Mandouvalos, 2013, pp. 98-118). Необходимо е и следното уточнение. За разлика от своите гръцки колеги, които разгърнали начинанията си на широк периметър, то братя Христо и Никола Т. Пулиевци действали преимуществено в българските земи. Те закупували и препращали за Галац и Букурещ едни и същи земеделски и занаятчийски артикули, произведени в Българско (Naydenov, 2017, pp. 157-331, 355-369; Chatziioannou, 2005; Vlami & Mandouvalos, 2013).

Споменатият вече Марк Касон счита, че трябва да се постави акцент върху връзката между предприемача и фирмата (Entrepreneurship, 2005, p. 28; Entrepreneurship, 2010, pp. 16-18). Той подчертава умението разумно да се вземат решения дори при отсъствието на пълна информация. Когато предприемачът не може да си набави цялата информация, от която се нуждае, трябва да действа в ситуация на несигурност. Информацията не винаги е сигурна. Нейната интерпретация също може да се различава при отделните хора, защото те мислят специфично (Entrepreneurship, 2005, pp. 29-30). Син-

тезирането на разнообразна информация и нейното „по-добро“ интерпретиране от останалите хора е ключово за предприемаческите начинания (Entrepreneurship, 2005, p. 41).

С оглед на обмена на информация, важен е проблемът за мрежата от сътрудници, на която търговците-предприемачи разчитат. Могат да се разграничат различни видове мрежи – локални, национални, международни. Към тях спадат предприемачите на различни равнища (Casson, 1997, pp. 811-813). Именно мрежите, които се основават на доверието, играят важна роля при синтезирането на информация по възможност от различни източници. За целта трябва да познаваш „точните“ хора, които биха могли да дадат сведения и/или съвет (Casson, 1997, p. 813). С оглед дейността на търговците-предприемачи важна е тяхната репутация. Те трябва да се ползват с доверие сред своите колеги. Ако търговецът успее да се сдобие с добър авторитет, то той би трябвало да съхрани този ценен актив. Важна е честността, защото слухът за некоректно отношение би се разпространил и би навредил на предприемача (Casson, 1997, p. 816).

Важна ролята на предприемача като организатор на даденото бизнес начинание. С цел печалба, той може да създаде или открие нова пазарна ниша, или пък да разшири съществуващата вече. Едно е сигурно именно предприемачът е този, който трябва да осъществи организация, да използва създадалата се възможност ефективно (Entrepreneurship, 2005, pp. 44-45).

Успешните предприемачи са тези, които умеят да „разгадават“ хората и да подбират лицата, с които поддържат продължителни бизнес-отношения. Един успешен предприемач може да изгради своята кариера по-скоро посредством поредица от партньорства, отколкото чрез едно продължително партньорство (Entrepreneurship, 2005, p. 40).

Бе споменато, че словосъчетанието „*търговско предприемачество*“/ „*търговец-предприемач*“ присъства в гръцката историография. (Chatziioannou, 2003; Chatziioannou, 2005; Madouvalos, 2011). Някои български изследователи използват термина „предприемач“ (Doncheva, 2008, p. 93) в контекста на балканския XVIII и XIX в., но определено би могло да се каже, че всеки изследван случай все повече разширява представата ни за предприемачеството (Chatziioannou, 2003, p. 24).

Пулиеви спадат към предприемачите, които въпреки несигурността, поемали риск, за да добият „кяр“. Дейността им се изразява в закупуването и препродаването на стоки. Всъщност още проф. Христо Гандев посочва, че ако в края на XVIII и началото на XIX в. в условията на несигурност на Балканите *„някой предприемчив българин [...] преодолее риска на несигурността и да организира траен транспорт на стоки за износ от вътрешността към пристанищата на Дунава и Черно море, той бързо натрупвал големи богатства благодарение на разликата в цените от мястото на купуването до мястото на продаването“* (Gandev, 1940, p. 41). През първата половина на XIX в. обстановката в Дунавските княжества била благоприятна за пласирането на тези стоки, което обуславя успеха на Пулиеви и Георгиеви. Ситуацията се променила след Кримската война (1853-1856), което изправило споменатите, а и много други търговци-предприемачи пред сериозни затруднения. Така или иначе братя Пулиеви предоставят един модел на стопанско поведение, който може би е най-подходящият за обстановката в българските земи и изобщо на Балканите през XVIII – XIX в.

2. Търговското предприемачество през погледа на братя Пулиеви (1839–1868)

Важен етап в дейността на братя Пулиеви настъпва в момента, когато Христо и Никола Годорови Пулиеви, и Евлоги Георгиев подписват договор, чрез който се създава търговската къща „Пулиеви-Георгиеви“ (1.01.1839) (Naydenov, 2017, pp. 144-150, 271-272, 383-385). В този интересен документ са посочени: капиталът, вложен от съдружниците – общо 145 000 гр.; как ще се дели печалбата; задълженията на всеки един от роднините. Решено е Христо Т. Пулиев да стои в Карлово и да закупува необходимите стоки, които ще препраща на Никола в Галац и на Евлоги в Букурещ. Последните двама ще ги продават на местните купувачи. Интересно е, че още по това време в делата на фирмата, като помощник на Никола е привлечен брат му Иван, който по силата на договора трябвало да получава специално възнаграждение (Naydenov, 2017, pp. 148, 153-154, 157-159, 160).

До началото на 40-те години на XIX в. роднините и съдружници изпълнявали стриктно клаузите, заложи в „контракта“. От този момент на-

сетне настъпват съществени промени. Братя Христо и Никола Т. Пулиеви остават в Карлово, откъдето изпълнявали поръчките на Евлоги и Христо Георгиеви, установили се в Галац и Букурещ (Naydenov, 2017, pp. 157-166).

В периода 1839-1841 г. Христо Годоров Пулиев закупувал необходимите му стоки и ги препращал за Свищов. Дейността му е по-ограничена – главно в района на Карлово, Сопот, Пазарджик, Пловдив. Въпросните продукти са препродавани в Галац, Браила и Букурещ на различни купувачи. Кримската война играе ролята на водораздел в дейността на съдружието „Пулиев-Георгиеви“ (Naydenov, 2017, pp. 13-14, 126-426).

Влаганите средства в съдружието преди и след Кримската война нагледно показват мястото на съдружниците във фирмата. Водеща е ролята на братя Пулиев до войната, докато след това Георгиеви поемат щафетата (Naydenov, 2017, pp. 150-156). Според записите в тефтерите на Пулиев, отнасящи се за периода 1843-1848 г., средствата, които били вложени в дейността на карловския клон били големи. Става дума за суми от 130 000 гр. до 429 458. 20 гр. Това се дължи на ръководната роля на офиса на фирмата в Карлово, както и на факта, че по това време били необходими повече пари на Христо, Никола и Иван, за да закупват големи количества занаятчийска и земеделска продукция (Naydenov, 2017, pp. 155, 272-275). Данните, с които разполагаме за периода след 1856 г., са оскъдни. Известно е, че на партидата „Хр. и Никола Т. Пулиев в Карлово“ през 1861 г. имало 229 871. 23 гр. По-късно сумата достига 281 660. 03 гр., а през 1865 г. възлиза на 232 976. 78 гр. Вероятно това е оборотен капитал, използван от Никола Т. Пулиев и неговите помощници в търговските им дела по това време (Naydenov, 2017, pp. 156, 277-278).

Запазени са данни за лица, свързани некръвно с Пулиев, които били на служба при тях. Това са Стефан Василев, Петър Печов, Георги Николов, Иван Джиджев, „Ив. Г. Касъра“. Те изпълнявали различни поръчения. Обикаляли българските земи, установявали са контакт с местни производители на стоки, пазаряли са определените количества и са ги препращали за Галац и Букурещ (Naydenov, 2017, pp. 86-90, 168, 172-240, 353-355). Очевидно Христо и Никола Годорови Пулиеви притежавали уменията да подбират своите „кадри“.

През 30-те – 40-те години на XIX в. братя Пулиеви и най-вече по-възрастният, опитен и работлив Христо Т. Пулиев, положили усилия за разширяването на периметъра на дейност на съдружеството. Прави впечатление, че мрежата от „приятели“ на карловските предприемачи е разположена в българските земи – в Тракия, на север от Балкана, Серес. Обобщените данни идат да покажат, че Пулиеви и техният агент Стефан Василев поддържали контакти с лица в повече селища в периода 1839-1853 г., отколкото след Кримската война (Naydenov, 2017, pp. 224-243, 283-297, 339). След 1856 г. Никола Т. Пулиев и неговите помощници продължили да търгуват с едни и същи стоки, но количествата постепенно намаляват. Карловци не само че не променят своята дейност, така че да бъдат конкурентно-способни, но още повече „свиват“ периметъра на активност и продължили да работят по стария, изпитан начин (Naydenov, 2017, pp. 166-244, 283-290, 291-297). Освен това изнасяните през този втори период стоки, които преди са се търсели и съответно са се пласирали успешно, вече не се купуват, което създава твърде много главоболия на братя Евлоги и Христо Георгиеви (Naydenov, 2017, pp. 188-214, 396-398, 414-415).

Многобройните преписи на писма и записи в търговските им тефтери, позволяват да се очертае на картата специализацията на определени региони и селища в производството на типични стоки, които Пулиеви и техните помощници закупували. Става дума за: различни видове кожи и гайтани, желязо, ориз, бадеми, восък, анасон, ямурлуци, марашки аби, памук и т.н.

С оглед на дейността на Иван Т. Пулиев, трябва да се посочи, че през определени периоди е работил в Галац, Браила и Серес (Naydenov, 2017, pp. 157-339, 352, 380-381, 387-388, 403-404, 407-420, 425-426).

Братя Пулиеви се изявяват като координатори в дейността на карловския клон на съдружието „Пулиев-Георгиеви“ и в качеството си на такива поемат рискове, търсят възможности за печалба, вземат важни решения (Entrepreneurship, 2005, pp. 44-45; Entrepreneurship, 2010, pp. 8-26; Casson & Casson, 2013, pp. 22-41; Naydenov, 2017, pp. 126-426, 489-497).

Така например след окончателното им установяване в българските земи – в началото на 40-те год. на XIX в. именно те решават къде да разширят своята дейност и с кого да влязат във връзка. Използват наличната инфор-

мация, която им предоставят техните роднини и „приятели“ (Naydenov, 2017, pp. 228-229). От приведените по-горе данни, може да се каже, че Пулиеви се справят с важната задача по „вербуването“ на контрагенти в различни селища, които изпълняват техните заповеди, поръчки и наставления. С някои от тях са поддържали дълготрайни „бизнес“ отношения (Naydenov, 2017, pp. 231, 235-236, 238-239, 292-294).

Прави впечатление, че Пулиеви, а и останалите търговци от епохата са държали на честността, на честното име, за да привлекат определени хора в своята търговска мрежа (Naydenov, 2017, pp. 228-229, 384-386). Чрез тях карловци и техните помощници закупували стоки на изгодни цени и ги препращали „с *перво*“, „*по-скоро*“ към Галац и Браила (Naydenov, 2017, p. 356). Като всички живи хора Пулиеви също допусkali грешки, особено когато се променила стопанската обстановка по двата бряга на Дунава след Кримската война. През този период Никола Т. Пулиев е по-муден, не изпълнявал толкова бързо и прецизно поръчките, идващи от Галац и Букурещ, поради което е критикуван от Евлоги и Христо Георгиеви (Naydenov, 2017, pp. 362, 367-368, 379, 396-406).

Разполагайки с информация от търговско естество, основна задача на предприемача е да прецени дали сделката може да се извърши. За целта той трябва да действа гъвкаво, съобразявайки се с конкретните обстоятелства, за да извлече изгода. Така например, през лятото на 1842 г. Христо Т. Пулиев желае от Евлоги, който вече се е установил в Галац, да му съобщи „*каква стока се намира в пиацата и колко и коя цена*“.² Брат му Никола си е давал сметка, че също трябва да се търси най-удобния момент за продажба на дадената стока. Момент, когато пазарът все още не е „наводнен“ от артикулите на други търговци и може да се извлече изгода от тяхното пласиране. Неговата съобразителност проличава в следния съвет, който дава на брат си Христо: „... *сахтиени нема у никога да земите до 40 или 50 тор., да направите половината черни и да ги проводите ... и тези с перво да ги земите*

---

² Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, Ф. 183, оп.1, а.е. 28, л. 98. Писмо от Христо Т. Пулиев, Карлово до Евлоги Георгиев, Галац, 20.06. 1842 г.

*и да ги изпровождаме.*³ [Курсивът е мой – И.Н.]

Иван Т. Пулиев също добре се е ориентирал в икономическата ситуация на Балканите. Бидейки в Галац през есента на 1852 г., той посочва на своя сродник Христо Георгиев, че много го е яд, за това че свищовските „приятели“ не му съобщават с всеки параход „кога и колко и чии оризи са испратили за тука, и колко подобно готвят да испратат“⁴. Иван се нуждае от тази жизненоважна информация, защото счита, че „нашенците колкото да донесат като немаат европейците, и ако са затвори Дунавът, можем го прода с ползна цена“⁵. Той е категоричен, че „нашенците немаат мога да донесат повече и най-много до 400 чов. За това каквото видите благословно явете ми.“⁶ Като един ловък търговец използва всяка изгодна ситуация за доходоносен „альш-вериш“ (Naydenov, 2017, pp. 191-194, 211-212). Твърде интересен пример за неговия предприемачески нюх, е този, свързан с идеята да се установи в Серес, за да представлява търговската къща „Пулиеви-Георгиеви“. Ето какви са вижданията на наследника на Годор Пулиев: „... познавам ча ща има като за нас големи спеколи с Карлово, Пловдив, Градът ви [има се предвид Букурещ, поясн. е мое. И.Н.] и Галац и това положение лесно го можем издържа, като само гайтан и кръпни да продадем тука в годината 50 товара, ще са ползоваме 50 хил. гр. .... тъй като гледам и вярвам да не съм излъган като самото ми желание е да съм в полза на съдружеството ни, решавам и с едно ви намигноване готов съм да ся расположа тука ...“⁷ (Курсивът навсякъде е мой. – И.Н.). Две години по-късно той споделя желанието си фирмата, която представлява, да има свое доверено лице в Истанбул (Naydenov, 2017, p. 210). Според наличната информация в крайна сметка и двете намерения не се осъществяват, но представят тази личност в интересна светлина.

³ НБКМ – БИА, II В 10 156. Писмо от Никола Т. Пулиев, Галац до Христо Т. Пулиев, Карлово, 29.05.1841 г.

⁴ НБКМ – БИА, Ф.7, а.е. 1146, л. 2-3. Писмо от Иван Т. Пулиев, Галац до Христо Георгиев, Букурещ, 07.11.1852 г.

⁵ Пак там.

⁶ Пак там.

⁷ НБКМ – БИА, Ф. 7, а.е. 1146, л. 27-28. Писмо от Иван Т. Пулиев, Серес до Христо Георгиев, Букурещ, 5.12.1855 г.

* * *

Съществуват много и разнообразни формулировки, касаещи предприемачеството. За българския и изобщо балканския случай през XVIII и XIX в. може би подходящи са вижданията на онези изследователи, които определят предприемача като посредник, който купува евтино и се стреми да продаде скъпо дадените стоки. Той действа в ситуации не несигурност. Използва разумно всяка отдала му се възможност. Добива и оползотворява ценна информация от своите партньори. Създава търговски сдружения на базата на роднински отношения. Направлява дейността на своята фирма, съобразявайки се с конкретните условия. Тези характеристики бихме могли да отнесем към дейността на Пулиев. Карловци са по-активни в своите начинания до Кримската война. След нея Никола Т. Пулиев и постепенно ограничил търговските си дела. По-интересна е ситуацията с Иван Т. Пулиев, който проявявал специфичен „бизнес“ нюх и макар че някои от неговите идеи не се осъществили на практика, все пак дават представа за качествата му на предприемач. Богатата документална база свидетелства, че братя Пулиев култивирали специфичен предприемачески манталитет, което намира отражение в дългогодишната им стопанска дейност. В някои отношения те действали като своите гръцки „колеги“, но има и някои разлики. Всичко това превръща коментираната проблематика в интересна задача, която може и трябва да бъде дискутирана в бъдеще. Едно е сигурно само въз основа на задълбочени проучвания за по-дълги периоди можем да добием адекватна представа за същността на предприемачеството.

REFERENCES:

- Cantillon, R 2012, *An Essay on Economic Theory*, Saucier, Ch (transl.), Thornton, M (ed), Ludwig von Mises Institute, Auburn, Alabama.
- Casson, M 1997, 'Entrepreneurial Networks in International Business', *Business and Economic History*, 1997, vol. 26, no 2, pp. 811-823.
- Casson, M 2010, *Entrepreneurship: Theory, Networks, History*, Edwards Edgar, 2010.
- Casson, M & Casson, C 2013 *The Entrepreneur in History: From Medieval Merchant to Modern Business Leader*, Palgrave Macmillan.
- Chatziioannou, M 2005, 'Greek Merchant Network in the Age of Empires (1770-

- 1870)', in Baghdiantz McCabe, I Harlaftis G & Pepelasis Minoglu, I (eds), *Diaspora Entrepreneurial Networks: Four Centuries of History*, Berg, Oxford and New York, pp. 371-382.
- Chatziioannou, M – Ch 2003, Family strategy and merchant competition. The House of Gerousi in the 19th century, MIET, Athens. (in Greek)
- Doncheva, S 2008, 'Networks and Partners: the Hadji Janush Costa Petre Trade Company from Craiova', in Mitev, P & Racheva, V (eds), *Balkan Dimensions of the Mustakov Family. Proceedings with materials of the International Scientific Conference, Gabrovo, 18-19 September 2007*. Sofia University Press, Sofia, pp. 92-97. (in Bulgarian)
- Cassis, Y & Pepelasis Minoglou, I (eds) *Entrepreneurship in Theory and History*, Palgrave Macmillan, 2005.
- Gandev, H 1940, 'One Trading Company of the Period before the Liberation', *Professional Thought*, no. 2, pp. 40-46 (in Bulgarian).
- Kirzner, I 1973, *Competition and Entrepreneurship*, University of Chicago Press, Chicago.
- Madouvalos, I 2011 'The Entrepreneurial Activity of Dimitrios and Stephanos Manos in Central Europe in the Nineteenth Century', in Lee, R (ed), *Commerce and Culture. Nineteenth Century Business Elites*, pp. 139-166.
- Naydenov, I 2017, 'Pulievi's entrepreneurial activity between tradition and modernity (commercial practices and strategies during the Bulgarian National Revival Period)', PhD Thesis, Sofia University, Sofia. (in Bulgarian)
- Penchev, P 2015, 'The Economic Theory as a Basis for Economic History Research', *Yearbook of the University of National and World Economy*, pp. 197-263.
- Schumpeter, J 2008, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper Perennial Modern Thought, New York.
- Schumpeter, J 1934, 'Economic Development and Entrepreneurship', viewed 8 October 2017 <<https://www.panarchy.org/schumpeter/development.html>>
- Vlami, D & Mandouvalos, I 2013, 'Entrepreneurial forms and processes inside a multiethnic pre-capitalist environment: Greek and British enterprises in the Levant (1740s – 1820s)', *Business History*, vol. 55, no. 1, pp. 98-118.
- Schumpeter, J 1999, *History of Economic Analysis. From 1790 to 1870 year*, Sofia, Prosoretz. (in Bulgarian).

Correspondence address:

Ivaylo Naydenov – PhD

Sofia University “St. Kliment Ohridski”,

Faculty of History

15, Tzar Osvoboditel Blvd.

1504 Sofia, Bulgaria

E-mail: ivo_ngdek@abv.bg

**СТОПАНСКИЯТ ЖИВОТ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ,
ОТРАЗЕН В ТЪРГОВСКАТА ДЕЙНОСТ НА ЦВЯТКО РАДОСЛАВОВ
(50-70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.)**

Мариана ДРУМЕВА

Abstract: *The article explores the economic life in the Bulgarian lands with respect to the activity of one of the most important Bulgarian merchants in the third quarter of the 19th century – Tsvyatko Radoslavov. The structure of exports and imports of its companies is a representation of the state of the art of the main branches of the economy – agriculture, livestock breeding, crafts, emerging industry and the needs of the local market. His business practices, the companies and the associations he created, illustrate the professional growth of the Bulgarian trade union and its transformation into a major engine of economic modernization in our land during the period under review.*

Key words: *Ottoman Empire, Bulgarian Revival, trading company, trading network, Commercial Law*

JEL: N73

Темата на настоящата статия е избрана с цел съобразяване с тематиката на конференцията „Разнообразието в българското стопанско-историческо развитие“. Тя е опит да се представи стопанската действителност по нашите земи през 50-70-те години на XIX в. през призмата на дейността на един от най-видните свищовски търговци от този период. Акцентът тук е поставен не върху обема и доходността на търговските му сделки, а върху разнообразието в асортимента на експорта и импорта на създадените от Цвятко Радославов фирми, както и върху различните стопански дейности, с които той и неговите съдружници се занимават. Разработката е кратко обобщение на цялостно изследване върху дейността на Цв. Радославов и ръководените от него сдружения, осъществено чрез прилагане както на микроисторическия

анализ, който позволява чрез реконструкция на дейността на една фирма да се допълни и уплътни картината на стопанския живот (Yaneva, 2003, pp. 30-31), така и на икономическите теории на неoinституционализма и теорията на предприемачеството. Представителите на неoinституционализма обръщат особено внимание на ролята на различните неформални институции за функционирането на пазарите и в дейността на отделните стопански единици. Според Авнер Грейф институциите са „система от правила, вярвания, норми и организации, които заедно генерират ред в социалното поведение” (Greif, 2006, p. 30). При функционирането на стопански организации, в условията на слаба държава, тя не е в състояние да налага сигурност на частната собственост и изпълнение на договорните задължения. Тогава за отделните търговци е от голяма важност репутацията. Добрата репутация на търговец или на група търговци намалява несигурността и позволява осъществяването на стопански сделки с по-голям мащаб. Тези виждания на неoinституционалистите са приложими и в анализа на стопанската дейност на отделните търговски фирми по българските земи през Възраждането.

Важни са също идеите, разработени от Роналд Коуз, Оливър Уилямсън и др. по отношение на същността на капиталистическата фирма (Coase, 1937, pp. 386-405; Williamson, 2002, pp. 171-195). Според тях капиталистическата фирма възниква, защото при осъществяването на пазарни сделки между отделните индивиди съществуват транзакционни разходи, част от които могат да се намалят, като се създават фирми. В рамките на отделните фирми не съществуват пазарни отношения и по този начин се спестяват част от транзакционните разходи. Очевидно самият факт, че през Възраждането, особено в неговия последен етап, може да се изследва в детайли работата на отделни фирми, говори за напредналите процеси на проникване на пазарните отношения по българските земи.

Съществен принос в обяснението на това защо съществуват капиталистическите фирми правят А. Алчиан и Х. Демсец (Alchian & Demsetz, 1972, pp. 777-795). Те обръщат внимание на факта, че сътрудничеството между хората обикновено дава по-добри резултати от индивидуалната работа. От друга страна обаче е важно да има агент, който да определя кой от участниците с какво и колко е допринесъл за осъществяването на дадена за-

дача и при добиването на някаква печалба. Именно по тази причина е необходимо наличието на собственик, който изпълнява тези задачи. От гледна точка на обекта на изследването в настоящата дисертация трябва да се спомене и мнението на тези автори, че в малките фирми разпределянето на печалбата става относително по-лесно в сравнение с големите компании.

Икономическата теория обръща и сериозно внимание на ролята на предприемача в стопанството. Самият термин се въвежда в икономическата наука още през XVIII век от Ричард Кантильон, а след това и от Жан-Батист Сей. В по-ново време могат да се открият две донякъде взаимно допълващи се концепции при определянето на това, какво е предприемач и какви са неговите функции в обществото. От една страна може да се посочи виждането на Йозеф Шумпетер за предприемача като новатор, като човек, който открива нови пазари и суровини, нови възможности за използване на съществуващите блага, нови потребности и т.н. В този смисъл предприемачът, според Шумпетер, е носител на т. нар. творческо разрушение, което е част от същността на капитализма (Schumpeter, 1975). Другата концепция е на Израел Кирцнер, според когото основната функция на предприемача е арбитражната – т. е. той открива къде може да се купи дадена стока на ниска цена и къде може същата тази стока да се продаде на висока цена. Предприемаческото поведение според Кирцнер демонстрира това, че в икономиката не съществува пълна информация за цени, потребности и т. н., която да е едновременно достъпна и да се знае от всички участници на пазара (Kirzner, 1973). Проследяването на стопанската дейност на Цв. Радославов и неговите съдружници през третата четвърт на XIX век може да даде по-ясна представа за същността на българското предприемачество през периода и по този начин, макар и косвено, да допринесе за потвърждаване на една от тези две теоретични конструкции.

В рамките на българското национално стопанство през Възраждането Свищов изпъква като едно от най-важните дунавски пристанища на Османската империя, през което се осъществява интензивна вносна, износна и транзитна търговия (Ganchev, 1996, p. 367). Сред търговските къщи в града с обема на дейността си и с деловите си контакти се откроява фирмата на Цвятко Радославов (Danailova, 1944, p. 40; Paskaleva, 1957, p. 150-151;

Slavev, Monev, Ivanov, Minev, Ignatov, Ruseva, Marinov & Apostolov, 1980, pp. 58-59; Nikolova, 2006, p. 376, Roussev, 2015, pp. 446-448), потомък на една от най-значителните търговски фирми в Габрово в началото на XIX в. – Къню и Геню Сахагчийски. Търговците са основните двигатели на стопанската и социална модернизация в българските земи. Опитът, който натрупват неговите предшественици, връзките им с различни търговци в Османската империя и извън нея и репутацията, която те си създават, са част от активите, които Цв. Радославов наследява. Той започва търговия в родния си град. В Свищов се преселва около 1840 г., като мотивацията за това е изцяло професионална и цели да се разшири търговската мрежа на неговото семейство. По това време градът вече има важна роля в дейността на габровските търговци.

В Свищов Цв. Радославов започва да търгува с кожи, зърнени храни и занаятчийски изделия. През 1842 г. е приобщен към местния търговски елит чрез брак с дъщерята на видния свищовски търговец и общественик Атанас Икономов¹. До средата на 50-те години на XIX в. участва в търговската дейност на своя тъст. От 1844 г. Радославов е съдружник и съсобственик на Ат. Икономов в казино в Свищов, а десет години по-късно става негов пълноправен собственик според завещанието на Икономов от 30 октомври 1854 г.².

През първата половина на 50-те години Цв. Радославов усилена търговия – вътрешна и външна, с Ат. Икономов и неговите синове – Димитър и Григор Икономови, и Тодор Данаилов – другия зет на семейството (Danailova, 1944, p. 40; Slavev, Monev, Ivanov, Minev, Ignatov, Ruseva, Marinov & Apostolov, 1980, pp. 58-59, Nikolova, 2006, p. 376). Тези партньорства са много важни за организирането на търговската дейност през разглеждания период. Привличането на роднини в съвместна търговска дейност увеличава доверието между партньорите и с това се намаляват рисковете от ограбване на фирмата. Около 1854 - 1855 г. Ат. Икономов се оттегля от активна дейност поради напреднала възраст и влошено здраве. Тогава Радославов поема ръководството на фирмата.

---

¹ Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, II В 5534, 5601.

² НБКМ – БИА, II В 5967 – Завещание на Ат. Икономов.

Според описаните в Търговския закон на Османската империя от 1850 г. видове сдружения фирмата по структура и начин на дейност отговаря на събирателно дружество (Arnaudov, 1871, pp. 135-136; Atanasova, 2014, pp. 56-58). За съжаление не разполагаме с учредителен договор на сдружението между Цв. Радославов и братя Икономови. Не е известно дали изобщо е бил сключен такъв или са работили на доверие. Няма сведения както за дяловото участие на съдружниците, така и за официалното наименование на фирмата. Наличните документи показват, че през 1855 г. не настъпва никаква рязка промяна в тяхната дейност. Цв. Радославов до този момент натрупва значителен опит, явно изпъква с търговските си способности и бързо се утвърждава като основна фигура в създадената по роднински фирма. Писмата на търговските ѝ партньори са адресирани до него и фактически той ръководи дейността на съдружниците.

През втората половина на 50-те години на XIX в. новата фирма на Цв. Радославов и братя Икономови практикува както комисионна, така и самостоятелна търговия. Тя успява да си заслужи добро име сред българската общественост, за което свидетелстват контактите ѝ с големите цариградски търговци Хр. П. Тъпчилешов и Хр. Караминков.

Комисионната търговия е ориентирана както към износ на стоки от българските земи, така и към внос на търсени на местните пазари произведения. През третата четвърт на XIX в. се активизира търговският обмен на българските земи с развитите държави от Западна и Централна Европа. Все повече български търговски фирми се включват успешно в тази търговия. От създадените в Свищов фирми през този период значима роля във връзките с европейския пазар играе сдружението на Цв. Радославов и неговите партньори.

Радославов получава в Свищов стоки от различни селища от вътрешността на българските земи (Търново, Габрово, Севлиево, Ловеч, Сопот, Парзджик, Хасково и др.), които след това изпраща до крайния им получател във Влашко. Стоките, с които търгува най-много, са някои селскостопански произведения като ориз, восък, памук, чамсакъз (втвърдена смола от иглолистно дърво), анасон, вълна. Фирмата на Цв. Радославов през този период посредничи и при износа на занаятчийски произведения от българските зе-

ми. От тях преобладават аби, гайтани, обработени кожи – мешини, каплами и сахтияни, ножове и други железарски изделия. Цв. Радославов получава тези стоки от същите си партньори. По правило в една пратка се съдържат различни изделия, предназначени за един краен клиент (Drumeva, 2016, pp. 256-257).

Износът на споменатите стоки от селища във вътрешността на страната е по-активен през периода 1854 – 1856 г., докато след това броят на сделките и техният обем намаляват.

През този период се оформя мрежа от търговски контакти на една просперираща към момента българска търговска фирма. Нейната дейност все още е регионална, но въпреки това става ясно, че фирмата на Цв. Радославов в общи линии посредничи в търговския обмен между Централна и Северна България, от една страна, и Влашко (градовете Зимнич, Александрия, Букурещ, Браила, Галац, Крайова) от друга. Интензивността на търговския обмен между тези градове е различна, но явно се очертава посредническата роля на Свищов, за което способства географското му положение.

Във вносната комисионна търговия на фирмата на Цв. Радославов през 50-те години на XIX в. преобладават промишлени изделия, лекарствени препарати, бои, различни видове желязо, памучни прежди, бакалски стоки и др. Най-големият внос е от Виена. Това е типично за икономиката по българските земи, която през този период е предимно аграрна и не произвежда готови фабрични изделия. Информацията за вносната комисионна търговия се отнася за голямо количество стоки, изпратени от Хаджи Минчо х. Цачев от Виена до тяхната фирма в Търново – Н. Минчоолу и Карагъзов, чрез посредничеството на Цв. Радославов³. Наред с това Радославов внася за редица свои партньори стоки като дъски и други дървени изделия, стъкло, мед (бакър), захар, кафе и др. Доставка също книги за нуждите на училищата в Свищов и други градове⁴.

Мрежата тук обхваща значително по-малко на брой търговски центрове, за сметка на това обаче те са големи градове с важна роля в стопанския живот на Балканите и Централна Европа. Очевидно българските земи се

---

³ Пак там, II В 5080.

⁴ Пак там, II В 5692.

свързват със световното стопанство през разглеждания период основно с посредничеството на Виена, Букурещ и Цариград. И при този вид дейност търговията е по-активна през 1855 – 1856 г., след което се наблюдава спад.

Като цяло документите разкриват по-интензивна и с по-голям обем износна комисионна търговия с различни стоки от вътрешността на страната, докато вносната е с по-малък обем.

Наред с комисионната търговия Цв. Радославов и Д. Икономов развиват и самостоятелната търговия за собствена сметка. Още през 1854 г. съдружниците наемат своя мааза (склад) в Букурещ. В нея работи главно Д. Икономов, а Радославов му изпраща стоки от Свищов. Тези стоки той получава или от техни партньори от градове във вътрешността, или от Тодор Данаилов, който обикаля различни селища и купува стоки за съдружието. И в този вид дейност стоките, с които те търгуват най-много, са ориз, анасон, восък, памук и смрадлика.

През 50-те години на XIX в. Цв. Радославов и неговите съдружници се включват и в търговията с коприна и бубено семе, които се изнасят от българските земи за различни европейски страни. В началото на 50-те години износът на коприна в Букурещ не е особено успешен поради лошото качество на закупената от тях стока⁵. Търговията с бубено семе се подновява, макар и не особено интензивно, чак през 1859 г.⁶

Освен мааза в Букурещ Цв. Радославов и Д. Икономов наемат през есента на 1854 г. и гора в околностите на града. В нея те сечат дърва и приготвят дървени въглища. Интересна инициатива на братя Икономови, която свидетелства за предприемаческия им усет и за търсенето на различни варианти за постигане на успех, е намерението им през 1856 г. да вземат една голяма мошия. Това намерение обаче пропада, защото собствениците поискали двойна цена⁷. Така този опит за развиване на друг вид стопанска дейност остава неуспешен.

Една от основните насоки в търговската дейност на Цв. Радославов и Д. Икономов е износът на сурови и обработени кожи от българските земи

---

⁵ Пак там, II В 5558.

⁶ Пак там, II В 5733.

⁷ Пак там, II В 5627, 5632.

към румънските градове. За тази цел те използват създадената търговска мрежа и връзките си с производители и прекупвачи от различни селища. Наличната кореспонденция между двамата съдружници и търговските им тефтери дават възможност да се проследи по години обема и цените на изнасяните сурови и обработени кожи – мешини, сахтияни и каплами. Като обобщение на търговията с кожи на Цв. Радославов и Д. Икономов може да се заключи, че те както изнасят сурови и обработени кожи за румънските градове, така и внасят кожи от Одеса (В. Рашеев), Цариград, Александрия за нуждите на кожарските и общарските еснафи в българските градове, най-вече в Габрово и Свищов.

Освен кожите Цв. Радославов и Д. Икономов търгуват и с други животински продукти като пастърма и червиш⁸, които се изнасят за някои румънски градове и основно за Цариград чрез търговската къща „Ст. Арнаудов и син” и Хр. П. Тъпчилещов⁹.

Важно място във вносната търговия на фирмата на Цвятко Радославов заема солта – каменна и морска. Това се обуславя от ценността на тази стока и голямото ѝ търсене на пазара. През епохата на Възраждането търговията със сол наред с търговията със зърнени храни е твърде оживена на свищовското пристанище. Фирмата на Цвятко Радославов е една от най-активно търгуващите с тази стока (Drumeva, 2014, pp. 69-72).

Изложените до тук факти за търговията на фирмата на Цв. Радославов и неговите съдружници с различни видове стоки показват разностранните интереси и стремеж да се отговори на пазарното търсене, за да се реализират добри печалби. Те също така илюстрират производствените и експортните възможности на българското селско стопанство и някои видове занаяти. През 1857 г. Радославов активно се включва в инициативата на българската търговска колония в Одеса за продължаване на линията на Руското плавателно дружество по р. Дунав от Галац до Белград или поне до Видин, която по различни причини не се осъществява (Drumeva, 2013, pp. 229-238). Заедно с успехите на съдружниците обаче се очертават и сериозни пречки и трудности, които водят до фалит през лятото на 1859 г. (Drumeva, 2016, pp.

---

⁸ Пак там.

⁹ Пак там, II В 5080, 5573.

263-272).

След претърпения фалит от 1859 г. Цв. Радославов не се отказва от предприемаческата дейност. Той полага усилия да възстанови участието си в търговския живот на региона. Постепенно дълговете му са уредени и това спомага за възстановяването на доверието към него от страна на търговската общност. Забележително е, че този процес е относително кратък и се отнася до отношенията между него и някои от най-едрите български търговци за периода. Важен елемент от новия етап, в който навлиза Цв. Радославов, е съдружието му с едрия свищовски чифликчия Мехмед хаджи Алишоглу. Сведенията за този съдружник на Цв. Радославов са крайно ограничени. Може да се предполага, че той не е случаен човек и че присъствието му в новото дружество е подпомогнало възстановяването на репутацията на Цв. Радославов в търговските среди и най-вече му осигурява по-благосклонно отношение на местните власти.

Връщането на Радославов в бизнеса отново е свързано с това, че той създава дружество, което влиза в стопански и договорни отношения с други търговски фирми. Тази организационна форма със сигурност допринася за забележителната му дейност през 60-те и началото на 70-те години на XIX век. Информацията за състоянието и тенденциите на пазарите, която се получава по каналите на дружеството, го предпазва от опасности и го превръща в едно от успешните стопански начинания по българските земи през разглеждания период.

В опитите да възстанови търговската си дейност, през 1861 г. Цв. Радославов открива своя търговска къща в Браила с представител Г. Петрович. Той изпраща обявата за това събитие до всичките си дотогавашни партньори¹⁰. Тази търговска къща продава пшенично и царевично брашно, вино, ракия и други стоки¹¹. Засега не сме открили точна информация до кога просъществува тя.

Като основна част от дейността на Цв. Радославов в този нов етап обаче все повече се налага търговията със зърнени храни, която спомага за израстването му като един от най-големите български търговци-житари на се-

---

¹⁰ Пак там, II В 6057.

¹¹ Пак там, II В 5755, 5791, 6035, 6051.

вер от Стара планина. Всъщност в началото на 60-те години на XIX век Радославов не е съвсем незапознат с тази търговия, тя обаче постепенно заема все по-важно място в цялостния му търговски профил. Това се обуславя от благоприятните почвено-климатични условия в Свищов и неговия хинтерланд, които позволяват да се добиват богати реколти от пшеница, ечемик, ръж, овес и царевица с много добро качество. За успеха на тази търговия значително допринася и промяната в търговската политика на Османската империя. По силата на търговските договори, сключени между нейното правителство и много европейски страни в края на 30-те и началото на 40-те години на XIX в., се отменят държавните монополи върху износа на зърнени храни. През 1843 г. са освободени и от вътрешни мита пет вида зърнени храни, произвеждани в българските земи.

Областите, в които Цв. Радославов закупува зърнени храни, са районите на Свищов, Никопол, Плевен, Оряхово. По-късно обсегът на дейността му се разпростира и до Търново, Г. Оряховица и Севлиево. Постепенно през 60-те и 70-те години на XIX в. Цв. Радославов израства като един от най-едрите търговци на зърнени храни. За да осъществява успешно своята дейност, той изгражда широка мрежа от сътрудници и чрез тях изкупува големи количества пшеница, царевица, ечемик, ръж и овес. Радославов разполага със складове в Свищов и Никопол. Тази си дейност той практикува самостоятелно или със свои съдружници. В изкупуването на зърнени храни се включва съдружникът му Д. Икономов. Той работи в Никопол с калаузи (търговски посредници), чрез които изкупува за фирмата значителни количества зърно. Самият Радославов непрекъснато пътува из региона. Обикаля градовете Никопол и Плевен, с. Сомовит и много други села, за да контролира дейността на своите помощници. От 1864 г. техни комиссионери за събирането на зърнени храни от Никополска каза са братята Атанас и Димитър Вачови. Един от основните региони, в които Цв. Радославов събира зърнени храни, е Плевенска каза. От 1866 г. той установява връзка с Хицо Шопов (Шопа), а през 1868 г. се свързва с братята Иван и Тодор Вацови, Златан Иванов и с други местни търговци, чрез които изкупува големи количества зърнени храни от почти всички селища на Плевенско.

Друг важен източник за снабдяване със зърнени храни е откупуването

на десетъка на много села в тези райони.

Запазената в търговския архив на Цв. Радославов информация за изкупуване на зърнени храни е неравномерна по периоди. Най-много документи има за времето от 1867 до 1873 г., а за втората половина на 50-те, началото на 60-те и за годините непосредствено преди Освобождението наличната документация е по-оскъдна.

В началото на 70-те години на XIX век житарската търговия на Цв. Радославов и съдружниците му бележи своя разцвет. Това личи от факта, че оборотът на фирмата му надхвърля един милион гроша.

През есента на 1873 г. обаче се забелязва първото пряко известие за падането на цените на зърнените храни в Западна Европа, което се оказва трайно и което засяга стопанството на Стария континент. Причината за това е огромното количество внасяни от Америка зърнени храни. Поради това спаднали цените им и в Австрия.

Сведението за състоянието на пазарите в Европа се отразява пряко на изкупната дейност на Цв. Радославов. До края на 1873 г. и в началото на 1874 г. са регистрирани няколко относително малки нови сделки и приключване на сделки, които са започнати преди срива на цените¹². На практика с края на 1873 г. идва и краят на изкупуването на зърнени храни от страна на Цв. Радославов. Той и съдружниците му усещат, че това не е моментно състояние на пазарите, а израз на трайна тенденция още през септември 1873 г. и успешно се отдръпват от изкупуването на зърнени храни.

Износът на закупените от различни райони на Дунавската равнина зърнени храни е втората част от житната търговия на фирмата Цв. Радославов – Мехмед хаджи Алишоглу. Както и изкупната търговия, тя е неравномерна по години и интензивност. С най-много сведения разполагаме за периода на разцвет на изкупната им житарска търговия – от 1867 до 1874 г. Основната насока за износа е по течението на р. Дунав към Браила и Галац, откъдето храните се превозват до Западна Европа, а понякога и до Цариград. Превозът до тези две свободни дунавски пристанища (порто франко) се извършва с каици и гемии, наемани от съдружниците.

---

¹² НБКМ – БИА, II В 2912, 2819, 2918, 6316, 6317; Централен държавен архив – София, фонд 253к, оп. 1, а. е. 8, л. 3; а. е. 20, л. 13 – 14.

През 1872 и 1873 г. Цв. Радославов и М. х. Алишоглу се възползват от добрата търговска конюнктура в Средна Европа и изнасят с шлепове за Пеща (Будапеща) значителни количества пшеница, просо и ечемик. През зимата на 1873–1874 г. Радославов изнася значително количество пшеница направо за Марсилия (през Цариград) с помощта на Евл. Георгиев¹³.

Информация за състоянието на европейските пазари през този период Цв. Радославов получава главно от Браила. Получаваните сведения са ценно указание за управлението на свищовската фирма, която се стреми да използва максимално добре благоприятните условия.

За реализиране на износа на зърнените храни Цв. Радославов и неговите съдружници във фирмата установяват трайни делови контакти с някои от най-известните и богати български възрожденски търговци – братя Евл. и Хр. Георгиеви в Букурещ – Галац, Н. Ценов в Браила, Ст. Арнаудов и неговия син Христо в Габрово и Цариград, Хр. П. Тъпчилещов и Хр. Д. Караминков в Цариград. Някои от тях са и редовни кредитори на свищовската фирма.

Цв. Радославов понякога проявява склонност да влиза в сдружения с други търговци. Тези сдружения обаче се създават с някаква конкретна цел и обикновено имат временен характер. Такива са например неговите сдружавания през 1856 г. с Апостол Конкович за покупка на ечемик; през 1858 г. – отново с Ап. Конкович за търговия с царевица; през 1860 – 1861 г. – с фирмата “Ст. Арнаудов и син” за износ на царевица в Марсилия; през 1867 г. се образува съдружие за търговия със зърнени храни с участието на Радославов, М. х. Алишоглу, Сюлейман Асаноолу и Ах. Х. Исмаилоолу, всички от Свищов. Очевидно образуването на търговски съдружия е свързано с необходимостта от обединението на капитала на участниците и дава големи възможности за реализиране на печалба.

През 60-те и 70-те години на XIX в. Цв. Радославов и неговото съдружие продължава търговията си с кожи и други животински продукти (1868–1872), както и активния внос на каменна и морска сол. Интересен и показателен епизод в търговията на Цв. Радославов със сол е фактът, че на 30 ноември 1873 г. той предлага на Хр. Тъпчилещов в Цариград да създадат съд-

---

¹³ ЦДА, ф. 253к, оп. 1, а.е. 105, л. 20; а.е. 111, л. 2 – 3.

ружие с монополни права за внос на влашка сол в Османската империя. Идеята му е „от Тулча до Видин по скелите да няма друг воля да вади за в Турско сол от Влашко освен нас”. Според него това съдружие ще може да внася повече от 2 млн. оки сол годишно¹⁴. Вероятно Хр. Тъпчилещов не се отзовава на това предложение, защото няма сведение те да са получили солния монопол. Предложението обаче показва нарасналите икономически възможности и самочувствие на Цв. Радославов и неговите съдружници, както и смелостта му да се впусне в това начинание, което изисква влагане на големи капитали, но и предоставя възможност за значителни печалби (Drumeva, 2014, p. 72-81).

Прави впечатление и фактът, че Радославов вече е много по-гъвкав в партньорствата си. Онези стопански дейности, които изискват голям капитал, значително количество информация и т.н. се организират чрез различни партньорства, докато по-дребните търговски сделки се осъществяват самостоятелно. Стопанската му дейност през 60-те и 70-те години на XIX век е и добра илюстрация на бизнес климата през този период. Разгледаните документи показват от една страна, че без взаимно доверие между търговците не е възможно осъществяване на успешна стопанска дейност. Взаимното доверие помага за по-лесно справяне с държавни регулации, конкуренция и монополи. От друга страна обаче в българския бизнес климат очевидно важна роля има корупцията, понеже подаръците на гюмурушките (митнически) служители са част от правилата на играта. Въпреки това той прави и стъпки за основаване на модерно промишлено предприятие – парна мелница, оборудвана с внесени от Австрия машини¹⁵ (Ganchev, 1996, p. 384).

Участието на Цв. Радославов в откупуването на данъци е част, макар и не най-важната, от стопанската му дейност. Интересът на Радославов и М. х. Алишоглу към откупуването на данъци продължава от края на 50-те до средата на 70-те години на XIX в. Активността им в тази насока се намира в пряка зависимост от данъчната политика на Османската империя. Районите, в които се откупуват данъци, совати и блата, са Свищовска, Никополска и Плевенска каза. Това се дължи на факта, че за тези райони те разполагат с

---

¹⁴ НБКМ – БИА, П А 4818.

¹⁵ ЦДА, ф. 253к, оп. 1, а.е. 84, л. 1 – 3.

повече информация, познават местните първенци и могат по-успешно да контролират събирането на данъците. Опитът да се прехвърли събирането на данъци към Разградско не успява и това показва все още ограничения мащаб на дейност на съдружниците. Явно те преценяват, че в районите, които са отдалечени от Свищов, възможностите да организират печелившо предприятие силно намаляват, а рисковете за загуби се увеличават.

За откупуването на данъци върху добитъка и върху зърнените храни той също влиза в съдружия с други лица – търговци от Свищов, Плевен, Русе, Търново, Цариград. Само в единични случаи откупува десетъка самостоятелно. Това е естествено, като се вземе пред вид необходимостта от влагане на значителни средства в тази дейност. Освен това, при сдружаването на няколко души за откупуване на данъците рискът от евентуална загуба се разпределя между тях, а не се носи от един човек. Някои от големите загуби при откупуването на данъци обаче са свързани точно с дейността на сдружавания с повече членове. Очевидно при сдружаване на повече лица възможностите за взаимен контрол от страна на всички съдружници са ограничени, някои от тях вероятно са се възползвали от това за натрупване на лични печалби за сметка на останалите и т.н. В този смисъл се потвърждават теоретичните предсказания на Алчиан-Демсец, че във фирмите е необходимо наличието на един собственик, който да наблюдава за изпълнението на задачите, да следи за липсата на злоупотреби, да носи отговорността за загубите и съответно да взема най-големия дял от печалбата.

Регистрираните солидни загуби при откупуването на данъците дават възможност и за нова интерпретация на тази стопанска дейност. Фактът, че държавната хазна получава своите приходи, а частните лица, които са ги откупили в определени случаи трупат загуби показва, че системата е изгодна за държавата. Това е така, защото фактически държавата прехвърля рисковете, свързани с възможността да не се съберат планираните данъци, върху частните лица. В крайна сметка интерпретирането на тази система единствено като средство за първоначално натрупване на капитал се нуждае най-малкото от нюансиране и прецизиране. В определени случаи откупуването на данъците е средство, чрез което държавата отнема капитали от частните лица и по този начин се пречи на тяхното акумулиране и евентуално инвес-

тиране в други, капиталистически по рода си дейности.

В съдружията за събиране на данъци участват лица от различна националност и вероизповедание. Почти винаги се привличат местни турски първенци, които с позициите си във властта гарантират успеха на начинанието. Търси се и помощта на видни български търговци в Цариград – например на Хр. Караминков, който също проявява интерес към откупваческата дейност в района и дори се стига до конфликт и съдебен спор с него през 1872 г., и Хр. Тъпчилещов, който изпълнява ролята на гарант и поръчител пред властите и не взема пряко участие в дейността на свищовската фирма.

След 1874–1875 г. липсват сведения за откупваческа дейност на тази фирма или за влизане в съдружие с други лица или фирми. В кореспонденцията на Цв. Радославов се споменава за големи дългове на М. х. Алишоглу, които вероятно водят до намаляване на активността им, въпреки че търговската дейност продължава. Напълно е възможно това да е свързано както с финансовата криза, която започва в Централна Европа през 1873 г. и се отразява тежко върху Османската империя, тъй като спира външното ѝ финансиране, така и с намаляването на цените на зърнените храни на европейските и световните пазари. Неколкократните солидни загуби от откупването на данъци са податка за причините, които водят до ограничаването на тази дейност. Цв. Радославов не е изолиран пример в това отношение, много откупвачи – „кредитори на държавата”, към средата на 70-те години на XIX в. постепенно се оттеглят от тази си роля (Уанева, 2011, р. 134).

Наемането на совати и блата за рибовъдство и риболов показва наличие на предприемачески усет у Радославов и неговите съдружници и стремей към влагане на натрупания капитал и в производствена дейност наред с външната търговия. Чрез диверсифицирането на дейността си Цв. Радославов до известна степен се осигурява срещу евентуални загуби в някое от конкретните си начинания. Евентуалните загуби от една стопанска дейност могат да се компенсират от печалби в друго начинание.

* * *

Настоящото изследване показва Цв. Радославов като един от най-значимите български търговци от третата четвърт на XIX в. Той търгува с разнообразни стоки, занимава се с откупване на данъци, включва се в ини-

циативата за разширяване на дейността на руското търговско корабоплаване по р. Дунав, и дори взема участие в създаването на една от първите парни мелници в страната.

Микроисторическият анализ, на който бе подложена стопанската дейност на Цв. Радославов, позволи детайлно изследване на механизмите на търговската дейност за периода, разкриване на нейните особености, проблеми, трудности, пречки и т.н. Стопанското ежедневие на Балканите през третата четвърт на XIX в. се отразява в огромната по обем търговска кореспонденция и счетоводна документация на Радославов и неговите сътрудници.

Разнообразната стопанска дейност на фирмите на Цв. Радославов илюстрира професионалното израстване на българските търговци през Възраждането и превръщането им в двигател на икономическата модернизация по нашите земи. През 60-те и 70-те години на XIX в. той води стриктно търговската и счетоводната си документация на базата на двустранното счетоводство (диплографията), изготвя точни баланси и ги прехвърля в отделни дневници, притежава копирни книги за кореспонденцията си, партидни тефтери и касови книги, сключва договори (контрати, съгласителни) за конкретни търговски сделки или за откупуване на данъци.

Една от проявите на търговска модерност е създаването на сдружения. Първата фирма, в която Цв. Радославов се включва в Свищов, е създадена по обичайната практика от онова време на роднинска основа и той естествено се налага като неин лидер поради деловите си качества. След привличането на богатия местен чифликчия М. х. Алишоглу през 60-те години на XIX в. новата фирма се изгражда между бизнес партньори и това се обуславя от икономически и вероятно от политически съображения – финансиране и осигуряване на по-добро отношение от страна на властите. Поради липсата на запазен договор не може да се направи преценка дали събирателното дружество прераства в командитно. М. х. Алишоглу се включва в новата фирма освен с капитал и с пряко участие в търговските и другите стопански начинания на съдружниците. През втората половина на 60-те и през 70-те години тази търговска къща израства като най-голямата в Свищов и една от най-значителните в централния севернобългарски регион.

Деловите контакти на Цв. Радославов и неговите съдружници с тър-

говци от вътрешността на страната, включително от южните и югозападните региони, съдейства за закрепване на икономическите връзки между всички области на българските земи. Те имат значителен принос и за приобщаването на българските земи към модерния търговския живот на европейския континент.

Дружествата и фирмите, в които участва Цв. Радославов, са необходима и неизбежна организационна форма за търговска дейност от относително голям мащаб. Тя позволява да се намалят т.н. транзакционни разходи, свързани с функционирането на пазара. От тази гледна точка Цв. Радославов е изключително гъвкав. Той участва в различни дружества, за различни стопански дейности, а в някои случаи не практикува дружествената форма на дейност, тъй като сделките са сравнително малки и не предполагат солидни разходи по събиране на информация и други подобни.

Задълбоченото изследване на търговията на Цв. Радославов може да хвърли светлина и върху същността на българското предприемачество през Възраждането. Цвятко Радославов донякъде е носител на т. н. „творческо разрушение“ в духа на Шумпетер, защото участва в създаването на модерно предприятие, което използва парни двигатели. В крайна сметка обаче основната характеристика на неговото предприемачество се състои в закупуването на евтини стоки и в продаването им скъпо. На базата на това може да се направи извода, че концепцията на И. Кирцнер за същността и основните функции на предприемача е по-подходяща за характеризиране на българското предприемачество през третата четвърт на XIX век.

REFERENCES:

- Alchian, A & Demsetz, H 1972, 'Production, Information Costs, and Economic Organization', *The American Economic Review*, vol. 62, no. 5, pp. 777-795.
- Arnaudov, H 1871, *Full Assembly of the State Laws, Statutes, Instructions and High Commandments of the Ottoman Empire*, vol. I, Tsarigrad. (in Bulgarian)
- Atanasova, S 2014, *Tarnovo trade companies during the National Revival. Models for economic development*, Faber, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Coase, R 1937, 'The nature of the Firm' *Economica*, New Series, vol. 4, no. 16, pp. 386-405.

- Danailova, L 1944, Materials for legal and business history of the town of Svishtov, *Godishnik na Vissheto targovsko uchilistev Svistov (1941-1942)*, vol. 6, pp. 7-72. (in Bulgarian)
- Drumeva, M 2013, An unfulfilled project to expand Russian shipping on the Danube after the Crimean War (1853-1856), *Social sciences and globalization*, Varna, 2013, pp. 229-238. (in Bulgarian)
- Drumeva, M 2014, Salt trade of Tsvyatko Radoslavov and company in the 50s-70s of the 19th century, *Dialog*, 1, 2014, pp. 64–82. (in Bulgarian)
- Drumeva, M 2016, The Commercial Activities of Tsvyatko Radoslavov during the Second Half of the 1850s, in Roussev, I (ed), *Proceedings of Centre for Economic History Research*, vol. 1, *The Urban Economy in the Bulgarian Lands trough the Ages*. Varna. (in Bulgarian)
- Ganchev, S 1996, *Svishtov (Contribution to its History)*, Svishtov, 1929, Svishtov. (in Bulgarian)
- Greif, A 2006, *Institutions and the Path to the Modern Economy. Lessons from Medieval Trade*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Yaneva, S 2003, Economic practices during the National Revival – the commercial book of h. Hristo Rachkov, an attempt for microanalysis, *Istoricheski pregled*, no. 3-4, pp. 30-67. (in Bulgarian)
- Yaneva, S 2011, *Bulgarians – tax farmers in the fiscal system of the Ottoman Empire. Towards the History of the Bulgarian Business and Social Elite in the 19th Century*, Izd. na NBU, Sofia. (in Bulgarian)
- Kirzner, I 1973, *Competition and Entrepreneurship*, University of Chicago Press, Chicago.
- Nikolova, Y 2006, *Dostoino est. Svishtov in the Nineteenth century and the first decade of the Twentieth century. People – events – facts*, Ivrai, Sofia. (in Bulgarian)
- Paskaleva, V 1957, The Economic Penetration of Austria (Austro-Hungary) in the Bulgarian Lands from the Crimean War to the Liberation, *Izvestiya na Instituta za bulgarska istoriya*, vol.7, pp. 113-163. (in Bulgarian)
- Roussev, I 2015, *The Commercial Modernity of the Bulgarian revival as a culture and practice. Research and springs*, Rovita, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Slavev, S, Monev V, Ivanov R, Minev M, Ignatov I, Ruseva M, Marinov H & Apostolov Y 1980, *Svishtov in the past and today*, Izd. na Ochechestvenia front, Sofia. (in Bulgarian)
- Schumpeter, J 1975, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper Collins.
- Williamson, O 2002, *Theory of the Firm as Governance Structure: From Choice to*

Contract, *Journal of Economic Perspectives*, vol. 16, no. 3, pp. 171-195.

Correspondence address:

Mariana Drumeva – Assistant professor
“D.A. Tsenov” Academy of Economics, Svishtov
3, Aleksandar Stambolijski Str. 5250 Svishtov
Tel.: (+ 359) 898 621631
E-mail: mariana_drumeva@abv.bg

**СИРАШКИТЕ КАСИ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ
– ТРЪНСКАТА КАСА 1872 – 1875 Г.**

Надя МАНОЛОВА-НИКОЛОВА

Abstract: *The article aims to publish and analyze a valuable Ottoman document from 1872 to 1875. The document is kept in the State Archives of the town of Pernik. It represents an official register of loans granted by property for orphans. The register is the so-called Orphan's Fund in the town of Tran (today in Bulgaria), in the document – Iznebol . The creation of orphan's funds in between 60s and 70s of the XIX century was done by the reformers in the Danube Vilayet (Province) of the Ottoman Empire. Their set-up and importance is very poorly studied.*

Key words: *the Ottoman Empire, Orphan's Fund, Bulgaria, Bulgarian settlements*

JEL: N00, N93

Една малко изучавана тема от историята на българите и на Османската империя през XIX в. е темата за сирашките каси, касите, които правят заеми от наследството на деца, останали без родител(и). Поради изгубване на документи и опити за разграбване на капиталите от касите по време на Руско-Турската война (1877 – 1878), нямаме достатъчно документален материал. В българската историография е обърнато повече внимание на земеделските каси, защото след 1878 г. те продължават да съществуват в България и в Турция (Atanasov, 2017)¹.

В резюме малкото, което знаем за тези каси е, че се основават на традицията за взаимопомощ сред мюсюлмани и християни, както и на реформаторските тенденции в империята. Има редица примери за приемане на имуществото на сираци в църковните каси, отдаването му под наем или с

---

¹ Последно изследване по темата за земеделските каси е на д-р Християн Атанасов.

лихва, с което се цели от една страна да се запази наследството на непълнолетните наследници, а от друга, то да се увеличава до достигане на зрялата им възраст (Manolova-Nikolova, 2016, p. 85). Мюсюлманската традиция също е богата, но не я познавам и не мога да се спирам на нея. Макар, че няма много информация, може да се допусне, че с политиката на реформи тази традиция е използвана, за да се възприеме идеята за касите и да се улесни тяхното създаване по места.

Създаването на каси за сираци е дело на реформаторите в Дунавския вилает на Османската империя. Най-яркият техен инициатор и вдъхновител безспорно е Мидхат паша (Pletnirov, 1994; Bakardzhieva, 2009). В повечето историографски изследвания темата за сирашките каси е отбелязвана твърде бегло, доколкото е част от общата характеристика на реформаторските действия на Мидхат паша и като черта на икономическата политика и стратегия на османските управляващи през 60-те и 70-те години на XIX в. (Pletnirov, 1994, p. 134; Bakardzhieva, 2009, pp. 107-110).

Това, което е известно за сирашките каси засега е предимно от публикации във в-к *Дунав*. През 1866 г. Общият вилаетски съвет на Дунавската област взема решение във всеки санджак и каза да бъдат открити сирашки каси. Ръководството им е поверено на двама турци, двама българи, един касиер и един писар. Съставянето на касите е поставено под надзора на давийските съвети (давию – меджлиси) и на темиязите². В касите се влагат имотите и наличните средства на починалите родители. Срещу възнаграждение се определя настойник на сираците, който се грижи за тях до навършване на пълнолетие (Bakardzhieva, 2009, p. 110). В-к *Дунав* съобщава, че сирашките каси се управляват по специален устав, но не го публикува³. Едва през 1872 г. изданието отбелязва, че са направени промени в чл. 6 и чл. 13 на устава. Промените изискват директорите на касите да се сменят на всеки две години, като повторното им избиране е забранено. Уточняват се действията в случай на женитба на непълнолетен сирак и смяна на местоживеенето му⁴. Същият вестник изнася сведения за необезпечени и лоши заеми, за нехайно

---

² Във вестника не се дава информация за дейността им. Вж.: *Дунав*, VII, 652, 20 февруари 1872.

³ *Дунав*, VII, 652, 20 февруари 1872.

⁴ *Дунав*, VII, 652, 20 февруари 1872.

определени поръчители и за опасност да се опропасти дейността на касите⁵.

Известно е, че преди създаването на сирашките каси се организира изграждането на общополезните каси. Те възникват по време на управлението на Мидхат паша в Нишкия санджак. Изказани са различни мнения къде е основана първата каса. Според А. Даскалов тя е създадена в Пирот, но поновите изследвания сочат, че вероятно е тази в Лесковац, а по-сетне са организирани касите в Ниш и Пирот (Daskalov, 1912, pp. 31-32; Atanasov, 2017, p. 82). По своя характер сирашките и земеделските каси са взаимоспомагателни, за това се допуска, че уставите им са с минимални различия. Тъй като уставът на сирашките каси засега остава неизвестен, аналогията трябва да се прави изключително предпазливо.

Запазените сведения за сирашките каси са много оскъдни и тъй като за тяхната история се знае твърде малко, вниманието ми беше привлечено от един документ от Пернишкия държавен архив, отнасящ се до Трънската каса за сираци. В документа, който е на османотурски език, градът е отбелязан като Изнебол. Документът е част от известния Знеполски архив, принадлежащ на голямата фамилия Пееви и съдържащ ценни свидетелства за историята на Трънско и западнобългарските земи. Не е известно как е попаднал сред фамилната документация. Навярно неговата информация е преценена като важна и необходима, поради което не е унищожен.

Документът представлява тетрадка с голям формат и разграфени страници, със само частично попълнени листа⁶. В разграфените дялове са нанесени на османотурски език поредния номер, броя на документите (навсякъде един), названията на селищата и хората, дата. Записванията са на брой 106 и се отнасят до заемане на наследството на сираци. Обхващат времето от февруари 1872 г. до декември 1875 г. Няма посочена институция, нито представително нейно лице.

От текстовете се подразбира, че става дума за записи на публично сключени заеми, които се дават от имуществото на сираци от Трънската каса. Записите са направени хронологически по години, следвайки мюсюлман-

---

⁵ Дунав, IX, 843, 23 януари 1874.

⁶ Държавен архив – Перник, Ф. 349К, оп . 1, а. е . 206. Документът е преведен на български език от Петко Греувски.

ския календар. Отбелязани са заеманите суми, имената на починалите, на заемателите, на поръчителите, както и на селищата, от където са те. За съжаление не се отбелязва лихвата по заемите. От документа личи, че такава е поставяна, но какъв е размерът ѝ остава неизвестно.

Какво е основанието да се твърди, че става дума за документ на сирашка каса? В записа под № 22 от 2 юни 1874 г. се посочва, че поп Михаил, представител на Знеполския митрополит, заема 350 гроша от имуществото на сираците на починалия Тоше. След година и три месеца, на 12 септември 1875 г. е добавена забележка, че поп Михаил ще погаси дълга на починалия Тоше към общополезната каса⁷, като представи съответния документ. В уверение на това е поставен печат на кадията на Изнебол т.е. на Трън⁸. В случая може да се допусне, че заемателят поп Михаил не е върнал своя заем към сирашката каса и затова се задължава да погаси дълга на починалия, чиито размер остава неизвестен, към общополезната каса. Споменаването на общополезната каса, подсказва, че записванията в тетрадката се отнасят именно за заеми през този тип кредитни институции. Най-същественото в документа е че, не само този, а почти всички заеми са взети от имуществото на сираци. Сирашките каси са също вид общополезни каси. Така че, тетрадката може да се определи като регистър или дневник на заемите от каса, работеща с наследството на сираци в Трънската каза.

Трънската сирашка каса се появява в статистическия годишник на Дунавския вилает за 1868/1869 г.⁹ Вероятно е възникнала през 1867 г., но няма сигурен източник на информация. Според същия статистически годишник директор на касата е Мито Байкуш, а нейните капитали възлизат на 35 116 гроша¹⁰. Статистическото сведение за следващата 1869/1870 г. отбелязва повишаване на касовите капитали на 35 868 гроша, като директор остава съ-

---

⁷ В превода си П. Груевски използва термина *взаимспомогателна каса*, но го заменя с *общополезна каса*, с оглед на съвременните проучвания по тази тематика. Другото название на тези каси е земеделски, защото обслужват с кредити най-вече земеделското население. Atanasov, 2017.

⁸ ДА – Перник, Ф. 349К, оп. 1, а. е. 206, л. 10.

⁹ Преводът на сведенията от салнаметата дължа на д-р Християн Атанасов, за което много му благодаря.

¹⁰ Tuna Vilayeti Salnamesi, 1285 senesi, 1 defa (1868/69 г.), s. 73. Цит. по Atanasov, 2017, p. 71.

щото лице¹¹. М. Байкуш е известно лице в Трън, споменавано в редица писма от архива на голямата фамилия Пееви в Знеполе. Вероятно е член на местната община¹². Освен това той е посочен в салнаметата за 1868/1869 и 1869/1870 г. като един от векилите¹³ на земеделската каса в Трън. Това обстоятелство отново подсказва за близостта между управлението и организацията на двете каси.

През 1869 г. Нишкият санджак, който включва Трънската каза, се отделя от Дунавския вилает¹⁴, поради което няма информация за следващите няколко години. Сирашката каса обаче е продължавала да натрупва добри суми. С връщането на Нишкия санджак към Дунавския вилает, отново се откриват, макар не много, данни за Трънската сирашка каса. Директор сега е Надир(?) ефенди, а към 1876 – 1877 г. капиталите са вече 202 054 гроша и 22 пари¹⁵.

Трябва да се отбележи, че през 60-те и 70-те години на XIX век в градчето Трън настъпват редица промени. Благодарение на Пеевия архив знаем, че през 1870 г. е организирана *Знеполска духовна община*¹⁶, вероятно като пряк резултат от издаването на фермана за Българската екзархия. Година по-късно започва работата на класното училище, първоначално с учител Георги Неделчев¹⁷. Местната самоорганизация очевидно има добри резултати, отразили се положително върху формите на взаимопомощ за земеделците и за сираците, въведени от държавата.

Регистърът на заемите дава много ценна информация за историята на региона. Записаните в него селища очертават границите на Трънската каза, а вероятно и на Знеполската община. Тя обхваща обширна територия, която днес е разделена между България и Сърбия. В документа са отразени също селища, които, така както са разчетени от преводача, не могат да бъдат установени къде са се намирали. Може би в съвременността тяхното наимено-

---

¹¹ Tuna Vilayeti Salnamesi, 1286 senesi, 2 defa (1869/70 г.), s. 80. Цит. по Atanasov, 2017, p. 71.

¹² ДА – Перник, Ф. 349К, оп. 1, а. е. 32, 44 и др.

¹³ За функциите на векилите в земеделските каси вж.: Atanasov, 2017, pp. 126-134.

¹⁴ Дунав, V, 399, 3 август 1869.

¹⁵ Tuna Vilayeti Salname, 1292 senesi, 8 defa (1875/76 г.) – s. 89; Salname Vilayet-i Tuna, 1293 senesi, 9 defa (1876/77 г.) – s. 94. Цит. по Atanasov, 2017, p. 71.

¹⁶ ДА – Перник, Ф. 349К, оп. 1, а. е. 185.

¹⁷ Пак там, оп. 1, а. е. 43, л. 3.

вание е претърпяло известно изменение, а навярно повечето са изчезнали¹⁸. Несъществуващите селища са доказателство за постепенното демографско свиване в района, повече от видимо днес, без дори да поглеждаме статистическите данни.

Запазеният документ за заемите дава възможност да се поясни отчасти как е функционирала касата с имуществото на сираците. Според устава на земеделските каси, заемите задължително се записват на турски и на български език. Практиката показва, че документацията им е само на османотурски (Atanasov, 2017, p. 137, n. 225), така както е направено и в дневника със кредитите от Трънската сирашка каса. Много чести са записите на една и съща дата. Това може би означава, че подобно на земеделските, тези каси са давали кредити в определени дни. Според устава на земеделските каси това е пазарния ден на селището, но подобен ритъм не се установява при кредитите от Трънската сирашка каса. Често записите са през два или три дни, след седмица и повече. Следователно едва ли пазарният ден е единствената възможна дата за вземане на кредит от сирашката каса¹⁹.

По устав земеделските каси отпускат заеми срещу поръчителство или залог на ценни предмети и ипотека на имоти (Daskalov, 1912, p. 51). В случая заемите са само срещу поръчителство. Техните размери са различни и са отбелязани в грошове. Най-големият заем е на стойност от 9 039 гроша и 30 пари от наследството на сираците на починалия Стоян от с. Лялинци. Значителен е заемът от 5 860 гроша, взет от сираците на починалия трънчанин Милош. Най-малкият заем е 120 гроша, от имуществото на сираците на починалия Милко Радев от с. Вrabча, даден на Неко в същото село. Според известния ни устав на общополезните каси, кредитите се дават в срок от три месеца до една година с 1% месечна или 12% годишна лихва²⁰. В девет от записите в регистъра е отбелязан срок от една година, възможно е той да е бил общоприет и да не е вписван задължително при всички сделки²¹.

Общият анализ на отпусканите средства посочва условно четири ос-

---

¹⁸ Прегледът на географски карти от края на XIX в. не дава никакви резултати в търсенето на тези села.

¹⁹ ДА – Перник, Ф. 349К, оп. 1, а. е. 206, л. 7-8, л. 17 и др.

²⁰ Дунав, I, 7, 14 април 1865. Daskalov, 1912, pp. 33-40.

²¹ ДА – Перник, Ф. 349К, оп. 1, а. е. 206, л. 17.

новни групи заеми: дребни до 500 гроша, малки до 1000 гроша, средни до 3000 гроша и големи над 3000 гроша. Броят на дребните заеми до 500 гроша е 26, на малките до 1000 гроша е 28, на средните до 3000 гроша е 45, а на големите над 3000 е 7. Фактически дребните и малките заеми почти се изравняват в процентно отношение със средните и големите кредити. При дребните кредити преобладават сумите около 400 гроша (11 бр.); при малките преобладават сумите около 600 гроша (14 бр.); при средните преобладават сумите между 1000 до 2000 гроша (33 бр.); при големите преобладават сумите от около 4000 гроша (3 бр.) Така, струва ми се, е възможно да се очертае периметърът на най-желаните суми за кредит от около 400 до около 2000 гроша, с превес на тези между 1000 и 2000 гроша (общо 33 бр.).

Заемателите са обикновено от същото селище на починалия. Вероятно са хора, които са се познавали или са имали съвместна стопанска или друга дейност. Към малкото особени примери, могат да се посочат тези, при които от имуществото на починалите вземат заем много близките им хора. От имуществото на починалия Стоян от Бусинци се дават в заем 125 гроша на баща му Ганчо²². Заем получава Алексо, брататът на починалия Станко от Ябуковик. Работникът на починалия Алексо – Илия взема заем от наследството му в размер на 1038 гроша. Заеми се дават на съпругите на починалите Ранчо и Павел, съответно от селата Искровци и Забел²³. Във всички тези записи сираци не са посочени. Възможно е починалите да са били съвсем млади и да не са имали деца, поради което най-близките им получават кредитите.

В малко случаи заеми се дават на хора, извън селището на починалия. Така например от имуществото на сираците на бея на село Крушово (дн. Круша) е даден само един заем на човек от селото, а останалите четири заеми са на хора от Трън²⁴. Такива, да ги наречем външни заематели, са най-често жителите на Трън и на близкото село Баринци, днес квартал на града, на с. Насалевци и с. Клисура. По мои общи наблюдения върху историята на Знеполе през Възраждането, това са в стопанско отношение много активни

---

²² Пак там, л. 8.

²³ Пак там, л. 9 – 10.

²⁴ Пак там, л. 13.

селища. Има едно изключение, даден е заем от имуществото на починал от с. Преслоп (дн. Преслап) на Наум в Кюприя (дн. Чуприя, Поморавието, Сърбия), град, който е извън Трънската каза.

Най-интересните данни се отнасят до кредитите дадени на жени. От общо сто и шест вписани сделки, двадесет и пет (т.е. 23,6%) са за жени. Само две са вдовиците, останалите нямат видимо никаква връзка с починалите. Дребните заеми до 500 гроша са два – от 301 и 438 гроша; малките до 1000 гроша са седем, като четири от тях са над 900 гроша; средните до 3000 гроша са тринадесет, единадесет от тях са до 2000 гроша; големите заеми над 3000 гроша са три, от общо седем в целия регистър! Така че, периметърът, предпочитан от жените се движи между 900 до 2000 гроша. Парадоксално е, но най-големият заем в дневника е даден именно на жена. Това е Велика, дъщеря на Петко от с. Лялинци с кредит от 9039 гроша и 30 пари²⁵. Следва го по големина заемът на Гена, дъщеря на Теко от с. Вишан – 4236 гроша и 30 пари. Показателен е също случаят със Стана, дъщеря на Ангел от Туряковци (дн. Турюковци). Тя взема четири кредита от имущества на починали хора от същото село на обща стойност 4 076 гроша и 27 пари. Това като цяло са кредити сред високите суми, отбелязвани в регистъра²⁶.

Сведения за кредитиране на жени от земеделските каси няма (Atanasov, 2017, pp. 141-179). Очевидно в практиката на сирашките каси това е било допустимо. За какво са служили тези суми е трудно да се каже, документът не съдържа такава информация. И все пак. Заемите за жени в Трънската каза могат да се обяснят най – общо с тяхната роля на водещи личности в местните семейства. В Трънско широко разпространена е практиката мъжете да печелат на гурбет в строителството или с други занаяти. Те дълго отсъстват от дома, работейки в Сърбия, Румъния или в големите градове на Османската империя. Редица техни задължения в семейното стопанство се поемат от жените, което може да обясни до известна степен кредитирането им през Трънската сирашка каса.

Най-чести са еднократните заеми давани от наследството на сираци, както бе споменато, вероятно за една година. Съществуват и други, любо-

---

²⁵ ДА – Перник, Ф. 349К, оп. 1, а. е. 206, л. 13.

²⁶ Пак там, л. 16, л. 18.

питни случаи, които заслужават повече внимание и анализ. От наследството на Тричко, син на Димо от с. Кална за периода 1872 – 1875 г. се раздават общо шест заема. Първият и най-малкият заем от 250 гроша е даден на съселянин на Тричко, когато, през февруари 1872 г., той вероятно е починал. В следващите години заемите са за хора извън селото, при това раздадените суми постепенно се увеличават. През 1873 г. даденият заем от неговото наследство е 425 гроша, а през март 1874 г. са дадени два заема на обща стойност 940 гроша. През март и май на 1875 г. от същото имущество са предоставени отново два заема с обща сума 1706 гроша и 30 пари. Подобен е примерът с имуществото на починалия бей на Крушово, от което за няколко години са раздадени шест заема на обща стойност 2 709 гроша и 10 пари.

Елементарно изчисление с годишна лихва от 12% върху заемите показва, че увеличаването на раздадените кредити не се дължи само на лихвата. Вероятно, постепенно части от имуществото на починалия Тричко и на бейа на с. Крушово са били превръщани в пари, които се раздават с цел да се увеличи като цяло наследството на сираците. Същевременно парите се използват рационално за нуждите на други активни стопани, така се осъществява принципът на взаимопомощта.

Имайки предвид размерите на кредитите, може да се каже, че заемателите са в широка социална гама, включваща най-близките роднини на починалите и съгражданите им, някои от тях свързани по различни пътища с тях. Според забележките направени през в-к *Дунав*, заемателите трябва да бъдат с добри икономически възможности. Ако приемем, че следосвобожденските закони до известна степен отразяват управлението на касите преди 1878 г., то ще цитирам „(...) сиротските фондове и влогове служат за заеми преимуществено на търговци и промишленици, и на люде от други съсловия“ (Daskalov, 1912, pp. 207-208)²⁷. Възможно е освен за нуждите на семействата, част от кредитите да са именно за такива предприемачи, работещи с неголеми суми до 10 000 гроша.

Важен фактор при сключването на заемите са поръчителите. Те присъстват задължително в описаните случаи, отбелязани са един или двама та-

---

²⁷ Ангел Даскалов използва Закона за земеделските каси от 1888 г. и измененията му от 1889 г.

кива. Очевидно броят им е в тези рамки, без да е точно определен. Според чл. 11 от устава на земеделските каси, поръчителите трябва да притежават недвижими имоти в седалището на касата или в селото, и да са в състояние да платят заема (Daskalov, 1912, p. 84). В разглеждания регистър на заемите от имуществото на сираците проличава практиката поръчителите да са от същото селище, в което се прави заема. Най-често поръчители са мухтарите на селата. Уставът на земеделските каси първоначално задължава мухтарите да присъстват при сключване на сделката. По-късно това изискване е заменено със свидетелство, издавано от тях, което съдържа количеството на заема и удостоверява почтеността на поръчителите (Atanasov, 2017, p. 111). Не знаем как уставът на сирашките каси урежда това, но може би поръчителството им се вмения като служебно задължение. Така чрез дневника на заемите от имуществото на сираците узнаваме имената на селските кметове в Трънската каза за времето от 1872 до 1875 г. При това от записите става ясно, че за една година кметовете се сменят. Същевременно не само те са поръчители. Поръчителството се поема също от свещеник, учител, чорбаджия, баща на починал и др. Сред тях срещаме името на известния местен даскал Тонча ефенди. Той е поръчител в сделките на сирашката каса и е векил в земеделската каса в Трън за 1875/1876 г.²⁸ (Manolova-Nikolova & Jeleva, 1999, pp. 151-152, 173, 175; Atanasov, 2017, p. 213) В повечето случаи заниманията на поръчителите не са записани. За това може да се предположи обобщено, че става дума за хора, които са повече или по-малко свързани с официалната власт, запознати са със смисъла, целите и задачите на сирашките каси. Навярно са познавали починалите или заемателите, което е непосредствената причина да стават гарантите по сделките.

Преобладаващото число на заемите са от и за българи, но не липсват и сделки с мюсюлмани. През 1874 г. от наследството на сираците на починалия Крушовски бей, без да е споменато името му, е даден заем на Мехмед Чауш, с поръчител секретар-писаря по крепостните актове Баязид ефенди. Също така от наследството на сираците на починалия Шериф е даден заем на Молла Лятиф, с поръчителството на Молла Мехмед. Същевременно обаче от имущество на Крушовския бей през 1874 г. и следващата 1875 г. са

---

²⁸ ДА – Перник, Ф. 349К, оп. 1, а. е. 206, л. 16.

раздадени суми за още пет заема на християни българи. Четири от тях са за жители на Трън и един за жител на същото село Крушово²⁹. Единствен е случаят със заема на Григорие от с. Парамун, който е с поръчителството на неизвестния, но явно човек с тежест, Ахмед ефенди – Дебърлията³⁰. Като цяло рядкото споменаване на мюсюлмани в регистъра отговаря на общата демографска картина в Трънската каза, част от Пиротския санджак, където преобладава българското, селско християнско неселение.

Не може да се определи имотното състояние на поръчителите от Трънската каза. Но като се има предвид изискванията, те са състоятелни хора. Гарантират кредити, за чиито размери могат да отговарят и евентуално да погасят. Картината на заемите от касите е твърде пъстра за различните райони. За това опитите за сравнения не трябва да бъдат подвеждащи. Още повече, че има разлики в цените на имотите, стоките, селскостопанския инвентар, товарните животни и др., които могат да се закупят с кредитите. Според проучването на Християн Атанасов най-големият заем от земеделската каса в с. Пири Факъх, Добричко от 1871 г. е 6 850 гроша, а за 1872 г. е 7 850 гроша. Тези суми са използвани за развитие на селското стопанство (Atanasov, 2017, pp. 158-159). Вероятно кредитите от земеделската каса в Трън са използвани за същото. Но в какво са влагани кредитите от сирашките каси е много трудно да се каже. Големината на заемите подсказва, че те не са само в подкрепа на семейните бюджети. Преобладават средно големите кредити и това дава основание да се твърди, че селата в Трънската каза са въввлечени активно в стоково-пазарните дела на времето. Наличният финансов ресурс, няма съмнение, е бил немалък, защото е подхранван ежегодно с доходите от гурбетчийството и строителния занаят³¹.

Съдбата на сирашката каса в Трън вероятно е като на всички останали. Закрити са с разпореждане на руския императорски комисар княз Дондуков-Корсаков от 20 май 1879 г. с окръжно № 2214–2218. Средствата им се управляват от министерството на правосъдието, а от 1886 г. – от това на финансиите. Постепенно техните капитали се вливат в Българска земеделска

---

²⁹ ДА – Перник, Ф. 349К, оп. 1, а. е. 206, л. 12-13, 18-19.

³⁰ Пак там, л. 17.

³¹ В сравнение с Трънските села, доста по-бедни са близките села от горното течение на р. Струма в района на Перник. Вж Manolova-Nikolova & Jeleva, 2014, pp. 70-97.

банка (Daskalov, 1912, p. 189).

Изучаването на сирашките каси, тяхното създаване, ръководство, роля и значение за населението в Дунавския вилает е само в своето начало. Безспорно това е проблем тясно свързан с изучаването и оценката на реформите в султанската държава. Много въпроси остават открити. Публикуването на османотурския регистър на заемите от наследството на сираците в Трънската каза дава възможност да се очертаят някои от особеностите в управлението и кредитирането чрез тези каси, както и да се извлекат нови сведения за историята на този край.

Същевременно обаче проличава възможността през историята на сирашките каси да се поставят и анализират поне още два въпроса. Първият е доколко с действията за създаване и разширяване дейността на касите се поставя началото на държавна политика в полза на децата – сираци? Това е част от проблематика на неразработената история на детството през XIX в. на Балканите и по нашите земи, и е безспорно перспективно, изследователско поле.

Вторият въпрос е свързан с наблюдението, че чрез касите (сирашки и земеделски) се разширяват връзките между членовете на местните, в случая на селските общества. Дали чрез тези връзки, получаващи официалната санкция на касите, не се усилва социалния капитал на общностите? (Bourdieu, 2003, p. 69). Функционирането им има за цел да се решават не само стопански, но и социални проблеми. Чрез бъдещи изследвания би могло да се провери доколко чрез касите се постига по-голяма стабилност и вътрешна кохерентност на селските общества. Дали в резултат се подпомага тяхната модернизация? Чрез тази оптика, по мое дълбоко убеждение, ще може да се ревизира популярното схващане, че през последните десетилетия на XIX в. българското село е все още само традиционно и патриархално.

REFERENCES:

- Atanasov, Hr 2017, *Development of the agricultural credit in the Danube Vilayet. The "common good" funds during the 60s and the 70s of the 19th century*, Faber, Sofia.
- Bakardzhieva, T 2009, *A step ahead of the time. The statesmen reformer Midhat Pasha (1832-1884)*, Avangard print, Ruse. (in Bulgarian)

- Bourdieu, P 2003, 'The Social capital (preliminary notes)', *Sotsiologicheski problemi*, vol. 35, no. 1-2, pp. 69-71. (in Bulgarian)
- Daskalov, A 1912, *The Agricultural Credit in Bulgaria from 1864 up to 1913*, P. 1, P. Glushkov, Sofia. (in Bulgarian)
- Manolova-Nikolova, N & Jeleva, P 1999, *Chronicle notes form Mid-Western Bulgaria*, Lik, Sofia. (in Bulgarian)
- Manolova-Nikolova, N & Jeleva, P 2014, *Historical researches on Mid-Western Bulgaria 15th – 19th cc.*, Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", Sofia. (in Bulgarian)
- Manolova-Nikolova, N 2016, *The Bulgarians, Church Construction and Religious Literature (30s – 40s of the 19th century)*, Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", Sofia. (in Bulgarian)
- Pletniov, G 1994, *Midhat Pasha and the Government of the Danube Vilayet*, Vital, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Nadia Manolova-Nikolova – Professor, PhD
Sofia University "St. Kliment Ohridski",
Faculty of History
15 Tzar Osvoboditel Blvd. 1504 Sofia
Tel.: (+359) 888 723604
E-mail: manolova@uni-sofia.bg

**ЧАСТНИЯТ КРЕДИТ В СВИЩОВ В ПЕРИОДА
ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО ВОЙНИТЕ (1912–1918) –
ОБЩ ПРЕГЛЕД**

Маргарита МАРИНОВА

Abstract: *The survey provides an overview of the private credit institutions in Svishtov in the period 1878-1912. The number of commercial and banking houses presented on the credit market, the sources of their capital and their role for the economic development of the city are specified. A brief overview of the history and activities of the two Svishtov Savings Joint Stock Companies is made. The question why no private joint-stock bank is established in Svishtov is explored.*

Key words: *bank houses, 1st Svishtov Savings Joint Stock Company, Svishtov Savings Joint Stock Company “Danube“, short-term credit, mobilization of the capital*

JEL: N73

Появилите се в последните десетилетия сериозни изследвания за лидерите в частния кредитен сектор в България от Освобождението до войните 1912-1918 г. – Българска търговска банка (Ivanov, 2010) и Банка „Гирдап“ (Parazova, 2010), както и за някои по-малки акционерни банки, не отменят актуалността на извода, че изучаването на дейността на частните кредитни институции у нас е все още предстояща монументална задача на стопанската и културната историография (Аврамов, 2007, р. 403). Настоящата работа насочва вниманието към частния кредит в Свищов, един от най-големите български търговски центрове в периода на Възраждането и до края на XIX в. и представлява начална стъпка към по-широко историческо проучване на банковото и кредитното дело в града. В първата част се разглежда неорганизирания частен кредит като се представят дружествените и еднолични търгов-

ско-банкерски, търговско-сарафски фирми, сарафски и банкерски къщи. Акцентът пада върху възникването им, мобилизацията на капитала в тях и ролята им на кредитния пазар. Във втората част се проследява, в едри шрихи, историята и дейността на двете спестовни акционерни дружества, които представляват организирания кредит – „I-вото Свищовско Спестително Акционерно дружество“ (1889 г.) и „Свищовско спестовно акционерно дружество „Дунав“ (1894 г.). Търси се отговор и на въпроса защо в Свищов не се създава частна акционерна банка. Изследването се основава главно на информация от Търговския регистър на Търновския окръжен съд и от частично съхранения архив на „I-вото Свищовско Спестително Акционерно дружество“. Използвани са и няколко запазени отчети и публикувани баланси на двете дружества. Извлечени са сведения от различни Алманаси от края на XIX и началото на XX в., от отчетите на окръжните управители, от Държавен вестник, както и от други периодични издания от национално и местно ниво. За жалост за сега не успяваме да открием балансите и друга документация на интересуващите ни фирми в Държавния архив – Велико Търново, музея и архивната сбирка към читалище „Е. и К. Д. Аврамови“ в Свищов и остава надеждата такива да се намерят по-нататък в други архивохранилища и фондове. Не са запазени и книгата на Дружество „Дунав“. Поради това в някои части изложението не е достатъчно емпирично уплътнено и приема обзорен характер. При бъдещи изследвания и при разширяването на изворовата база авторът заявява готовност да обогати, доразвие или коригира някои от направените тук наблюдения и заключения.

В периода на Възраждането и особено през 50–70-те години на XIX в. Свищов израства като един от най-важните търговски центрове В навечерието на Освобождението в него съществуват 45 търговски фирми, в които се сдружават около 200 семейства. Те поддържат интензивен обмен с много български градове, а също и с Виена, Зимнич, Браила, Букурещ, Галац, Александрия, Брашов, Будапеща, Одеса и др. Сред тях най-големите и най-известните са тези на Цвятко Радославов, Димитър и Григор Начович, Генко и Димитър Аневи, братя Ковачеви, Ал. Шишманов, братя Кръстич, братя Бешкови, Бора Ненович и др. Свищовските търговци водят делата си като разчитат предимно на собствени парични средства, тъй като извършваната

от тях посредническа търговия със зърнени храни е доходоносна, високи са приходите от вноса на колониални и манифактурни стоки, сол и дървен материал. Поради интензивността на обмена, както и поради временни затруднения и пречки, свищовските търговци задоволяват нарастващата нужда от капитали като влизат в сдружения най-често на родово-приятелска основа и създават фирми под формата на събирателни дружества с неограничена солидарна отговорност. Освен това някои от тях прибегват и до кредити от търговско-банкерската къща на „Евлогий и Христо Георгиеви“ в Букурещ – Галац, от „Христо П. Тъпчилещов“ в Цариград, от фирмата „Станчо Арнаудов & Син“ в Габрово, както и от други търговци. Според съществуващите сведения краткосрочни заеми се отпускат срещу залог на стока и имущество, както и посредством полици и менителници. Размерът на лихвения процент в града не надвишава 16% (Drumeva, 2017).

Все пак търговците в крайдунавския град не изпитват постоянна и остра потребност от кредит и поради това през 60–70-те години на XIX в. в града не се създава акционерно дружество с широк кръг участници, което да извършва лихвени и полични операции. Не се основава и лихварско-кредитно сдружение под формата на събирателно дружество с тенденция да се превърне в акционерно, каквито структури възникват в други стопански развити градове като Сливен и Варна (Roussev, 2015, pp. 572-573). В същото време някои от богатите търговци влагат част от натрупаните си капитали в сарафство и банкерство, а не в промишлени предприятия поради липсата на сигурност за инвестициите в производствената дейност – модел на поведение, който се прилага от редица представители на търговската прослойка (Davidova, 1998, pp. 14, 18). За сега разполагаме с информация за две такива фирми – „Д.А. Буров & Сие“, основана през 1862 г. в Горна Оряховица с клон в Свищов и „Братя Самоковлиеви“, възникнала в Свищов през 1873 г. Те се развиват с успех и след Освобождението. Според данните от Търговския регистър от 1898 г., след задължителна регистрация по силата на новия Търговски закон от 1897 г., и двете представляват събирателни дружества с предмет на дейност – на първата – търговия с колониални стоки и банкерство¹, а втората – житарство и отчасти банкерство².

---

¹ Държавен архив – В. Търново, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 62-62.

За малко повече от три десетилетия – от 1878 до 1912 г. в Свищов се създават още 15 дружествени и еднолични фирми с отношение към кредита. Те се появяват през различните етапи от стопанското развитие на страната, в частност и на града. Четири от новите фирми се създават в първите свободни години, когато започва използването на т.н. „руски пари“ (Bochev, 1998, pp. 305-307). В хода на Освободителната война българското население се сдобива със значителни количества пари в злато и сребро. Независимо, че руските рубли стоят в основата на хроничната парична криза от 1882-1888 г., за която допринася и приетата от държавата парична система на биметализма (Kyoseva, 2000, pp. 47-82), те имат голямо стопанско значение. Това с особена сила важи за Свищов. Свидетелства от 1877 и 1878 г. сочат, че в града се забелязва изобилие на руски рубли и други монети и настъпва небивал подем на търговията (Drumeva, 2017, p. 312). През тези богати години, по които свищовлии „дълго ще въздишат“ се основават редица нови търговски фирми, а също и такива, които освен с търговия се ангажират с банкерски и сарафски операции. През 1877 г. свищовският търговец от Зимнич Илия А. Иванов, който е в близки контакти с Евл. Георгиев, се завръща в родния си град и на следващата година основава еднолична фирма с предмет дейност търговия с храни и банкерство (Bulgarian Almanach, 1897, p. 1452). През 1879 г. Хаим Маламед създава своя еднолична фирма за сарафлък (банкерство) и житарство на дребно³, а през 1884 г. същата дейност започва да упражнява и Яков Джаен⁴. През 1884 г. се основава фирмата „Братя Ил. Халачеви – Анастас, Атанас и Милан Халачеви“, ангажирана в търговията с галантерийни и манифактурни стоки и сарафлък⁵. Тези фирми се управляват добре и съществуват през целия период до войните, с изключение тази на Илия Иванов. Той не се регистрира като едноличен търговец през 1898 г. и последните сведения за стопанската му дейност са от 1897 г.

През годините на по-ускореното стопанско развитие на България – от края на 80-те до кризата от 1897–1902 г. търговията в Свищов е в своя разцвет. Стратегическата политика на държавата за преориентация на селскос-

---

² ДА – ВТ, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 25-26.

³ ДА – ВТ, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 86.

⁴ ДА – ВТ, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 96.

⁵ ДА – ВТ, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 42-43.

топанския износ към Черно море все още не успява да отнеме водещата роля на река Дунав в износа на зърнени храни. През десетилетието 1888–1897 г. благодарение на своето удобно географско разположение и на охранявания го богат селскостопански хинтерланд, Свищов, по процентен дял на износа спрямо останалите крайдунавски градове, заема първо място (Marinova, 2016). Почти три четвърти от населението е ангажирано в търговията, а свищовлии живеят със самочувствието, че са „българските холандци“ (Pranchov, 1889, p. 758). Икономическото замогване на града и просторът пред търговията предоставят възможности за появата на нови фирми, които да управляват движението на парите и да осигуряват кредит. През 1891 г. възниква едноличната фирма на Алеко Николиев с предмет на дейност търговия с храни и размяна на пари⁶, през 1894 г. събирателното дружество „Братя Ст. Абаджиеви – Атанас и Борис Ст. Абаджиеви“, което извършва банкови операции, купуване и продаване на златна валута⁷ и през 1895 г. събирателното дружество „Буров & Абаджиев“ с предмет на дейност банкерски операции⁸. Фирмата „Буров & Абаджиев“ прекратява дейността си през 1899 г. поради оттеглянето на единия съдружник Иван Д. Буров, а тази на братя Абаджиеви действа до 1901 г., когато е обявена в несъстоятелност. В някои от Алманасите от 90-те години се споменават имената и на други лица, заети с банкерство – Ангел Петров, представен като сладкар – банкер и на Моир Ашер – банкер, но с повече информация за тях след 1897 г. за сега не разполагаме (Bulgarian Almanach, 1894, pp. 614-617). Успоредно с тези фирми за нуждите на кредита възникват и двете споменати спестовни акционерни дружества.

Достигнал върха на своето благополучие към 1896 г., по време на стопанската криза от края на XIX в. Свищов преживява истинска икономическа катастрофа, започнала сякаш внезапно с удара върху търговията вследствие наводненията и слабата реколта през 1897 г. В следващите няколко години ролята на града като износно-вносно средище намалява бързо поради ред причини, сред които основните са: пускане в действие на централната же-

---

⁶ ДА – ВТ, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 647, л. 18-19.

⁷ ДА – ВТ, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л.41-42.

⁸ ДА – ВТ, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 48-49.

лезница и на жп линията Русе – Търново; засилване конкуренцията с някои по-малки пристанища като например Сомовит; забавяне на строителството на предвидения по правителствена програма кей и на жп линията Свищов – Левски. Освен че се оказва изолиран от транспортната мрежа на страната, градът губи и статута си на окръжен център. В тази среда на свита търговия се основават две банкерски къщи – през 1899 г. на Киро Абаджиев⁹ и в началото на 1900 г. на Иван П. Панев¹⁰. Те вероятно мобилизират останалите временно непласирани капитали и разчитат на сигурно поле за действие предвид факта, че тогава двете спестовни акционерни дружества свиват дейността си и се подготвят за ликвидация.

Стопанското оживление и възходящото развитие на България след 1902 г. не връщат старата слава на Свищов. През 1911 г. по процентен дял на износа сред 9-те дунавски пристанищни градове той е вече на 6 място. Много слаб напредък бележи и индустрията (Exposition, 1910-1911, р. 30). Градът все пак остава важно звено в посредническа търговия и в него възникват нови фирми, свързани с банкерство и сарафлък. През 1902 г. се основава събирателното дружество „Теодоров Сие Ненов“, което има за предмет на дейност „комисионна, спедиция на внос и износ на местни и чуждестранни стоки, размяна на пари и инкасо“¹¹. То съществува до 1908 г., когато неговите активи и пасиви са поети от единия съдружник Алеко Н. Теодоров, който регистрира еднолична фирма, занимаваща се с банкерство, комисионерство-спедиторство¹². През 1902 г. с банкерство се ангажира и фирмата „Аврамов & Цоков“, основана през 1878 г. под формата на събирателно дружество за търговия със сол¹³. През 1907 г. с цел сарафлък се основава и дружествената фирма „Ст. Якимов Сие Маламед“¹⁴.

Проучването на условията и обема на кредитната дейност на посочените дружествени и еднолични фирми е бъдеща изследователска задача, изпълнението на която в най-голяма степен ще зависи от това колко и какви

---

⁹ ДА – ВТ, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 647, л. 61-62.

¹⁰ ДА – ВТ, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 647, л. 61-62.

¹¹ ДА – ВТ, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 133-134.

¹² ДА – ВТ, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 647, л. 97-98.

¹³ ДА – ВТ, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 22-23.

¹⁴ ДА – ВТ, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 194-195.

документи за тяхната дейност ще се открият. С оглед на посочените в увода ограничения в изворовата база и целите на обзора, тук ще с позволим да направим няколко обобщения. Прави впечатление, че моделът на стопанско поведение от Възраждането натрупаните капитали в търговията да се влагат в банкерство, а не в производствена дейност, има много здрави корени в Свищов, което обяснява и не малкия брой търговско-банкерски къщи. Пряката връзка между търговия и банкерство важи и за едноличните банкерски и сарафски къщи. Например Иван П. Панев е част от голямата фамилия Паневци, която търгува от 1878 г. със зърнени храни¹⁵, Киро Абаджиев забогатява от мащабна селскостопанска дейност и търговия, бидейки собственик на един от най-големите чифлици в околностите на Свищов, Алеко Теодоров принадлежи към старата търговска фамилия Теодоровци, която търгува от 1868 г. с дървен материал¹⁶, Ст. Якимов освен със сарафлък, търгува и с манифактурни стоки¹⁷. Предприемачеството сякаш изглежда твърде сложна и рискована дейност за местния търговец и той предпочита да си влага парите в лихварство, а не във фабрики. Впечатлява и широкото предлагане на сарафски услуги. Търговията с пари играе важна роля за улесняване на паричната размяна, която от своя страна е условие за развитие на търговията и кредита. Едновременно с това сарафите участват и на самия кредитен пазар. След Освобождението в много райони на страната те, в условията на липса на други кредитни структури, продължават традицията от Възраждането да отпускат и краткосрочни заеми (Konstantinov, 1910, pp. 168-171). Подобни практики съществуват и в Свищов¹⁸. Сарафските фирми не могат да се изключат от кръга на кредитиращите организации и поради факта, че в тогавашните условия често понятията банкерство и сарафлък се възприемат еднозначно, което личи и от посочения предмет на тяхната дейност.

Дружествените фирми, ангажиращи фамилно-родовите капитали, осигуряват вътрешно социално-групово кредитиране. Нито една от тях не модернизират структурата си и не прераства от събирателно в акционерно дружество, което би позволило да се концентрират по-крупни капитали с въз-

---

¹⁵ ДА – ВТ, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 30-31.

¹⁶ ДА – ВТ, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 44-45.

¹⁷ ДА – ВТ, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 134-135.

¹⁸ Дунавски известия, III, 42, 25 юли 1897, с. 2.

можности за тяхното по-широко приложение. За сега поради липса на сигурни данни не може да се каже дали и в каква степен те мобилизират и спестявания на граждани, но с по-голямо основание това може да се допусне за банкерските къщи на Иван П. Панев и Киро Абаджиев.

Изброените частни институции не могат да предоставят сериозна кредитна подкрепа на едрите търговски къщи – към началото на 90-те години на XIX в. те са около 16 на брой и правят годишен оборот по 500 – 600 000 лв. Този мощен кръг разчита на кредити от БНБ – чрез клона в Русе, открит през 1884 г. (Pranchov, 1889, p. 758), а по-късно и чрез агентурата на БНБ в града, открита на 1 септември 1905 г.¹⁹ Ролята на неорганизирания градски частен кредит трябва да се търси в подпомагането на по-дребните търговци, занаятчии и чиновници. Отпусканите заеми най-често са краткосрочни и в по-малки размери при лихва не по-висока от 12–15%²⁰. В кредитния живот на града част от собствениците на тези къщи като Алеко Николиев, братя Абаджиеви и братя Самоковлиевци, участват и косвено чрез вложения в акции на двете спестовни акционерни дружества²¹.

Появата на организирания частен кредит в Свищов съвпада по време с втория период от развитието на акционерното дело в България (1889–1896), когато поради повишена стопанска продуктивност и нарастващите спестявания на населението, се създават много нови сдружения (Bochev, 1998, pp. 314-316). В началото на 1889 г. започва да функционира „I-вото Свищовско Спестително Акционерно Дружество“²², а от февруари 1894 г. и „Свищовско спестовно акционерно дружество „Дунав“. Зад тези инициативи стоят търговци и представители на интелигенцията, които виждат възможност чрез организиране на спестовността да се създадат местни кредитни институции, които да подпомагат стопанското развитие (Paуakov, 1889). Целта на „Първото...дружество“ според първия му устава, утвърден с княжески указ № 194 от 30 септември 1888 г. е „...неговите членове да си спестяват капита-

---

¹⁹ Ратник, V, 232, 4 септември 1905, с. 1.

²⁰ Родина, I, 10, 30 юли 1911, с. 1.

²¹ ДА – ВТ, Ф. 668К, оп. 1, а.е. 7, л. 48.

²² За улеснение на читателя в изложението точното име на това дружество, според Търговския регистър „I-вото Свищовско Спестително Акционерно Дружество“ ще бъде изписвано в кратка форма, а именно „Първото...дружество“.

ли²³. Предметът на дейност е оформен окончателно след някои допълнения и промени в Устава през 1892 и 1896 г. и включва: даване пари под лихва със срок от 1 до 6 месеца срещу двама поръчители; даване пари под лихва със срок от 1 до 6 месеца срещу дружествени акции; даване пари под ипотека; сконтиране на полици; откриване специални текущи сметки срещу двама поръчители, срещу ипотека, срещу залог на полици (портфейл) и срещу дружествени акции и прочее лихвени операции. Дружеството е основано за срок от 15 години – от 1 януари 1889 до края на 1903 г.²⁴. Акции са поименни. Първоначално се пускат в продажба 1 200 основателни акции при стойност на една акция 20 лв. Предвижда се и задължителна месечна вноска по 2 лв. на акция. Поради огромния интерес до края на 1889 са пуснати още 800 акции, а през 1890 нови 1 000 и в края на тази година стойността на една акция възлиза на 76,33 лв. (Exposition, 1891, p. 21). През 1889 г. „Първото... дружество“ отпуска само два вида заеми – „срещу полица и под ипотека“ при 12 ½ % лихва (Rayakov, 1889, pp. 1229-1230). Дружеството привлича много клиенти, предимно търговци, и бързо разширява кръга на предлаганите услуги. През 1895 г. вече се отпускат заеми срещу менителници при лично поръчителство, чрез залог на дружествени акции и чрез залог на ценни книжа, както и ипотечни заеми при лихвен процент 10%, откриват се текущи сметки с лично поръчителство, с дружествени акции и срещу ипотека. Приемат се и влогове на граждани, но те са сравнително малко като перо в пасива. Печалбите растат постоянно и на 1 януари 1895 г. стойността на една акция е 227, 75 лв., а на 1 януари 1896 г. – 272,41 лв.²⁵.

От началото на 1894 г. Свищов се сдобива с второ спестовно акционерно дружество – „Свищовско спестовно акционерно дружество „Дунав“. Неговият устав е одобрен с княжески указ № 81 от 24 юли 1896 г. Предметът на дейност е „лихвени операции и приемане на спестовни влогове“, срокът за действие – 10 години, а основния капитал от 80 000 лв. е разпределен на 4 000 поименни акции всяка по 20 лв. Изисква се и месечна вноска по 2 лв. на акция²⁶. През първата година се откриват текущи сметки при 12%

²³ Държавен вестник, X, 128, 24 ноември 1888, с. 1.

²⁴ ДА – ВТ, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 101.

²⁵ Държавен вестник, XVIII, 62, 18 март 1896, с. II.

²⁶ ДА – ВТ, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 10-11.

лихва и се отпускат полични и ипотечни заеми при 10% лихва. За разлика от „Първото...дружество“ , което разчита главно на своя собствен капитал, който непрекъснато се увеличава от капитализираната печалба и месечните вноски, Дружество „Дунав“ съгласно своите цели, разчита много на чуждия капитал, придобит чрез влогове на граждани. Така например на 1 януари 1895 г. основният капитал на „Първото...дружество“ възлиза на 681 205 лв., а чуждия – на 52 369 лв., а на „Дунав“ – съответно на 186 379 лв. и на 147 000 лв. (Exposition, 1895, p. 57). Използването на чужд капитал за различни кредитни операции изисква добро управление и широко обществено доверие, за да се избегне изтегляне на влоговете. В първите години от своята дейност и двете дружества имат много добра репутация, за което допринася и авторитетът на първите председатели. Председател на „Първото...дружество“ почти през целия период на съществуването му е Гаврил Бора Ненович, наследник на известен свищовски търговец от последните десетилетия на Възраждането. Кога бащината фирма „Бора Ненович и дружина“ прекратява дейността си за сега не е ясно, но след 1878 г. Гаврил Ненович не се занимава активно с търговия и има участие като един от шестте съдружници във фирмата „Иван Йорданов“²⁷. Касиер на дружеството от 1890 г. е Мирон К. Бешков – също едър възрожденски търговец и ярък участник в национално-освободителното движение, който след Освобождението губи състоянието си, пак по неясни за сега причини, и се занимава само с обществени дейности (Nikolova, 2008, pp. 248-249). Дългогодишен председател на „Дунав“ е Филип Маринов – едър търговец на храни от 1871 г.²⁸ и известен обществен и политически деец. В ръководствата на двете дружества са уважавани представители на търговското съсловие.

До края на 90-те години двете дружества работят успешно. В техния портфейл най-голям дял имат заемите срещу лично поръчителство, следвани от тези със залог на акции и ипотечните заеми. Лихвата, без тази на ипотечните кредити, се движи между 8-9%, което означава, че тя е с пункт по-висока от лихвата по кредитите, предлагана от БНБ (Ivanov, 2010, pp. 56-57). Към 1896 г. по големина на капиталите на дружествата в развитите градски

---

²⁷ ДА – ВТ, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 19-20.

²⁸ ДА – ВТ, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 67-68.

търговски центрове, Свищов заема четвърто място след Русе, Варна и София и е пред Пловдив, Плевен, Ст. Загора и Шумен (Karadzhev, 1896, p. 157). Организацията на работа и постигнатите резултати са високо оценени от тогавашните първи изследователи на акционерните и спестовните сдружения Стефан Караджов и Андрей Ляпчев. Първият посочва, че крайдунавските градове се отличават със солидната организация на своите дружества и „...дружеството Гирдап в Русе, както и двете дружества в Свищов, са украшения на нашите дружества и в близко бъдеще те ще могат да се превърнат в порядъчни банки“ (Karadzhev, 1896, p. 160). През 1898 г. до същите заключения достига и А. Ляпчев. Той, като хвали уставите и порядъчността на акционерите на свищовските дружества, отправя съвет към тях и към други подобни успешни сдружения да следват примера на дружество „Гирдап“ в Русе, да обединяват капиталите си и да изградят в своите градове по едно истинско акционерно банкерско дружество (Lyapchev, 1898-1899, p. 120). През 1894 г. Спестителното дружество „Гирдап“ вследствие на бързото увеличаване на капитала и разрастване на операциите се преустройва в акционерно кредитно дружество с капитал от 1 млн. лв. разпределен на 10 000 безименни акции по 100 лв. През 1895 г. се обособяват банков и спестовен клон, през 1897 г. спестовният клон се закрива и „Гирдап“ придобива облик на истинска кредитна банка. През 1902 г. дружеството променя и името си от Спестовно акционерно в Кредитно (Parazova, 2010, pp.159-164).

Тенденцията към концентрация на капитала чрез сливане на двете дружества и към създаване на акционерна банка обаче не хваща почва в Свищов, макар да не липсват намерения в тази посока. В края на 1894 г., по сведения на „Български търговски вестник“, ръководството на „Дунав“ предлага на управителния съвет на „Първото...дружество“ двете структури да се обединят, за да се постигнат по-добри резултати²⁹, но среща отказ от негова страна. Вероятна причина за отхвърленото предложение е споделяното от мнозина в града мнение, че търговецът трябва да ползва кредити от различни институции, за да се предпази от рискове (Atanasov, 1887, p. 144). Не е изключено да са се появили и подозрения, които само след няколко години ще се окажат напълно основателни, че зад предложението стоят спеку-

---

²⁹ Български търговски вестник, III, 5, 25 януари 1895, с. 3.

лативни интереси на някои акционери и желание за бързи печалби.

В края на 1896 и началото на 1897 г. пред „Първото...дружество“ се открива възможност да реструктурира дотогавашната си организация и дейност и да се превърне в истинско акционерно кредитно учреждение по модела на „Гирдап“. Вследствие на изключително успешната стопанска 1896 г., когато износьт на България е много силен, свищовските търговци реализират големи печалби и оперират повече със свои средства, поради което потребността от кредити леко се свива и за първи път част от капитала на дружеството остава непласиран, макар че оборотът е с 1,5 млн. лв. по-голям спрямо 1895 г. и годината отново завършва с печалба. Управителният съвет реагира светкавично. На срочен влог в БНБ клон Русе се внася значителна част от капитала за срок от 5 години при лихва 7%, а през месеците, когато броят на кредитоискателите нараства, се вземат заеми от същия клон и от частни лица от града, които до края на годината се погасяват. Тази ситуация поставя пред ръководството проблемът за бъдещето на дружеството. По време на общото събрание на акционерите в началото на 1897 г. не се появяват предложения, които да подсказват, че се мисли за неговото реструктуриране. Обмисля се само вариант за откриване на кореспондентски пунктове в други градове, за да се пласира капитала. Ръководството обаче водено от чувство за сигурност, както се посочва в отчета, се въздържа да вземе дори и такова решение и го отлага за следващата година (Report, 1897, p. 12).

През двете десетилетия след Освобождението Свищов се развива крайно едностранчиво – само по линия на търговията и в него не се създават истински индустриални предприятия. В края на XIX в. съществуват 1 плетачница за долни вълнени дрехи, 2 печатници, 3 фабрики за содо-лимонада, 1 манипулационна за тютюн, 4 даращи, 96 мелници, от които 92 се задвижват с вода, 3 с газови мотори и 1 вятърна. Освен това занаятчиите не се стремят да усъвършенстват технически производствата си (Exposition, 1896, p. 61). Неуспехи съпътстват и работата на Търговско-индустриално дружество „Светлина“, създадено през 1895 г. за внос и търговия с газ. През 1897 - 1898 г. свищовската търговия е силно засегната от наводненията – през 1898

г. фалират 10 търговски фирми³⁰, а и перспективите не са обещаващи с оглед на изградената вече нова транспортна мрежа. Задава се залеза на Свищов. В тези условия, когато по преценката на местния вестник с емблематичното название „XX век“ в града „...всичко изгасва“³¹ и е трудно да се мисли за нови производствени и търговски инициативи, които да се нуждаят от сериозно кредитиране, управителният съвет на „Първото...дружество“ не вижда основания да работи за превръщането му в акционерно и да настоява за удължаване на срока на съществуването му³². През 1899 г., когато стойността на една акция достига най-високата си стойност – 448,77 лв. (в края на 1896 г. тя възлиза на 319, 50 лв.) общото събрание на акционерите, отчитайки, че дружеството е изпълнило целите си, вземат решение за намаляване на основния капитал чрез изплащане по 200 лв. на акция, за да може да се повиши рентабилността на останалия на разположение капитал (Report, 1901, pp. 4-5). С това се поставя началото на края на дружеството и то се подготвя за ликвидация. През 1900 г. на акционерите се изплащат по 60 лв. и така спестяванията им за 10 години (от 1889 до 1899 г.), възлизащи на 260 лв. (20 лв. при покупката на една акция и 240 лв. от месечните вноски по 2 лв.) са вече на тяхно разположение. Изплащат им се и първите дивиденди – 9 лв. на акция (Report, 1901, pp. 4-5). Останалата чиста печалба, която възлиза на сума от над половин милион лева – 583 650, 63 лв., се изплаща периодично през следващите години (Report, 1903, pp. 10-11; Report, 1904, pp. 8-92). Ликвидацията започва да тече от 1 март 1901 и трябва да завърши в края на 1903 г, но поради трудностите при продажбата на ипотекирани имоти и ценности тя продължава и през следващите години³³. Окончателният баланс е приет в края на 1911 г. като забавянето от 1905 г. нататък е вследствие на многобройните дела с Дружество „Дунав“³⁴. Дивидентите са изплатени основно през 1900–1904 г. и възлизат на 200 лв. (без 30 стотинки)!

Не така успешно се развива Дружество „Дунав“. С течение на времето

³⁰ Български търговски вестник, VII, 21, 29 януари 1899, с. 4.

³¹ XX век, I, 1, 6 ноември 1900, с. 1.

³² Налице са все пак сведения, че при разработване на новия устав през 1898 г. се предвижда промяна в номиналната цена на акциите от 20 на 200 лв., този въпрос изисква допълнително проучване.

³³ Ратник, IV, 156, 8 февруари 1905, с. 2, IV, 188, 3 октомври 1904, с. 4.

³⁴ Родина, I, 34, 22 януари 1912, с. 4.

става ясно, че то не преследва идеални цели, а е по-скоро израз на общата „учредителна“ треска, която обхваща страната през 90-те години и прикрива спекулативните стремежи на някои от неговите учредители и членове, които искат да оползотворят капиталите си за сметка на дружеството (Lyarchev, 1898-1899, p. 121). Въпреки че балансите отчитат всяка година печалба и растеж в стойността на акциите, след началото на кризата и особено след 1898-1899 г. те не отговарят на действителното състояние. Управителният съвет ръководи небрежно дружеството, директор-касиерът Георги х. Денков, за разлика от Мирон К. Бешков, който се проявява като блестящ и съвестен счетоводител, допуска големи злоупотреби, сред които са отпускане на необезпечени кредити, неправомерно изплащане на лихви, облагодетелстване на хора от управителния съвет и др. Първите признаци, че нещата не вървят добре, са от 1898 г. Вероятно с цел да се прикрият по-слабите резултати и да се повиши стойността на акциите – в края на 1898 г. стойността на една акция на „Дунав“ е 177, 77 лв., а на „Първото...дружество“ – 422,33 лв. (Report/Svishtov, 1899, pp. 10-11; Report, 1899, pp. 20-21), в началото на 1899 „Дунав“ отново прави предложение на „Първото...дружество“ за обединение и среща отказ. В следващите години злоупотребите продължават с пълна сила. Най-голямото източване на дружеството става през 1901–1902 г. Тогава на безсрочен влог се приема сумата от 350 000 лв. при лихва между 4 и 6% без да има нужда от нарастване на чуждия капитал. Тъй като той остава непласиран, се внася на влог в БНБ клон Русе при лихва 2%! Оказва се, че най-големи дялове в този влог имат председателят на управителния съвет Ангел С. Бръчков и Търговско-индустриалното дружество „Светлина, в което акционери са по-голяма част от ръководството на Дружество „Дунав“ и други свищовски търговци (Report/Review Commission, 1903). Злоупотребите придобиват публичност в началото на 1902 г. и предизвикват голям обществен скандал, отразен в местната преса³⁵. Министерството на финансите назначава специална ревизия, а през септември 1902 г. е съставена Проверовъчна комисия, натоварена от Окръжния съд в Търново да извърши проверка на сметките на дружеството. След окончателния рапорт на комисията, в който са описани констатираните нарушения, от 1 март 1904 г. Дружество

---

³⁵ Подкрепление, I, 13, 28 април 1902, с. 1; I, 21, 29 юни 1902, с. 2.

„Дунав“ навлиза в период на ликвидация. Тя се проточва с години поради многобройните дела на ощетени акционери и трудности при продажбата на ипотекирани имоти и завършва през 1928 г.³⁶. По груби изчисления въз основа на непълни и неточни данни може да се заключи, че акционерите не само не получават дивиденди, но и не придобиват в пълен размер вложените свои спестявания.

В първите години на новия век Свищов се оказва без свое градско кредитно учреждение и това е в резултат най-вече на поведението и манталитета на местната търговска класа. Тя остана в плен на едно по-ограничено и архаично разбиране за ролята на кредита като фактор, който трябва да подпомага вече съществуващи предприятия и дейности, а не като фактор за пробуждане на стопанската инициатива. Собствениците на търговско-банкерските фирми и bankerски къщи, както и ръководствата на двете спестовни акционерни дружества не успяват да видят предимствата на акционерния принцип на работа и да поемат риска да обединят усилия и паричен ресурс за създаване на акционерна банка, която да управлява рационално капитала по посока икономическа модернизация на града и изграждане на индустриална структура. Една такава институция, както показва практиката на създадената в Русе през 1895 г. Българска търговска банка, трябва не само да търси депозити и да отпускат заеми, но и да насърчава местните предприемачи, помагайки им с контакти, информация и дори идеи за започване на бизнес (Ivanov, 2005, p. 205). Свищовските търговци не успяват да излъчат от средите си предприемачи, които да развият промишленост в града, за която има условия – капитали, грамотна работна ръка, изобилие от селскостопански сурови и др. Те предпочитат сигурността и влагат капиталите си в лихварство, в купуване на акции на други кредитни учреждения извън града и вложения в БНБ, но не и в изграждане на местни предприятия. Или, както гласи градският фолклор, техния ръководен принцип е: „Парите пари да носят, без много работа да се върши“. Дълго време свищовската общественост вижда причините за изоставането на града в транспортната и тарифната политика на държавата, в целенасоченото фаворизиране на Русе и др. Едва към края на първото десетилетие се признава, че печалното положение на града

---

³⁶ ДА – ВТ, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 11-15.

се дължи и на обстоятелството, че той остава в плен на дългата търговска традиция и неговия стопански елит не успява чрез създаването на една акционерна местна банка да пренасочи натрупания капитал към развитието на модерна търговия и промишленост, така, както постъпват предприемаческите кръгове в Русе, Плевен и други градове³⁷.

Краткият общ преглед на частния кредит в Свищов дава пореден пример за потвърждение на извода, че за общия стопански напредък е необходимо не само наличието на капитал, а най-вече осигуряване на неговото правилно стопанско-кредитно функциониране.

REFERENCES:

- Atanasov, H 1887, 'Preliminary knowledge of the trader', *Promishlenost*, vol. 1, no. 8, pp. 142-146. (in Bulgarian)
- Avramov, R 2007, *Communal Capitalism, vol. 2*, Fondatsia balgarska nauka i kultura, Tsentar za liberalni strategii, Sofia. (in Bulgarian)
- Bochev, S 1998, *Capitalism in Bulgaria*, Fondatsia balgarska nauka i kultura, Sofia. (in Bulgarian)
- Bulgarian Almanach for 1894*, 1894, Pechatnitsa Liberalen klub, Sofia. (in Bulgarian)
- Bulgarian Almanach for 1897*, 1897, Pechatnitsa Govedarov, Sofia. (in Bulgarian)
- Davidova, E 1998, 'The Borothers Hristo and Nikola Tapchileshtovi – economic and social activities during the Bulgarian National Revival Period', PhD Thesis, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia. (in Bulgarian)
- Drumeva, M 2017, 'The Economic Development of Svishtov and the Activities of the Commercial Companies of Tsvytko Radoslavov in Revival', PhD Thesis, University of National and World Economy, Sofia. (in Bulgarian)
- Exposition of the State of Svishtov District in 1891*, 1891, Dunavsko pechatno druzhestvo, Svishtov. (in Bulgarian)
- Exposition of the State of Svishtov District in 1894-1895*, 1895, Dunavsko pechatno druzhestvo, Svishtov. (in Bulgarian)
- Exposition of the State of Svishtov District in 1895-1896*, 1896, Dunavsko pechatno druzhestvo, Svishtov. (in Bulgarian)
- Exposition of the state of Tarnovo District in 1910-1911*, 1911. (in Bulgarian)
- Ivanov, M 2005, 'Modernization of the Periphery: Bulgaria in the Mirror of

---

³⁷ Родина, I, 26, 20 октомври 1911, с. 1.

Alexander Gerschenk's', *Razum*, vol. 2, no. 3-4, pp. 202-216. (in Bulgarian)

Ivanov, M 2010, *Network Capitalism. Bulgarian Commercial Bank and its Related Companies 1890-1914*, IK Gutenberg, Sofia. (in Bulgarian)

Karadzhov, St 1896, 'Savings companies in Bulgaria', *Spisanie na balgarskoto ikonomicheskoto druzhestvo*, vol. 1, no. 3, pp.153-169. (in Bulgarian)

Konstantinov, N 1910, 'The Lending', *Spisanie na balgarskoto ikonomicheskoto druzhestvo*, vol.14, no. 3-4, pp. 161-182. (in Bulgarian)

Kyoseva, N 2000, *History of monetary crises in Bulgaria 1879-1912*, Izdatelstvo UNSS, Sofia. (in Bulgarian)

Lyapchev, A 1898-1899, 'Companies from a legal and economic point of view', *Spisanie na balgarskoto ikonomicheskoto druzhestvo*, vol. 3, no. 3-4, pp. 102-136. (in Bulgarian)

Marinova, M 2016, 'To the Question of Change in the Danube River and the Growing Cities in the Foreign Trade of Bulgaria (1878-1912)', *Notifications of the Center for Economic Historical Research 'Town Economy on the Bulgarian Land'*, Varna, pp. 365-386. (in Bulgarian)

Nikolova, Y 2008, *Dostoino est. Svishtov in the 19th Century and the First Decade of the Twentieth Century. People-Events-Facts*. 2nd edn, Ivrai, Sofia. (in Bulgarian)

Papazova, M 2010, 'On the lines of one of the first private banks in the country - Banka Girdap - Rousse', *Almanah za istoriyta na Ruse*, vol.10, pp. 154-195.

Payakov, L 1889, 'Economic Chronicle', *Promishlenost*, vol. 2, no. 11-12, pp. 1228-1230. (in Bulgarian)

Pranchov, St 1889, 'Economic Situation of Bulgaria in 1889', *Promishlenost*, vol.2, no. 8-9, pp. 748-761. (in Bulgarian)

Report of the Review Commission of the Svishtov Savings Joint Stock Company 'Danube', 1903, Pechatnitsa P.A. Slavkov, Svishtov. (in Bulgarian)

Report of the 1st Savings Joint Stock Company for 1896, 1897, Pechatnitsa P. A. Slavkov, Svishtov. (in Bulgarian)

Report of the 1st Savings Joint Stock Company for 1898, 1899, Pechatnitsa P. A. Slavkov, Svishtov. (in Bulgarian)

Report of the Svishtov savings society 'Danube' for 1898, 1899, Pechatnitsa P. A. Slavkov, Svishtov. (in Bulgarian)

Report of the 1st Svishtov Joint-Stock Savings Company for 1900, 1901, Pechatnitsa P. A. Slavkov, Svishtov. (in Bulgarian)

Report of the 1st Svishtov Joint Stock Company for 1902, 1903, Pechatnitsa P. A. Slavkov, Svishtov. (in Bulgarian)

Report of the 1st Svishtov Joint Stock Company in liquidation for 1903, 1904, Pechatnitsa P. A. Slavkov, Svishtov. (in Bulgarian)
Roussev, I 2015, *The Commercial Modernity of the Bulgarian Revival as Culture and Practice. Research and Sources*, Rovita, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Margarita Marinova – Associate professor, PhD
International Business School – Botevgrad
14, Gurko Str., 2140, Botevgrad
Tel: (+ 359) 887 506487
E-mail: mar_stemar@abv.bg

СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО В СВИЩОВСКАТА ОБЩИНА В ПЕРИОДА ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО КРАЯ НА XIX В.

Емилия ВАЧЕВА

Abstract: *This article traces agriculture in the Svishtov municipality after the Liberation until the end of the 19th century. The paper is based on reports from official editions of collections, almanacs, a report, published statistical data, as well as on existing research on the issue. The agrarian transformations in Svishtov and the district are taken under consideration, the state policy on agriculture and its application in the municipality is analyzed, and the development of agriculture is outlined.*

Key words: *agriculture, cereals, livestock breeding, viticulture and wine production, fishing*

JEL: N63

Свищовската община е разположена в най-южната точка на река Дунав. Общинското землище попада в Средната Дунавска равнина, включвайки земите по крайбрежието на реката, Вардимската низина и възвишението Балаша (225 м.). Релефът е предимно равнинен и слабо хълмист, а климатът - умерено-континентален с висока годишна амплитуда и недостатъчно количество валежи. Най-разпространени от почвените видове са карбонатни черноземни, ливадночерноземни, алувиално-ливадни и др. Те са богати на хранителни вещества, високо продуктивни, обработват се лесно е върху тях добре виреят зърнени храни, зеленчукови култури, лозя и др. През общинското землище почти не протичат повърхностно течащи води. Голямо стопанско значение за района има река Дунав (Slavev, Sl, Monev, V, Ivanov, R, Minev, Ignatov, I, Ruseva, M, Marinov, H, & Apostolov, Ya, 1980, pp. 9-21). В периода на Възраждането в Свищовската община, благодарение на добрите природно-географски и климатични условия, се развива продуктивно земе-

делие и животновъдството. Добрата селскостопанска традиция продължава и след Освобождението

В административно отношение Свищовската община в периода на Временното руско управление за кратко е част от Свищовската губерния, в която влизат окръзите Никопол и Плевен. След освобождението на Русе, Свищовската губерния се закрива и се слива с Русенската. С приетия закон за административно деление на Княжество България от 10 май 1880 г. (List of settlements, 1921, pp.VII-VIII)¹ Свищовската община става център на едноименния окръг, включващ само една околия – Свищовската община и 36 села. Със следващия закон за териториалното деление от 28 юли 1882 г.² към Свищовското окръжие се причислява и Никополската околия. Това положение се запазва до 1900 г., когато Никополската околия се присъединява към Плевенския окръг (List of settlements, 1921, pp.XII)³. Със закона от 1901 г. се въвежда ново административно-териториално деление на страната, според което Свищовската община преминава към Търновски окръг⁴.

За настоящата работа информация за развитието на селскостопанските отрасли в Свищовската община се откриват в Изложенията на окръжните управители от този период, данните от Български алманах след 1894 г. и в местния печат. Привлечени са и сведения от статистически сборници и годишници, публикувани през различните години, досегашни проучвания, посветени на социално-икономическите проблеми след Освобождението, както и някои краеведчески изследвания.

От Освобождението до края на XIX в. България остава предимно аграрна страна с преобладаващо селско население. Структурата на отглежданите култури и селскостопанската техника остават непроменени в сравнение с последните десетилетия от Възраждането. Все още масово се използват дървено рало и мотика, вършитбата е на полето, а оранта е плитка. Основна двигателна сила е домашният добитък. Ниското техническо ниво предопределя и ниското количество земеделска продукция от единица площ. През 90-те години средният добив на пшеница от хектар е около 13 хектолитра сре-

---

¹ Държавен вестник, бр. 45 от 28 май 1880 г. и бр. 55 от 5 юли 1880 г.

² Държавен вестник, бр. 91 от 21 август 1882 г.

³ Тази промяна става със закон утвърден с указ №634 от 31 декември 1899 г.

⁴ Държавен вестник, бр. 268 от 8 декември 1901 г.

щу 21–22 хектолитра в повечето западноевропейски страни (The Economy of Bulgaria, 1989, pp. 296-297).

До края на 80-те и началото на 90-те години на XIX в. в страната не се води активна държавна политика за развитието на селското стопанство. Сред причините за това са все още нерешеният аграрен въпрос, политическите събития, свързани с последствията от Съединението на Княжество България и Източна Румелия, като и липсата на категорични позиции за насоките на икономическото развитие на страната (Dimitrov, 2014, p. 35). Положението се променя при управлението на Народната партия 1894–1899 г., когато са предприети редица законодателни мерки и инициативи за подобряването на селското стопанство. Сред по-важните са Закон за земеделските конкурси (1894 г.), на които да се популяризират предимствата на техниката и се стимулира отглеждането на нови земеделски култури и породи добитък; Закон за подпомагане на предприятията (1894 г.), с който държавата отпуска помощи при уреждане на образцови градини, винарски изби, млекарници, заводи за отглеждане на добитък и др.; Закон против лихварството (1895 г.), който предвижда парични глоби и тъмничен затвор за онези, които дават пари и други вещи при лихва, по-голяма от 12% или закупуват храни и земеделски произведения, докато са на полето (на зелено), с цена по-ниска от 10% от тази на редовната продажба; Закон за градобитнината (1897 г.), с който се въвежда задължително удържане на 5% връхнина върху поземления данък. За да се задоволи нуждата от евтин кредит, в края на 90-те години се извършва и реструктуриране на земеделските каси, наследени от Възраждането, като те се поставят под контрола на Българската народна банка. Стимулира се и въвеждането на нова техника и методи в земеделските стопанства. От мито се освобождава вноса на семена, селскостопански машини, торове и др., а на окръжките и общинските съвети, които закупуват машини за отглеждането на индустриални растения, се предоставят определени привилегии. Прилагат се конкретни мерки за борбата с болести и вредители по селскостопанските култури. (Marinova, 2010, pp. 84-85).

Проблемите на селското стопанство в страната са присъщи и за Свищовската община. Основен поминък на населението в Свищовска околия след Освобождението продължава да е **земеделieto**. С него се занимава и

една значителна част от жителите на самия околийски център. Едри земеделци от Свищов са Киро Абаджиев (Nikolova, 2008, p. 230; Tosheva, 2011, p. 166), Годор Попов, Георги Катранов, Николай Патранесков и Стан Вице (Bulgarian Almanac, 1894, pp. 616; Bulgarian Almanac, 1895, pp. 240). За сега се откриват данни само за чифлика на Киро Абаджиев. За него се знае, че е един от най-добрите в околията, намиращ се в местността Кертика – между гара Ореш и село Драгомирово с няколко хиляди декара земя и мелница (Tosheva, 2011, p. 166).

Обработването на земята е съвсем примитивно – с дървено рало и мотика. Навлизането на селскостопанска техника става бавно. През 90-те години на XIX в. рамките на целия Свищовски окръг се увеличава използването на плугове, брани, копачки, обикновени жътварки, жътварки-сноповързачки, веялки и кукурузотрошачки. Повечето от плуговете са доставяни от Окръжната постоянна комисия за сметка на общините и на частни лица. На много места обаче част от тази техника не се използва ефективно, тъй като предвид тежестта на отделните механизми, за привеждането им в действие не винаги достига нужната сила в лицето на добре гледани волове, биволи и коне (Exposition, 1896, p. 31). Не са малко и случаите, в които тя е изцяло изоставена в общинските канцеларии поради недоверието и скептичното отношение на местното население. Особено трудно си проправят път железният плуг и браната. Първоначално стопаните са на мнение, че местната почва не е подходяща за обработка с плуг, и дори смятат за излишно да я почистват от бурени преди оран (Exposition, 1898, p. 15). Има земеделци, които осъзнават, че е необходимо да си купят нова техника, но се чувстват неподготвени да боравят с нея и да я поддържат, поради което изпитват страх, че тя ще остане „мъртъв капитал“ (Exposition, 1896, p. 32). Възпиращо им действат и резултатите от използването на вкараната в окръга през 1896 г. чрез местната земеделска каса английска вършачка, с помощта на която се извършва сериозна работа през лятото. На следващата година тя дава много дефекти в следствие на липсата на опитен машинист и лошата поддръжка през зимата (Exposition, 1898, p. 15).

По-популярни и използвани от населението стават веялките и трошачките на царевица. Те се срещат във всички села и стопаните дават добри от-

живи за работата си с тях. Към 1910 г. броят на веялките и триорите в околията достига 2 553. По този показател Свищовската околия се нарежда сред първите пет околии в страната (Роров, 1916, р. 143). Не на такова внимание се радват железният плуг и жетварките (Exposition, 1898, р. 16).

По данни на земеделските статистики от проведените преброявания в периода до 1910 г. в Свищовската околия дървеното рало продължава да се използва масово от населението при обработването на земята и много малко стопанства разполагат с плуг. На 100 рала в околията се падат 25 плуга, като се има предвид, че средният брой за страната е 27. Според тези данни Свищовската околия не се нарежда сред първите осем околии, в които най-масово е въведена употребата на плуга⁵.

При извършването на земеделските дейности основната роля се пада на ръчния труд. Често броят на нужните работници не е достатъчен, особено по време на жътва и вършитба. Тогава се разчита на привлечени жетвари от селата на Луковитска, Ботевградска, Троянска, Ловчанска, Габровска, Дряновска, Еленска, Севлиевска околии (Exposition, 1897, р. 12). Заплащането на работниците по време на жътва е диференцирано⁶. Наличните сведения разкриват, че съществува както парично, така и натурално заплащане, като второто в повечето случаи е преобладаващо.

Най-голям дял от обработваемите земи се засяват със **зърнени култури** -пшеница, царевица, ръж, капладжа (лимец), овес, просо. За тях в общината, както и в цялата околия, има много добри условия. Продукцията от тези култури осигурява не само прехраната на населението и на добитъка. При продажбата на част от нея на търговци, които организират износа ѝ пред Свищовското пристанище, тя осигурява добри приходи особено при плодородни години.

Иновации в селското стопанство в Свищовската околия идват с преселниците от Банат, установили се през 1881 г. в с. Драгомирово. Те започ-

---

⁵ Околията в които плугът е заел водеща употреба спрямо дървеното рало са: Балчик, Добрич, Видин, Лом, Кула, Оряхово, Белоградчик и Бяла Слатина. По този показател Свищовската околия се нарежда на 18 място, Роров, 1916, рр. 141-142.

⁶ Жътварите получават средно възнаграждение 1,60 лв., на харманджиите заплата също е 1,60 лв., но те получават и храна, а тези, които вършеят с конете си, получават същата надница и допълнително 10% от количеството храна на ден, Exposition of the State, 1897, р. 12.

ват да отглеждат **рапица**. Производството ѝ е печелившо и много от местните стопани бързо последват техния пример (Panchov, 1889, p.751; Exposition, 1895, p. 24; Exposition, 1898, pp. 20-21). С всяка изминала година засетите площи се увеличават в почти всички население места в Свищовския окръг (Exposition, 1891, p. 6). През последните години на XIX в. се наблюдава известен спад в производството на рапица. Причини за това са някои временни неблагоприятни климатични промени, довели до изсъхване или измръзване на семената и появата на рапичния бръмбар, който опустошава още в зародиш семената. Това разколебава доста стопани и те се отказват да я засяват. Срещат се и такива, които са недоволни от ниските добиви и съответно от по-ниските приходи и в добрите в природно отношение години, но това е в следствие от тяхното неумение да прилагат систематичен и рационален ред при посяването на рапицата, а така също и на небрежността им при приготвянето на семената (Exposition, 1895, p. 24).

Независимо от промените в засети площи и в добива, рапицата е ценна и доходна култура и през този период е предпочитана от населението в Свищовската околия (Botev & Kovachev, 1934, p. 370). Големи количества от нея се изнасят и носят добри доходи.

С цел продажба се отглежда и **тютюн**. С добиването му най-много се занимава турското население в град Свищов, Никопол и някои дунавски села. Тъй като сортовете, които се засяват, не виреят добре в местните условия и след две – три години те се видоизменят и не дава висок добив, доста тютюнопроизводители се демотивират и се отказват от производството му (Exposition, 1896, p. 39; Exposition, 1897, p. 17). За преработването на тютюна в Свищов съществува само една фабрика. Неин организатор е Илия Т. Рибаров. Тя просъществува до началото на 1897 г. Причините за закриването ѝ са от една страна, че собственикът не успява поради многото си други ангажменти, да организира ефективно дейността ѝ и от друга, че продукцията на фабриката не може да бъде изцяло пласирана, защото населението в окръга предпочита да си купува тютюн от други места, независимо че той не винаги е с по-добро качество (Exposition, 1897, p. 18). В окръга се внася изработен тютюн от Русенската, Варненската и Пловдивската тютюневи фабрики (Exposition, 1896, p. 39).

Памукът и конопът се засаждат в количества, които са достатъчни само за домашна употреба и тяхното производство не се разраства с цел износ (Exposition, 1891, p. 7; Exposition, 1895, p. 26). От конопа се изработват дрехи и постелки (Exposition, 1898, p. 22).

Независимо, че през Възрожденската епоха **бубарството и копринарството** са добре развити, след Освобождението в свищовската община тази стопанска дейност отбелязва слаба тенденция към напредък. Една от основните причини за това са липсата на достатъчно черничеви дървета в окръга. И въпреки че това се отчита, необходимите мерки от страна на общината за насърчаване за развъждането на черници не се вземат (Exposition, 1891, p. 7; Exposition, 1895, p. 26). От съществуващите за сега оскъдни данни не може да се проследи количеството отхранено бубено семе, произведените пашкули и реализираната печалба.

В десетилетията преди Освобождението **лозарството и винопроизводството** имат добри традиции. Климатичните и почвените условия благоприятстват за отглеждането на лозята, за много доброто узряване на гроздето и за производството на качествено вино (Exposition, 1896, p. 43). Известни винари в града са Ст. С. Бръчков, Ангел Гигов, Севасти Кънчева, Петър Качев, Алеко Д. Дашев, Андрей А. Анев, Алекси Петров, Ив. Станколов (Bulgarian Almanac, 1894, pp. 614-615; Bulgarian Almanac, 1895, p. 239). Винените сортове, които се срещат, са гъмза, мискет, димят и др. Отглеждат се и десертни сортове лозя, които през 80-те години имат важно стопанско значение за свищовските лозари, тъй като износът на продукцията от тях в румънските крайдунавски градове се оказва изключително доходоносно начинание. След появата на филоксерата през 90-те години на XIX в. и затварянето на пазара за вино и грозде за Румъния тази търговия секва (Exposition, 1896, p. 40).

В периода след Освобождението до края на XIX в. в свищовската община не се прави нищо за напредъка на лозарството и винарството. Засаждането на нови лозя става все по-рядко, при което не се подбира подходящо място за това и не се използват нови методи при извършване на отделните операции. Наторяване се прилага само от някои лозари в града (Exposition, 1896, p. 41). Продължава да се разчита на стара техника и липсват добре

оборудвани изби, отговарящи на условията за производството и съхраняването на доброкачествено вино. Постепенно през годините намалява и износът му, не само в чужбина, но и в съседните окръзи (Pranchov, 1889, p. 754). По-голяма част от произведеното вино е за местна консумация. През 1888 г. от над 7 000 дка лозя свищовските стопани са произвели 2 400 000 оки вино и една незначителна част от това количество е изнесено за продажба в страната. През лятото на 1890 г. всички лозя в околията са унищожени от градушка (Exposition, 1890, p. 10; Exposition, 1891, p. 8) и недостигът на вино през следващите години се набавя от съседните окръзи – Търновски, Севлиевски, Ловешки и Плевенски (Exposition, 1891, p. 8).

През 1896 г. удар върху лозарството нанася и переноспората (маната), която унищожавя по-голяма част от масивите в околията (Exposition, 1898, p. 19). Тази болест заварва местните производители неподготвени. Към 1897 г. в целия окръг има само една пръскачка за пръскане с бордолезов разтвор. По-късно за борба с маната окръжната комисия набавя общо 19 машини за селските общини. Независимо от тези начинания, лозовите масиви не се възстановяват напълно и добивите остават ниски (Exposition, 1898, p. 19).

Още по-сериозен проблем, който застрашава да унищожи единствения поминък на някои семейства в Свищов, е филуксерата. За първи път тя се забелязва през 1894 г. в селата Брест и Шамлиево в Никополска околия, което принуждава местните стопани да изкоренят засегнатите лози, приблизително 350 дка (Exposition, 1895, p. 27-28). Макар и бавно, тя достига и до свищовските лозя. За да поддържа лозарството, през 1894 г. местното управление създава в града разсадник. В него се произвеждат присадени и неприсадени противостоящи американски лози, които са по-устойчиви на филуксерата. Лозовите пръчки се раздават безвъзмездно или срещу символична цена на пострадалите стопани (Exposition, 1896, p. 42).

Мерките, които се вземат на национално и на местно ниво, се оказват недостатъчни за справяне с тази сериозна болест. В края на XIX в. се наблюдава тенденцията за намаляване на площите, засети с лозя (Exposition, 1898, p. 20).

Културите анасон, резине, мак, хмел, лен, захарно цвекло са почти непознати на местното селскостопанско население (Exposition, 1898, p. 22). В

незначителни размери през 80-те години се отглежда и сусам (Pranchov, 1889, p. 751).

Овощарството и градинарството в Свищовската община не са добре развити, независимо, че има благоприятни климатични и почвени условия за това.

Неблагоприятно влияние върху селскостопанската реколта в общината оказват честите наводнения. Те са причинени от пълноводието на река Дунав и от реките, пресичащи окръжието: Искър, Янтра, Осъм и Вит, които при проливни дъждове преливат коритата си и нанасят големи щети. Най-опустошителното наводнение в град Свищов и околията е през 1897 г. Тогава по-голяма част от посевите от пшеница са залети, залети и унищожени са и много жилищни постройки, търговски обекти и складове на пристанището. Това наводнение се оказва пагубно за цялостното икономическо развитие на общината⁷.

Най-страшният бич за стопаните са градушките. През 1898 г. в Свищовската околия те унищожават продукцията на стойност 25 890,49 лв. (Exposition, 1898, p. 22). Освен съсипаните ниви, лозя, бахчи, има и убити животни и домашни птици (Exposition, 1896, p. 57). Вреда на земеделието нанасят и честите летни пожари, които във ветровити дни засягат големи площи и жилищни постройки (Exposition, 1898, p. 22).

Добрите климатични и природни дадености за развитието на земеделието не поощряват местните стопани да предприемат сериозни инициативи за модернизирването му. Те се задоволяват с добивите, достатъчни за лична консумация и малкия излишък, който продават на пазара. Въз основа на наличните сведения може да се заключи, че многообразието на отглежданите култури и високите добиви осигуряват продукцията, която е солидна основа за развитието на хранително-вкусовата и преработващата индустрия. От друга страна, добрите условия за развитието на земеделието задържат населението от околията в селата и по тази причина не се наблюдава приток на свободна работна ръка към град Свищов, което да стимулира изграждането на фабрики.

Животновъдството е вторият по важност отрасъл от селското стопанство, от подобрението на който зависи и развитието на земеделието. Живо-

---

⁷ Дунавски известия, III, 36, 13 юни 1897.

тинските продукти са важна част от изхранването на населението и суровинна база за занаятчийските дейности. Едрият рогат добитък е незаменима работна сила на стопаните при селскостопанската им дейност.

Непосредствено след Освобождението в цялата страна се наблюдава всеобщо намаляване броя на животните. Това се дължи на факта, че по време на войната част от добитъка е унищожен или отведен от изселващото се турско население. Постепенно през годините животновъдният фонд се възстановява и увеличава. За времето от 1883–1900 г. той се е увеличава с около 50%. За това спомагат значително повишените цени на животновъдните произведения за разлика от спадането на цените на земеделската продукция, които са засегнати от световната аграрна криза. Степента на концентрация на производството в животновъдството остава ниска и не се различава значително от тази в растениевъдството. Като цяло броят на чисто животновъдните стопанства в страната остава все още малък (*Economic History of Bulgaria*, 1981, pp. 232-234). През 90-те години на XIX в. държавата предприема мерки за подобрене на местната раса на едрия рогат добитък. Правителството на К. Стоилов (1894-1899) приема Закон за животновъдството, който позволява внос на расови породи без мито, с което стимулира дейността на местните скотовъдни съвети (Nikolova, 1986, p. 110).

Свищовската околия изобилства от големи пасища, които са важно условие за отглеждането на добитък. Независимо от това в годините след Освобождението този поминък не се намира в добро състояние (*Exposition*, 1890, p. 12; *Exposition*, 1895, p. 33). Почти всеки стопанин, занимаващ се със земеделие, е и скотовъд, но без да полага особени грижи при отглеждането на добитъка (*Exposition of the State*, 1896, pp. 52-53). През 90-те години на XIX в. в изложенията за състоянието на Свищовския окръг управителите единодушно констатират, че основен проблем на животновъдството е липсата на разумно отглеждане на животните, качествено им изхранване и рационалната им употреба в земеделските работи, некачествените породи на добитъка. В продължение на години развъждането на животните става по примитивен и естествен начин, без подбор на разплодниците, което води до слабост и наследствени недостатъци на животните. Доказателство, че местните породи животни не са качествени, предоставя фактът, че се изкупува

добитък за угояване в местните соватлъци* от пазарите в Плевен, Бяла Слатина и Горна Оряховица. Животинската продукция - кожи и вълна, също не е достатъчна за потребностите на града и се налага да се внасят кожи от едър и дребен рогат добитък от Румъния и Русия⁸ (Exposition, 1897, p. 24). Слабост в работата на общинската управа е, че не осигурява изграждането на достатъчно общински разплодници (Exposition, 1896, pp. 52-53).

Друг основен проблем при животновъдството е липсата на достатъчно водопои (Exposition, 1896, p. 53). В края на XIX в. местните животновъди срещат затруднения с осигуряването на достатъчно свободна паша за животните. Намалването на пасищата в окръжието е следствие от увеличеното населението, което за да задоволи нуждите си от обработваема земя, разоравя държавни и общински земи, характерно явление за цялата страна. В същото време не се вземат мерки тази липса да бъде компенсирана с площи, засети с фуражни култури (Exposition, 1896, p. 53).

Най-развито в Свищов и околията е **овцевъдството**, което в общината има дълбоки традиции. Важно място в стопанския живот на местните стопани заема и отглеждането на **едър рогат добитък** – крави, волове, бикове (Exposition, 1891, pp. 10-11). В сравнение с другите домашни животни, биволиците са най-добре гледани, хранени и развъждани (Exposition, 1895, p. 42). Соватите през този период в околията са само от едър рогат добитък – крави, волове, биволи и биволици в размер от около 3 000 глави. От тях се правят пастърма и лой, които са за консумация само за Свищовския окръг (Pranchov, 1889, p. 752). В българските алманаси за годините след 1892 г. като соватчии в града се споменават имената на Ангел Саръиванов, Григор Рядков (Bulgarian Almanac, 1894, p. 617; Bulgarian Almanac, 1895, p. 241), Георги Н. Високов. За последния се посочва, че се занимава и с търговия на храни от 1864 г. (Bulgarian Almanac, 1897, p. 1451).

Конете се използват основно за впрегатна сила в стопанската дейност на населението. За да подобри расата на конете в окръжието, през месец май 1894 г. Окръжната постоянната комисия в град Свищов открива окръжна конезаводна станция в източния край на града.

---

* Соват – едро стоково стопанство, в което се отглеждат говеда и биволи за клане.

⁸ Ратник, III, 3, 21, 1 юни 1903.

Твърде слабо се развъждат **мулета, магарета и кози**. С **пчеларство** се занимават малко стопани в Свищовската околия. Обикновено основните им доходи са от друга стопанска дейност, затова то е доста занемарено.

Свиневъдството присъства в стопанствата на свищовското население. Във всяко християнско семейство се отглеждат свине, но не като важен търговски артикул, а за собствени нужди и поради това не се полагат специални грижи. От края на XIX в. в развитието на свиневъдството вече се вижда заместващия стопански отрасъл, който при западащата роля на Свищов в търговията със зърнени храни и земеделски стоки, може да помогне на местния земеделец да увеличи доходите си чрез износ на месо и месни продукти (Exposition, 1895, p. 44-45).

Природо-географските дадености на района налагат като характерен поминък на свищовското население **риболова**. Местата за ловене на риба са Дунавския район, Свищовското, Беленското, Бескутското и Вардимското блато. Значително количество риба се изнася за Сърбия и Румъния. Почти през цялата година се лови шаран, щука, сом, бяла риба, по-малко чига, а моруна или друга по-едра риба тук твърде рядко се среща (Exposition, 1890, p. 17). През 90-те години на XIX в. количеството на улова започва постепенно да намалява. Една от причините за това е лошото състояние на блатата. Гърлата на блатата са запушени и това спира притока на рибата от реката към блатото (Pranchov, 1889, p. 755; Exposition, 1890, p. 15; Exposition, 1891, p. 14). Другият сериозен проблем е ловенето на риба през забранения сезон, както в блатата, така и в р. Дунав (Exposition, 1891, p. 14). В действащия „Закон за риболовството“ от 10 февруари 1883 г. се забранява уловът на риба в блата и реките от 15 март до 15 юни (чл. 6), а в същото това време ловът на риба в река Дунав е свободен. За спада в риболова допринасят и високите мита за износ на риба в съседните страни. В същото време много свищовски търговци внасят и продават на пазара евтина риба от Русия (Zlatev, 2010, p. 100).

За подобрене на селското стопанство в Свищовския окръг, както и за поощряване и стимулиране на ангажираното в него население, от 24 до 27 май 1896 г. в местността край града „Сър-пазар“ се провежда земеделски конкурс, спазвайки разпоредбите на специално приетия за този тип прояви закон. Равносметката от това изложение сочи, че показаният на него доби-

тък е с добро качество, но все още има какво да се усъвършенства както при породите, така и при начина на отглеждане⁹ (Exposition, 1896, pp. 58-61). Селяните обаче се въздържат от инициативи в тази посока и разчитат само на грижите от страна на държавната и местна власт.

Важно значение за развитието на земеделието и скотовъдството има горското стопанство. В сравнение с други окръзи в страната Свищовското окръжие е едно от най-обезлесените. В следствие на неразумната експлоатация това положение съществува дълги години преди Освобождението и предприеманите мерки от общинското управление след това не могат бързо да доведат до подобрене.

За развитието на селското стопанство в Свищовска община важна роля имат земеделските каси. В изследването на Ст. Караджов за дейността на касите през 1896 г., се вижда, че свищовската земеделска каса развива активна дейност. Според големината на наличните капитали към 31 декември 1896 г. от 85 земеделски каси, Свищовската каса се нарежда на 18 място (Karadzhov, St 1896, p. 14), а според големината на оборота, извършен през 1896 г., касата в Свищов е на трето място (Karadzhov, St 1896, p. 15). По третия критерий – по процента на чистите печалби, прибавени към капитала на 31 декември 1896 г., от същия брой каси, Свищовската се нарежда на 29 място (Karadzhov, St 1896, p. 16).

Направеният преглед на развитието на селското стопанство в Свищовската община от Освобождението до края на XIX в. показва, че поради структурата на поземлената собственост, в която преобладава дребното земевладение, и ниското техническо ниво, печалбите за населението, заети в него, не са големи, но все пак са достатъчни, за да му осигурят прилично съществуване. Косвено доказателство за това е и сравнително ограниченото разпространение на лихварството в селата, с изключение на с. Драгомирово, в което има голям брой заселили се от Банат българи. Те поради липса на средства попадат под силната зависимост от няколко свищовски търговци-лихвари. Пристанището в Свищов и силната търговска роля на града, предимно като износен център, осигуряват допълнителни стимули за развитие на селското стопанство. Резултатите биха били по-големи, ако в община-

---

⁹ Държавен вестник, XVIII, 164, 29 юли 1896; XVIII, 166, 31 юли 1896.

та има изградени предприятия на хранително-вкусовата промишленост, които да използват като суровинна основа земеделската и животинската продукция. Местната търговска прослойка обаче проявява слаба предприемаческа инициатива. Първият проект за построяване на фабрика за консервиране на месо, риба и раци, принадлежащ на свищовския гражданин Стефан Веселинов, е от 1899 г.¹⁰, но поради неясни причини, вероятно свързани с тогавашната стопанска криза, остава нереализиран. До края на XIX в. мерките, които предприема общинско управление за напредъка на земеделието и животновъдството, както и цялостната селскостопанска политика на държавата водят до бавната модернизацията на сектора, за което допринася и консервативната производствена култура на населението.

REFERENCES:

- Agricultural statistics in 1897 Distribution of lands by categories, possessions and pieces by settlements*, 1902, Direksia na statistikata, Sofia. (in Bulgarian)
- Bulgarian Almanac for 1894*, 1894, Pechatnitsa Liberalen klub, Sofia. (in Bulgarian)
- Bulgarian Almanac for 1895*, 1895, Pechatnitsa Petar A. Petrov, Sofia. (in Bulgarian)
- Bulgarian Almanac for 1897*, 1897, Pechatnitsa Govedarov, Sofia. (in Bulgarian)
- Botev, S. & Kovachev Y G 1934, *Agriculture in Bulgaria*, Pechatnitsa S. M. Staykov, Sofia. (in Bulgarian)
- Dimitrov, M 2014, *The state and the economy in Bulgaria between the two world wars 1919-1939*, Izdatelski kompleks UNSS, Sofia. (in Bulgarian)
- Exposition of the State of Svishtov District in 1890*, 1890, Pechatnica P. A. Slavkov, Svishtov. (in Bulgarian)
- Exposition of the State of Svishtov District in 1891*, 1891, Dunavsko pechatno druzhestvo, Svishtov. (in Bulgarian)
- Exposition of the State of Svishtov District in 1894-1895*, 1895, Dunavsko pechatno druzhestvo, Svishtov. (in Bulgarian)
- Exposition of the State of Svishtov District in 1895-1896*, 1896, Dunavsko pechatno druzhestvo, Svishtov. (in Bulgarian)
- Exposition of the State of Svishtov District in 1896-1897*, 1897, Pechatnica P. A. Slavkov, Svishtov. (in Bulgarian)
- Exposition of the State of Svishtov District in 1897-1898*, 1898, Dunavsko pechatno

---

¹⁰ Български търговски вестник, VII, 34, 15 февруари 1899, с. 4.

druzhestvo, Svishtov. (in Bulgarian)

Karadzhev, St 1896 'The report of the Bulgarian National Bank and the Agricultural Funds for the period' Spisanie na balgarskoto ikonomicheskoto družhestvo, vol.2, no.1, pp.5-18. (in Bulgarian)

List of settlements in the Kingdom of Bulgaria from the Liberation (1879) to 1910 (Comparative review), 1921, Darzhavna petchatnica, Sofia. (in Bulgarian)

Marinova, M 2010, *Economic History, Part 2, Bulgaria*, Faber, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)

Nikolova, V 1986, *The People's Party and bourgeois democracy. The Cabinet of Konstantin Stoilov 1894-1899*, Nauka i izkustvo, Sofia. (in Bulgarian)

Nikolova, Y 2008, *Dostoino est. Svishtov in the 19th Century and the First Decade of the Twentieth Century. People – Events – Facts*, 2nd edn, Ivrai, Sofia. (in Bulgarian)

Popov, K 1916, *Economic Bulgaria, Collection of the Bulgarian Academy of Sciences*, vol. 8, *Branch Historical-philosophical and philological department*, pp. 1-483, Sofia. (in Bulgarian)

Economic History of Bulgaria 681-1981, 1981, Nauka i izkustvo, Sofia. (in Bulgarian)

Pranchov, St 1889, 'Economic Situation of Bulgaria in 1889', *Promishlenost*, vol. 2, no. 8-9, pp. 748-761. (in Bulgarian)

The Economy of Bulgaria to the Socialist Revolution, 1989, Nauka i izkustvo, Sofia. (in Bulgarian)

Slavev, Sl, Monev, V, Ivanov, R, Minev, Ignatov, I, Ruseva, M, Marinov, H, & Apostolov, Ya, 1980, *Svishtov in the past and today*, Izd. Otechestven front, Sofia. (in Bulgarian)

Tosheva, M (ed) 2011, *Svishtov family chronicles*, Tsenov, Svishtov. (in Bulgarian)

Zlatev, L 2010, 'Economic Development of the Danubian Towns after the Liberation to the Wars (1878–1912)', *Almanac for the history of Russe*, vol. 10, pp. 79-153. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Emilia Vacheva – Assistant professor
“D. A. Tsenov“ Academy of Economics
34, Treti mart str., 5250 Svishtov
Tel.: (+359 889 035535)
E-mail: emilia.vacheva@abv.bg

**ЗА НЯКОИ ПРАКТИКИ ОТ ДЕЙНОСТТА И КОНТАКТИТЕ НА
БЪЛГАРСКИ РОЗОТЪРГОВСКИ ФИРМИ (1879 Г. – КРАЯ НА XIX В.)**

Красимир КРЪСТЕВ, Момчил МАРИНОВ

Abstract: *The last two decades of the 19 century are important and exponential period in the development of the Bulgarian rose producing industry. The main areas of exports for the rose products are formed - The US, England, France, Austria-Hungary, Russia and so on. Major Bulgarian rose trading companies are formed. Based on the numismatic material from the collection of "Iskra" Museum of history in Kazanlak and the accompanying data, the authors are trying to reconstruct the basic tendencies in the development of the Bulgarian rose producing industry in the period.*

Key words: *economic development, international relations, innovations, trading, international rose trading, gold and silver coins*

JEL: E42, N 23, N 43

Краят на XIX в. е времето, когато окончателно отмира епохата на либералния капитализъм, свободната търговия и конкуренция. Концентрацията на производството и капиталите, сливането на банковия и промишления капитал, образуването на мощни финансово-индустриални корпорации – всичко това създава качествено нова същност на капиталистическия свят (Dimitrov, 1994, p. 15).

В началото на 70-те години на XIX в. световната икономическа конюнктура преминава от растеж към депресия. Към 1870 г. най-доходоносните железници вече са изградени, построените заводи са оборудвани и рентабилността на инвестициите започва да намалява. Процесът на индустриализация обхваща все повече държави. На международния пазар за промишлени изделия, на който първоначално господства Англия, вече се утвърждават и други страни, той се насища със стоки и се появяват белезите

на свръхпроизводство. В същото време се забелязва недостиг на свободни капитали. В резултат през 1873 г. на борсите във Виена и Ню Йорк настъпва финансова паника и цените на акциите спадат.

Финансовият срив поставя началото на най-тежката и всеобхватна депресия в историята на тогавашния индустриален свят, която продължава до 1896 г. Тя се изразява в продължително понижаване на цените, заплатите, недостиг на капитал и поскъпването му, намаляване на производството. Депресията е преодоляна благодарение на новите технологични решения, иновациите в организацията на производството, новите продукти и новите пазари, осигурени чрез откритията на втората научно-техническа революция (Marinova, 2009, p. 153)¹.

Към средата на 90-те години на XIX в. световното стопанство благодарение на внедряването на новите технологии и последвалата модернизация на производството излиза от депресията и преминава във фаза на оживление².

Неизбежно характеристиките на българското стопанство са функция и на глобалните тенденции. Упадъкът, започнал в голяма част от занаятчийските производства през 70-те години на XIX в., продължава и непосредствено след Освободителната руско-турска война (1877–1878). Образуването на автономната област Източна Румелия чувствително стеснява пазара на занаятчийските произведения и оскъпява производството им поради наложената на границата с Княжество България митническа тарифа (Statelova, 1983, p. 137). От друга страна проучванията показват, че по същото време и в евро-

---

¹ Ядро на техническата революция е откриването на нов източник на енергия – електричеството, заменящо енергията на парата. Още в края на 1840-те години електричеството се използва за предаване на информация чрез телеграфа. През 1867 г. германецът Ернст Вернер фон Сименс изобретява електромагнитен генератор, който произвежда електрически ток чрез въртенето на проводник в магнитно поле. През 1883 г. в САЩ Томас Едисън конструира първия съвременен генератор, а три години по-рано се открива електрическата крушка. Прилагането на електрическата енергия за промишлени цели става възможно, след като през 1891 г. в Германия се осъществява предаване посредством трансформатор на ток на високи честоти на далечно разстояние. През 1890-те г. се изграждат и първите крайградски и междуградски електрифицирани железопътни линии.

² Важна причина за това е и намаляването стойността на златото. След откриването на богатите залежи от злато в Русия, САЩ, Южна Африка и Канада количеството благороден метал се увеличава, стойността му пада, а това води до повишаване цените на стоките.

пейските територии на Османската империя се наблюдава криза в занаятчийските отрасли (Penchev, 2008, 44). Други причини за упадъка са изселването на голяма част от турското население, което купува местните изделия и промяната във вкуса на жителите, предимно от градовете, започващи да предпочитат по-добрите и евтини вносни стоки. Не трябва да се подценява и обстоятелството, че значителна част от представителите на занаятчийската гилдия избират по-примамливи поприща чрез заемаването на „служби в новата държавна машина” (Markov, 1908, p. 602).

„Свободният митнически режим – твърди авторитетният български икономист Кирил Попов – при едно адвалорно³ 8% вносно мито успя в късо време да нанесе смъртоносен удар на местното еснафско производство... Тази епоха съвпадна с най-интензивното израстване на европейската капиталистическа индустрия и грандиозното развитие на производствената техника и с последствията от това – политиката на усилено търсене и завладяване на чуждите пазари. От друга страна тая епоха съвпада с епохата на политическата трансформация на България, която от една турска провинция със средновековни политически и социални отношения и полуизточна култура се подложи, чрез новото управление, на режима на западноевропейските държави. Това двойно влияние не закъсня да произведе реакция в стопанските и социални форми на живота. То нанесе решителен удар на доминиращото тогава затворено домашно и еснафско стопанство и разчисти пътя на стоковото парично производство и на западноевропейската конкуренция ” (Porov, 1916, p. 29).

За времето от 1879 до 1883 г. в Южна България чрез продажба от турски в български ръце преминават около 28 % от наличната турска поземлена собственост по време на Освобождението. След 1882 г. турска земя купуват

---

³ Адвалорно (ad valorem) – мито, определяно като процент върху цената на внасяната стока. Например при цена 1 лв на 100 кг брашно 10 % адвалорно мито ще се равнява на 1 ст. на 100 кг.

вече предимно заможни жители на селата и градовете⁴.

Характерно за българското стопанско развитие през 80-те години на XIX в. е, че пазарните цени в страната спадат значително в сравнение с временно високото развитие от 1871–1878 г. в резултат на продължителната европейска аграрна криза от 1873 г. до края на 90-те години на века. Движението „надолу” на цените на зърнените храни повлича със себе си и цените на останалите земеделски произведения⁵.

Продължителната стагнация на българското стопанство през 80-те и 90-те години на XIX в. е резултат на множество фактори и условия, които съдържат икономическия растеж. В страната липсват свободни капитали, които чрез банките да бъдат инвестирани в различни индустриални проекти. Нестабилната политическа обстановка обезсърчава дори и най-авантюристичните чуждестранни инвеститори, които биха се впуснали в рискови предприятия у нас. Липсата на стопански ръст и от там – незадоволителният стандарт на живот до голяма степен е плод и на ниския социален капитал в страната. В първите години след Освобождението грамотните (груб показател за нивото на човешки капитал) са под 5% от населението. Задържаща роля играят и зле работещите държавни институции (администрация, съдебна система), както и липсата на ясно дефинирани вещни права върху земята (Ivanov & Mitev, 2010, pp. 108-109)⁶.

---

⁴ Тук не са включени турските земи, които преминават безвъзмездно в ръцете на български селяни вследствие на съдебни решения, укрито от властта присвояване на земи на незавърнали се турски бежанци и земи на татарските и черкезките села. Промяната е в резултат от т.нар. аграрен преврат, чието „основно негово съдържание било ликвидирането на едрото турско земевладение и временно утвърждаване на господството на дребните и средните земеделски стопанства”. (Economic history of Bulgaria 681-1981, 1981, p. 217)

⁵ Спадането с цените с около 50 % спрямо нивото им в навечерието на Освобождението означава рязко „орязване” на паричните доходи на земеделските стопани. Води и до голямо намаляване на реалните им доходи, тъй като цените на необходимите за стопаните промишлени стоки не само че не спадат, но даже в повечето случаи се повишават, а дълговете и плащанията за лихви остават в стария си номинален размер (Economic history of .....1981, p. 226).

⁶ Авторите отчитат, че „в годините след Освобождението земята у нас се притежава по наследство, а не по силата на документ (нотариален/крепостен акт). Издаването му става по тромава и скъпа процедура, която се осъществява в рамките на съдебен процес. Селянинът е принуден да ходи многократно до града и да плаща различни такси и адвокатски хонорари. Поради това банките се въздържат да кредитират селските стопани срещу ипотeka на техните земи” (с. 109).

Напълно аналогично с картината в общобългарски план селското стопанство в Казанлъшкия край определя икономическия облик на района. В годините непосредствено преди Освобождението (третата четвърт на XIX в.) поминъкът на по-голямата част от населението в региона се осигурява от земеделието и скотовъдството. Същото се отнася и за жителите на казалийския център, които въпреки напредъка на занаятите и търговията не изоставят земеделието. До голяма степен картината се запазва и през първите две следосвобожденски десетилетия.

Съвременни източници представят недвусмислено тягостна картина: „...Нивите се обработват по един най-примитивен начин... Орането по нивите е твърде плитко. Със стотини години се експлоатира все един и същ пласт на почвата, когато лежащите под него богати пластове остават недостъпни за корените на растенията. Нивите на твърде малко места се торят. Торът, този толкова важен материал в земеделието, се оставя най-често да гние в двора на земеделеца и да трови въздуха му с вредните продукти на гниенето. Него го употребяват най-често тези земеделци, които са били в странство и са видели ползата от него. Такива са лясковчаните, които ходят градинари в Австро-Унгария, такива са завърналите се от Австро-Унгария, и Русия преселенци – българи... Но навсякъде, гдето употребяват тора, употребяват го след като изгние по въздуха и изгуби значителна част от съставните си части, важни за живота на растенията. Истина, че на някои места захванаха вече да употребяват вместо ралото плугове, макар че доста често тези плугове не са пригодни за почвата, която се оре с тях. Един и същи плуг... употребяват за оране на тежки глинести и на леки пясъчливи почви... Масата земеделци употребява ралото...” (Short representation, 1889, pp. 1-6). Дори да не се абсолютизира консервативността на преобладаващия брой от стопаните, дълбочината на бездната пред успешната модернизация на българското селско стопанство изглежда стряскаща.

Друга местна особеност е гъстотата на населението в Розовата долина. В резултат „земите (на Карловска и Казанлъшка околия – б.а. – М. М.) ако по качеството и добрината си да стоят много по-долу сравнително с нивите на Пловдивските и Старозагорски полета, обаче това не им пречи никак, да имат голяма стойност, защото както отпреди, така и сега, в Карловско и Ка-

занлъшко нивите се продават 5–6 пъти по-скъпо, отколкото се продават нивите в Старозагорско и Пловдивско. Причината на това е тази, дето населението в тези две околии е много гъсто и селата им са много на често едно до друго с по 100–200–300–400 къщи всяко”⁷. Така цената на парцелите значително надвишава средната за страната.

Тенденциите в развитието на розопроизводството през първите две следосвобожденски десетилетия са нееднозначни. Картината се усложнява и от факта, че редовна статистика за състоянието на розовите градини започва да се води едва след 1887 г. При това дори данните до 1892 г. са несигурни (Palaraït, 2000, p. 559; 1997, pp. 2-3)⁸.

В случая с казанлъшкото село Енина например през 1878 г. розовите градини са около 500 дка, до 1883 г. те нарастват на 690 дка, до 1890 г. на 1 390 дка, до 1899 г. на 1 512 дка, а през 1905 г. на 2 405 дка. До голяма степен това се отнася и за други села в Казанлъшка, Карловска и Новозагорска околия. Има данни обаче и за райони, където е регистриран чувствителен спад, какъвто е случаят с розопроизводството в Копривщица. Значението на розопроизводството надхвърля чисто финансовия и пазарен аспект. Още наблюдателни съвременници констатират, че „гюловото масло... досега, когато се произвеждаше служеше да обогатява няколко лица от чужди народности. Няколко арменци, немци, гърци и евреи бяха се загнездили от 30–40 години в Казанлък и бяха монополизирани купуването на маслото... Но от няколко години работите се измениха съвършено, една–две български къщи се въздигнаха и чрез своята честна и редовна търговия сполучиха да се запознаят с много търговски къщи в Западна Европа, на които спечелиха и доверието”⁹. Розопроизводството и в още по-голяма степен търговията с розо-

---

⁷ Земледелец, Годишнина 3, 20 февруари 1883.

⁸ Според М. Паларе българите са един от най-динамичните в икономическо отношение етноси в Османската империя. Всъщност статистически данни за износа на розова вода и масло се водят от 1882 г. Проблемът е, че през 1882-1885 г. експортираната розова вода е групирана заедно с розовото масло; през периода 1891-1894 г. обмитяваното розово масло от данъчните служби в Казанлък и Карлово попада в рубриката „неопределено местоназначение”, без да се посочват страните, за които се изнася; отделна статистика за износа в САЩ започва да се води едва от 1897 г. и т.н. (First conference about rose-oil industry, 1906, p. 12).

⁹ Земледелец, 1883, 18.

во масло се превръщат в една от най-атрактивните „визитни картички“ на българското стопанство.

През 1882 г. в Пловдивска префектура са произведени 75 000 мускала розово масло, като цената варира в диапазона 24–35 гроша за мускал. Същата година розотърговецът Хр. Христов предлага на източнорумелийското правителство последното „да направи една отстъпка щото търговците да плащат митото на гюловото масло в областната каса и да прекарват маслото си по сухо за в Европа, а не през Цариград. Причината – турското правителство приемало бялото меджидие 20 гроша златни, а областта ни 18 1/2, от което следва 7 1/2 на стоте по-долу. Нека този огромен доход падне в областната каса”¹⁰. Наред с несъмнената си финансова рационалност, това предложение свидетелства за нарасналото самочувствие на българските търговци. Не е изненадващо, че пътят до световното лидерство се оказва къс.

Как би изглеждал един опит за очертаване на част от ареалите, достигнати от развиващата се розотърговска традиция, като имаме предвид състоянието на актуалната монетна и банкнотна циркулация? Чужди монети циркулират на територията на Османската империя до Освобождението и то в значителни количества. Османската власт така и не успява да се справи с този проблем. Сред причините за тази ситуация е и недоверието от страна на населението към непостоянната османска парична система, претърпяла множество сривове и кризи. В това отношение тя се явява почти единствен подобен пример в световната нумизматична история. Количеството на циркулиращите монетни единици е неимоверно голямо, а разпространението им наистина всеобхватно. Всички те, дори и излезлите отдавна от обращение в своите държави монети, се използват масово като платежно средство и са натрупвани в съкровища. В този ред на мисли не е изненадващо, че в периода 1878 г. – края на XIX в. се използват и монети, отсечени в предходните години, десетилетия и дори векове. Достатъчно условие е те да бъдат изработени от злато или сребро. Монетната циркулация веднага след Освобождението е живо обрисувана в непубликуваните изцяло мемоари на финансиста Михаил Тенев, който описва ситуацията в Княжество България, непосредствено след Берлинския договор от 1878 г. по следния начин: „Осво-

---

¹⁰ Марица, 1882, 405.

бождението на България завари в страната едно смешение от монети, каквото може да съществува само в една първобитна държава... В Османската империя, макар да съществуваше по това време народна монета, имаха курс и всички златни, сребърни и медни монети от държавите на целия свят. В обращение, редом с белите сребърни меджидии и подразделенията им – бешлици, алтълъци, ирмеличета, се срещаха изобилно сребърни унгарски мангърчета, австрийски фиоринти, германски талери и марки, американски долари, английски гулдени, шилинги и крони, испански пезети, шведски, датски и холандски риксдали, индийски рупии и пр., и пр., както и франковете на държавите от латинската конвенция. Между тия разни видове монети се срещаха значителни количества демонетизирани от самите им държави късове, изтрети от употребление дотолкова, че не можеше да се познае на коя държава принадлежат. Публиката се мъчеше да ги разпознава само по обема и формата им и им даваше названия диреклии, кумлии, унгарчета и т.н.“ (цит. по: Торогов 1997, pp. 9-10).

В нумизматичния фонд на Исторически музей „Искра“ – Казанлък се съхраняват значителни количества монети и банкноти от периода 1878 г. – края на XIX в. За някои от тях съществуват изрични указания, че са били притежание на известни казанлъшки розотърговски фамилии, докато произходът на останалите не е отбелязан. При всички случаи именно с такива монети и банкноти са били осъществявани търговските операции в България и извън граница. Ето защо считаме за целесъобразно представянето им именно тук с оглед по-добрата илюстративност на настоящия материал.

И след Освобождението най-разпространените монети в Княжеството остават османските. Разбира се, това е напълно обяснимо, понеже е било нужно време за въвеждането на новата българска парична единица. Изключително консервативната и неимоверно изостанала система на парично обращение в Османската империя се запазва поне за десетилетие след 1878 г. Освен това, количеството на отсечените първи български монети от 2, 5 и 10 стотинки през 1881 г. в Бирмингам (Англия) е сравнително малко, а общата им стойност е далеч под потребностите на местната и международната търговия. Ето защо монетарната ситуация на територията на Княжеството се променя изключително бавно, а широкото използване на османски монети

(предимно от злато) е напълно обусловено, понеже първите български златни монети се появяват едва през 1894 г., а освен това те са отсечени в много нисък тираж.

Сред използваните османски монети след Освобождението често се срещат и такива на управлявалия по-рано султан Абдул Азис (1861–1876). Сред монетите, съхранявани в нумизматичния фонд на Исторически музей „Искра“ – Казанлък се открояват най-вече неговите златни екземпляри, които не са изведени от обращение и в самата Османска империя и били приети като законно платежно средство дълго след смъртта му. Една от монетите е с номинал 1 лира (100 куруша) и е отсечена през третата година от управлението му (т.е. 1863 г.) (№ 1 в Каталога, срвн.: Pere, 1968: № 918; Ölcer, 1979: № 32.033; Friedberg, 2003: № 25; Krause, Mishler 2006: KM#696). Другата златна монета е с номинал 5 лири (500 куруша) и е от 1873 г. (година 13 от управлението на султана) (№ 2, срвн.: Pere, 1968, № 916var; Ölcer, 1979, № 32.013; Friedberg, 2003, № 23; Krause, Mishler 2006, KM#698).

Сред най-разпространените и най-често използвани монети при търговските операции на българските розотърговци, както и при други случаи, са тези на различните субекти на Британската империя. Всички представени по-долу екземпляри са от управлението на кралица Виктория (1837–1901). Често използвани при търговските операции в България и извън граница са сребърните и особено златните монети, най-вече тези, доказали се и в останалия свят. Сред тях трябва да се отбележи т.н. „готически флорин“, наречен така заради надписите с готически шрифт. При тези монети годината е изписана с римски цифри (№ 3, срвн.: Yeoman, 1970, 211, № 8). Сред съхраняваните в музея британски монети вероятно най-любопитни са златните соверейни от два различни типа: с младежка глава на кралицата (№ 4, срвн.: Yeoman, 1970, p. 212, № 14) и в по-напреднала възраст, с воал и корона (№ 5, срвн.: Yeoman, 1970, p. 213, № 29). От монетите, сечени в и за субектите на Британската империя, тук представяме 1 канадски цент от 1897 г. (№ 6, срвн.: Yeoman, 1970, p. 71, № 5), монета от $\frac{1}{4}$ анна от 1886 г. на Британска Индия (№ 7, срвн.: Atkins, 1889, p. 189, № 186; Yeoman, 1970, p. 247, № 18) и 10 цента от 1888 г. на Хонг Конг (№ 8, срвн.: Yeoman, 1970, p. 235, № 4).

Сред най-често използваните монети при търговските сделки на бъл-

гарските розотърговски фирми са френските. Това е обусловено от цяла редица фактори от вътрешно и външно естество. Коментирането на всички тях би било твърде обширно, ето защо тук ще споменем накратко само някои от тях. От установяването на Втората империя във Франция (2 декември 1852 г. – 4 септември 1870 г.), там започва масирано производство на монети. Особена популярност над граница придобиват златните монети от 10, 20 и 100 франка, които дълги години се ползват като еталон в редица държави, в това число и в Османската империя и били наричани „наполеони“. Количеството на отсечените френски монети от този период е огромно. Използването на френските монети става традиционно, а след създаването на Латинския монетен съюз на 23 декември 1865 г. (просъществувал до 1 януари 1927 г.) се засилва още повече. Чрез него се стандартизират монетите и се уеднаквяват номиналите в страните, които го поддържат. Както е добре известно, след Освобождението към съюза се присъединява и България.

От този период в ИМ „Искра“ – Казанлък се съхраняват голям брой френски монети. Сред тях значително количество са бронзовите екземпляри от 5 и 10 сантима, сребърните 20 сантима и 5 франка, както и златната монета от 20 франка. Сред по-редките монети от 5 сантима са тези, сечени между 1853 – 1857 г. (№ 9, срвн.: Суһај, 2009, р. 349, КМ#777.1). Подобна е ситуацията и при монетите от 10 сантима (№ 12, срвн.: Суһај, 2009, р. 349, КМ#771.3). Монетата от 20 сантима принадлежи на втория период от монетосеченето на император Наполеон III (1852–1870) и е отсечена в монетарницата на град Страсбург (№ 11, срвн.: Суһај, 2009, р. 350, КМ#808.2). Изключително красива и широко използвана е сребърната монета от 5 франка, отсечена в монетния двор на столицата Париж (№ 12, срвн.: Суһај, 2009, рр. 351-352, КМ#799.1). Но може би най-любопитна е златната монета от 20 франка (№ 13, срвн.: Суһај, 2009, р. 352, КМ#801.1) – тя е отлично съхранена и е отсечена от злато с проба 900/1000.

Френското монетосечене от периода на Третата република, просъществувала цели 70 години (4 септември 1870 г. – 22 юни 1940 г.) протича в две фази. Поради хронологичната рамка тук ще коментираме само монетите отсечени през първата от тях, обхващаща времето от 1871 до 1918 г. Тогава френската монетна система запазва характера си, установен по време на

Френската революция. Изображенията дълго време също се запазват стандартни, като по-голямо изменение се наблюдава при аверса, докато реверса остава почти непроменен. В нумизматичния фонд на ИМ „Искра“ – Казанлък се съхраняват голям брой монети и от периода на Третата република. Тук представяме екземпляр на монета от 5 сантима от тип, сечен в периода 1871 – 1898 г. (№ 14, срвн.: Сухай, 2009, р. 354, КМ#821.1). Със същото оформление е и монетата от 10 сантима (№ 15, срвн.: Сухай, 2009, р. 354, КМ#815.1). Монетата от 5 франка, отсечена през 1873 г. в Париж е с любопитно изображение – върху реверса е изобразен Херкулес с персонификациите на Свободата и Равенството (№ 16, срвн.: Сухай 2009, р. 356, КМ#820.1).

Представените по-долу монети са на държави, които не се срещат често на Балканите, поради по-слабите търговски контакти с тях. Възможно е, разбира се, те да са попаднали в България и индиректно. Сред тях са редица европейски монети, като например испанската монета от 2 ½ сентимос от 1867 г. (№ 17, срвн.: Уеоман, 1970, р. 442, № 38); изключително рядката месингова пробна монета-образец на златните 4 песос от 1890 г., сечени за Филипните (№ 18); португалската сребърна монета от 500 рейс от 1891 г. (№ 19, срвн.: Уеоман, 1970, р. 386, № 23); нидерландската монета от ½ цент от 1898 г. (№ 20, срвн.: Уеоман, 1970, р. 343, № 3). Сред най-любопитните и редки монети, съхранявани в нумизматичния фонд на Исторически музей „Искра“ – Казанлък са монетите на държави от други континенти: персийската сребърна монета с номинал ¼ кираи или 5 шахи, отсечена през 1297 г. от Хиджра (1880 г.) (№ 21, срвн.: Уеоман, 1970, р. 367, № 9); китайската сребърна монета на провинция Гуандун (№ 22, срвн.: Уеоман, 1970, р. 97, № 201); много рядката сребърна монета от 2 ½ шилинга на бурската Южно-Африканска република (№ 23, срвн.: Уеоман, 1970, р. 429, № 6); аржентинската бронзова монета от 2 сентавос от 1888 г. (№ 24, срвн.: Уеоман, 1970, р. 22, № 2) и щатската монета от 1 цент, емисия 1883 г. от тип „глава на индианец“ (№ 25, срвн.: Уеоман 1970, р. 479, № 4).

КАТАЛОГ

ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ

Абдул Азис (1861 – 1876)

1

Л.: Тугра на султан Абдул Азис. Горе – 7 петолъчни звезди. Долу – две кръстосани маслинови клонки, лък и два колчана със стрели. Под туграта:

Sana 3

Он.: Горе – петолъчна звезда. Околовръст – две привързани с панделка маслинови клонки. В средата:

Azza nasruhu

Duriba fi

Kustantiniyah

1277

100 куруша (1 лира), 1863, злато, 22,1 мм, 7,14 г, ИН 3518

2

Л.: Тугра на султан Абдул Азис. Горе – 7 петолъчни звезди. Долу – две кръстосани маслинови клонки, лък и два колчана със стрели. Най-долу: 500. Под туграта:

Sana 13

Он.: Като № 1.

500 куруша (5 лири), 1873, злато, 34,7 мм, 35,91 г, ИН 3673

БРИТАНСКА ИМПЕРИЯ

Обединено кралство Великобритания и Ирландия

Виктория (1837 – 1901)

Л.: Четири короновани хералдически щита, разположени кръстообразно, в които са изобразени гербовете на Англия, Шотландия и Ирландия. Горе – надпис с готически шрифт: ONE FLORIN, долу: ONE TENTH OF A POUND.

Оп.: Бюст на Виктория, наляво, с корона и прибрани коси. Надпис около лъвръст с готически шрифт:

VICTORIA:D:G:BRIT:REG:F:D:MDCCCLIII

флорин, 1853, сребро, 30,0 мм, 11,31 г, ИИ 2761

4

Л.: Свети Георги на кон в скок, надясно. Светецът е с шлем с грива и наметало, с лявата си ръка държи поводите на коня, а в дясната държи меч, с който замахва срещу паднал под коня змей. Долу: 1872.

Оп.: Бюст на Виктория, наляво, в младежка възраст, с прибрани на кок коси. Надпис околоръст:

VICTORIA D:G:BRITTANNIAR:REG:F:D:

соверейн, 1872, злато, 22,0 мм, 7,9881 г, ИН 3668

5

Л.: Като № 4, но с година 1889.

Оп.: Бюст на Виктория, наляво, в зряла възраст, с воал и корона. Надпис околоръст:

VICTORIA D:G:BRITT:REG:F:D:

соверейн, 1889, злато, 22,0 мм, 7,9881 г, ИН 3669

Канада

Виктория (1837 – 1901)

6

Л.: Венец от кленови листа околоръст. В средата:

ONE

CENT

1897

Оп.: Бюст на Виктория, наляво, в младежка възраст, с корона и коси, привързани с панделка. Надпис околоръст:

VICTORIA DEI GRATIA REGINA CANADA

1 цент, 1897, бронз, 25,4 мм, 3,24 г, ИИ 2616

Британска Индия
Виктория (1837 – 1901)

7

Л.: Венец от листа околоръст. В средата:

ONE
QUARTER
ANNA
INDIA
1886

Оп.: Бюст на Виктория, наляво, в младежка възраст, с корона и прибрани коси. Надпис околоръст:

VICTORIA EMPRESS

¼ анна, 1886, мед, 25,2 мм, 6,44 г, ИИ 2335

Хонг-Конг
Виктория (1837 – 1901)

8

Л.: В средата – Хонг Конг и номинала, изписани посредством 4 китайски йероглифа:

香		Xiāng
毫	—	Háo yī
港		Gǎng

Надпис околвърът:

HONG – KONG

TEN CENTS 1888

Op.: Бюст на Виктория, наляво, в младежка възраст, с корона и прибрани коси. Надпис околвърът:

VICTORIA QUEEN

10 цента, 1888, сребро, 17,8 мм, 2,71 г, ИИ 2763

ФРЕНСКА ИМПЕРИЯ

Наполеон III (1851 – 1871)

9

Л: Орел с разперени криле държи в ноктите си сноп и пет пречупени стрели. Долу: А. Надпис околвърът:

EMPIRE FRANÇAIS CINQ CENTIMES

Op.: Бюст на императора с брада и мустаци, наляво, ограден със зрънчест кръг. Под бюста: BARRE. Надпис околвърът:

NAPOLEON III EMPEREUR 1853

5 сантимта, Париж, 1853, бронз, 25,0 мм, 5,00 г, ИИ 2249

10

Л: Като № 9. Долу: ВВ. Надпис околоръст:
EMPIRE FRANÇAIS DIX CENTIMES

Он: Като № 9. Година: 1854.

10 сантима, Страсбург, 1854, бронз, 30,2 мм, 10,00 г, ИИ 2238

11

Л: В центъра – френската имперска корона. Под нея: 20 CENT. Отдолу:
1867. Под годината: ВВ. Надпис околоръст в горната част на монетното поле:

EMPIRE FRANÇAIS

Он: Бюст на императора с брада и мустаци, наляво, с лавров венец. Под него: BARRE. Надпис околоръст:

NAPOLEON III EMPEREUR

20 сантима, Страсбург, 1867, сребро, 16,0 мм, 1,00 г, ИИ 2748

12

Л: Гербът на Френската империя. Вляво и вдясно: 5 F. Долу: 1870. Надпис околоръст в горната част на монетното поле:

EMPIRE FRANÇAIS

Оп: Като № 11. Долу вдясно от бюста: А.
5 франка, Париж, 1870, сребро, 37,0 мм, 25,00 г, ИН 3723-1

13

Л: Гербът на Френската империя. Вляво и вдясно: 20 FR. Долу: 1865.
Вляво от годината: А, вдясно: котва. Надпис околоръст в горната част на монетното поле:

EMPIRE FRANÇAIS

Оп: Бюст на императора с брада и мустаци, надясно, с лавров венец. Под него: BARRE. Надпис околоръст:

NAPOLEON III EMPEREUR

20 франка, Париж, 1865, злато, 21,0 мм, 6,4516 г, ИН 3517

РЕПУБЛИКА ФРАНЦИЯ

14

Л: В центъра: 5 CENTIMES. Долу: А. Изображението е оградено с две лаврови клонки, образуващи венец и завързани долу с панделка. Надпис околоръст:

LIBERTÉ ÉGALITÉ FRATERNITÉ

Он: Глава на млада жена, наляво, с коси, сплетени на дълга завързана отзад плитка. В косите ѝ са вплетени дъбови и лаврови листа и сноп житни класове. Изображението е оградено със зрънчест кръг. Надпис околоръст:

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE 1883

5 сантима, Париж, 1883, бронз, 25,0 мм, 5,00 г, ИН 2215

15

Л: Като № 14, но надписът е: 10 CENTIMES.

Он: Като № 14. Година 1888.

10 сантима, Париж, 1888, бронз, 30,0 мм, 10,00 г, ИН 2226

16

Л: В центъра – триредов надпис: 5 FRANCS 1873 във венец от лаврови и дъбови клонки, завързани долу с панделка. Долу: А. Надпис околоръст:

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

Он: Композиция от три човешки фигури. В центъра е Херкулес, вляво – персонафикация на Свободата, а вдясно – персонафикация на Равенството. Двете женски фигури се държат за ръце. Долу: подпис. Надпис околоръст:

LIBERTÉ ÉGALITÉ FRATERNITÉ

Надпис върху канта: DIEU PROTÉGÉ LA FRANCE

5 франка, Париж, 1873, сребро, 37,0 мм, 25,00 г, ИН 3724

КРАЛСТВО ИСПАНИЯ

Исабел II (1833 – 1868)

17

Л: Малкият герб на Кралство Испания. Под него: ОМ. Надпис горе: REINA DE LAD ESPAÑAS. Долу: 2 ½ CENTIMOS DE ESCUDO.

Он: Бюст на Исабел II, надясно, с лавров венец, привързан с панделка към косата, която е сплетена на плитка и прибрана в кок. Долу: 1867. Надпис околоръст:

ISABEL II POR LA GRACIA DE DIOS Y LA CONST.

2½ сентимос, Барселона, 1867, мед, 25,0 мм, 6,43 г, ИН 2369

ФИЛИПИНИ (под испанска власт)

Алфонсо XIII (1886 – 1931/1941)

18

Л: Гербът на Кралство Испания. От двете му страни: 4 P. Под него: PILIPINAS. Надпис горе: REI DE LAS ESPAÑAS

Он: Бюст на Алфонсо XIII, наляво, в бебешка възраст. Долу: 1890. Надпис околоръст:

ALFONSO XIII POR LA G DE DIOS

4 песос, 1890 (образец), месинг, пробита, ИИ 2366

КРАЛСТВО ПОРТУГАЛИЯ

Карлос I (1863 – 1908)

19

Л: Коронован герб на Кралство Португалия, от долната част на който излизат две лаврови клонки. Под него: 500 REIS.

Он: Бюст на Карлос I, надясно, с бакенбарди и мустаци. Под него: Alves. Долу: 1891. Надпис околоръст:

CARLOS I REI DE PORTUGAL

500 рейс, 1891, сребро, 30,6 мм, 12,50 г, ИИ 2756

КРАЛСТВО НИДЕРЛАНДИЯ

Вилхелмина (1890 – 1948)

20

Л: Две лаврови клонки, привързани долу с панделка. В средата:

$\frac{1}{2}$

CENT

Он: Гербът на Кралство Нидерландия. Долу: 1898. Надпис околоръст:
KONINGRIJK DER NEDERLANDEN

$\frac{1}{2}$ цент, 1898, мед, 14,0 мм, 1,19 г, ИН 2377.1

ПЕРСИЯ

Насир ад-Дин шах (1848 – 1896)

21

Л: Лавров и дъбов венец, завързани долу с панделка.

shakh

Nasir ad-Din

sultan

Он: Лавров и дъбов венец, завързани долу с панделка. В средата – гербът на Персия. Над него – корона. Долу: 1297.

$\frac{1}{4}$ киран (5 шахи), АН 1297 (1880), сребро, 15,0 мм, 1,15 г., ИН 2930

КИТАЙСКА ИМПЕРИЯ

Провинция Гуандун

Гуан-су (1875 – 1908)

22

Л: Горѐ и долу – надпис с китайски йероглифи, аналогичен на реверс-ния; в средата – името на императора и номинала на монетата:

造省東廣

Zào shěng dōng guǎng

光

Guāng

寶元

Bǎo yuán

緒

Xù

釐四分四錢一平庫

Lí sì fēn sì qián yī píng kù

Он: В средата – гербът на Китайската империя (дракон). Надпис:

KWANG TUNG PROVINCE

1 MACE AND 4.4 CANDAREENS

20 цента (1 мейс и 4,4 кандарена), (1890), сребро, 23,5 мм, 5,50 г,
ИН 2362

ЮЖНО-АФРИКАНСКА РЕПУБЛИКА (ТРАНСВААЛ)

Паул Крюгер (президент) (1883 – 1902)

23

Л: В средата – гербът на Южно-африканската република с девиза:
EENDRAGT MAGT MAAKT

Над него:

2 ½ SHILLINGS 1896

Оп: Бюст на президента Паул Крюгер с дълга брада и мустаци, наляво.

Надпис околоръст:

ZUID AFRIKAANSCHЕ REPUBLIEK

2 ½ шиллинга, 1896, сребро, 28,3 мм, 11,31 г, ИИ 2750

РЕПУБЛИКА АРЖЕНТИНА

24

Л: В средата – гербът на Аржентина. Под него: 1888. Горѐ:
REPUBLICA ARGENTINA

Оп: Глава на персонификация на Аржентина с фригийска шапка и дълги
коси, наляво. Надпис горе: LIBERTAD

Долу: DOS CENTAVOS

2 сентавос, 1888, бронз, 30,0 мм, 10,00 г, ИИ 2374

СЪЕДИНЕНИ АМЕРИКАНСКИ ЩАТИ

25

Л: Две дъбови клонки, привързани долу с панделка, заедно с три стрели.
Горе – хералдически щит. В средата:

ONE

CENT

Он: Бюст на индианец с украса от пера на главата с надпис LIBERTY, на-
ляво. Долу: 1883. Надпис околоръст:

UNITED STATES OF AMERICA

1 цент, 1883, бронз, 19,0 мм, 3,10 г, ИИ 2376

REFERENCES:

Atkins, J 1889, *The Coins and Tokens of the Possessions and Colonies of the British Empire*, Bernard Quaritch, London.

Dimitrov, D 1994, *The time of the Great Contrasts 1918-1929-1933-1939*, (Vremeto na golemite kontrasti), Sofia, 1994 (in Bulgarian).

Economic history of Bulgaria 681-1981, Sofia, 1981 (*Stopanska istoriya na Balgariya 681-1981*) (in Bulgarian).

First conference about rose-oil industry. Plovdiv, 1906 (in Bulgarian).

Friedberg, R 2003, *Gold Coins of the World*, 7th edn, The Coin and Currency Institute Inc., Clifton (NJ).

Ivanov, M & Mitev, P 2010, 'The first wave of Bulgarian modernization 1850-1912)', *Bulgarian historical review*, vol. 3-4 . (in Bulgarian)

Short representation on the agriculture and crafts in Bulgaria, Sofia, 1889. (in Bulgarian)

C. Krause, C & Mishler, C 2006, *Standard catalog of World Coins, 1801-1900*, 5th Edition, Krause Publications, Iola.

Marinova, M 2009, *Economic history*, Sofia, 2009. (in Bulgarian)

- Markov, S 1908, 'The town of Troyan and its economic state', SpBikD (Bulgarian Economical Society's Magazine), vol., 9-10.
- Ölcer, C 1979, Sultan Abdülaziz Han devri Osmanlı madeni paraları, İstanbul.
- Palarait M, 'Primary Production in a Market for Luxury: the Rose-Oil Trade of Bulgaria, 1771 – 1941', *The Journal of European Economic History*, vol. 28, no. 3, pp. 551-597.
- Palarait, M 1997, *The Balkan Economies 1800 – 1914: Evolution without Development*, Cambridge.
- Penchev, P 2008, 'The decline of the Bulgarian crafts and the Russian-Turkish Liberation War (1877 – 1878)', in: *Russian-Turkish Liberation. From chronological to empirical-statistical interpretation*, University Edition "Stopanstvo", Sofia, 2008. (in Bulgarian)
- Pere, N 1968, Osmanlılarda madeni paralar, İstanbul, 1968.
- Popov, K 1916, 'Economic Bulgaria', *Collection of the Bulgarian Academy of Sciences*, 8, Branch Historical-philosophical and philological department, 8. (in Bulgarian)
- Statelova, E 1983, *Eastern Rumelia (1879-1885). Economy, Politics, Culture*. Sofia. (in Bulgarian).
- Toporov, V 1997, *From thaler to dollar*, Kitira, Sofia. (in Bulgarian)
- Yeoman, R 1970, *A Catalog of Modern World Coins*, Racine, Wisconsin.

Correspondence address:

Momchil Marinov – PhD

Kazanlak Iskra Museum of History,
8 P. R. Slaveykov str. 6100 Kazanlak
Tel.: (+ 359) 885 751 457
E-mail: mom_mar@abv.b

Krasimir Krastev – Associate professor, PhD

Shumen University,
Department of Humanities
115, Universitetska str. 9700 Shumen
Kazanlak Iskra Muzeum of History,
Department of Numismatics
8 P. R. Slaveykov str. 6100 Kazanlak
Tel.: (+ 359) 899 377 575
E-mail: krusteff77@mail.bg

МЕЖДУНАРОДНИТЕ ВРЪЗКИ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЧИФЛИКЧИИ – СЛУЧАЯТ ХОЛЕВИЧ И ВАКАРО

Петър ДОБРЕВ

Abstract: *The Holevich family, whose personal archives I am currently researching, were some of the richest and most influential landowners (or chiflikchii) in the region of Dobrudja prior to WWII. The most prominent member of the family was hadji Vasil Holevich, who apart from having a serious political career, was also doing business with one of the most important industrialists in the young Bulgarian state – the Italian K.A. Vaccaro. At the end of the 19th century, they became partners in the sale of agricultural machinery.*

My paper researches the complicated business contacts between Holevich and Vaccaro, which started promisingly but ended up with serious losses for the Italian. At a moment when the Bulgarian state budget was dependent of Vaccaro and the European loan, he was negotiating, Holevich was in a position not to answer the Italian's letters and didn't seem very concerned with collecting the money that was requested of him. This can show the powerful position local landowning elites had in Dobrudja, which allowed them to have the upper hand even against some of the most influential men in Sofia.

Key words: *Balkan merchants, capitalist agriculture, Dobrudja, capital accumulation, political networks, merchant networks, Bulgaria, Italia*

JEL: N94

Заниманията ми с българските чифликчии се концентрират около котленската фамилия Холевич и постепенното преселване на членовете ѝ от Котел в Добруджа (Dobrev, 2016). Микрослучаят на Холевич е показателен не само за развитието на аграрния капитализъм в първите години на новоосвободената българска държава, но и за малката, но изключително влиятелна социална група на чифликчиите в този период. Често това са хора, които за-

почват своята успешна икономическа дейност още в годините на Османската империя и успяват да я продължат след 1878 г., предимно в района на Добруджа, но и в редица други места в България, които позволяват едро земевладение. С настоящата си статия, през случая на Холевич, се опитвам да илюстрирам влиятелните международни връзки, които тези чифликчии са имали, както и разнообразието им от политически и икономически дейности, които обуславят значителния им социален капитал в епохата.

Ще обърна внимание на общата търговска дейност на Холевич за продажба на селскостопански машини с един от крупните индустриалци в новата българска държава, италианецът К. А. Вакаро¹. Вакаро впоследствие придобива и огромно политическо влияние в страната като представител на банковия синдикат, включващ Banque Internatinale de Paris и Париба, който отпуска заема за Земеделските каси (1896 г.), договаря държавния заем срещу тютюневите бандероли от 1899 и аванса срещу български съкровищни бонове от 1900 г. (Аврамов, 2007b, р. 537). Смятам, че взаимоотношенията между Холевич и Вакаро са показателни не само за разнообразните стопански дейности на българските чифликчии, а и за нарастващите им власт и политическо влияние на местно ниво.

Холевич и техният социален капитал

Братя Холевич трупат опит през 60-те и 70-те години на XIX в. като успешни търговци и земеделски производители, който им позволява да заемат ключови позиции веднага след 1878 г. в новата българска държава. Х. Васил Холевич, може би най-видният представител на фамилията, участва в Учредителното народно събрание в Търново, за кратко е председател на Окръжния съвет в Балчик, а след това става председател на същия съвет във Варна, на който пост ще се задържи близо 27 години (с известни прекъсвания). Важна подробност е, че по това време длъжността член на Окръжен съвет е изборна и носи солидно влияние, тъй като се занимава с разпределянето на държавното финансиране за строителство на инфраструктура, за

---

¹ Има известна неяснота около името на Вакаро, който навсякъде се подписва К. А. Румен Аврамов предполага, че той се казва Константин, докато други автори – Карло Алберто. Виж: Дума, 18 август 2012, бр. 192, viewed 20 September 2017, <<http://www.duma.bg/node/37700> >

подпомагане на земеделието, индустрията и търговията, строежа и поддържането на училища, болници и т.н.² Работата на Васил Холевич в съвета му носи орден Св. Александър V степен от княз Фердинанд през 1890 г.

Васил Холевич е депутат в първите три Велики народни събрания от 1879, 1881 и 1886–1887 г., също така и в IV, V, VI и VII Народно събрание от 1884–1886 г., 1887–1889 г., 1890–1892 г. и 1893 г.

Социалният капитал на х. Васил Холевич му позволява да даде на два пъти решаващи тласъци в кариерата на своя племенник Добри Божилов, който в последствие ще развие одиозна политическа кариера като управител на БНБ, министър на финансите (1938–1943) и за кратко министър-председател през 1943–1944 г. (Авгатов, 2007b, р. 534).

Друг племенник на х. Васил – Никола Генов Холевич, е сред основателите на земеделското движение в България и сред лидерите на големите селски протести срещу десятъка от 1900 г., завършили със сблъсъци с властта и смъртни случаи (Торалов, 1960, р. 164). В успешната борба срещу десятъка взема участие цялото семейство Холевич.

Холевич са обвързани, включително родствено и с видната добруджанска фамилия х. Матееви, от която произлизат социалистическите дейци Борис Стефанов и Иван Стефанов. Последният ще има особено бурна и противоречива политическа кариера след Първата световна война (Авгатов, 2007b, р. 555).

Показателен е и фактът, че х. Васил Холевич още през 1919 г. става сенатор в румънския парламент от Национал-либералбата партия, а през 1922 г. депутат. (Kuzmanova & Todorov, 2007, pp. 438-441)

Случаят Вакаро

Италианският предприемач и търговец К.А. Вакаро (1864–1933) започва своето влиятелно и противоречиво присъствие в България от 80-те години на XIX в. Предполага се, че той първоначално се е занимавал с житна търговия, а впоследствие с продажба на земеделски машини. През 1900 г., като представител на голяма строителна компания от Марсилия, организира мон-

---

² Закон за окръжните съвети. Държавен вестник, 118, 14 октомври 1882; Държавен вестник, 145, 22 декември 1887; Държавен вестник, 9, 12 януари 1907.

тирането на първия електрически трамвай в София и на електрическата централа в Панчарево, която снабдява българската столица с електрическа енергия. По същото време той става притежател на красива къща в София, в която днес е посолството на Ватикана³.

През 1905 г. Вакаро купува тютюневата фабрика „Български орел“ в Пловдив, която принадлежи на Ставридис и синове, основана през 1883 г. На 4 януари 1908 г. открива „Модерен театър“ в София, който е и първия софийски киносалон. През 1909 г. Вакаро инициира създаването на „Съединени тютюневи фабрики – Картел“ АД. Картелът обхваща 2/3 от общия обем на тютюневата промишленост в България и около 35% от манипулацията на тютюна (Krivoshieva, 2014, p. 96).⁴

От 1896 г. Вакаро е представител на банковия синдикат, включващ Banque Internationale de Paris и Париба, който отпуска заема за Земеделските каси от 1896 г. и аванса срещу български съкровищни бонове от 1900 г. На него е поверен надзорът върху бандеролите за тютюна, приети като залог по тази операция (Avgamov, 2007a, p. 171).

Може да се потвърди, че поне от 1892 г. х. Васил Холевич и К.А. Вакаро имат обща търговия със земеделски машини⁵. Данни за нея от архива има едва от 1897 г. нататък, като става ясно, че за 1896 и 1897 г. са продадени машини на стойност 44 581 лв.⁶ Основният дял от печалбите е за Вакаро, който внася машините главно от Америка, а х. Васил работи на комисионна.

Вакаро е ключов политически контакт, защото точно в края на XIX в. той е в „размитата зона“, по думите на Румен Аврамов между големите европейски банки и българската държава. Той е частно лице без официален имунитет, но припознат от двете страни за посредник (Avgamov, 2007a, p. 618). Това му дава директен достъп до министри и до министър-председателя, до хора на ключови позиции в БНБ. Самият Вакаро характеризира себе си така: „Дискретността е за мене стар навик и само защото всички партии на власт, без изключение, са ми признали това качество, те винаги

---

³ Дума, 192, 18 август 2012, viewed 20 September 2017, < <http://www.duma.bg/node/37700> >

⁴ Пак там.

⁵ Отчет за дейността на Варненската окръжна постоянна комисия през времето от 1-й септември 1892 до 1-й септември 1893, 42.

⁶ Архив Холевич (АрХ), равностетка на х. Васил Холевич за 1897 г.

са ме дарявали с доверието си.” (Авгамов, 2007а, р. 649).

От „Париба“ впоследствие определят Вакаро като „един честен, мотивиран и интелигентен посредник, който не е щадил усилия и е поставил в услуга на “Париба” неопенимия принос на познанствата си, на уважението на което се радва, на връзките, които е създал в парламентарните среди, понякога благодарение на парични жертви“ (Авгамов, 2007b, р. 174).

Можем да предположим, че при нужда и х. Васил Холевич е можел да прибегне до тази мрежа от познанства на лобиста Вакаро. Подобен пример е участието му в акционерното дружество „Каменовъглена мина станция Каяджик-Хасково“ от 1900 г. Дружеството е с основен капитал 1 000 000 лв., като Холевич е поканен по „препоръка на добрият ни приятел К.А. Вакаро“. Основен клиент на дружеството са Източните железници, като в управителния съвет участват М. Малеев, контролор на БНБ и Ст. Дренски, управителят на Търговско-индустриална Банка⁷.

Друг пример за интересни контакти, които Холевич осъществява чрез Вакаро е американецът Алтън Дий, който има желанието да работи по водоснабдяването на Добруджа. През 1897 г. той пише на Холевич да използва влиянието си пред правителството, което трябва да отпусне 10 000 долара, за да може да започне работата. За жалост от архива не става ясно дали този проект е продължен по някакъв начин⁸.

След 1902 г. Вакаро е заменен като посредник от официален представител на „Париба“, но това не прекъсва влиянието му в софийските среди. Той участва в девет от най-големите български компании в периода до Първата световна война, сред които Балканското търговско-индустриално дружество, занимаващо се с желязна индустрия и Съединените тютюневи фабрики в Пловдив (Ivanov & Ganey, 2009, р. 102).

Писмата от архива показват постепенната трансформация на отношенията между Холевич и Вакаро. В началото 1897 г. те са доста добри, като Холевич плаща с лични пари на механици за общата работа: „С други думи, както сякога, аз ще се старая за добрата ни работа с възможните икономии в

---

⁷ АрХ, писмо от акционерното дружество „Каменовъглена мина станция Каяджик-Хасково“ до х. Васил Холевич, Пловдив, 14 март 1900.

⁸ АрХ, писмо от Алтън Дий до х. Васил Холевич, Ню Йорк, 22 януари 1897.

разноските, за което се надее вий да ми вярвате, както и досега и подобрите всичките ми постъпки.“⁹

Впоследствие очакванията за добри продажби не се оправдават поради слабите реколти и Вакаро се притеснява, че неговата репутация като търговец е заплашена: „Не можем да се задоволим само с добри думи без пари, защото от всички продажби тази година, не съм получил нито цент. Вие пишете, че вашите клиенти искат отлагане, но аз намирам невъзможно да се съглася. Намирам също, че е въпрос на добра воля те да пожелаят да ми платят някаква сума, взимайки парите от Земеделските каси. Има толкова много хора, които си служат със средствата на Касите, въпрос е да се протегнеш и да ги вземеш.“¹⁰

Вакаро също така се съмнява, че Холевич е ползвал за свои цели някои от новите метални плугове. Х. Васил реагира остро: „А пък думата uses, изработени, е силна и не я приемам. Защото аз, ако исках да фалшифицирам, каквото понятие съдържа думата Uses не трябваше друго, освен да сменя частите, които орат и тогава и те щеха да му се видят нови, съвсем новички. Но у мене, както може да сте забележили вече, не искам да водя работите а l'ombre (сенчесто), обичам всякога да са на чисто, че ако би и с грешките. Тъй щото в заключение ще кажа, че плуговете за които е думата стоят и ще стоят в складът ми до тогава, до когато доде времето да се възприемат в страната и распродадат. Мене Аргир ми каза, че трябвало да ги изкарам на публичен търг, за да се продадат. Аз не обърнах внимание на тия му думи, защото не на публичен търг, но да им ги харижем пак няма кой да ги вземе, защото това, което не трябва на хората, не можеш им го даде.“¹¹

1898 г. също не носи добри продажби, като х. Васил пише на Вакаро: „Че тази годишното земание-давание ще да има такъв нещастен резултат, то беше явно иоще в началото на сезона, когато купувачите като видяха положението на сеидбите си, поискаха да връщат взетите машини обратно. Няма що да се прави повече от това, което бе възможно да се направи. Комисионата си съм задържал от несъбрани сумми, ний сме замали за чифликът си по-

---

⁹ АрХ, писмо на х. Васил Холевич до К.А. Вакаро, Варна, 8 май 1897.

¹⁰ АрХ, писмо на К.А. Вакаро до х. Васил Холевич, София, 28 септември 1897.

¹¹ АрХ, писмо на х. Васил Холевич до К.А. Вакаро, Каварна, 8 септември 1897.

вече стока отколкото струва комисионната. В разноските не можеше да се направи по-голяма икономия. Обикалянието на клиентите по расправянето на полиците, както и предстоящото пак обикаляние стана и ще стане на моя сметка с изключение на малки суми, които фигурират всякога. С притиснато от скръб сърце пиша тия редове, но няма какво да направя: общото положение е такова.“

През следващите години продажбите не се подобряват, като през 1902 г. различни купувачи дължат на Вакаро общо над 8 000 лева, които той очаква Холевич да събере. Вакаро пише: „турете се на моя място и ще разберете, че това положение не може да трае, че всяко нещо си има край и търпението своята граница. Моля ви, прочее, пак да не оставяте писмата ми без отговор и паричните ми искания без ход. Вие сте един твърде добросъвестен човек, за да проумеете, че моите искания трябва да бъдат удовлетворени. Чакам следователно вашите писма, вноски и сметки.“¹²

Любопитен момент е, че най-голям дял от тези дългове държат братята на х. Васил Холевич – х. Гено дължи 1 329 лв., а х. Петър – 769. Сред длъжниците е и друг влиятелен добруджански чифликчия – Никола Ючормански¹³.

Така в момента, в който българският бюджет зависи от К.А. Вакаро и европейския заем, х. Васил Холевич не отговаря на писмата на италианеца и не проявява особен интерес в събирането на парите му. Това може да посочи силната позиция на местните добруджански елити, които не могат да бъдат поставени на тясно от един от най-влиятелните хора в София. От друга страна може да се предположи, че длъжимите суми не са толкова големи, че да изискват пълното внимание на Вакаро, който по това време се опитва да си издейства комисионна за услугите от „Париба“ в размер на 250 000 франка (от които в крайна сметка взема 100 000) (Avramov, 2007b, p. 175).

През 1903 г. х. Васил Холевич се отказва от посредничеството в търговията. Вакаро му дава „пълна свобода“ да ликвидира поне останалите машини в складовете, като казва, че разчита много на старото им приятелст-

---

¹² АрХ, писмо на К.А. Вакаро до х. Васил Холевич, София, 12 септември 1902.

¹³ АрХ, списък с длъжници към К.А. Вакаро, 1901.

во¹⁴. Продажбите отново са слаби и през 1905 г. Вакаро се принуждава да подари останалите машини на Министерството на земеделието¹⁵.

Изплащането на сумите от длъжниците към Вакаро се точи чак до 1908 г., включително след съдебни дела, които Холевич води от името на италианеца. Не се минава и без многобройни напомнания от страна на Вакаро, на които х. Васил в крайна сметка отговаря: „Аз не трябваше да ви напиша това писмо, което излиза в тази Ви постройка е написано по принуждение, но пред вид на почитта и уважението, които сте насадили в мене с вашите благородни похвати през толкова години от запознанството ми, ми вмениха в дълг тая ми постъпка“¹⁶. Сметките между двамата се приключват на 23 октомври, не без известно недоволство от страна на Вакаро.¹⁷

REFERENCES:

- Avramov, R 2007a, *Communal capitalism. Reflections on Bulgarian economic past*, vol. 1, CLS, Sofia. (in Bulgarian)
- Avramov, R 2007b, *Communal capitalism. Reflections on Bulgarian economic past*, vol. 3, CLS, Sofia. (in Bulgarian)
- Dobrev, P 2016, ‘The Holevich Family and the Town of Kotel – from Proto-industrialization towards Capitalist Agriculture’, *Proceedings of Centre for Economic History Research*, vol. 1, Varna. (in Bulgarian)
- Ivanov, M & Ganev, G 2009, *Business elites in Bulgaria. 1912-1947, 1989-2005*, Iztok-zapad, Sofia. (in Bulgarian)
- Krivoshieva, Y 2014, ‘“Caribrod street” and industrial Plovdiv’, *Istoria*, vol. 22, no. 1, pp. 95-103
- Kuzmanova, A & Todorov, P (eds) 2007, *History of Dobrudja*, vol. 4, 1878-1944, Faber, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Topalov, VI 1960, ‘Founding of the Bulgarian agrarian union’, *Izvestiya na instituta za istoriya*, vol. 8, pp. 160-175 (in Bulgarian)

---

¹⁴ АрХ, писмо на К.А. Вакаро до х. Васил Холевич, София, 25 юни 1904.

¹⁵ АрХ, писмо на К.А. Вакаро до х. Васил Холевич, София, 15 юли 1905.

¹⁶ АрХ, писмо на х. Васил Холевич до К.А. Вакаро, Варна, 23 юли 1908.

¹⁷ АрХ, писмо на К.А. Вакаро до х. Васил Холевич, София, 23 октомври 1908.

Correspondence address:

Petar Dobrev – Assistant professor
Sofia University “St. Kliment Ohridski”,
Faculty of History
15 Tzar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia
Tel.: (+ 359) 887875682
E-mail: peterzad@gmail.com

ИСТОРИЯТА НА БАНКЕРСКА КЪЩА „ГАНЧО С. ПАРАСКОВ & СИНОВЕ” И АКЦИОНЕРНО ДРУЖЕСТВО „ГАНЧО С. ПАРАСКОВ & Г. ЙОРДАНОВ ГЕНЧЕВ” – КИЛИФАРЕВО ОТ 1876 Г. ДО 1923 Г.

Светла АТАНАСОВА

Abstract: *Information about the activities of the banking house Gancho S. Paraskov and sons – Kilifarevo (1876-1910) and the joint-stock company “Gancho S. Paraskov and Gencho Yordanov Genchev” – Kilifarevo (1910-1923) are kept in the documentary fund of the company in the State Archives - Veliko Tarnovo. Banking house “Gancho S. Paraskov and sons” was established in Kilifarevo in 1876 and has as its object: opening of current accounts against personal and real guarantees, granting of loans against security with securities, precious objects and mortgage of real estate, collection of insurance policies and records, trade in checks and money transfers only for Bulgaria, exchange of foreign coins. The credit organization accepts short-term and long-term deposits at 5% annual interest. Together to this activity, the company trades with colonial, hardware and dyeing goods, wood, silk cocoons, flours and others. In 1910 the company expanded and restructured its operations. Since 13 October of the same year it has been officially listed in the Commercial Register as a joint stock company “Gancho S. Paraskov and G. Yor. Genchev”- Kilifarevo. The main partners and main shareholders of the economic organization are the sons of Gancho - Georgi and Stancho Paraskovi and their long - time employee Gencho Yordanov Genchev. The main activity of the newly formed company is manufactory trade. It maintains trade relations with numerous domestic suppliers from Turnovo, Svishtov, Rousse, Dryanovo, Varna and Sofia. Parashkovi's permanent clients include the inhabitants of Kilifarevo and Elena villages. On March 23, 1911, the company was granted a marketing authorization for silkworm grain. The joint stock company is a member of the Union of Bulgarian Joint-Stock Companies in 1920. The economic crisis of 1923 proved to be*

disastrous for the activity of the Kilifarevo company and it ceased its activity.

Key words: *banking house “Gancho S. Paraskov and sons”, joint-stock company “Gancho S. Paraskov and Gencho Yordanov Genchev”, Kilifarevo*

JEL: F16

Сведения за дейността на банкерска къща „Ганчо С. Парасков и синове” – Килифарево (1876-1910 г.) и акционерно дружество „Ганчо С. Парасков и Генчо Йорданов Генчев” – Килифарево (1910-1923 г.) се съхраняват в документалния фонд на дружеството в Държавен архив – Велико Търново. Част от архивните документи свидетелстват за промените в организационната структура на дружеството и за участието му в акционерното дело в България от началото на ХХ век. Финансово отчетните търговски документи – главни и квитанционни книги, товарителници и фактури хвърлят светлина върху конкретни стопански операции, ареали на разпространение на стоките на вътрешния пазар, търговски партньори и клиенти на дружеството за периода от 1897 г. до 1923 г. Най-значителна по обем е запазената търговска кореспонденция между „Ганчо Парасков & Синове” и фирмите доставчици на колониални и галантерийни стоки, строителни материали, сурова коприна и предмети за бита.¹

Банкерска къща „Ганчо С. Парасков и синове” е създадена през 1876 г. в Килифарево, с предмет на дейност: откриване на текущи сметки срещу лични и реални гаранции, отпускане на кредити срещу гаранция с ценни книжа, скъпоценни предмети и ипотека на недвижимо имущество, събиране на местни чуждестранни полици и записи, презаверяване на полици, търговия с чекове и извършване на парични преводи само за България, обмен на чуждестранни монети. Кредитната организация приема краткосрочни и дългосрочни влогове при 5% годишна лихва.² Паралелно с тази дейност дружеството търгува с колониални, галантерийни, железарски и бояджийски стоки, дървен материал, копринени пашкули, брашна и други, разширява търговските практики и бележи значителна активност на вътрешния пазар от

---

¹ Държавен архив – Велико Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, 53 а. е. Акционерно дружество „Ганчо С. Парасков & синове и Георги Йорданов Генчев” – Килифарево

² ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 2.

1905 г. до 1910 г.³

В заявление до Търновския окръжен съд, с дата 20 август 1910 г. синовете на Ганчо Парасков и Генчо Йорданов Генчев изразяват своето желание за сформирването на нова фирма. В документа те посочват и основните мотиви за това: „Понеже ще почнем да търгуваме съдружно въ с. Килифарево съ разни манифактурни, галантерийни и стакларски стоки под търговската фирма Ганчо С. Парасковъ и Сие и Генчо Йор. Генчевъ въ с. Килифарево. Тази ни фирма ще се състои от насъ – Георгий Г. Парасковъ, Станчо Г. Парасковъ и Генчо Йор. Генчевъ, която ще се представлява и подписва от всекиго едниго отъ насъ тримани. Предъ видъ на това молиме почитаемия Съдъ да постанови да се регистрира горнята ни търговска фирма въ надлежния регистъръ за тази целъ при съда.”⁴

От 13 октомври 1910 г. новото дружество е вече факт. В Търговския регистър фигурира, като акционерно дружество „Ганчо С. Парасков & Г. Йор. Генчев” – Килифарево. Главни акционери в стопанската организация са синовете на Ганчо Парасков – Георги и Станчо и техният дългогодишен служител Генчо Йорданов Генчев. Основната дейност на новосформираното дружество е свързана с манифактура, като пасивите и активите по това направление са прехвърлени от старата фирма. В същото време семейната компания „Ганчо С. Парасков & Синове” се запазва и продължава търговията с колониал, железария, бояджийски стоки, дървен материал, пашкули и брашна.⁵ Тя поддържа активни търговски връзки с множество фирми – доставчици за вътрешния пазар от Търново, Свищов, Русе, Дряново, Варна и София.

Търговската кореспонденция на предприемачите от Килифарево, придружена с фактури за закупени стоки от различни фирми – експедитори, вносители и производители дава информация за търговските партньори на дружеството от 1897 г. до 1923 г., за обхвата на търговската им дейност по селища и региони и видовете стоки предназначени за вътрешния пазар.

Ганчо Парасков установява трайни контакти с търговска къща „Паяко-

---

³ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 13-53.

⁴ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 10.

⁵ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 3.

въ & Вълев” – Свищов, която се занимава с комисионна търговия и експеди-торска дейност. Търгува предимно с хранителни стоки, сол и газ.⁶ На 2 и 3 септември 1897 г. свищовското дружество изпраща до своите партньори в Килифарево две доставки на стойност 108,5 гр. и 110,05 гр.⁷ Свищовският предприемач Киро Илиев Вълев притежава склад за разновиден дървен и строителен материал.⁸ На 20 октомври и 10 ноември 1897 г. изпраща в Килифарево няколко товара с дървен материал на обща стойност 868,90 лв.⁹ На 22 октомври „Паяков & Вълев” – Свищов извършва нова доставка на манифактурни стоки на стойност 112,20 лв.¹⁰

От търговската къща на „Ив. Т. Шопов” – Свищов, килифаревските предприемачи купуват дървен строителен материал. На 14 март и 5 септември 1900 г., фирмата получава от Свищов стока на обща стойност 169,15 лв.¹¹

Ганчо Парасков установява контакти с търговска къща „Хараламби Петков” с представителства в Търново и Горна Оряховица. През април 1902 г. дружеството купува от търновския търговец дъски и висококачествена прежда на стойност 299 лв.¹²

Търновската фирма „Дончо Дюстабанов” също търгува с дървен материал и колониални стоки. Тя поддържа партньорски контакти с Параскови от 1897 г. до 1902 г.¹³ През месец юни 1897 г. Дончо Дюстабанов извършва последователни доставки на дървен материал¹⁴, „маслини, грозде, четки конски, четки за чепици малки, табакери, цигари кула, тел жълта от 18 оки, жълти книги, лико, четки с огледала за 176,10 в.”¹⁵ Ганчо Парасков и неговите синове продължават търговските контакти с търновското дружество и след реструктурирането му в търговска къща „Братя Дюстабанови” през 1900 г. Те са базирани на търговията с морска сол, газ, кибрит, ориз на „кри-

⁶ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 13, 9 л.

⁷ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 13, л. 1-2.

⁸ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 13, л. 3.

⁹ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 13, л. 4, 6-9.

¹⁰ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 13, л. 5.

¹¹ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 14, л. 1-2.

¹² ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 15, л. 1-4.

¹³ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 16, 12 л.

¹⁴ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 16, л. 1.

¹⁵ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 16, л. 2.

ни, килограми и оки”, калай, нишадър, риба лакерда и други. Прави впечатление, че в паричния обмен все още фигурират грошовете, паралелно със златния лев.¹⁶

Килифаревското дружество поддържа професионални контакти от 26 юли 1897 г. до 5 ноември 1904 г. с една от проспериращите компании на вътрешния пазар „Братя Константинови” – Свищов.¹⁷ Свищовското дружество доставя за нуждите на Килифарево и района през 1897 г. колониал и бакалски стоки: „ориз руски добро качество, кибрит различни марки „Pollak”, „Leblurg”, хартия, чембери (забрадки), кафе”.¹⁸ Бони Константинов в съдружие с Христо Теодоров от Свищов притежават рибен склад и към 22 октомври 1897 г. доставят на братя Параскови в Килифарево „шаран – 170 кг., варен косат – 236 кг., чортан – 39 кг. и сом – 18 кг.” на обща цена 236,22 лв.¹⁹ Разнообразна е номенклатурата на предлаганите стоки от „Братя Константинови” от 1900 г. до 1904 г. От кореспонденцията и изпратените фактури за дружеството в Килифарево е видно, че сред стоките има предмети за бита, колониал и строителни материали: „тенджери, подкови, ламарина, самовари, джамове (стъкла), захар, желязо обло, шина, халки, кофи, лопати” и т.н.²⁰ Търговските контакти между двете фирми продължават и след реструктурирането на свищовското дружество и разкриване на търговски филиал във Варна през 1904 г. Сред номенклатурата на предлаганите стоки са шведско желязо, нишадър, калай, захар на глави, газ, глеч, гвоздеи и др.²¹

Партньорството с фирмата „Шаранков, Райчов” – Свищов е базирано на търговията с каменна сол.²² В периода от 1900 г. до 1904 г. са реализирани две големи доставки за търговското дружество „Ганчо С. Парасков и сине” в Килифарево. На 5 юли 1900 г. по кираджия от с. Раданово, свищовските търговци изпращат „34 оки каменна сол бяла”, 1173 кг. за 170,20 зл. лв.²³ На 18 юни същата година следва нова доставка от 500 кг. за 93,35 зл.

¹⁶ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 16, л. 4-12.

¹⁷ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 17, 16 л.

¹⁸ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 17, л. 1.

¹⁹ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 17, л. 3.

²⁰ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 17, л. 4-11.

²¹ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 17, л. 12-16.

²² ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 18, 4 л.

²³ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 18, л. 1.

лв.²⁴ Стефан Райчов притежава самостоятелна фирма за производство на фабрична ракия. На 8 юли 1900 г. „Стефан Н. Райчов и Сие” – Свищов изпраща 369 оки ракия до Килифарево за сумата от 388,27 зл. лв.²⁵

„Ганчо С. Парасков и синове” реализират сериозни продажби на бубено семе и сурова коприна на вътрешния пазар. Фирмата поддържа постоянни контакти с търговско бюро „С. Ж. Дацов и Сие” – София през 1903–1904 г.²⁶ Софийското дружество има кантора на ул. „Лега” 15. Дацов е един от вносителите на бубено семе от Италия. Той е търговски представител на къща „Erasmo Mari”. Внася пръскалки „Austria”, земеделски машини и сечи-ва от „Umrath I Sie” – Прага. На 21 януари 1903 г. С. Ж. Дацов доставя на своите партньори в Килифарево „200 унции” бубено семе „Мари” за 5,25 лв. унцията в брой или 5,35 лв. унцията с полица.²⁷ В писмото си от 28 януари 1904 г., той уведомява Ганчо Парасков, че при поръчка най-малко на „100 унции” бубено семе, неговата фирма ще ползва отстъпка за 5,10 лв. унцията. Заявката трябва да се направи до 15 февруари 1904 г.²⁸ Преговорите между двете дружества продължават и това е видно от последвалото писмо от 14 февруари. Дацов уведомява Парасков, че единствено неговата фирма притежава правата за продажба на бубено семе в България с марката „Е. Мари”. Съгласява се да направи отстъпка от 5 зл. лв. за унция при условие, че дружеството от Килифарево закупи над „100 унции”.²⁹

Параскови поддържат търговски контакти с фирмата на „Братя Минкови” с основно седалище в Свищов³⁰ и търговско представителство в Търново от 1900 г.³¹ От запазената търговска кореспонденция и получени фактури от 27 май 1897 г. до 18 октомври 1905 г. е видно, че Ганчо Парасков и неговите синове получават от Свищов в Килифарево манифактурни и колонални стоки. Сред изброените артикули през 1897 г. фигурират „6 топа

---

²⁴ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 18, л. 2.

²⁵ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 18, л. 3.

²⁶ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 19, 3 л.

²⁷ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 19, л. 1.

²⁸ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 19, л. 2.

²⁹ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 19, л. 3.

³⁰ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 20, 30 л.

³¹ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 20, л. 1, 6-7.

върви четворки, 7 сандъка газъ, 2 кантара халкалък”.³² От 1900 г. до 1905 г. сред предпочитаните стоки за нуждите на вътрешния пазар са захар, жълти книги, вар, нишадър, калай.³³ От 1904 г. „Братя Минкови” извършват доставки на конкретни производители и на пазара налагат техните търговски марки. Така например през 1905 г. те пласират „газ руска по 11,50 зл. лв., австрийска по 11 зл. лв., румънска по 9,50 зл. лв.”, както и „захар на каси 36 лв.”, с „друго качество по 62 лв. и 64 лв.”, „джамове белгийски по 17 лв.”³⁴

Дружеството на „Цочо Недков & Синове” с представителства в Русе и Дряново доставя на съдружниците от Килифарево от 1900 г. до 1905 г. глеч, нишадър, сусамено масло³⁵, строителни материали: пилички, гвоздеи за подкови, куки за прозорци, бургии, шурупи бели, брави със звънци, предмети за бита, бакалски стоки: сардели, бисквити, черно грозде, боя, лампи с огледала, кофи и други.³⁶ При плащанията Параскови работят с пари в брой и с полици. В писмо, изпратено от Русе, с дата 13 юни 1905 г. Цочо Недков уведомява своите партньори: „Поръчаните Ви стоки, за които тук притваряме фактура и полица на стойност 217,40 зл. лева, която полица молим подпишете и съ право ни повърнете за редовност сума молим да ни изпратите”.³⁷

„Ганчо С. Парасков и Синове” поддържа търговски контакти с варненското дружество „Рафаел Камхи”. Рафаел Камхи Чохаджиоглу притежава магазини за дреболийни, галантерийни, дрогерийни и бояджийски стоки във Варна и Русе.³⁸ През 1900 г. той е собственик на павилион в Ескиджумайския панаир. Фирмата на Ганчо Парасков от Килифарево купува от Камхи калай, хамове, боя гювезена, алена и синя, туткал³⁹, синджири, сапун, гребени никелови, мастило синкаво, брави, флутури, синци дребни, перделици, моливи, моливорезачки, гуми за изтриване, пликове, книги, игли за чора-

³² ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 20, л. 1.

³³ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 20, л. 10, 15-19, 21, 23.

³⁴ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 20, л. 21.

³⁵ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 21, л. 1-2.

³⁶ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 21, л. 4-5.

³⁷ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 21, л. 3.

³⁸ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 22, 34 л.

³⁹ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 22, л. 1.

пи.⁴⁰ През 1901 г. от магазина в Русе се доставят за Килифарево и околните села кибрит, синка, чували трикологор, кофи, глеч, дървено масло, нишадър, лимонова сол, гвоздеи, калай, безир, захар, кафе, чай, стафиди, маслини, черен пипер, книжни кесии, леблебии, сачми, скорбяла, тарчин (канела), рахат (локум), смокини, халва в кутии, глицерин, бяла боя, шифон, синджири за ключове, цигарени книги, панти, четки за дъски, кукички, лампи рязани, английски сапун, сапун катранъ, жълти книги, табли китайски – малки и средни, колани ластични дюсъ, фитили за кандила малки, тюлбета, копалъ лак, свещи, тамян, чай мандарин⁴¹. Рафаел Камхи притежава и склад за колониални и бояджийски стоки.⁴² В писмо от 19 юли 1904 г. варненският търговец и манифактурист препоръчва на Ганчо Парасков услугите на житения търговец Аврам И. Ашер и неговата фирма във връзка с търговията със зърно.⁴³ Кореспонденцията между двете дружества свидетелства и за некоректното поведение на един от синовете на Ганчо Парасков към търговските партньори. В писмото на Рафаел Камхи, изпратено на 28 октомври 1904 г. до Ганчо Парасков се коментират неизплатените вноски за получени стоки от страна на килифаревското дружество. В тази връзка варненският предприемач пише: „Азъ стоката съм Ви продал тукъ (Русе), а не в Килифарево, ако Вий не искате някоя стока трябва да ми я придадете тукъ а не където искате Вий. Аз нямамъ магазина въ града Ви, че да си ги получа обратно. Това всичко разбирам, че спекуляция от синът Ви, който е далечъ отъ търговията и не знае що ще рече думата „търговия”. Толкоз мющерии е имало тук нито с едного не съмъ ималъ подобни кореспонденции”.⁴⁴

Дружеството поддържа търговски контакти с „Хартюн Манукян” – Русе. През 1903–1904 г. Манукян е собственик на машинна фабрика и железолепарница „Енергия” в дунавския град.⁴⁵ Неговата фабрика снабдява производителите с части за построяване на водни и парни мелници и всякакви индустриални произведения. Параскови купуват от русенския индустриалец

---

⁴⁰ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 22, л. 2.

⁴¹ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 22, л. 3, 4, 7, 11, 13, 16, 18, 21, 32.

⁴² ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 22, л. 19.

⁴³ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 22, л. 20.

⁴⁴ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 22, л. 25.

⁴⁵ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 23, 6 л.

„цилиндри дълги клас I” различни размери от 155 лв. до 305 лв. и „сортировки къси клас II” от 200 лв. до 320 лв.⁴⁶ Хартюн Манукян притежава в Русе склад за земеделски машини и воденични принадлежности. Ганчо Парасков закупува части за земеделски машини, конопени колани, копринени сита и каиши от русенската фирма.⁴⁷ Манукян е официален представител на паропочиващи машини на „Шахел и Леннер”, които препоръчва и на Ганчо Парасков.⁴⁸

От 1901 г. до 1909 г. търновската фирма „Ил. Петров & Ст. Георгиев” извършва множество доставки на колониални стоки и дървен материал за килифаревското дружество.⁴⁹ Търновските търговци основават дружеството през 1872 г., а от 1909 г. в търговията се включват и техните наследници и фирмата се трансформира на „Петров, Георгиев и Сие”. Съдружниците притежават складове за колониални стоки и дървен материал и извършват множество доставки на дъски, хамове и бяла сол за „Ганчо С. Парасков и Синове”.⁵⁰ Една конкретна поръчка е подробно описана в писмо от 5 октомври 1905 г.: „Чрез настоящето Ви съобщаваме, че ангажирания Ви вагон солъ, за който временно бяхме дали разпореждане се очаква наскоро да пристигне. Вагона щом пристигне на тукашната гара ще Ви телеграфираме за да пратите кираджий”.⁵¹

Партньорските контакти с „Братя М. С. Вентура” от Русе са свързани с търговията с манифактура, галантерийни и фабрични стоки.⁵² От 10 октомври 1903 г. до 21 септември 1911 г. фамилията Параскови купуват от русенските предприемачи преди сулани, фишанлъци „Империалъ”, коприна за блузи, читове, сатен, кадифе, мерино, кашмир.⁵³ През 1904 г. братя Вентура откриват свое представителство и магазин в Пловдив.⁵⁴ Съдружието „Елияс и Вентура и Сие” е собственик на първата българска фабрика за вратовръз-

---

⁴⁶ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 23, л. 1-3.

⁴⁷ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 23, л. 4-6.

⁴⁸ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 23, л. 5.

⁴⁹ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 24, 33 л.

⁵⁰ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 24, л. 1-9, 11, 26, 29.

⁵¹ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 24, л. 28.

⁵² ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 25, 19 л.

⁵³ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 25, л. 1-4, 7-9.

⁵⁴ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 25, л. 7.

ки, сламени шапки и мукавени кутии, открита в Русе през 1904 г.⁵⁵ Братя Параскови доставят за нуждите на жителите в Килифарево, Дряново, Елена, Трявна и прилежащите им райони от Нисимъ Вентура мушама, хасета, перделици, американ, вратовръзки фасон 236 различни десени.⁵⁶

Дружеството от Килифарево установява партньорски връзки с фирмата „Клеанти Логио“ – Русе за периода от 1903 г. до 1911 г. Русенският предприемач е собственик на магазини за платове в Русе и Варна, а от 1909 г. неговата фирма открива представителство в Манчестър.⁵⁷ Ганчо Парасков купува от него различни марки платове – читове, хасе, бархет с добро качество.⁵⁸

С манифактура търгува фирмата „Левон Стамболуян“ от Русе. Тя има представителства, складове и магазини в Русе и Варна. Килифаревското дружество получава от Стамболуян висококачествени английски платове „бархет Оксфорд Габриела, бархет Олга, зебло широко, лонглоли и хамове“. През 1909 г. русенската фирма открива складове за манифактура и в Пловдив.⁵⁹

Фирмата „Аврамов & Цоков & Сие“ от Свищов се занимава основно с депозити на дървен строителен материал и конструкции.⁶⁰ За нуждите на килифаревското дружество от 1897 г. до 1910 г. тя извършва доставки на бяла и черна сол.⁶¹

Банкерска къща „Иван Панев и синове“ – Свищов доставя дървен строителен материал за Килифаревския район.⁶² Дългогодишното сътрудничество на Параскови и Паневи продължава от 1897 г. до 1910 г., въпреки смяната на поколенията и наследяването на търговската практика от Теофан Иванов Панев.⁶³

С фирмата на „Рашо Пенев“ от Свищов, съдружниците работят от

---

⁵⁵ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 25, л. 13, 16.

⁵⁶ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 25, л. 14-15, 19.

⁵⁷ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 26, 6 л.

⁵⁸ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 26, л. 1-6.

⁵⁹ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 27, л. 1-3.

⁶⁰ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 28, л. 19-22.

⁶¹ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 28, л. 1-18.

⁶² ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 29, л. 1-9.

⁶³ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 29, л. 8-9.

1897 г. до 1909 г. От свищовския предприемач, те купуват предимно манифактура и колониални стоки.⁶⁴

Банкерска къща „Ганчо С. Парасков & Синове” и акционерно дружество „Ганчо С. Парасков & Г. Йорданов Генчев” в Килифарево доставят манифактура, колониални стоки, железария и строителни материали от множество проспериращи компании на вътрешния пазар през първите две десетилетия на XX век. Сред тях се нареждат фирмите „Шишкови – Станчеви” – Дряново,⁶⁵ „П. Георгиев и син” – Търново,⁶⁶ „Г. и Н. Безазян” – Варна,⁶⁷ „Братя Тиморян” – Русе,⁶⁸ „Братя Хамамови” – Търново,⁶⁹ „Бузлуджа” – София,⁷⁰ „Д. Дамянов” – Търново,⁷¹ „Братя Анастасови” – Търново,⁷² „Братя Мушанови” – Русе,⁷³ „Д. А. Буров” – Свищов,⁷⁴ „Саркис Куюмджиян” – Русе,⁷⁵ „П. М. Пизанти” – Русе,⁷⁶ „Косов и синове” – Търново,⁷⁷ „Булкан – Епщайн” – Русе,⁷⁸ „Ф. Маринов” – Свищов,⁷⁹ „Буко Бошнав” – Русе,⁸⁰ „Аврам Леви” – Русе,⁸¹ „Д. Ангелов” – Търново,⁸² „Манол Дивитаков” – Търново,⁸³ „Кирчев, Радев, Велчев” – Варна,⁸⁴ „Елиезер Ардити – синове” – Русе,⁸⁵ „Братя Гайтанджиеви, Д. Бояджиев” – Търново⁸⁶ и „Банка на съедине-

---

⁶⁴ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 30, 55 л.

⁶⁵ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 31, 26 л.

⁶⁶ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 32, 21 л.

⁶⁷ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 33, 13 л.

⁶⁸ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 34, 24 л.

⁶⁹ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 35, 20 л.

⁷⁰ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 36, 2 л.

⁷¹ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 37, 11 л.

⁷² ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 38, 18 л.

⁷³ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 39, 15 л.

⁷⁴ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 40, 3 л.

⁷⁵ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 41, 17 л.

⁷⁶ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 42, 16 л.

⁷⁷ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 43, 16 л.

⁷⁸ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 44, 9 л.

⁷⁹ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 45, 40 л.

⁸⁰ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 46, 10 л.

⁸¹ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 47, 13 л.

⁸² ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 48, 74 л.

⁸³ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 49, 35 л.

⁸⁴ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 50, 15 л.

⁸⁵ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 51, 34 л.

⁸⁶ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 52, 20 л.

ните индустрии” – Варна.⁸⁷

Постоянни клиенти на Параскови са жителите на Русе, Свищов, Килифаревските, Дряновските и Еленските села и махали.⁸⁸ Главната книга на дружеството за периода от 1909 г. до 1912 г. започната на 2 септември 1909 г. и завършена на 23 ноември 1912 г. съдържа 87 листа със записи на търговски клиенти и информация за отдадени стоки на кредит срещу разсрочени задължения.⁸⁹ Голяма част от плащанията към банкерската къща са извършени в срок. Търговските записи продължават и след реструктурирането на дружеството през 1910 г. Стопанските практики на братя Параскови не се променят.

Търговски клиенти на банкерска къща „Ганчо С. Парасков & Синове” – Килифарево за периода от 1909 г. до 1912 г.⁹⁰

Бочковци

Кръстина Иванова (л. 26), Тодора Станева (л. 32), Атанас Петров (л. 45), Станю Маринов (л. 53), Минчо Цанев (л. 59), Тодор Коев (л. 65).

Бояновци

Белчо Геонов (л. 1), Вачо Василев (л. 10), Вачовица Атанасова (л. 27), Георги Колев ковач (л. 33), Петър Бончев (л. 34), Колю Иванов (л. 44).

Бранковци

Колю Петков (л. 20), Петър Бижев (л. 50), Петър Стойчев (л. 73).

Войнежа

Стоян Симсонов (л. 25), Стоян Гергев (л. 36), Стоян Т. Бойчев (л. 37).

Вонеща вода

Цани Тодоров (л. 3), Стоян Дончев (л. 14), „Цани Тодоров и П. Нидялков” (л. 30), Христо Белчев Ханджиев (л. 34), Дончо Николов (л. 53), Ботю Илиев (л. 59), Цани Тодоров и Петко Нидялков (л. 76), Стоян Дончов от м. Гърците (л. 80).

Въглевци

Кою Петков (л. 18), Димитър Гергев (л. 24), Тодор Д. Узунов (л. 31, 74), Михо

---

⁸⁷ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 53, 12 л.

⁸⁸ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 4-7.

⁸⁹ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 4.

⁹⁰ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 4, л. 1-82.

Костадинов (л. 34, 55), свещ. Михаил Маринов (л. 63), Дончо Янков (л. 78).

Върлинка

Христо Стоев (л. 10), Митю Иванов (л. 46), Геон Стоев (л. 52, 72).

Габровци

Дончо Тодоров (л. 21), Трифон Колев (л. 39), Косю Димитров (л. 47), Дончо Тодоров (л. 83, 84).

Ганчовец

Митю Владков Содаджия (л. 36), Иван Стефанов (л. 41).

Гашевци

Пенчо Петков (л. 6), Георги Трифонов (л. 6), Петко Стоянов (л. 19), Петко Димитров (л. 20), Бото Петков (л. 20), Васила Василева (л. 37), Димитър Стоянов (л. 40), Рада Петкова (л. 44), Кръстина Димитрова (л. 72).

Гвоздейка

Тота Колева (л. 38).

Геболец

Тодор П. Ковачев (л. 81).

Глутниците

Митю Проиков (л. 33), Иван Белчев (л. 48).

Големаните

Гатю Христов (л. 5), Георги Недев (л. 14), Дойно Радославов (л. 19), Георги Димитров (л. 19), Колю Стоянов (л. 28), Христо Колев (л. 40), Гани Христов (л. 51), Иван Нейков (л. 65), Трифон Нидялков (л. 68), Петър Димитров (л. 70).

Горановци

Димо Дончев (л. 33), Христо Петров (л. 59), Кою Петров (л. 59), Иван Христов (л. 60).

Дечковци

Колю Йолчев (л. 41), Ниделя Илиева (л. 41), Койка Иванова (л. 41).

Дупини

Иван Йоргов (л. 22), Цани Дончев (л. 23).

Димитровци

Пенчо Иванов (л. 15), Иван Плъев (л. 31), Петър Вълев (л. 39, 52), Иван Гергев (л. 58), Христо Георгиев (л. 70, 80).

Димовци

Михо Иванов (л. 2).

Зая

Иван Митев (л. 35).

Зънзари

Начо Златев (л. 24).

Ивановци

Райко Гергев (л. 42), Васил Цанев (л. 42), Цани Янков (л. 51).

Йолчовци

Андрей Иванов (л. 12).

Караасаните

Колю Минчев (л. 34).

Катранджии

Колю Ботев (л. 37).

Кисновци

Пенчо Тодоров (л. 27).

Клъшката река

Кою Петров (л. 1), Цани Гергев (л. 2), Денчо Таков (л. 3), Анастас Ковача (л. 7), Денчо Пенев (л. 11), Митю Петков (л. 12), Слави Атанасов (л. 13), Петър Пенев (л. 21), Костадин Коев (л. 23), Димо Иванов (л. 28, 72), Станчо Стоев (л. 29), Цани Таков (л. 31), Райко Рашев (л. 38), Денчо Коев (л. 47), Петър Николов (л. 54), Атанас Славов (л. 58), Цани Радославов (л. 66), Нидялко Коев (л. 73), Димо Анастасов (л. 79).

Косарка

Колю Стоев (л. 1), Ангел Генов (л. 4), Тодор Минев (л. 4, 50), Велко Минчов (л. 5), Дончо Иванов (л. 5), Нотю Тодоров (л. 9), Иван Пенев (л. 10), Ганчо Дончев (л. 11), Петър Стойчев (л. 11), Димитър Тъпанаря (л. 13, 28), Косю Цанев (л. 14), Станчо Станчев (л. 15, 46, 69), Гено Митев (л. 17), Минчо Рачев от Косарка (л. 17), Тодор Паскалев (л. 18), Иван Колев (л. 26), Марин Бойчев (л. 38), Трифон Илиев (л. 40), Ангел Колев (л. 48), Ангел Д. Тапанаров (л. 48), Мария Гергева (л. 52), Петър Паскалев (л. 56), Минчо Рачов (л. 62), Рачо Дончов (л. 63), Косю Велняков (л. 63), Юрдан Стоев (л. 73), Тодор и Минчо Миневи (л. 75).

Маноя

Цани Донев (л. 2), Иван Петров арабаджия (л. 16), Титу Колев (л. 35), Дончо Иванов (л. 44), Симеон Сираков (л. 54), Иван Дончов (л. 61), Стефан Недев (л. 66), Ради Симеонов (л. 79), Иван Иванов Сираков (л. 79).

Меленджии

Тотю Варджията (л. 24).

Нацовци

Георги Петров (л. 15), Русин Ганчев (л. 16), Добри Русинов (л. 16), Станчо Митев (л. 26), Минчо Гергев (л. 30), Димо Йохчов (л. 40), Ганчо Цанев (л. 43), Георги Петров (л. 69).

Плаково

Тодор Гергев (л. 10), Йова Стоянова о (л. 12), Стефана Петрова (л. 13), Сава Данчов (л. 15), Мария Иванова (л. 21), Станчо Станчев (л. 29), Велю Канев (л. 32, 51), Колю Рапинов (л. 39), Никола Иванов ковач (л. 54), Стоян Петров (л. 65), Тодор Гергев (л. 82).

Пожерник

Георги Димов (л. 1), Каля Тодорова (л. 68).

Първовци

Нидялко Колев (л. 29), Митю Иванов (л. 45), Иван Петров (л. 60), Стоян Събков (л. 60).

Радковци

Малчо Гергев (л. 36), Петко Стоев (л. 56), Пенчо Николов (л. 80).

Райковци

Желю Марков (л. 3), Стоян Недялков (л. 5), Митю Николов (л. 7), Златю Иванов (л. 13), Нидялко Митев (л. 21), Поп Пешо (л. 25), Митю Иванов Златев (л. 32), Кою Иванов (л. 37), Денчо Николов (л. 53), Кою Иванов (л. 62), Иван Кънев (л. 67), Митю Николов (л. 74).

Руня

Иван Пенчев (л. 22), Тодор Иванов (л. 25), Димитър Пенчев (л. 28), Гани П. Ханджиев (л. 30), Иван Тодоров кабата (л. 32), Иван Топала (л. 42), Иван Стоянов (л. 43), Геню Тодоров (л. 67).

Русе

„Братя Мушанови” – Русе (л. 73), „Синове Елиезер Ардити” – Русе (л. 77), „П.М.Пизанти и Сие” – Русе (л. 77).

Свирци

Цани Иванов (л. 6), Тодор Иванов (л. 12), Стефан Трифонов (л. 26), Колю Дончев (л. 54).

Свищов

„Д. А. Буров и Сие” – Свищов (л. 75).

Сеймените

Христо Дончев (л. 8), Никола Станчев (л. 27), Станчо Николов (л. 27), Колю Пенев (л. 31), Станчо Георгов (л. 47).

Татунчовци

Колю Ганчев (л. 3) Ганчо Колев (л. 25), Жилиязко Генчев (л. 38), Славчо Колев (л. 39), Иванка Ботева (л. 64), Колю Генчов (л. 67), Вилика Жилиязокова (л. 68).

Цеперани

Дончо бука (л. 4) Колю Митев (л. 22), Димитър Коев (л. 49).

Шодековци

Иван Димов (л. 2), Трифон Енин (л. 16), Иван Томев (л. 20), Димо Трифонов (л. 22), Колю Димов (л. 23), Томи Цонев (л. 43), Стефан Трифонов (л. 45), Иван Цонев (л. 55).

Ялово

Доско Иванов (л. 4), Стоян Байчев (л. 8), Стойчо Иванов (л. 9), Владко Колев (л. 6), Марин Дончов, Митю Колев (л. 9), Танко Стоев (л. 11), Нено Стойнов (л. 17), Колю Нойков (л. 17), Стоян Колев (л. 18), Пенчо М. Видимлиев (л. 19), Иван Петков (л. 23), Митю Генов Паржиграфов (л. 24), Петровица Минева (л. 29), Ниद्याлковица Ниद्याлкова (л. 30), Павли Колев (л. 35), Колю Минчов (л. 35), Иван Колев Нойков (л. 36), Иван Петков (л. 42), Дамян Колев (л. 43), Петровица Минева (л. 45), Стойчо Муткуров (л. 48, 64), Пенчо М. (л. 49), Колю Минчев (л. 50), Иван Танков (л. 56), Тодор Недев (л. 57), Деско Иванов (л. 57), Стоян Колев (л. 57), Димитра Стойчова (л. 61), Колю Марков чолака (л. 64), Тота Ботева (л. 65), Илия Пенев (л. 66), Станчо Иванов (л. 70), Нено Стойнов (л. 71), Тодор Недев (л. 76), Стоян Байчев (л. 77).

Други селища

Атанас Денчев (л. 3), Еким Пастармов (л. 47), „Колю Байчев и Стоян Колев” (л. 63), Добри Русинов (л. 78), Савва Инджов (л. 82).

Участието на „Ганчо Парасков & Синове“ в търговията с бубено семе и сурова коприна през 1911 г. е документирано с официално разрешително. Според удостоверението, издадено от търновския агроном-администратор на 23 март 1911 г., съдружниците Ганчо Станчев Парасков и Георги Йорданов Генчев от Килифарево получават правото на търговия с бубено семе от „бубохранителите“ в Търновски окръг с италианските търговски къщи „Giovanelli“ и „L. Augustino“ за своя сметка. В разрешителното, длъжностното лице се позовава на чл. 4 от Закона за повдигане на копринената индустрия в Царството.⁹¹ С този документ Параскови получават правото за износ и официално представителство на италианските търговски марки в българските земи.

Акционерно дружество „Ганчо С. Парасков & и Г. Йор. Генчев“ – Килифарево членува в Съюза на акционерните дружества в България от 1920 г.⁹² Икономическата криза от 1923 г. се оказва пагубна за дейността на търговската организация и тя прекратява своята дейност.⁹³

Наличните извори свидетелстват за успешно развита търговска практика в Килифарево, както и за възприемчивост към новите форми на сдружаване и пренасочване на капитали в кредитиране, манифактура и индустрия. Акционерната организация, Параскови реализират в съдружие между трима представители. Банкерската къща и акционерното дружество успешно си партнират с над 40 търговски фирми – вносителки за вътрешния пазар. Дружеството работи с над 260 търговски клиенти, като трафика на стоки обхваща 45 селища в Търновско, Тревненско, Дряновско, Килифаревско и Еленско. Фирмата регистрира търговска марка на пазара и от 1905 г. назначава официален представител за Търновския регион. В търговията с коприна Параскови реализират и временни съдружия, свързани с конкретни стопански инициативи.

Документалното наследство за Ганчо Парасков и неговите синове без съмнение допълва изградените представи за състоянието на търговията в България и дава нова информация за развитието на акционерното дело в

---

⁹¹ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 11.

⁹² ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, а. е. 1, 5 л.

⁹³ ДА – В. Търново, Ф. 1037 К, оп. 1, Историческа справка.

Търновския регион от края на XIX век до второто десетилетие на XX век.

Професионалното развитие на дружеството повтаря вече утвърдени практики сред редица български търговски фирми от последната четвърт на XIX век, които трансформират капитали от търговия в лихварско-кредитни операции и акционерно дело в началото на XX век (Roussev, 2015, p. 573).

REFERENCES:

Roussev, I 2015, *The commercial modernization during the Bulgarian National Revival period (18th – 19th cc.) as a culture and a practice*, Rovita, Veliko Tarnovo, 2015. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Svetla Atanasova – Associate professor, PhD
Regional museum of history – Veliko Tarnovo
6, Nikola Pikolo 5000, Veliko Tarnovo
Tel.: (+ 359) 887 247 943
E-mail: svetla_atanasova1969@abv.bg

АВТОРИТЕ В ТОМА
LIST OF CONTRIBUTORS

Ayşe KAYAPINAR – Professor Doctor, University of Namık Kemal – Tekirdağ, Turkey

Александър ШИВАРОВ – главен асистент доктор, Икономически университет – Варна

Гергана ГЕОРГИЕВА – доцент доктор, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Гергана МИХАЙЛОВА-БОРИСОВА – доцент доктор, Университет за национално и световно стопанство – София

Евгени КОСТОВ – доцент доктор, Университет за национално и световно стопанство – София

Емилия ВАЧЕВА – асистент, Стопанска академия „Димитър Апостолов Ценов“ – Свищов

Ивайло НАЙДЕНОВ – доктор, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Иван РУСЕВ – професор доктор на историческите науки, Икономически университет – Варна

Красимир КРЪСТЕВ – доцент доктор, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

Красимира МУТАФОВА – професор доктор, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Levent KAYAPINAR – Professor Doctor, University of Namık Kemal – Tekirdağ, Turkey

Лиляна ВЕЛЕВА – доцент доктор, Университет за национално и световно стопанство – София

Маргарита МАРИНОВА – доцент доктор, Международно Висше Бизнес Училище – Ботевград

Мариана ДРУМЕВА – асистент, Стопанска академия „Димитър Апостолов Ценов“ – Свищов

Марко ДИМИТРОВ – доцент доктор, Университет за национално и световно стопанство – София

Милко ПАЛАНГУРСКИ – професор доктор на историческите науки, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Мирослав ТОШЕВ – Исторически музей – Омуртаг

Момчил МАРИНОВ – доктор, Исторически музей „Искра“ – Казанлък

Надя МАНОЛОВА – професор доктор, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Невена НЕДЕЛЧЕВА – доктор, Общински музей – Попово

Николай НЕНОВСКИ – Professor, CRIISEA, University of Picardie Jules Verne, Amiens, France

Николай ТОДОРОВ – доктор, Регионален исторически музей – Силистра

Пенчо Д. ПЕНЧЕВ – доцент доктор на историческите науки, Университет за национално и световно стопанство – София

Петко Ст. ПЕТКОВ – професор доктор, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Петър ДОБРЕВ – асистент, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Петър СТОЯНОВ – асистент доктор, Университет за национално и световно стопанство – София

Росица ЗЛАТИНСКА – доктор, Университет за национално и световно стопанство – София

Светла АТАНАСОВА – доцент доктор, Регионален исторически музей – Велико Търново

Християн АТАНАСОВ – асистент доктор, Университет по библиотекознание и информационни технологии – София

УКАЗАНИЯ
за публикуване в Известия
на Центъра за стопанско-исторически изследвания

В списанието се приемат статии на български, английски, френски, немски и руски език. Текстовете трябва да бъдат оформени според следните изисквания:

- заглавието да бъде изписано на оригиналния език на статията и преведено на английски език;
- името на автора да бъде изписано на оригиналния език на статията и английски език;
- да има резюме (Abstract) от 150–300 думи на английски език;
- след резюмето да бъдат изписани на английски език ключовите думи в текста;
- да бъде посочена JEL класификация;
- снимките, таблиците, диаграмите и схемите (ако има такива) да се поставят на точното място в текста, да се номерират с последователна номерация и да имат аотиращи текстове;
- архивните материали да се цитират в бележки под линия – footnotes;
- цитирането на ползваните извори и литература да е съгласно т.нар. Харвардска система (Harvard short reference system);
- при цитирането на литературата да се прилага транслитерация на имената на авторите от кирилица на латиница според Обтекаемата система;
- при цитирането на литературата заглавията на публикациите на кирилица се превеждат на английски език.

Виж приложените модели за цитиране и оформяне на текста на публикацията:

I. ЦИТИРАНЕ

МОНОГРАФИЯ:

- *с един автор:*

Bakardzhieva, T 1996, *The Bulgarian Community in Ruse during the 60s of the 19th c.*, DIOS, Sofia. (in Bulgarian)

Berov, L 1996a, *History of the World: Dates and Events*, Otvoreno obshtestvo, Sofia. (in Bulgarian)

Berov, L 1996b, *Economic History*, 2nd edn, Otvoreno obshtestvo, Sofia. (in Bulgarian)

Paskaleva, V 1986, *Central Europe and the lands along the Lower Danube during the 17-19 centuries. (Socio-economic aspects)*, Izdatelstvo na BAN, Sofia. (in Bulgarian)

- **с двама или повече автори:**

Ilchev, I & Mitev, P 2003, *Touching America (19th – beginning of the 20th century)*, Fondatsia Hemimont, Sofia. (in Bulgarian)

Dzhaleva-Chonkova, A, Kostov, E, Filipova, M & Harizanova, V 1997, *History of the Railways in Bulgaria*, BBTU Todor Kableshkov, Sofia. (in Bulgarian)

- **без автор**

60 Years of Bulgarian Posts, Telegraphs and Telephones: 1878 – 1939, 1939, Glavna Direktsia na PTT, Sofia. (in Bulgarian)

- **с редактор(и)/съставител(и)**

Eldarov, S (ed.) 2002, *The Balkans between War and Peace, 14th – 20th century*, Ivray, Sofia. (in Bulgarian)

Kostov, A & Danova, P (eds) 2012, *Italy, Bulgaria and the Balkans (1870 – 1919)*, IK Gutenberg, Sofia. (in Bulgarian)

При цитиране на преиздадена книга се отбелязва и броят на изданието (първо издание не се отбелязва):

Andreev, Y, Lazarov, I & Pavlov, P 1999, *Who is who in Medieval Bulgaria*, 2nd edn, Izdatelstvo Petar Beron, Sofia. (in Bulgarian)

ДИСЕРТАЦИЯ

Davidova, E 1998, ‘The Brothers Hristo and Nikola Tapchileshtovi – Economic and Social Activities during the Bulgarian National Revival Period’, PhD Thesis, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia. (in Bulgarian)

СТАТИЯ/СТУДИЯ В СБОРНИК/

ГЛАВА В КНИГА С ПОВЕЧЕ ОТ ЕДИН АВТОРИ:

Berov, L 1978, ‘The Economy of the Bulgarian Lands on the Eve of the Russian-Turkish War of 1877 – 1878’, in Popov, N, Aroyo, Dz & Miloshevski, A (eds), *100 Years of Bulgarian Economy*, Nauka i Izkustvo, Sofia, pp. 41-59. (in Bulgarian)

Paskaleva, V 1981, ‘Russian-Bulgarian trade connections during the 50s – 70s of the 19th c.’, in *The Bulgarian National Revival and Russia*, Izdatelstvo na BAN, Sofia, pp. 392-414. (in Bulgarian)

СТАТИЯ/СТУДИЯ В ПЕРИОДИЧНО ИЗДАНИЕ:

- **списание**

Shterionov, Sh 1995, ‘The Fishing on Southern Black Sea Coast during the Bulgarian National Revival Period’, *Bulgarska etnologia*, vol. 21, no. 2, pp. 49-52.

- **вестник**

Aretov, N 1991, ‘The Secrets of the Forgotten Prisoners (Sv. Milarov, Iv. E. Geshov, K. Velichkov, Iv. Naydenov)’, *Svobodna kniga*, 13 October, pp. 2-5.

ЦИТИРАНЕ НА ИНТЕРНЕТ ИЗТОЧНИЦИ:

Peterson, W 2008, 'The Queen's Messenger: An Underwater Telegraph to Balaclava' in *The War Correspondent: The Journal of The Crimean War Research Society*, viewed 20 March 2017 <http://www.atlantic-cable.com/Cables/1855Crimea/#_edn1>. 'Abraham Darby' 2016, in *Encyclopædia Britannica Online*, viewed 24 February 2016 <<http://www.britannica.com/biography/Abraham-Darby>>.

ОСОБЕНОСТИ

При липса на дата на мястото на датата се изписва: n.d.

При липса на място на издаване се изписва: n.p.

ЦИТИРАНЕ В ТЕКСТА:

(Berov, 1996a)

(Ilchev, & Mitev, 2003, pp. 17-25)

(Dzhaleva-Chonkova, Kostov, Filipova, & Harizanova, 1997, p. 50)

(60 Years, 1939, p. 23)

(Eldarov, 2002, pp. 38-42)

(Paskaleva, 1986, p. 36; Berov, 1996a, p. 23; 1996b, p. 38)

(Peterson, 2008)

(Abraham Darby, 2016)

Цитатът се поставя преди препинателния знак – пример:

Терминът има латински произход и според Oxford Latin Lexicon означава „старателна, усърдна, ревностна работа/дейност/деятелност” (Glare, 2012, p. 977, 978). Това определение на понятието е доста общо и излиза извън икономическото обяснение на индустрията като дял от стопанството...

ЦИТИРАНЕ НА НЕПУБЛИКВАНИ ИЗВОРИ И ПЕРИОДИКА:

Изворите се цитират в бележки под линия (footnote)

- ***архивни източници***

При първо сповенаване на архивен документ трябва да се изпише цялостно наименованието на архива:

Държавен архив – Варна, Ф. 29К, оп. 1, а.е. 15, л. 1-2.

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, Ф. 6, а.е. 7, л. 3.

The National Archives, Foreign Office 78/450, Letter from Strafford de Redcliffe to Henry Abbot, 13 April 1858, Constantinople.

При следващо споменаване се изписва съкратено:

ДА – Варна, Ф. 29К, оп. 1, а.е. 15, л. 1-2.

НБКМ – БИА, Ф. 6, а.е. 7, л. 3.

TNA, FO 78/450, Letter from de Redcliffe to Abbot, 13 April 1858.

• *периодика*

Цариградски вестник, I, 23, 13 март 1850, с. 4.

Държавен вестник, IV, 19, 19 февруари 1883, с. 5.

Times, 23, 15 October 1856, p. 1.

ТАБЛИЦИ, ФИГУРИ

Таблицы и фигури се поставят на съответното място в текста и се придружават с анотация:

Таблица 1. Фабриците в българските земи до Освобождението (1878 г.) – извори и литература

Фигура 1. Динамика на приходно-разходната книга на Доростолската и Червенската митрополия

II. ОФОРМЛЕНИЕ НА ТЕКСТА – МОДЕЛ:

ЗАГЛАВИЕ НА ОРИГИНАЛНИЯ ЕЗИК

ЗАГЛАВИЕ НА АНГЛИЙСКИ ЕЗИК

Име ФАМИЛИЯ

Name SURNAME

Abstract: (150–300 words)

Key words:

JEL:

Основен текст

(препоръчителен обем 22 000–27 000 знака с интервалите – ок. 12–15 страници)

REFERENCES:

Correspondence address:

Name Surname – Position, academic title

Institution

(Department)

Mailing address

(Phone number/ fax)

E-mail

Пример:

Correspondence address:

Ivan Roussev – Professor, D.Sc.

University of Economics,

Department of Social Sciences and Humanities

77, Kniiaz Boris I Blvd. 9002 Varna

Tel.: (+ 359) 886 866175

E-mail: ivroussev@yahoo.com

SUBMISSIONS GUIDELINES
for Contributions to the Proceedings of the Centre for Economic History
Research

The Annual of CEHR accepts articles in Bulgarian, English, French, German and Russian. Please take into consideration the following requirements when submitting your text:

- The article's title should be written in the original language of the text and should be translated in English;
- The author's name should be written in the original language of the text and should be translated in English;
- The article should include abstract in English (150–300 words);
- Key words in English should be added after the abstract;
- The JEL classification should be indicated;
- If there are pictures, charts, diagrams, schemes, etc., they should be placed in their exact place of the text with consecutive numbers and annotations;
- The archival sources should be cited in footnotes;
- The Harvard short reference system should be used when citing information sources;
- The Streamlined System for transliteration should be used when citing in Cyrillic;
- The titles of the cited literature in Cyrillic should be translated in English.

Please follow examples when citing in the text:

I. CITING IN REFERENCES

MONOGRAPHY:

- ***With one author:***

Bakardzhieva, T 1996, *The Bulgarian Community in Ruse during the 60s of the 19th c.*, DIOS, Sofia. (in Bulgarian)

Berov, L 1996a, *History of the World: Dates and Events*, Otvoreno obshtestvo, Sofia. (in Bulgarian)

Berov, L 1996b, *Economic History*, 2nd edn, Otvoreno obshtestvo, Sofia. (in Bulgarian)

Paskaleva, V 1986, *Central Europe and the lands along the Lower Danube during the 17-19 centuries (Socio-economic aspects)*, Izdatelstvo na BAN, Sofia. (in Bulgarian)

- ***With two or more authors:***

Ilchev, I & Mitev, P 2003, *Touching America (19th – beginning of the 20th century)*, Fondatsia Hemimont, Sofia. (in Bulgarian)

Dzhaleva-Chonkova, A, Kostov, E, Filipova, M & Harizanova, V 1997, *History of the Railways in Bulgaria*, BBTU Todor Kableshkov, Sofia. (in Bulgarian)

- **Without author:**

60 Years of Bulgarian Posts, Telegraphs and Telephones: 1878 – 1939, 1939, Glavna Direktsia na PTT, Sofia. (in Bulgarian)

- **With Editor(s):**

Eldarov, S (ed.) 2002, *The Balkans between War and Peace, 14th – 20th century*, Ivray, Sofia. (in Bulgarian)

Kostov, A & Danova, P (eds) 2012, *Italy, Bulgaria and the Balkans (1870 – 1919)*, IK Gutenberg, Sofia. (in Bulgarian)

When citing an edition of a book which is republished, the edition number should be indicated (only first editions should NOT be indicated):

Andreev, Y, Lazarov, I & Pavlov, P 1999, *Who is Who in Medieval Bulgaria*, 2nd edn, Izdatelstvo Petar Beron, Sofia. (in Bulgarian)

DISSERTATION:

Davidova, E 1998, 'The Brothers Hristo and Nikola Tapchileshtovi – Economic and Social Activities during the Bulgarian National Revival Period', PhD Thesis, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia. (in Bulgarian)

ARTICLE OR CHAPTER IN A BOOK WITH MORE THAN ONE AUTHOR:

Berov, L 1978, 'The Economy of the Bulgarian Lands on the Eve of the Russian-Turkish War of 1877 – 1878', in Popov, N, Aroyo, Dz & Miloshevski, A (eds), *100 Years of Bulgarian Economy*, Nauka i Izkustvo, Sofia, pp. 41-59. (in Bulgarian)

Paskaleva, V 1981, 'Russian-Bulgarian trade connections during the 50s – 70s of the 19th c.', in *The Bulgarian National Revival and Russia*, Izdatelstvo na BAN, Sofia, pp. 392-414. (in Bulgarian)

ARTICLE IN:

- **Journal:**

Shterionov, Sh 1995, 'The Fishing on Southern Black Sea Coast during the Bulgarian National Revival Period', *Bulgarska etnologia*, vol. 21, no. 2, pp. 49-52.

- **Newspaper:**

Aretov, N 1991, 'The Secrets of the Forgotten Prisoners (Sv. Milarov, Iv. E. Geshov, K. Velichkov, Iv. Naydenov)', *Svobodna kniga*, 13 October, pp. 2-5.

CITING OF INTERNET SOURCES:

Peterson, W 2008, 'The Queen's Messenger: An Underwater Telegraph to Balaclava' in *The War Correspondent: The Journal of The Crimean War Research Society*, viewed 20 March 2017 <http://www.atlantic-cable.com/Cables/1855Crimea/#_edn1>.

'Abraham Darby' 2016, in *Encyclopædia Britannica Online*, viewed 24 February 2016 <<http://www.britannica.com/biography/Abraham-Darby>>.

SPECIFICS:

When the date of the publication is not indicated should be written: n.d.

When the place of the publication is not indicated should be written: n.p.

CITING IN THE TEXT:

(Berov, 1996a)

(Ilchev, & Mitev, 2003, pp. 17-25)

(Dzhaleva-Chonkova, Kostov, Filipova, & Harizanova, 1997, p. 50)

(60 Years, 1939, p. 23)

(Eldarov, 2002, pp. 38-42)

(Paskaleva, 1986, p. 36; Berov, 1996a, p. 23; 1996b, p. 38)

(Peterson, 2008)

(Abraham Darby, 2016)

The quotation should be placed before the punctuation mark – example:

The term has Latin origin and according to the Oxford Latin Lexicon it means “pains-taking, diligent, zealous work / business / activity” (Glare, 2012, p. 977, 978). This definition of the term is quite general and goes beyond the economic explanation of the industry as part of the economy...

CITING OF UNPUBLISHED SOURCES AND PERIODICALS:

The sources should be cited in footnotes

- ***Archival sources***

When citing an archival source for the first time the full data of the source should be indicated without abbreviations:

Държавен Архив – Варна, Ф. 29К, оп. 1, а.е. 15, л. 1-2.

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, Ф. 6, а.е. 7, л. 3.

The National Archives, Foreign Office 78/450, Letter from Strafford de Redcliffe to Henry Abbot, 13 April 1858, Constantinople.

Every next citing should be shortened:

ДА – Варна, Ф. 29К, оп. 1, а.е. 15, л. 1-2.

НБКМ – БИА, Ф. 6, а.е. 7, л. 3.

TNA, FO 78/450, Letter from de Redcliffe to Abbot, 13 April 1858.

- ***Periodicals***

Цариградски вестник, I, 23, 13 март 1850, с. 4.

Държавен вестник, IV, 19, 19 февруари 1883, с. 5.

Times, 23, 15 October 1856, p. 1.

CHARTS, FIGURES, ETC.

Tables and charts should be placed in the exact place of the text and should have annotation:

Table 1. The factories in the Bulgarian lands until the Liberation (1878) – sources and literature

Chart 1. Dynamics of the revenue and expenditure book of the Dorostol and Cherven Metropolis

II. TEXT'S LAYOUT:

TITLE IN ORIGINAL LANGUAGE

TITLE IN ENGLISH

Name SURNAME IN ORIGINAL LANGUAGE

Name SURNAME IN ENGLISH

Abstract: (150–300 words)

Key words:

JEL:

Text of the publication

(recommended volume of the text 22 000 characters with spaces – approximately 12–15 pages)

REFERENCES:

Correspondence address:

Name Surname – Position, academic title
Institution
(Department)

Mailing address
(Phone number/ fax)
E-mail

Example:

Correspondence address:

Ivan Roussev – Professor, D.Sc.
University of Economics,
Department of Social Sciences and
Humanities

77, Kniaz Boris I Blvd. 9002 Varna
Tel.: (+ 359) 886 866175
E-mail: ivroussev@yahoo.com